

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I Історія запорозького козацтва: сучасний стан та напрямки дослідження.....	6
Бойко-Гагарін А. До питання підробки монет в козацьких містах та фортецях....	6
Мірущенко О.П. Сучасний погляд на взаємини Коша, Російської імперії та Гетьманщини під час подій 1764 р.....	9
Діптан І. Михайло Грушевський про причини української революції XVII століття.....	22
Жуковський М.П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей.....	39
Романюк І.М., Кушко І.С., Кушко М.С. Батозький реванш Б. Хмельницького.....	42
Куштан Д.П. Черкаські замки: литовська доба (XIV-XVI століття).....	47
Паламарчук В.В. Запорозька історія о. Хортиця в роботах одеських істориків XIX – початку XX століття.....	53
Поух А.В. Черкаси – колиска українського козацтва.....	56
Сібякіна Т.М. Застосування лікарських рослин в народній медицині українців козацької доби.....	59
Сокульський А.Л. Микола Гоголь і Хортиця.....	65
Сорокіна К.І. Роль Одеського товариства історії та старожитностей в збиранні пам'яток запорізької історії.....	71
Сичева М.В. До 50-річчя Національного заповідника «Хортиця».....	77
Сичева М.В. Хортиця в періодичних виданнях другої половини XX ст.....	79
Сурченко О.С. До питання походження свята та іконографії Покрова Пресвятої Богородиці в історіографії.....	84
Швидько Г.К. Запорозьке козацтво в інтерпретації Д.І. Яворницького (за лекцією студентам 20 вересня 1918 р.).....	87
Шмиголь Л.О. Городові отамани Чигирини 1657-1676 років.....	89
РОЗДІЛ II Пам'яткоохоронна діяльність. Актуальні проблеми історії запорозького козацтва в музейній практиці.....	93
Анцишкін І.В. Хроніка меморіалізації історичної спадщини запорозьких козаків на теренах Нікопольщини.....	93
Бекетова В.М. Каталогізація музейної колекції козацьких старожитностей та матеріалів щодо увічнення пам'яті про українське козацтво.....	100
Власов О.Ю. Наукова концепція розвитку філії «Кам'янська Січ» Національного заповідника «Хортиця».....	105
Копилова С.В., Чергик Н.Ю. Концептуальні засади створення експозиції «Код Нації».....	111
Косицька З.М. Українські різані паперові кустодії XVIII ст.....	118
Кукса Н. Козацькі старожитності Чигиринщини: Криниця середини XVII ст. із замчища Хмельницьких у Суботові.....	121
Левенко О.Ю. Українські народні музичні інструменти козацької доби в колекції Музею театрального, музичного та кіномистецтва України.....	122
Мазурик Ю. Знахідки човнів-довбанок на Волині – річки Турія і Стир, басейн Дніпра (2015 рік).....	129
Векленко В.О. Ставрографічний комплекс з території	

Ігреського півострову (зібрання Є. Богуша).....	132
Клименко О.О. Гончарство Опішного доби козацтва.....	144
Моїсеєнко С.П. Тема «Запорозьке козацтво в художній літературі та театральному мистецтві» в експозиції музею: використання світлин фрагментів вистав на сцені Запорізького театру із фондозбірки Національного заповідника «Хортиця».....	151
Олійник Ю.І. Доба Хмельниччини і Львів у пам'ятках Львівського історичного музею.....	156
Палійчук О.В. Музейна педагогіка в Музеї козацтва.....	163
Пачковська О.Л. Останній медальєр імператорської і перший медальєр радянської Росії українець Антон Федорович Васютинський та медалі його роботи в колекції Національного заповідника «Хортиця».....	168
Перепелиця А. Козацька криниця на Замковій горі в Чигирині (XVII-XXI ст.)...	174
Пискун О.О. Орнаментация пічних кахлів XVII-XVIII ст. із фондів НІКЗ «Чигирин». Геральдичні мотиви.....	182
Шевченко-Чепелева Т.Т. Холодное оружие XVII-XIX вв. из фондов Мелитопольского городского краеведческого музея.....	186
Яремченко В.А. Шабля козака Павла Руденка.....	191
Шелеметьєва Т.І. Дерев'яні люльки козацької доби з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця».....	196
Будникова А.А. Прапор династії Ваза XVII ст. з колекції НЗХ.....	201
РОЗДІЛ III Археологічні пам'ятки доби запорозького козацтва. Археологічні дослідження.....	204
Брель О.В. Археологічна колекція музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».....	204
Волков А.В. Історія дослідження літописної пам'ятки «Протолче».....	210
РОЗДІЛ IV Реставрація пам'яток.....	214
Петрашина П.Д. Техніка давньої реставрації ліпного посуду за матеріалами досліджень керамічного комплексу пам'ятки «Генералка-2» та матеріалами Херсонської археологічної експедиції.....	214
Головаха Р.В., Денисенко А.О. Особливості консервації мокрої археологічної деревини.....	224
РОЗДІЛ V Збереження історичного ландшафту: проблеми і перспективи.....	227
Василенко С.В., Охріменко С.Г. Збереження природного та історичного ландшафту острова Хортиця та прилеглих територій: проблеми і перспективи...	227
Головаха Р.В., Карпенко Г.О., Муленко М.А., Денисенко А.О. Нові місцезнаходження рідкісного виду макроміцету у Запорізькій області (Україна).....	229
Шелегеда В.І., Шепеленко Д.Ю. Моніторингові дослідження з вивчення динаміки самовідновлення рослинного покриву порушених ландшафтів о. Хортиця (Національний заповідник «Хортиця»).....	232
РОЗДІЛ VI Історичне краєзнавство.....	241
Шелегеда В.І. Екологічне краєзнавство – новий напрямок краєзнавства в системі позашкільної освіти – історичний ракурс розвитку в Запорізькій області.....	241
Сурченко С.В. Проходячи вулицями м. Запоріжжя.....	247
Вілінов Ю., Шишков С. Реквієм за втраченою пам'яткою, або ж нерозставлені крапки над «і».....	252
Шишков С.М., Вілінов Ю.А. До питання походження топоніму «Кічкас».....	255

Шишков С., Вилинов Ю. Античний дубль-литик из района с. Скельки.....	261
РОЗДІЛ VII НАРИСИ	269
Сокульський А.Л. Філософія Всесвіту (світобудова за некласичною наукою)...	269
Борисенко О.Є. Декілька штрихів до портрету О.В. Бодянського.....	280
Борисенко О.Є. Зберігачі національної спадщини.....	283
Чиженок Ю.А. ЗЦКВПВ «Школа джур» та сучасне виховання учнівської молоді на традиціях запорозького козацтва.....	295
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	299
ІЛЮСТРАЦІЇ	301

РОЗДІЛ І ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бойко-Гагарін А.

м. Київ

ДО ПИТАННЯ ПІДРОБКИ МОНЕТ В КОЗАЦЬКИХ МІСТАХ ТА ФОРТЕЦЯХ

Питання фальсифікації монет на території українських історичних регіонів в добу Козацтва є досить актуальним напрямком досліджень у вітчизняній нумізматиці. Дана тема відповідає основному напрямку нумізматичних досліджень сучасних вчених, що виражається у пошуку центрів карбування монет на історичних українських землях.

В українській нумізматиці окремі питання щодо фальшивих монет досліджувались у працях М.Ф. Котляра [14, с. 105-109.], Р.М. Якушевої-Омелянчик [22, с. 12-15], В.Г Шлапінського та Р.М. Шуста [20], А.С. Бойко-Гагаріна [2, с. 164-168], В.М. Орлика [1, с. 112-115], В.М. Шалобудова [18], С.І. Климовського [11, с. 33-42], З.О. Зразюк [10, с. 124-125], В.В. Нечитайла [16, с. 15] та інших.

В попередньому дослідженні ми вивчали питання щодо можливості виготовлення фальшивих монет за ініціативою Богдана Хмельницького (1648-1657). Підробок монет, які можна було б віднести до емісії гетьмана не було виявлено [4, с. 118-122]. Дослідження можливості карбування монет гетьманом Іваном Виговським (1657-1659) проводилось українським вченим Георгієм Козубовським. За переконанням вченого, українським гетьманом було здійснено спробу підготовки власної монетної емісії, але не реалізовано її. Також мало імовірно є карбування за наказом гетьмана фальшивої монети [12, с. 64-72].

У 1665 році гетьманом «правобережної України» було обрано Петра Дорошенка (1665-1676). Вчені припускають, що в ході боротьби із Польською Короною, гетьман втілює в реальність імітацію півтораків Яна II Казимира (1648-1668) на монетному дворі в містечку Лисянка Полтавської області [17].

У серпні 1960 року в районі Лисянки було знайдено скарб, який складався із 1043 монет Речі Посполитої, Московської держави, Пруссії та земель Священної Римської імперії Германської нації, значна частина яких датується другою половиною XVII століття. За результатами дослідження скарбу не було виявлено особливостей, які можна було б виокремити в карбування гетьманського монетного двору. Відсутність в скарбових комплексах споріднених між собою по стилю монет піддає сумніву існування підпільного козацького монетного двору в Лисянці [22, с. 12-15].

Твердження щодо фальшивих монет, карбованих за наказом гетьманів Петра Дорошенка (1665-1676), Івана Мазепи (1697-1709) та Данила Апостола (1727-1734) висвітлене в каталозі В.В. Нечитайло [15]. Проте, слід зазначити, що у публікаціях дослідника викладені лише припущення, які здебільшого не мають за собою наукового підтвердження та історичного аналізу і вимагають більш глибокого дослідження.

Для уточнення припущення карбування фальшивих монет козацькими гетьманами треба розширювати базу даних топографії знахідок підробок монет, проводити пошук більшої кількості нових одно-штемпельних зразків імітації. Справдження теорії про карбування українськими гетьманами імітації польсько-литовських монет можливе за рахунок глибокого аналізу локальних імітації, знайдених на українських землях. Якщо справді відбувалось карбування імітативної монети на таємних гетьманських монетарнях, це за нашим переконанням, мало мати наступні риси:

- наближена до коронних монет якість продукції;
- високий художній рівень виконання, точне копіювання оригінального зразка;
- масовість емісії;

розповсюдженість монети на території Гетьманщини;
виявлення групи імітацій в тезавраціях і одиничних знахідках;

В складних політичних та економічних умовах, в яких опинились українські землі в другій половині XVII століття, карбування власної монети було неможливим. Необхідність подолання нестачі грошової маси була досить гострою, що могло бути частково вирішено за рахунок карбування монет, та якщо впровадження власної монети не було досягнуто, імовірність карбування імітації найбільш розповсюджених на українських землях є досить високою. Нумізматична думка сучасників здебільшого спрямована на пошук «гетьманських» монет серед приватних кустарних фальсифікатів, що на нашу думку є досить хибним. Аналіз знахідок кустарних підробок не дає на даний час можливості виокремити максимально схожі локальні групи для впевненого віднесення їх до приналежності гетьманам. За нашим переконанням, монети, карбовані українськими гетьманами у XVII столітті слід шукати серед високоякісних імітацій польсько-литовських монет.

В цій статті ми наводимо висновки щодо можливості карбування фальшивих монет пересічними козаками за власною ініціативою.

Відомо, що найпопулярніші на грошовому ринку монети частіше і ставали прототипами для підробки їх приватними фальсифікаторами. У грошовому обігу другої половини XVII ст., на території Центральної та Східної Європи переважали монети Речі Посполитої, Бранденбургу-Пруссії, Швеції, Священної Римської Імперії, Угорщини, Московського царства та інших країн [13]. У великих грошових розрахунках переважають орти ($\frac{1}{4}$ фракція талера), європейські пів-талери і талери, а також дукати. Це також підтверджується даними археологічних розкопок на місці битви під Берестечком (10 липня 1657 року), що в районі сіл Пляшева та Остров, Радивилівського району Рівненської області. Археологами було знайдено 38 козацьких гаманців, які містили всередині монети доби Хмельниччини: соліди, гроші, півтораки, трояки, шостаки і орти Речі Посполитої, Бранденбургу-Пруссії та Швеції [21, с. 213-221]. Нам відомі знахідки приватних фальшивих монет, прототипами для виготовлення яких слугували монети вищеперерахованих емітентів та номіналів, зокрема: грошів [7], півтораків [8, с. 207-211], трояків [3, с. 22-25], шостаків [5, с. 8-9], ортів [9, с. 165-170], а також талерів та їх фракцій [6, с. 16-17].

У вітчизняній нумізматичній літературі є припущення щодо виготовлення фальшивих монет козаками в містах та фортецях. Зокрема є припущення, що на території козацької фортеці Самарь (правий берег річки Самара в Шевченківському районі сучасного Дніпропетровська) здійснювалась підробка монет за прототипом півтораків Сигізмунда III Вази (1587-1632). Серед археологічних знахідок на території фортеці присутні 9 фальшивих півтораків. Дослідивши монети, археологи прийшли до висновку, що знайдені фальшиві півтораки мають високий ступінь схожості із монетами державного карбування та висунули припущення про можливість виготовлення козаками монетних підробок на території фортеці. Виходячи із розмаїття стилів виконання підробок було припущено про великий обсяг виготовленої кількості фальшивих монет [19, с. 123-134]. Але за нашим переконанням, аргументацією підробки монет в фортеці скоріше слугували б монетні підробки, схожі за стилем виконання, належні до руки одного майстра, наявні спільні риси. Відсутність серед знахідок на території фортеці інструментів виготовлення монет та залишків слідів обробки сировини, відходів карбування монет не підтверджує існування організованого підпільного монетного двору із значними обсягами виробництва. Скоріше за все, знайдені на території фортеці монетні підробки були виявлені та вилучені з обігу в ході торгівлі, попавши до фортеці разом із державними монетами.

Ми не виключаємо, що приватною підробкою монет, які сформували основу грошового обігу українських земель в XVII столітті, могли також займатись особи

козацького стану. Для виготовлення фальшивих монет необхідно було володіти значними навичками в ковальстві, ювелірному мистецтві, мати художній талант. До числа козаків входили люди з широкого кола професій, в тому числі і вищеперерахованих, тому ми не можемо виключати те, що окремі типи підробок монет, що знаходять на території українських історичних регіонів, виконані козаками в приватному порядку в таємних майстернях. Враховуючи велике розмаїття відомих нумізматам фальшивих монет, що знаходять одиничними знахідками, імовірність виготовлення їх частини козаками досить значна. Але, на жаль, на сьогоднішній день нам не відомо задокументованих фактів суду та винесення покарання козаків за подібні злочини, а також розшуку чи слідства над козаками за підробку монети.

Отже, дослідивши питання взаємозв'язку фальшивих монет, що фігурують у знахідках українських історичних регіонів і козацтва, ми прийшли до наступних висновків:

1. виготовлення фальшивих монет за наказом та покровительством козацьких гетьманів ми знаходимо малоімовірним, на сьогоднішній день чітко локалізованої окремої групи фальсифікатів, які могли б бути віднесені до карбування за наказом гетьманів згідно наших спостережень невідомо;

2. виготовлення фальшивих монет пересічними козаками таємно в приватному порядку ми знаходимо досить імовірним, враховуючи те, що серед козаків було немало людей, що володіли навичками, необхідними для виготовлення фальшивих монет.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Orlyk V.M. False coins of the Teutonic Order state in Prussia in the currency of South-Rus lands of the Lithuanian grand duchy // V.M. Orlyk / *Studia i materialy konferencii* [«Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy»]. – Augustow-Warszawa, 2012. – S. 112-115.
2. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивые монеты в денежном обращении южных земель ВКЛ во время правления князя Витовта Кейстутовича и технологии их производства / А.С. Бойко-Гагарин // Тезисы докладов Междунар. конф. [«Нумизматические коллекции: наследие исторической Литвы и связанных с ней стран – открытия и просвещения науки»]. – Вильнюс, 2012. – С. 164-168.
3. Бойко-Гагарин А.С. Высококачественная подделка трояка Сигизмунда III Вазы, чеканки Познани 1597 года / А.С. Бойко-Гагарин // Журнал «Violity: отдых и путешествия». – 2014. – № 2. – С. 22-25.
4. Бойко-Гагарин А.С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет / А.С. Бойко-Гагарин // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького [«VIII Богданівські читання»]. – Черкаси, 2014. – С. 118-122.
5. Бойко-Гагарин А.С. Находка ожерелья с имитацией шестигрошевика чеканки Мальборка 1600 года на Черкащине / А.С. Бойко-Гагарин // *Нумизматика і Фалеристика*. – 2014. – № 1. – С. 8-9.
6. Бойко-Гагарин А.С. Новые данные о фальсификатах монет, изготовленных методом пайки пластин / А.С. Бойко-Гагарин // *Нумизматика и Фалеристика*. – 2015. – № 2. – С. 16-17.
7. Бойко-Гагарин А.С. О фальсификатах редких литовских грошей короля Сигизмунда III Вазы / А.С. Бойко-Гагарин // Программа нумизматического симпозиума: [«Al XIV-lea simpozion de numismatică. Dedicat aniversării a 20-a leului moldovenesc»]. – Chişinău, 25-29 sept. 2013.
8. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификаты польских полтораков 1614 года с изображением орла / А.С. Бойко-Гагарин // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. – Вип. 33. – С. 207-211.
9. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивые орты Сигизмунда III Вазы, изготовленные методом пайки серебрянных пластин / А.С. Бойко-Гагарин // *Studia i Materialy* [«Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy»]. – Augustow-Warszawa, 2012. – S. 165-170.
10. Зразюк З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области // З.А. Зразюк / Тезисы докладов и сообщений, [«XIV Всероссийская нумизматическая конференция»]. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 124-125.
11. Климовский С.И. Лужение копеек в Киеве XVII в. // С.И. Климовский / *Монета*. – Вып. 7. – К 80-летию Василия Васильевича Узденикова. – Вологда, 2000. – С. 33-42.

12. Козубовський Г.А. Проблеми карбування українських монет під час гетьманування Івана Виговського: міф чи реальність? / Г.А. Козубовський // Українська нумізматика і боністика. – 2000. – № 2. – С. 64-72.
13. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. / М.Ф. Котляр. – К., 1981. – 340 с.
14. Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII століття // М.Ф. Котляр, Л.З. Гісцова / Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 105-109.
15. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. / В.В. Нечитайло. – К., 2011. – 60 с.
16. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовських монет, обрацьованих на території України XIV-XVIII вв. / В.В. Нечитайло // Нумізматика і фалеристика. – 1997. – № 3. – С. 15.
17. Рябцевич В.Н. «Лысянковский и «Полтавский», Путивльский и Севский монетные дворы» / В.Н. Рябцевич // *Materialy z III Międzynarodowej konferencji Numizmatycznej* [«Mennice Między Bałtykiem a morzem Czarnym – wspólnota dziejow»]. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny. – 10-12.IX.1998
18. Шалобудов В.М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Сокілка на Полтавщині / В.М. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2009. – № 1 (25).
19. Шалобудов В.Н., Находки монет на території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2002. – С. 123-134.
20. Шуст Р. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV-XVII ст. / Р. Шуст, В. Шапінський // Вісник Львівського університету. – Середньовічна історія. – Вип. 37/1. – Львів, 2002.
21. Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького / Р.М. Шуст: Міжнародна практична конференція [«Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня, 2004). – Львів, 2004. – С. 213-221
22. Якушева-Омельянчик Р.М. Лисянський скарб монет (знахідка 1960 р.) // Р.М. Якушева-Омельянчик / [«Музейні читання»] Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України, грудень 1994. – К., 1996. – С. 12-15.

Мірущенко О.П.

м. Запоріжжя

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ВЗАЄМИНИ КОША, РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ГЕТЬМАНЩИНИ ПІД ЧАС ПОДІЙ 1764 Р.

У 1764 р. на території Російської імперії відбулись події, які істотно вплинули на розвиток Гетьманщини та Запорозьких Вольностей. Мова йде, насамперед, про ліквідацію Гетьманства та заснування Новоросійської губернії. І якщо про першу подію згадують переважно в історичному контексті, то друга подія, навіть через 250 років стала приводом для різних спекуляцій на політичному ґрунті. На жаль, наслідки цих подій зараз гостро відчувають громадяни України.

Адміністративні перетворення в Україні готувалися царським урядом раніше. Ось, що містилося в інструкції новопризначеному генерал-прокурору князю В'яземському наданою йому Катериною II: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями; нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [1, с. 340].

Таким чином, можна побачити паростки політики русифікації на українських землях, яку намагався проводити російський уряд.

До початку ліквідації Гетьманщини були створенні умови для подальшого зміцнення російських позицій на українських землях. Мова, насамперед, про Новоросійську губернію, процес створення якої завершився у 1764 році. Зміни у територіальній політиці Російської імперії щодо південноукраїнського регіону почали відбуватися з приходом до влади Катерини II. Не отримавши реальних економічних переваг від колонізації краю, Російська імперія повела більш рішучий наступ на південноукраїнські території. Урядом скасовувались сербські поселення, які не дали Російській державі належні економічні перспективи, натомість засновувалась Новоросійська губернія. На цей процес вплинуло й те, що Катерина II у червні 1763 р. офіційно засвідчила незадовільний стан Нової Сербії заселеної Хорватом. За даними Н. Полонської-Василенко замість 11039 чол. на 1762 р. було лише 2847 [2, с. 112]. Звичайно, така кількість населення не могла підняти сільське господарство.

Залюднення цих місць почалось ще у 1763 р., коли указом від 11 червня до Нової Сербії дозволялось приймати усіх бажаних, навіть кріпаків, які жили за поміщиками менше десяти років. Почалось заселення сербських поселень, у тому числі й північних запорозьких земель. Це викликало нову хвилю суперечок між запорожцями та новопоселенцями.

3 вересня 1763 р. вийшов наказ П. Мельгунова до Новосербського корпусу та Слобідських поселень про запобігання територіальних суперечок між ними і запорожцями [3, арк. 1, 7]. 14 жовтня 1763 р. у донесенні І. Глібову від Коша йшлося про порушення слобідчанами 20-верстної межі та про завдання збитків Війську Запорозькому [3, арк. 11, 16].

Готуючи адміністративні перетворення в регіоні російський уряд прагнув визначити межі запорозьких земель. Головною темою депутації на чолі з І. Глобою у 1763 р. було розмежування земель між Військом Запорозьким та фортецею св. Єлизавети. Але робота виявилась безрезультатною.

8 грудня 1763 р. вийшов указ стосовно опису запорозьких земель [4, арк. 2-7; 5, с. 190-192]. Раніше, 20 листопада 1763 р., у листі Мельгунова в Кіш повідомлялось про наміри стосовно проведення розмежування території, а 9 березня 1764 р. у листі кошовому з Києва повідомлялись Сенатські укази стосовно опису запорозької прикордонної території [3, арк. 23, 25-26].

Каталізатором процесу створення нової губернії стала доповідь П. Паніна (складалась з 20 частин), яка побачила світ 2 березня 1764 р. У ній відзначався незадовільний стан сербських поселень і рекомендувалось по-новому влаштувати устрій цих земель. П. Панін наголошував, що виділені на сербські поселення 700 тис. крб. себе не виправдали. Для тих, хто буде заохочувати переселенців передбачались грошові винагороди за іноземців – 30 крб., за росіян-старообрядців – 12 крб. і т.ін. Усе нове поселення П. Панін пропонував назвати Катеринінською губернією. У 4 п. визначалась територія: «Представляемые в подносимой карте угол земли к нынешней границе новосербского селения от верховья р. Ингул до местечка Орел, лежащего у польской границе по р. Синюхе, так как на поднесенной карте точками означено, из степи принадлежащей теперь запорожцам повелеть тому селению для представленных причин прибавить...» [6]. Отже, серед інших територій нову губернію передбачалось розширити і за рахунок запорозьких земель.

У тому ж 1764 р. був виданий «План о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к заселению», який складався з 8 розділів. З поміж них варто виділити два: про систему розподілу землі та про порядок заселення. Згідно «Плану» вся земля розбивалась на ділянки по 26 дес. на землях з лісом та по 30 дес. на безлісій землі. Одержувати землю у спадок могли «усякого звання люди», якщо вони ставали військовослужбовцями чи поселянами [7, с. 58]. Поселяни одержували грошову позику та деякі привілеї: вільно торгувати горілкою та сіллю, безмитно ввозити та

вивозити товари за кордон, на деякий час поселенці звільнялись від податків у залежності від зручності землі та складнощів її освоєння. Цікаво, що поселянам надавали й ті привілеї, які для себе намагались виклопотати запорожці. У «Плані» передбачалось, що будь-хто міг одержати у власність великі маєтки за умов заселення їх за свій рахунок вільними людьми з-за кордону протягом трьох років, а кількість ділянок, що надавалась одній особі не мала перевищувати 48, тобто за максимального розміру ділянок в 30 дес. – 1440 дес. [7, с. 60]. Володар такого маєтку вже звався поміщик і можна побачити в краї появу досить потужного поміщицького прошарку. Тим, хто вербував поселян надавались офіцерські чини від вахмістра (за 30 чол.) до майора (за 300 чол.). Через те, що офіцерський чин автоматично давав дворянське звання, поміщиком ставав новоспечений дворянин, а тому дворянську монополію на володіння землею не було порушено [8, с. 18]. Цікаво, що на поселення до новоствореної губернії заохочували навіть запорожців, надаючи їм для обзаведення господарством 12 крб.

На підставі вищезазначеної доповіді Катерина II 22 березня 1764 р. видала указ, за яким Нова Сербія та Новослобідський козацький полк перейменовувались у Новоросійську губернію. Згідно указу від 11 червня 1764 р. до нової губернії були включені Українська лінія, Слов'яносербія, Бахмутський полк, сюди ж було виведено на поселення Молдавський полк. Важливо відзначити, що до нової губернії ввійшли 15 сотень Гетьманщини та запорозькі землі по р. Інгул.

Вищезазначені процеси дали новий поштовх опису запорозьких земель. 27 червня 1764 р. було повідомлено указ Катерини II гетьману та Війську Запорозькому про утворення Новоросійської губернії та про її межі [9, арк. 1]. 12 серпня 1764 р. у листі кошовому Мельгунов писав про утворення Катеринінської провінції та її межі, а у листі 5 вересня вимагав прислати старшину для опису земель [9, арк. 4, 7]. 11 вересня 1764 р. А. Порохня рапортував кошовому Федорову про одержання ордеру з наказом об'їхати запорозькі володіння з метою опису урочищ, який він склав цього ж місяця [9, арк. 32; 2, арк. 14-15].

Військо Запорозьку дуже ретельно готувалось до опису, залучаючи для цього великі сили. 22 жовтня 1764 р. у листі Федорову Мельгунов висловлював стурбованість, що на устя Орелі поїхала така велика козацька команда та вимагав зменшити її кількість [9, арк. 91]. 17 листопада 1764 р. Глібов вимагав від Коша допустити поручика Аракова до опису земель й не чинити перешкод як це робить Бугогардівський полковник [9, арк. 67]. Висновки про які йшлося у листі П. Головатому від Ісакова 24 серпня 1765 р. щодо уточнення на карті, зробленого згідно Сенатського указу від 30 квітня 1764 р., не влаштовували запорожців. Вони намагались довести свої права на землі, які відійшли до нової губернії.

На той час як запорожці відстоювали свої права деякі українські підрозділи добровільно переходили до складу Новоросійської губернії [10, с. 884]. Показовим щодо цього факту є «Прошення», яке подали 6 вересня 1764 р. до Петербургу сотенні старшини містечок Кременчука та Власівки про приєднання їхніх містечок разом із мешканцями, землями та угіддями до Новоросійської губернії. В документі, зокрема, зазначалося, що «Малороссийских сотенных местечек старшины, выборные казаки и владельцы в тех местечках с нашими подданными и желающими жителями твердо будучи уверены, что Ваше императорское Величество, из матерняго милосердия, всех Своих верноподданных всякого звания людей в лучшее состояние и благополучную жизнь приводит за весьма Себе угодное Монаршеское удовольствие поставляя, и в том неутолимый труд Всемилостивейше изволите брать; взирая на то Мы верноподданные Вашего Императорского Величества рабы дерзаем испросить такого же матерняго презрения, чтоб нас целыми нижеозначенными местечками к Новороссийской Губернии, оставя нас при прежних землях и угодиях, под единое

право и команду соединить, чрез что совершенно Мы уповаем в лучшее состояние жизнь привести и полезнее ныняшнего Вашему Императорскому Величеству и отечеству сделаться...» [10, с. 894-895]. Резолюція на цю петицію повідомляла наступне: «...повелеваем Нашему Сенату отдать сии местечки с жителями, землями и угодьями, по их желанию, под ведомство и права Новороссийской Губернии; о чем послать куда надлежит указ» [10, с. 895].

Поки Військо Запорозьке відстоювало свої права на землі, відбулись зміни у політичному житті Гетьманщини, які безпосередньо стосувалися Війська Запорозького. Мова йде про ліквідацію гетьманства та запровадження Другої Малоросійської колегії.

Характерною для вивчення ситуації напередодні ліквідації Гетьманщини була записка Г. Теплова, яку він подав Катерині II. Її метою було обґрунтування того факту, що владу гетьмана треба ліквідувати. Тим більше отримати такий документ від урядовця, який певний час перебував при Кирилові Розумовському.

Згідно цієї записки в Гетьманщині все управлялось «не правом и законами, а силою и кредитом старшин и обманом грамотных людей. Вследствие такого управления число свободных землевладельцев чрезвычайно уменьшилось, а число крепостных земледельцев, напротив того, увеличилось» [1, с. 341]. Це писалося про територію, на якій не існувало кріпацтва. Надалі ми бачимо продовження інформаційної пропаганди. Так, за словами Теплова, «при поступлении Малороссии под державу Всероссийскую было населено менее чем вполовину против настоящего, а между тем свободных крестьянских дворов было гораздо больше, чем теперь; свободные козаки обращены в крепостное состояние старшинами и другими чиновными и богатыми людьми» [1, с. 341]. За певний вірець бралися часи гетьманування Івана Скоропадського: «по смерти гетмана Скоропадского по ревизии, произведенной великорусскими офицерами, свободных дворов было 44961. Из этого числа по 1750 год роздано не больше 3000 дворов, что составляет самую малую разность, особенно если принять во внимание увеличение народонаселения; и несмотря на то, нынешний гетман граф Разумовский и четырех тысяч дворов свободных не нашел, о прочих же ему донесено, что все крестьяне в Польшу побежали, где, однако, по достоверным известиям, крестьянам в подданстве у польских панов гораздо труднее жить, чем в Малороссии, потому что польские паны все имение крестьянское почитают своим собственным и берут подати, когда сколько им вздумается» [1, с. 340]. Бачимо порівняння з Польщею, яке робиться заздалегідь на користь Російської імперії. Виявляється, що у селян («мужиков») усі «государевы» (!!!) двори разом із землями розкупила старшина та інші заможні люди. Далі ще цікавіше: означена категорія селян «будучи свободны, по этому самому будто бы могли сами себя и с землями продавать» [1, с. 341]. При цьому старшину звинувачували у можливості виготовлення фальшивих купчих. А мета цього «чтоб все государевы земли переходили в частные руки». Отже, по-перше, урядовці Петербургу, вважали, що землі гетьманських полків належать саме російській державі (хоча навряд чи так гадала українська старшина, через що за кілька десятиліть була покарана). По-друге, ставлення до правлячої еліти було не дуже добрим, тим більше, що російський чиновник мислив власними категоріями про корупцію.

Серед інших негараздів, які «виявляв» Теплов – це процес «искоренение козаков, т.е. переход их в помещичьи крестьяне», при цьому, на думку автора записки це відбувалося так швидко від того, що «достаточный козак всегда откупался от службы, а недостаточный, избегая ее, предпочитал жить под именем крестьянина, чем идти в поход». «Кроме того, оставаясь козаком, он должен был платить с имения своего большую подать, которая доходила до рубля и больше, а назвавшись мужиком, не имеющим земель, ни собственности, платил в год алтын или две копейки по раскладке

наравне с другими подсосудками; а во всякое время сами козаки плачивали помещикам, чтоб те приняли от них на их земли купчии и таким образом избавили их от обязанности идти в поход» [1, с. 341].

Недосконалим Теплов вважав і землеволодіння в Гетьманщині. «Малороссийские города, местечки, села, деревни, слободы и хутора с пахотными и сенокосными землями не имеют никакого обмежевания, все основывается на старинном будто занятии и на крепостях, большею частию фальшивых, но иные владеют землями просто вследствие наезда сильного на слабого. Наезды сопровождаются смертоубийствами, что ведет к бесконечным разорительным процессам. Козаки, оставшиеся незакрепощенными, живут разбросанные по разным местам, вдали от своего сотника и находятся в руках разных помещиков. Хотя гетманские универсалы и гласят, что помещикам до козаков и земель их в той деревне или в местечке, которые помещику принадлежат, дела никакого нет, однако есть ли возможность бедному и беспомощному козаку противиться и сотнику в сотне, и сильному помещику в том селе или деревне, где козак живет?» [1, с. 341]. На думку Теплова «козаки строят сотнику дом, косят на него сено, выставляют подводы, не упоминая о других разорениях». Російський урядовець процес обрання сотників представляв як такий, що відбувається упереджено: «избрание в сотники происходит таким образом: как скоро придет весть, что сотник умер, то, прежде чем об этом узнает гетман, полковые старшины посылают надобного им человека в сотню для управления сю до определения нового сотника. Этот человек не сомневается, что сотня его, и, приехав на место, выкатывает несколько бочек вина безграмотным козакам, подкупает священника и дьячка, те соберут рукоприкладства от пьяных – и выбор готов. Избранный истратит несколько червонных в высшем месте и утверждается сотником» [1, с. 342].

Недосконалим на думку російської пропаганди було вільне пресування населення: «Сильно вредит малороссийскому народу вольный переход с места на место; благодаря ему бедные помещики час от часу приходят в большую бедность, богатые усиливаются, а мужики становятся пьяницами, ленивцами и нищими, которые в благословенной плодородием стране умирают с голоду» [1, с. 342]. Наявна відверта неправда, оскільки з голоду ніхто на території гетьманських полків не помирав. Також йде підміна понять, коли українську старшину називають поміщиками, ще й звинувачуючи селян у лінощах: «Богатые землю помещики населяют ее таким образом: определенный для того служитель идет переманивать крестьян у бедных помещиков, прельщая их большими льготами, что удается очень легко, потому что бедный помещик заставляет крестьянина своего больше работать, чем богатые; или богатый помещик выставит на пустой земле своей большой деревянный крест, на котором для грамотных напишет, а для неграмотных проверченными скважинами означит, на сколько лет он обещает новопоселившимся льготы от всех оброков и господских работ. Ленивые мужики не перестают наведываться, где выставлен крест, на поселение слободы и, проведав, выбирают место, которое им покажется льготнее. Таким образом вылеживает мужик урочные годы в крайней лени, а к концу срока проведывает о новой кличке на слободку, ищет нового креста и, таким образом, весь свой век нигде не заводит никакого хозяйства, а таскается от одного креста к другому, перевоза свою семью. Они не заводят у себя никакого домоводства и потому, чтоб удобнее было с места на место подняться, ибо переход надобно сделать тайком от помещика, который под предлогом, что крестьянин все свое имение нажил на его земле, как скоро узнает о намерении его перейти, грабит все его имение. Так поступают помещики несильные; а сильные, заманивши однажды на свою землю мужика, много и других способов имеют не выпустить его от себя» [1, с. 342-343].

Для виправдання подальших рішень російського уряду робиться досить своєрідний висновок: «...в плодородной Малороссии земледелец терпит голод, убогий помещик в большую бедность впадает, а богатый усиливается числом подданных, государственная же выгода не только не возрастает, но час от часу уменьшается» [1, с. 343].

Теплов завершує свою записку так: «Сии суть только генерально показанные непорядки в малороссийском народе; но ежели бы нужда востребовала все сие яснее показать, то надлежит только заглянуть в течение их судовых дел, в произведение государевых повелений и во внутреннюю их собственную экономию, тогда множайшие еще показаться могут. Много о том, как видно, помышлял император Петр Великий, но понеже край Малороссийский до познания его в самое жесточайшее время пришел, а поправление его требовало не малого времени, то хотя из многих учреждений и видны были по всему сему начатки премудрого государя, да времени недоставало то привести в порядок, что исподволь делать надлежало; а между тем смерть сего великого монарха застигла и больше никто о том не мыслил» [1, с. 343].

Ще один документ, який засвідчує ставлення вищих посадових осіб Російської імперії до гетьманської влади – записка Катерини II до М.І. Панина, на жаль, недатована. Ось що там написано про К. Розумовського: «Никита Иванович! Гетман был у меня, и я имела с ним экспликацию, в которой он все то же сказал, что и вам, а наконец просил меня, чтоб я с него столь трудный и его персоне опасный чин сняла. Я на то ответствовала, что я теперь о его верности уже сомневаться не могу, а впредь с ним далее изъяснюсь. Теперь извольте ему моим именем сказать сегодня или завтра, чтоб он письменно подал то, что он мне говорил» [1, с. 343-344].

В іншій записці, до того ж Паніна, імператриця зазначає: «Приведите, пожалуй, скорее к окончанию дело гетманское». За таких умов гетьману нічого не залишалось як подати «прошеніє» про відставку: «Посвящая во все времена преданности моей и верности к священной особе вашего императорского величества все мое благосостояние, теперь нахожу, что дальнейшее в гетманском звании мое пребывание может коснуться сего моего главного в жизни обязательства, и потому дерзаю всеподданнейше просить ваше императорское величество о снятии с меня столь тяжелой и опасной мне должности. Всемилостивейшая государыня! Вы всевысочайше знать изволите состояние и обстоятельства моей многолюдной фамилии. Я себя и с нею подвергаю монаршим стопам с достоверною надеждою, что сей моего чистосердечия и верности поступок обратит ко мне и к детям моим вашего императорского величества монаршее призрение и щедроту и не будет мне к чувствительному ущербу их воспитания, содержания и пристроения» [1, с. 344]. Катерина II передала прохання гетьмана на обговорення Колегії іноземних справ, яка доповіла, що «всемерно воспользоваться надлежит просьбой Разумовского: для того что по многим и важным политическим уважениям гетманское в Малой России правление в рассуждении существа своего и искусств (опытов) прошедших времен с интересом государственным весьма несходно. По увольнении гетманском поручить правление Малой России одной из здешних знатных поверенной особе, при ней 4 великороссиянам и 4 малороссиянам» [1, с. 344].

10 листопада 1764 р. до Сенату був наданий указ про заснування замість гетьманського правління Малоросійської колегії, головою якої був призначений П.О. Румянцев. Про нього в указі зазначалось: «Сему определенному от нас главному малороссийскому командиру быть в такой силе, как генерал-губернатору и президенту Малороссийской коллегии, где он по делам суда и расправы имеет и голос председателя, а в прочих делах, яко-то: содержания в народе доброго порядка, общей безопасности и исполнения законов, должен он поступать с властью губернаторскою,

т.е. как особливо поверенный от нас в отсутственном месте. Запорожской Сече быть ныне ведомой в сем малороссийском правительстве» [1, с. 344].

П. Румянцев отримав настанови щодо політики, яку належало проводити на українських землях: «...пространной Малороссии обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое ее плодородие и по доброте климата различные пред многими империи нашей местами преимущества; но, напротив того, не меньше известно всем и то, что Россия при всем том весьма малую, а во время последнего гетманского правления почти и никакой от того народа пользы и доходов поныне не имела» [1, с. 345]. Отже, головною метою політики в колишній Гетьманщині було отримання великих прибутків з цієї території. Називалися причини, які на думку офіційного Петербургу перешкоджали окресленим завданням: «...вкоренившиеся там многие непорядки, неустройства, несообразное смешение правления воинского с гражданским, от неясности различных чужих законов и прав происходящие; в суде и расправе бесконечные волокиты и притеснения; самопроизвольное некоторых мнимых привилегий и вольностей узаконение, а настоящих частое и великое во зло употребление; весьма вредные как владельцам, так и самим посполитым людям с места на место переходы; закоснелая почти во всем народе к земледелию и другим полезным трудам леность и такая же примечаемая в нем внутренняя против великороссийского ненависть представляют вам весьма пространную рачительного наблюдения и старания вашего материя» [1, с. 345].

Одним з першочергових завдань зазначався облік населення на українських землях, перш за все, з метою збору податків: «необходимая надобность состоит в том, чтоб известно было правительству и вам точное число народа малороссийского... и не оставите вы представить нам мнение ваше, на каком основании и каким образом новую во всей Малороссии ревизию учредить» [1, с. 346]. На думку російського уряду, для вдосконалення оподаткування варто обмежити вільні переходи населення: «И как невозможно располагаемым поборам ни прочного в установлении своем основания иметь, ниже в известной всегда сумме обращаться, покуда продолжаться будут земледельцев с места на место переходы, то надлежит вам прилагать крайнее старание ваше тамошний народ всеми удобовозможными способами привести к тому, чтоб оные переходы вовсе пресечены были...» [1, с. 346]. При цьому уряд вважав, що вільне пересування не відповідає інтересам ні поміщиків, ні землеробів: «...думаем мы, что при беспристрастном о сих переходах рассуждении как помещики, так и земледельцы сами ясно понять должны сущительную оных на обе стороны бесполезность. Непостоянство и непрочность переменных в земледелии и в сельской экономии распорядков, конечно, помещикам в пользу служить не могут; земледельцы же, питаясь в сем случае одною только вольности мечтою, не понимают, что полагаемые в земледелии труды их не токмо для них и их потомков на непременных селениях несравненно полезнее, но и, укоренясь на оных, вольности своей чрез то не лишатся по примеру крестьян многих европейских государств, где они, хотя некрепостные и некабальные, живут, однако ж, и остаются для собственной своей выгоды всегда на одних местах» [1, с. 346]. З цього фрагменту бачимо традиційну російську позицію, згідно якої їхній уряд сам розуміє як краще влаштувати устрій на інших територіях, які вони намагалися контролювати.

П. Румянцеву наказувалось звернути особливу увагу на економічний розвиток Гетьманщини. Відзначався великий потенціал та висока родючість земель. Окремо наголошувалось на заходах щодо посилення виробництва тютюну та розведення тутового дерева. Належало дбати про покращення вівчарства, вжиття природоохоронних заходів (збереження лісів), спостерігати за належним станом шляхів сполучення. Окремо передбачалось наглядати за перебігом судового процесу. У прикінцевих положеннях інструкції йдеться про стосунки між людьми, які не

втратили актуальності і за 250 років. При цьому цей аспект названо політичним: «...состоит оный в упомянутой сокровенной ненависти тамошнего народа против здешнего, который опять с своей стороны приобык оказывать не приметное к малороссиянам презрение. И как та ненависть особливо примечается в старшинах тамошних, кои, опасаясь видеть когда-нибудь пределы беззаконному и корыстолюбивому их своевольству, более вперяют оную в простой народ, страшая его сперва нечувствительною, а со временем и совершенною утратою прав их и вольности, то нет сомнения, чтоб они при настоящей правления их перемене тем паче не усугубили тайно коварство свое, что пресечение прежних беспорядков и установление лучших учреждений не будет согласоваться с их прихотями и собственною корыстию. В сем рассуждении не оставите вы наблюдать прилежно, но без явного виду и огласки поведение тамошних старшин, особливо же тех, кои хотя мало подозрительными себя окажут, дабы иногда умышляемое зло заблаговременно сведано и предупреждено быть могло» [1, с. 347].

Покажем є те, що російські урядовці вважали, що саме їхня політика виключно правильна, а отже – лише вони знають як управляти Гетьманщиною: «...время само собою откроет глаза народу и докажет, сколь много он облегчен и благоденствовать будет, когда устройением лучших во всем порядков увидит себя избавленным от мучивших его вдруг многих маленьких тиранов, однако ж и в нынешнее время разные способы поспешествовать вам могут праводушием, бескорыстливостию, снисхождением и ласкою истребить неосновательные его опасения и приобрести к себе любовь его и доверенность» [1, с. 347].

Варто згадати і намагання уряду впорядкувати слобідські полки, з яких, по вже усталеній традиції, було створено Слобідсько-Українську губернію.

У вищезгаданій доповіді П. Паніна можна побачити ставлення імперських чиновників до козацьких традицій: «служба козацька состояла на содержании свойственничьем и подпомощников, и на сие общество расписывались для содержания и снабжения каждого козака ежегодные складки, которые непременно и равными никогда быть не могли; а как нередко случалось, что или во время, или после расписания такой складки из расписанного числа душ многие переходами на владельческие земли и иными случаями выбывали и оставалась иногда только половина, то уже одни оставшиеся, будучи принуждены содержать козаков и снабждать их всеми потребностями, несли великую тягость» [1, с. 349]. Для кращого контролю над цими територіями наказувалось губернатору, воєвод та прокурору призначати з росіян, а їхніх заступників з числа найбільш заслужених (звичайно, з точки зору офіційного Петербургу – О.М.) старшин.

Кіш змушений був реагувати на нові виклики, і 1765 року до столиці була відправлена найтриваліша депутація. Більше двох років П. Калнишевський, І. Глоба та В. Пишмич намагались розв'язати вузол протиріч, що виник внаслідок утворення нових територіальних одиниць на південноукраїнських землях. А. Скальковський зазначав, що запорожці володіли землями, що за розмірами дорівнювали двом тодішнім губерніям, а вели суперечку за частину земель, які дорівнювали двом повітам [11, с. 283]. Саме на останнє й слід звернути увагу, вивчаючи, яке значення мала земля для запорозької економіки. Варто відзначити, що під час перебування депутатів у столиці ретельно вивчалась документація стосовно запорозьких земель.

У справі 175 (арк. 8-15) міститься прохання Війська Запорозького до Катерини II. Воно складається з 6 пунктів. У п. 1 мова йшла про грамоти на землі дані Стефаном Баторієм у 1575 р. (20 серпня) та Б. Хмельницьким у 1655 р. (15 січня), у пп. 2 та 3 запорожці згадували, що за правління всіх монархів до розмежування з донцями, відведення земель під сербські поселення та Новослобідський козацький полк до Сенату надсилались «прошення» на одержання грамот на запорозькі землі та угіддя,

проте грамоти ці не видавались [12, арк. 9-10]. А далі, вкотре згадувалась земля, що відійшла під поселення новосербців та при фортеці св. Єлисавети та вказувалось, що з дозволу місцевих командирів, обивателів з хуторів та ін. «разным продовольствием на войсковых землях делает крайнее Войску Запорожскому истребление...». У п. 5 запорожці повідомляли про одержання 15 листопада 1764 р. доповіді по Слов'яносербії, де у них відписувались землі від Усть-Самари до Луганчика [12, арк. 11зв.]. У п. 6 запорожці зазначали, що р. Самарою з іншими річками та угіддями до р. Орелі вони володіли з давніх часів, а крім того, при розмежуванні імператорською грамотою було підтверджено право володіння р. Самарою та іншими річками та угіддями. Запорожці підкресливали, що й тепер у володінні Війська є на ній «продовольствия разные и жилые зимовники» [121, арк. 12-13]. Військо просило, щоб землі та угіддя, якими запорожці володіли, а також ті, що відійшли до Донського Війська, Новосербії та Слобідського полку, а ще Самарські землі залишити у непорушному володінні запорожців «и из выселившихся слободский, что при крепости св. Елисаветы поселения самоисправно хуторами и протчими обывателями и ставки» згідно попередніх розпоряджень Сенату прибрати [12, арк. 14-14зв.].

У грудні 1764 р. Кіш склав листи до багатьох вельмож, де багато в чому повторювались питання підняті в «Прошені». У листах О.М. В'яземському та кільком іншим вельможам запорожці доводили свої права на землі у зв'язку з утворенням Новоросійської губернії, вказуючи, що до складу нової губернії ввійшли території від Усть-Самари до Луганчика та доводячи, що р. Самара з іншими річками та угіддями належить Війську Запорозькому, яке «многим числом выселениями остаясь рыбные, звериные и прочие добычи донныне имело». Вказувалось й те, що Військо від опису земель зазнавало «крайнее разорение и нестерпимую обиду и утеснение» [12, арк. 16-19]. Ще кільком вельможам запорожці скаржились на відписування у них Самарських земель [12, арк. 20-23]. А. Скальковський зазначав, що на кінець 1764 р. обидві сторони «стояли под ружьем»: військовий старшина А. Порохня просив тисячної команди для утримання приорельських земель, в той час як керівництво Української лінії називало його отаманом гайдамаків і загрожувало повестися з його пікетами та роз'їздами, як з розбійними [11, с. 274]. Тож земельні суперечки набували характеру жорсткого протистояння.

Слід відзначити, що за указом Катерини II була створена урядова комісія з числа державних керівних осіб (сенаторів П. Паніна, З. Чернишова, О. В'яземського, О. Румянцева, К. Глебова, М. Брандта) вивчила «ландкарти» й начебто визначила, що новосербські поселення справді розташовані на запорозьких землях [11, с. 263]. Крім того розглядався проект переселення Нової Сербії. Катерина II, ознайомившись «ландкартами», надіслала грамоту в Січ, в якій цариця не дуже виразно обіцяла запорожцям вирішити справу відповідно до їхнього прохання. Проте П. Калнишевський висловлював дуже великі сумніви щодо успіху клопотань запорозьких депутатів.

Відправившись до Петербургу П. Калнишевський з Києва 3 лютого 1765 р. інформував Кіш про заснування новопоселених гусарських полків, з яких Самарський гусарський полк наказано було поселити за Слов'яносербією ближче до Дніпра, тобто майже до р. Самари. Він прохав, щоб А. Порохня якнайшвидше заселив ці землі зимівниками [11, с. 279]. 10 березня з Москви кошовий надавав інформацію, що Ворсклянська та Орельська сотні Полтавського полку відійшли до Новоросійської губернії. Варто зазначити, що у зв'язку з поселеннями нової губернії П. Калнишевський вирішив заохочувати козаків до поселення зимівниками на військових землях від устя р. Богатої (в Орель) та вгору понад Ореллю [11, с. 282]. Ця інформація містилася в листі від 7 червня 1765 р. В рапорті 24 серпня 1765 р., одержаному в Коші 8 вересня, П. Калнишевський повідомляв що по справах

військових «все благополучно и обнадеживает что скоро по оным резолюция выйdet такова как наше желание есть только что учинится Бог вестъ» [12, арк. 118].

Один з проектів П. Калнишевський надав у листі, що був одержаний в Коші 9 жовтня 1765 р. У ньому від імені М. Паніна оголосили, що земля запорозька, на якій розташовані Нова Сербія та Єлисаветградське поселення, війську віддається, а на поселення сербів по р. Самару з правого берега запорожці, а з лівого новосербці володіти будуть [12, арк. 150]. 16 жовтня 1765 р. П. Калнишевський повідомляв, що для вирішення справ чекали на фон-Брандта а, виїзд затримувався, бо справи не просувались [12, арк. 162, 164]. Хоча ще у серпні він висловлював сподівання на позитивний розгляд питання.

30 квітня 1766 р. Кіш одержав черговий лист від П. Калнишевського, в якому повідомлялося, що комісія при Дворі розглядала питання запорозьких земель. На словах сказали, що землі, де Нова Сербія та Єлисаветградське поселення віддадуть запорожцям, а між Ореллю та Самарою «половину гребня от Орели по Прутоватую границу на поселение новосербцов и поселян взято будет и впадающими в Орель реками, а в Самарь и Самарю запорожцы владеть будут». Далі повідомлялось, що на устях Терси, Самари та Бичка збираються будувати фортеці, команди яких будуть лише випасати худобу, а в землі втручатися не будуть. Далі кошовий повідомляв, що нібито З. Чернишов 19 квітня оголосив, що Новосербські та Єлисаветградські місця Війську Запорозькому віддадуться, а у володінні запорожців залишиться «Самарь вся по самую Орель» [12, арк. 245]. Але в травні 1766 р. кошовий вкотре писав, що за звітний період справи на просунулися. Останнє донесення П. Калнишевський відправив 5 серпня 1766 р., повернувшись у Січ, кошовий представив Війську грамоту імператриці, в якій «Е.И.В. милостью обнадежено и уверяется на матернюю Е.И.В. милость и в том благонадежным быть» [11, с. 289]. Тобто, депутація не принесла для Війська Запорозького ніяких результатів.

Поки у столиці працювала депутація запорожці вели свою типову боротьбу за колишні території. У жовтні 1764 р. О. Ісаков у листах кошовому скаржився спочатку на запорожців, які наїхали на ставку Лозовату, бо вона розташована на запорозьких землях із запереченням цього і наказом не завдавати образ Новоросійським мешканцям, а потім зі скаргою на Бугогардівського полковника, який завдавав образ Новоросійським мешканцям з реєстром збитків. 8 листопада був відправлений ордер Бугогардівському полковнику з наказом повернути награване 8 листопада 1764 р. [9, арк. 99, 105, 106]. 15 січня 1765 р. у донесенні кошовому Бугогардівський полковник Я. Біда повідомляв, що ногайців на запорозьких землях немає, проте серби Новоросійської губернії на р. Грузькій у запорозьких землях випасають худобу [9, арк. 183]. 21 січня 1765 вийшов ордер Коша на донесення Я. Біди з наказом вислати прапорщика, розорити землянку і нікого не впускати у запорозькі землі [9, арк. 184]. 15 лютого 1765 р. у листі О. Ісакову Кіш пропонував звести кількох поселенців на військових землях за межу [9, арк. 116]. 29 червня 1765 р. у донесення П. Румянцеву Кіш скаржився на територіальні утиски, яких зазнають запорожці від нових поселенців [9, арк. 66, 71-71зв.]. При цьому запорожці наводили реєстр хуторів, які були розташовані на правому березі р. Орелі на запорозьких землях [9, арк. 144].

Листування між Кошем і російським урядом проводилось і з приводу Китайгородських мешканців. Так у 1765 р. в одному з рапортів в Кіш А. Порохня повідомляв, що Китайгородським мешканцям за наявності ордера Коша не робиться перешкод у зборі хліба, але відмовлено через відсутність дозволу Коша у покосі сіна [13, арк. 65-66]. У червні в донесенні П. Головатому китайгородські козаки з повідомляли про посіви в ур. Протовчі та Чаплинці та просили дозволу збору врожаю, представляючи при цьому 11 підписів [13, арк. 69]. Через те, що багато китайгородців стали мешкати у запорозьких володіннях було складено відомість обивателів

Китайгородського містечка, які відійшли до запорожців з відомостями недорахованих грошей за період з 16 квітня 1764 по 16 квітня 1765 р.[13, арк. 175-179].

26 квітня 1765 р. вийшов указ Малоросійської колегії в Кіш за підписом Д. Апостола про представлення Донецького піонерного полку, яке вони робили до Катеринінської комісії щодо неможливості порахувати мешканців цього полку, які пішли у запорозькі володіння з наказом зробити це [13, арк. 102].

Досить тривалою була суперечка з Єлисаветградським пікінерним полком за спірні землі. Інтенсивне листування проводилось протягом трьох років (1765-1768). Приміром, 29 лютого 1765 р. у листі з Коша Воєйкову йшлося про шкоди завдані запорожцям від пікінерів Єлисаветградського полку. Ті надавали відповідні скарги у промеморії від 18 червня 1765 р. [14, арк. 1-2, 10]. Ще в одній промеморії від Коша цьому полку містилась відповідь на претензії слобідчан із зазначенням грамот згідно яких заборонялось селитися на запорозьких землях [14, арк. 30]. 10 та 24 червня 1766 р у двох листах від О. Ісакова про хутори пікінера Беліка в б. Берестовій заборонялося зводити їх на землях Війська Запорозького [14, арк. 57, 58].

Особливо часто скаржились новопоселенці на команду Андрія Порохні, що перебувала на Протовчі. 27 березня 1765 р. фон Брандт скаржився Головатому на напад Порохні, наводячи при цьому реєстр збитків на суму 1411 крб. [13, арк. 3, 11].

Територіальні проблеми підіймалися під час складання наказів до Катеринінської комісії 1767 р. Варто уваги «Представлення» Війська Запорозького, в якому відобразилися територіальні питання [15]. У п. 1 повідомлялось, що «дачі» на Новосербських землях повернуться до запорожців. На поселення Війська Запорозького та ін. «на другой стороне Днепра, Орели по границе 1714 года возметься». Якщо буде по Самарі з одного боку поселення Новоросійської губернії та фортеці, а з іншої запорожців, то крім того, що новоросійські переселенці крадіжками та насильницьким відбиранням лісу та ін. козаків розорюють та ображають, російські команди, які стоять у фортецях «разбои, смертныя убийства чинят», а впоратися з ними неможливо. На перше їм відповідали, що по цей бік р. Самари засновані гарнізони, між ними поселені регулярні та козацькі полки, яких від відбирання лісу можна втримати, а вищезгадані вчинки були і від запорожців. У п. 2 вони знову повертались до теми Самарських земель, вказуючи, що на ті землі їм були надані грамоти від польських та російських правителів. По цьому пункті уряд виступив із запереченням прав на землеволодіння. У п. 3 запорожці вказували, якщо надалі будуть продовжуватись розорення запорозьких поселень, то козаки від цього можуть зазнати збитків. На що уряд відповідав, що поселень тих лише кілька десятків, та й ті залишаються під Новоросійським правлінням. На п. 4 стосовно фортець вказувалось, що вони зроблені для захисту від татар.

Підсумком роботи депутатів у столиці була грамота від 19 грудня 1768 р. В ній зазначалось: «что касается до спорных земель между нашим верным войском Запорозькими обывателями Екатеринбургской провинции (Славяносербии), то Мы повелели Нашему Киевскому губернатору Воєйкову отложить рассмотрение того до спокойнейших времен...». Таким чином вже вкотре вирішення територіальних питань відкладалося.

Ще однією проблемою, яка виникла між російським урядом та Військом Запорозьким були втечі селян, а особливо кріпаків на територію Вольностей. 6 грудня 1765 р. Новоросійський губернатор О. Ісаков у листі до П. Головатого оголошував про розшук поселенців Єлисаветградського пікінерського полку І. Махині, Я. Коваля та ін., які втекли на Запорожжя й оселились у селах Тритузнові й Романкові. Формально Кіш реагував на ці листи. 8 січня 1766 р. був виданий ордер Коша полковникові Кодацької паланки Мусію Чорному про повернення цих втікачів, які переховувалися в селах паланки і листом про це повідомлено губернаторові [16, с. 223-226, 227]. 30

січня М. Чорний рапортував П. Головатому про розшук у с. Романкові втікача Я. Ковалю з сім'єю і повернення його у 10-у Мишуринорізьку роту Єлисаветградського пікінерського кінного полку. 7 лютого 1766 р. Кіш ордером полковникові наказував прискорити повернення до роти [16, с. 239-240].

Загалом, протягом цього часу випадки переходу на запорозькі землі нових поселенців ставали масовими. Досить багато прикладів цих переходів наводив В. Голобуцький [17]. Це дає підстави вважати умови для ведення господарства, які забезпечувались у Запорожжі кращими ніж на території російських полків.

Додатковим тиском на економіку Запорозьких Вольностей були обмеження в торгівлі. У 1763 р. продовжувались розпорядження стосовно кримських башликів. Історія з ними почалась ще у 1756 р., коли 17 січня кошовий Г. Федоров у донесенні до Київської губернської канцелярії вказував, що кримські купці розраховувались за товари, які купували в Січі башликами за курсом 2 за 1 коп., коли ж запорозькі купці вирушали до Криму купувати товари, то своїх башликів кримці не приймали, а вимагали торгувати або товар за товар, або за російські гроші. Запорожці, вказуючи, що башлики крім Січі ніде більше у прикордонних місцях не вживались та просили, щоб російський уряд подав представлення ханові про виготовлення кращої монети [18, арк. 6-7]. 6 липня Г. Федоров вказував, що через таку торгівлю запорожці потерпають від збитків. Кошовий зазначав, що на збитки скаржились ще й українські та російські купці, бо іноземці (татари, вірмени, греки) не приймали башликів. Реакцією російського уряду став указ 30 вересня 1756 р. Розумовському та Війську Запорозькому, в якому наказувалось не брати кримські гроші, щоб «за невзятем их обратно за товари», в Криму російські піддані не зазнавали збитків. Запорожцям з кримськими та російськими купцями наказувалось, або торгувати товар за товар, або за російські мідні гроші (копійки), які дозволено вивозити й за кордон, а також за золоті та срібні іноземні гроші, які до Росії не заборонялось ввозити [18, арк. 3-3зв.]. Отже, дозволявся вивіз мідних грошей та ввіз золотих та срібних. Цей захід позитивно мав позначитися перш за все на російській економіці і був спрямований на скорочення обігу мідних грошей. Військо Запорозьке від того ставало більш обмежене в торгівлі.

9 жовтня 1763 р. з Коша був наданий ордер шафарю Микитинського перевозу. Запорожці одержали повідомлення про указ Кримського хана стосовно зменшення ціни башличної монети та призупинення її обігу. Кіш наказував не від кого і ні за яку ціну не приймати кримських башликів, а шафарю наказувалось не брати монети, а торгувати за російські гроші. Такий самий ордер був відправлений всім полковникам 19 жовтня 1763 р. [18, арк. 15, 16-17]. 12 грудня 1763 р. запорожці доносили Київському генерал-губернаторові І. Глебову, що курс башлика знизився втричі [18, арк. 18-19]. З його відповіді 5 січня 1764 р. можна простежити, що у Вольностях на той час накопичились запаси цієї монети.

І. Глебов рекомендував домовитись з ханом, щоб той за старою ціною брав башлики за сіль. Про це він писав консулу Нікіфорову з проханням повідомити кримського хана [18, арк. 20].

10 січня 1764 р. з Коша був відправлений лист Нікіфорову, в якому повідомлялось, що кантаржій Василь Великий відправився з Коша «с немалою суммою восковою» кримськими башликами, для обміну їх на товари, щоб ті товари потім перевести в російські гроші. 17 травня з Бахчисарая Нікіфоров відправив листа кошовому П. Федорову, в якому повідомляв, що кримський хан заборонив обіг старих башликів та встановив 15-денний термін обміну. Протягом цього часу запорожцям дозволялось прийти до хана та обміняти гроші [18, арк. 29-29зв.]. 25 червня запорожці повідомляли, що для обміну башликів відправився козак В. Пума [18, арк. 30]. Тут слід пригадати зміст указу від 7 липня 1764 р. у ньому зазначалось (згідно консульського представлення Нікіфорова до Колегії закордонних справ), що російські та українські

купці, а також запорожці через Дніпро, Українську лінію та від Бахмуту через незадовільне спостереження митниками везли до Запорозької Січі, а звідти до Криму велику кількість срібної монети. Там купці купували виноградні вина та інші товари й повертались до Січі та українських полків. До того ж ставився наголос, що запорожці везли з Криму сіль. Вказувалось, що срібної монети на рік вивозиться 60 тис. й більше, а вона використовується там кримським ханом, який більше немає джерел надходжень срібла [5, с. 204]. Колегія у поданні до Сенату зазначала необхідність видавати запорожцям жалування мідними грошима, з іншого боку вказувалось на необхідність торгувати з Кримом за місцеві гроші, «ібо там векселного курса нет». Вивчивши цю справу, Сенат визначив: 1) для припинення таємного провезення срібних грошей до Криму підтвердити укази, що раніше видавались, а особливо указ від 11 травня 1744 р., згідно якого «вывоз проезжающими из России за границу российской серебряной рублевой, полтинной и протчей монеты, изделанной всякой посуды и слитков накрепко запрещен» [5, с. 204-205]. За виконанням цього указу наказувалось спостерігати командирам форпостів, губернаторам та воєводам, а митниці мала контролювати Комерц-колегія; 2) видавати запорожцям жалування мідною монетою. Таким чином можна побачити, що виконання цього наказу мало для російського уряду дуже важливе значення. Запорожці ж вкотре зазнавали економічного тиску з боку Російської імперії. У грудні 1764 р. з'явилась нова інформація щодо башликів. Цього місяця Нікіфоров повідомляв кошовому, що попередній хан Крим-Гірей випустив білі (срібні) башлики за курсом 6 мідних, або 3 російські копійки, теперішній хан Селім-Гірей встановив курс 5 мідних чи 5 російських «денежек» (2,5 коп.). Нікіфоров радив, якщо військова казна мала срібні башлики, то їх треба позбутися («збыть с рук»), а надалі як мідних, так і срібних башликів не брати, а користуватись російськими мідними грошми [18, арк. 33-33зв.]. Тут вже спостерігалось бажання російського уряду унеможливити запорозьку торгівлю за кримські гроші. Навіть від срібної кримської монети Кіш повинен був позбавлятися. Натомість російський уряд прагнув, що б торгівля проводилася за російські гроші.

Отже, варто підкреслити, що, знаючи про накопичення у Війська Запорозького мідних грошей, уряд таки пішов на вищезазначену видачу запорожцям тільки мідною монетою.

В роки правління Катерини II зазнала змін виплата жалування запорожцям. Указом від 7 липня 1764 р. гроші їм стали видавати мідною монетою. Цим продовжувалось прийняття російським урядом законопроектів щодо мідних грошей, незважаючи на численні прохання запорожців повернутись до срібної монети. Ситуація, що склалась заважала торговельним зв'язкам Січі як з Кримом, так і з російськими установами.

Отже, у 1764 р. відбулися значні зміни в адміністративно-територіальному устрої Гетьманщини, які вплинули і на розвиток Запорозької Вольностей. Створення Новоросійської губернії, ліквідація інституту гетьманства, обмеження в грошовому обігові – все це ще кілька років тому здавалося лише історичними фактами. Втім, цього року ці події стали розглядатися під іншим кутом. До тієї політики, яку у 1764 р. впроваджувала Російська імперія сьогодні прикута додаткова увага. І насамперед через пошук історичного виправдання агресії. При цьому важливо розуміти, що під кожним історичним рішенням, кожним кроком стояли люди, які мали власні погляди на події, що відбувалися.

Тому важливо об'єктивно висвітлювати процеси, вирізняти історичні факти від відвертої пропаганди і не вихоплювати окремі історичні події з контексту закономірного історичного поступу. З огляду на це у вітчизняних істориків попереду ще досить багато роботи.

1. Соловьев С.М. История государства Российского / Сергей Михайлович Соловьев. – Кн. 13. – Т. 25-26. – М.: Мысль, 1965. – 646 с.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталя Полонська-Василенко. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
3. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 151.
4. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 152.
5. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков / Дмитрий Иванович Эварницкий. – Спб., 1888. – 248 с.
6. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. V, од. зб.: 1-103: «Привилей Владислава IV, императорские указы, доклады П. Вильбоа, З. Чернышова, П. Мельгунова по Новой Сербии...». – 256 арк.
7. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775-1800 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 279 с.
8. Бойко А.В. Південна Україна XVIII ст. Аграрні відносини / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 203 с.
9. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 165.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 16 (1761-1764 годы). – СПб., 1830. – 1018 с., приложения – 103 с.
11. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / Аполлон Александрович Скальковский. – Ч. 2. – Одесса, 1885. – 358 с.
12. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 175.
13. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 181.
14. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 179.
15. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 201.
16. АKNЗС. Корпус документів. – Т. 1. – К., 1998. – 696 с.
17. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування / Володимир Олексійович Голобуцький. – К.: Наук. думка, 1961. – 415 с.
18. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 32.

Діптан І.
м. Полтава

УДК 94(477)«1648/179»

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТОЛІТТЯ

«Ті епохальні події так сильно панують іще й досі над нами, ...вони ще так далекі від того, щоб перетворитися в прості історичні... факти... А їх спадщина така складна, скомплікована, така многогранна, перемінлива в ясних і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих різних ясних і темних їх сторонах, щоб взяти відповідний тон в мажорі чи в мінорі» [2, с. 332].

Слова, подані як епіграф, мовлені М. Грушевським у статті, написаній 29-30 липня 1907 року в Криворівні до 250-річчя смерті Б. Хмельницького. Вчений розмірковував над значенням «Хмельниччини»¹ для українців під Романовими і Габсбургами з огляду на тодішні реалії. Геополітичне сьогодення України вкотре актуалізовує інтерес до вікопомних подій, у результаті котрих постала Козацька

¹ В означенні подій 1648-1657 років (а саме ці хронологічні рамки обирає М. Грушевський історик послуговується різними дефініціями (не завжди як рівноцінними): «велике народне повстання» [2, с. 332 і 335]; [8, с. 81, 83, 136]; [22, с. 280]; «великі змагання» [2, с. 336]; «Хмельниччина» [26, с. 466]; [8]; [9]; «війна» [3, с. 236]; [8, с. 116-117, 130]; «соціально-економічна революція» [8, с. 88]; «українська революція XVII в.» [3, с. 240]. В. Смолій і В. Степанков найоптимальнішою вважають останню дефініцію, щоправда, рамки Української революції – розширюють (1648-1676 роки). Про розвій дефініцій автори розмірковують у: [34, с. 123]; [35, с. 34-35].

Для нас найпереконливішим є визначення «Українська революція» (дотримуємося хронології за М. Грушевським). У назві статті обираємо дефініцію «Хмельниччина», позаяк вона, по-перше, не містить історико-політичного навантаження, безвідносна до різних періодів процесу (козацький виступ із «Низу» на «волесть»→всенародне-всеукраїнське повстання→національно-визвольна війна→революція); по-друге, фігурує у назвах відповідних праць (або ж їх частин, розділів, параграфів) М. Грушевського, як-то: [5]; [12]; [18]; [26]; [8]; [19]; [6]; [9].

республіка; до її витоків і сутності; державницьких устремлінь і дипломатій володарів булави; до їх успіхів і прорахунків; далекосяжних наслідків останніх і, передусім, у царині російсько-українських відносин, які вкотре сягнули збройного протистояння. Відтак звернення до подій, «...що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довший час, виносячи наверх змагання й ідеї, що стають бойовим прапором для віків» [20, с. 466], бачиться вповні обґрунтованим. М. Грушевський іще в 1898 році у своїй програмній статті до 250-ї річниці від початку «Хмельниччини» (у ній – принципові положення, всебічно розвинуті у VIII-IX томах «Історії України-Руси») закликав до «...об'єктивного суду над цим рухом...», позаяк «...справедлива оцінка і зрозуміння» його дає нам розуміння цілого періоду нашого народного життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах» [26, с. 467], і, насмілимося продовжити думку вченого, належного усвідомлення й оптимального розв'язання нагальних проблем теперішньої України.

Звісно, за вісім десятиліть по смерті «найбільшого історика України»² опубліковано чимало різновартісної академічної та науково-популярної літератури. Все ж уважне прочитання її перекоонує в непроминальній цінності досліджень М. Грушевського, котрий у науковій роботі дотримувався таких принципів: не догматичний, а творчий підхід у висвітленні історичного процесу; суворий об'єктивізм у вивченні й використанні джерел; недопущення фальшивої реконструкції або ж довільних інтерпретацій фактів [36, с. 17].

Безперечно, історики другої половини ХХ – початку ХХІ століття розширили коло використаних джерел (але і в М. Грушевського воно незбагненно велике!)³, в чомусь переосмислили події і вчинки знакових постатей минувшини⁴. Та в основному оцінки провідних дослідників Української революції ХVІІ століття доволі часто збігаються з візією «геніального вченого» [37, с. 97].

Джерелознавче підґрунтя дослідження складають праці вченого, присвячені «Хмельниччині» та її керманичу⁵.

Ми свідомі того, що в історіографії наявні праці, котрі прямо ([34]; [37]) або ж опосередковано ([33, с. 9-10]; [35, с. 19]) співвідносні з обраною темою. Все ж сподіваємося, що й наша стаття (уповні самостійна) поповнить скарбничку грушевськознавчих студій.

Аналізуючи витoki визвольних змагань, учений зауважує, що «від самого Хмельницького ми не маємо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстання...» [8, с. 87]. Гетьман листовно, у розмовах висуває то один, то інший мотив, часто змішуючи зі своїми кривдами. М. Грушевський зазначає на парафразі їх у свідченнях сучасників із польського боку (Кушевича, Грондського, Коховського) [8, с. 83].

Дослідник в основному погоджується з тими причинами повстання, що їх виокремлює Самовидець: «...недовольство своим положением казаков-выписчиков, обращенных в крепостных крестьян и слуг; гнет и несправедливости, испытываемые реестровыми под управлением польских шляхтичей в роли старшины; раздражение крестьян... на «вымыслы» помещиков, старост и арендаторов-евреев; ...притеснение православия и распространение унии и католичества в Восточной Украине после

² Див.: Дашкевич Я. [31, с. 367 і 373]; [32, с. 377 і 382]; [28, с. 400]; [29, с. 411 і 416].

³ По завершенню другої частини 8-го тому «Історії України-Руси» – автор подає розлогий, дрібним шрифтом набраний, історіографічний огляд, який скромно називає бібліографією [8, с. 196-224].

⁴ Див.: новітня історіографія з проблематики теми у фундаментальних дослідженнях В.А. Смоля, В.С. Степанкова [35, с. 19-33]; [33, с. 5-24].

⁵ Див.: список літератури, праці Михайла Грушевського (з [2] по [27]), більшість із яких використані безпосередньо у даній статті, а решта будуть задіяні в наступній.

подавлення казачества» [19, с. 178-179]. При цьому підкреслює, що «...сравнительное значение указанных причин автор учеть... не старался» [19, с. 179].

В унісон із літописцем М. Грушевський повторює: «...сильне придавлення українського життя... не віщувало тривкості новим порядком. Всі з невдоволенням терпіли їх, чекаючи тільки першої нагоди, щоб скинути. І реєстрові козаки, позбавлені саморядкування та піддані чужим для них і неприхильним начальникам полякам; і козаки виписчики, виключені з війська, що нарівні з селянами мусіли нести всі тягарі й коритися панським посіпакам, а ще й зносити всякі напасті і наруги від розквартированих польських вояків; і українське селянство, що шукало земель безпанських, а з страхом і гнівом бачило, як наступає на нього кормига панщинна; і українське міщанство, і духовенство, що стратило поміч і оборону, яку мало в козаччині» [6, с. 277-278].

Свій огляд «причин війн Хмельницького» Грушевський розпочинає з аналізу релігійного життя українців під польською кормигою в 30-40-і роки XVII століття. Передусім зазначає, що воно «...було занадто далеке від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання» [8, с. 83-84]. Релігійні конфлікти локалізувалися переважно в Західній Україні [8, с. 84-86]. І хоча «толеранційна політика короля була безсила положити кінець кривдам, ...здебільшого застрягала... в компромісах між рівноправністю і старим порядком» [8, с. 86], «...православна церква в східній Україні, на Подніпров'ю, далеко не чула себе безпомічною або придавленою... Навпаки, вона була повна енергії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита...» [8, с. 88].

Водночас історик неоднозначно поціновує «могилянську добу» в аспекті відродження православ'я в Україні та Білорусі. З одного боку, «під проводом Могили православна церква скріпила свою організацію... В питаннях віри і в дисципліні церковній прикладав він всі старання..., аби привести все до одностайності і порядку» [8, с. 89]. З іншого, – поза чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість. Вона легковажила народні традиції і спроваджувала українське культурне жите на чужі йому дороги, тому... ніяк не була розцвітом, а скоріше дальшим періодом занепаду. Представники сього нового курсу були далекі і чужі також і соціальним змаганням народнім, і національним почуванням» [8, с. 99]. Грушевський пояснював це, почасти, тим, що Могила був ближчим «...по своїм родинним традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу. Але на пункті релігійної політики ми не можемо кинути ніяких підозрінь на нього» [8, с. 100].

Задля належного розкриття релігійного чинника Хмельниччини («...віру тоді нерозривно зв'язували з народністю; оборона православної віри була обороною української народності» [21, с. 392]), Грушевський звертається до сутності та наслідків релігійного компромісу 1632 року. Насамперед – нагадує про первісні задуми Ватикану: через унію «...привести православних Польщі і Литви на лоно католицької церкви» [8, с. 101]. Та Владислав IV не був зятим католиком, як його батько Сигізмунд III, і, «...оцінюючи релігійне питання з політичної точки зору, знаходив потрібним задовольнити православних, щоб знищити їхнє небезпечне тяжіння й зв'язки з церковними колами Москви, з одного боку, і Туреччини, з іншого, і повернути в рамки польської державності [24, с. 301-302].

«Статті для заспокоєння руського народу» легалізували українське православ'я і узайвили уніатство; понад те, «...питання про скасування унії знову ставало на черзі» [8, с. 101]. Справа в тому, що поступки короля, всупереч клерикальним колам, спрямовували «вістре релігійної ворожнечі... против уніатської церкви, з котрою приходило ся ділити ся спадщиною старої православної церкви...» [8, с. 100].

Вчений зацентровує на унікальності міжконфесійної ситуації, коли уніатська церква виступала подразником як для православної, так і для католицької церков: «православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважання своє до католицької церкви, як старої, ...опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивилися на змагання уніатської єрархії відмежовувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другої католицької церкви на Польщі-Литви» [8, с. 101].

Грушевський указує на політичний аспект православної віри: ймовірність московських впливів і небажана залежність від константинопольського патріархату, контрольованого турецьким урядом. Відтак у «...польських правительственных кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіма її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була зв'язана православна справа» [8, с. 105]. Кінцево це призвело до з'яви «...проекту східного патріархату Польщі і Литви, котрий... не раз піднімався в часах Володислава» [8, с. 105]. Дослідник аналізує королівський обіжник (осінь 1636 року), в якому монарх «...давав зрозуміти, що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів назад під свою зверхність за ціну певних уступок – головно за розірвання свого підданства царгородському патріархови» [8, с. 107]. Така позиція Володислава IV та його найближчого оточення була, на думку вченого, проявом державної мудрості, позаяк «варто було задовольнити національні домагання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахил до Москви...» [8, с. 107].

Суттєво, що королівський проект був спочутий київським митрополитом. «Могила, – стверджує Грушевський, – безсумніву, бажав... сильної, самодержавної влади в українсько-білоруській церкві» [8, с. 107-108]. Придбання патріарших прав посприяло би цьому, а «прецедент з недавнім московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східними патріархатами, проявляв за можливість такої реформи...» [8, с. 109].

Чому ж королівсько-митрополичий релігійний задум не здійснився? Вчений виокремлює два чинники. По-перше, ворожість «...римської курії, дуже підозріливо настроєної до толеранційної політики короля і противної яким небудь уступкам чи компромісам коштом унії» [8, с. 110]. По-друге, свої плани православні ієрархи намагалися звершити, покладаючись винятково на королівське сприяння, а не на опозиційне українське громадянство, як їхні попередники – представники національного відродження XVI та першої чверті XVII століть [8, с. 112-113]. Могилянські кола виступали проти втручань братств у церковні справи; їм, «по самому складу ідей і почувань... «за ласкою божою шляхетно уроджених» і єрархічним консерватизмом перейнятих було... противно входити в близькі зносини і солідаризувати ся з козацьким елементом» [8, с. 113].

Історик заперечує прихильність Могили до козацтва (митрополит уважав, що не потребуватиме його підпори, і не хотів компрометувати себе зв'язками з останнім) [8, с. 113-116]. «Проте козацтво, – зауважує Грушевський, – зовсім не мало наміру випускати релігійного прапора, що був у тодішніх умовах і поняттях прапором і національним» [24, с. 302].

Отже, очільники українського православ'я прагнули до порозуміння з Кораною, насамперед – із конфесійно толерантним Владиславом IV. Значною мірою завдячуючи монархові «у церковному житті України відкривається нова епоха – зовнішнього процвітання, що наповнювала задоволенням православні верхи..., але при цьому й ослаблення народного характеру церковного життя, з обмеженням участі суспільства в церковному управлінні й... рішучим відмежуванням від козацтва, під крильми якого притулилася православна церква в період гонінь» [24, с. 302].

Але чому ж тоді релігійний мотив увиразнений найяскравіше у зверненнях, листах гетьмана, в його перетрактаціях із польськими дипломатами, в проектах і кінцевих варіантах угод, у петиціях до московського царя тощо? Звернімося до роз'яснень Грушевського!

«Досить се неподівано..., – погоджується вчений, – але кінець не буде дивним, коли ми пригадаємо, з одного боку – ...ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території – дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередньо перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого – візьмомо на увагу те, що з різних мотивів роздражнень і невдоволень, які підіймали людність против польського режиму і шляхецького панування – релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення свого повстання в очах своїх і чужих» [8, с. 116-117].

І все ж історик повсякчас наголошує, що як повстанцями, так і хроністами, пізніше – козацькими літописцями, релігійний фактор «...усильно підчеркував ся, розширяв ся і роздував ся нерозмірно в своїм значіннєм..., – навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже.. могутній, губить ся по-за різними спеціальними загостреннями, так що ніде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж... дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюєть ся афоризмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував різні клясові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті» [8, с. 117].

Проаналізуймо ж соціально-економічні причини повстання, що згодом трансформувалися в революцію, в баченні М. Грушевського.

Передусім учений задаєть ся питанням: чому після перманентних селянсько-козацьких виступів 20-30-х років XVII століття Річ Посполита отримала десятиліття «золотого спокою», коли «...край не противився будь-якому гнобленню»? [14, с. 307].

Ординація 1638 року, «...всі суворі постанови були проведені повністю, навіть ще з різними ускладненнями, завдяки тому, – відповідає професор, – що шляхті вдалося цілком паралізувати всякі військові задуми короля сеймовими рішеннями,... тому не було потреби, як раніше, у понадреєстрових контингентах козацтва, а розквартировані на Україні польські війська служили загрозою для всяких спроб перевороту» [24, с. 304]. Тобто, «весь новий порядок держався на... спокою в Польщі... Перша війна... підрізала б сі порядки на Україні» [6, с. 278].

М. Грушевський розглядає становище різних верств української людності впродовж 1638-1648 років. Передусім зазначає, що в силу означення обставин, «економічна програма магнатства могла здійснюватися тепер безперешкодно. У це десятиліття... шляхетське господарство на Україні досягло свого апогею, не лише щодо територіального розширення – аж до московського рубежу..., але й щодо експлуатації селянських сил, інтенсифікації їхнього обкладання» [24, с. 304]. Під польською кормигою «...величезні маси українського народу [потрапляли] в становище повного безправ'я, переймаючи їх гнівом і ворожнечею против... режиму..» [8, с. 117].

Найпершим наслідком магнатсько-шляхетської експансії стало «...пересування українського населення за московський рубіж. Воно проникало туди... ще з другої половини XVI ст. у вигляді «уходництва...»; багато... козацького люду вступало... у прикордонну московську службу...» [24, с. 304]. Цією колонізацією українство не тільки відновило «...свою стару територію на схід від Дніпра, що запустіла під тюркським тиском, і навіть трохи... [розширило] її на сході» [24, с. 304].

Та «горючий матеріал» залишався і в польській Україні. Детонатором вибуху стало козацтво. На сторінках 7-10 томів фундаментальної «Історії України-Руси», у низці статей, синтетичних праць ученим змальовано надскладну, надцікаву, героїчну й

трагічну водночас Козацьку добу, розкрито феноменальну (конструктивну й деструктивну) роль українського лицарства в національній минувшині. Ми ж бо, в руслі обраної теми, висвітливо погляди М. Грушевського на козацький чинник у визріванні та початку Української революції середини XVII ст.

Насамперед окреслимо авторську концепцію формування козацтва як стану, його категорії, устремління, що вельми важливо для належного осмислення ідеології повсталих, завдань боротьби.

Первісне козацтво «як побутове явище... на Україні існувало здавна: прокордонне добичництво, військове напівосіле населення, що служило оплотом... колонізації в боротьбі зі степовими ордами й... дуже чуйне до зазіхань на свою волю з боку всіляких представників влади» [13, с. 266]. Причиною, що відродила «...старі пограничнитво...», була специфіка колонізації Східної України» [13, с. 266].

У першій половині й середині XVI ст. – продовжує вчений, – к[озацтво] – це насамперед бездомна голота, бродячий люд, і саме ім'я, що вживалося в досить презирливому, аж ніяк не почесному значенні, так що навіть у другій половині [XVI ст.], звертаючись до козаків, уникали називати їх цим ім'ям, а називали «молодцами», «лицарством»... Організованих форм к[озацтва] «на волості»... ще не бачимо і козацька організація наростала.. у степових відходах, на «Низі», вдалині від контролю прикордонної адміністрації...» [13, с. 267].

Друга половина й особливо остання чверть XVI ст. – інтенсивне творення козацького стану «...під впливом дуже складних умов і впливів» [13, с. 268]. Із-поміж останніх: діяльність Дмитра Вишневецького-Байди, Богдана Ружинського, Підкови і Шаха; урядові реформи (Сигизмунда II Августа, Стефана Баторія) [13, с. 268-269]. Створення першого реєстру започаткувало «козацький імунітет» = вилучення «...козаків від усякої іншої влади й залежності, крім спеціальної козацької влади...» [13, с. 269]. Наприкінці XVI ст. «к[озацтво], що складається, – на переконання Грушевського, – у певний стан, незмірно виростає... При цьому центр ваги к[озацтва] переходить з «Низу» на «волость», в область «городову». Військова організація переходить в територіальну, військові відділи осідають на землю, військова адміністрація здобуває й розширює судові й адміністративні функції стосовно козацького управління, що конкурує з коронним управлінням (або фактично – магнатським)» [13, с. 272].

Козаччина «...в другому десятилітті XVII ст. є... пануючою силою в Південно-Східній Україні...» [24, с. 297]; перетворюється «...із досить байдужого в політичному й соціальному відношенні степового добичництва в національну силу...» [24, с. 298]; «...стає протилежним полюсом польсько-шляхетського режиму й... збирає навколо себе все, що стоїть в опозиції цьому останньому..., поглинаючи усе значніші маси місцевого населення, ...приймає на себе його представництво – не тільки соціальне, але й національне...» [13, с. 272] (за тих часів – церковне віросповідання).

Для нас вельми важливими є зауваги М. Грушевського щодо «соціальної строкатості» козацтва, позаяк саме нею «...пояснюються коливання й зигзаги козацької політики... залежно від того, в яке середовище переміщався центр ваги козацьких відносин» [24, с. 298].

Учений виокремлює первісне козацтво – «...степові добичники найрізномірнішого класового складу, ...цей чисто військовий елемент... дуже часто захоплював... владу завдяки своїй... готовності на ризик. Для... [нього] не існувало ні політичної, ні соціальної програми; [...] по суті справжнім життєвим нервом його діяльності... залишалася війна для війни, незалежно від її політичного або національного характеру» [24, с. 298]. У соціальному плані осередком формування військово-добичницького елемента були: бездомна голота, «...для якої військове ремесло ставало джерелом прожитку на все життя...», тимчасово – вихідці «...з

міщанського, селянського й шляхетського станів, які, віддавши данину військовій справі, поверталися потім до своїх господарств» [24, с. 298]. Ця категорія козаччини швидше драгувала, ніж лякала уряд, бо створювала політичні конфлікти з сусідніми державами.

«Головну масу козацтва... – продовжує історик, – становило те, що можна назвати трудовим козацтвом, тобто... сільськогосподарське населення, що зараховувало себе до козацького війська й підпорядковувалось козацькій владі..., щоб скористатися імунітетом... Це – «неслухняні міщани» і селяни... Вони... досить байдужі до військової сторони козацтва, але з особливою наполегливістю висувають питання... козацьких вольностей» [24, с. 299]. Ця категорія козаччини була найнебезпечнішою для шляхетсько-магнатського режиму, бо підривала його економічні підвалини, «...але в козацькій політиці... відіграла менш значну роль порівняно зі своєю чисельністю й економічною силою» [24, с. 299].

Третя категорія – козацька буржуазія, група, котра «...в соціально-економічному відношенні... [перебувала] в площині дрібного або навіть середнього шляхетства й тієї ж соціальної ідеології» [24, с. 299]. Грушевський характеризує групи, співвідносні з означеною категорією. «Це, по-перше, багаті козаки, або... «дуки», нешляхтичі, на підставі військової... служби... державі... претендували на... шляхетські права. По-друге, тут чимало українських шляхтичів, дрібного, а іноді й середнього калібру, які на різних колонізаційних, господарських й всяких умовах знаходили для себе зручнішим фігурувати в складі козацького війська..., ніж перебувати у ворожому таборі» [24, с. 299]. Нарешті, «...по-третє, це польські шляхтичі, що проживали й господарювали на Україні..., що шукали в козацтві порятунку від магнатського засилля [...]. До цих прошарків козацтва прилучалися... групи місцевого духівництва, а також міщанство...» [24, с. 300].

М. Грушевський подає розлогу й аргументовану характеристику цієї порівняно нечисленній «козацькій буржуазії». Він наголошує, що вона «...відіграла... величезну, часто керівну роль у козацтві завдяки своїм засобам, створенню, суспільному становищу; з неї здебільшого рекрутувалося козацьке керівництво, ...і цей довгостроковий вплив на справи козацтва, що часто передавався з покоління, утверджував значення цього прошарку» [24, с. 300]. Вчений образно порівнює козаччину з організмом, надаючи кожній з його категорій певну функцію: трудове козацтво – величезне тіло; військово-добичницьке козацтво – його активні органи; козацька буржуазія – мозок. Саме в останньому – «...сховище козацької ідеології, ...сформованої з різних ідеологій... Тут найрозвиненіший національний і політичний бік козацької програми...» [24, с. 300]. Звісно, питання захисту православ'я не цікавило козацьких шляхтичів неукраїнського походження. Та «...знаходився інший ґрунт, на якому поєднувалися.. учорашній прибулець із глибини Польщі й корінний «з прадіда козак»: це – ненависть до магнатського засилля й необхідність звільнення Польщі, або в крайньому випадку України, від магнатського панування. Справа в тому, що Східна Україна перетворилася в постійну вотчину... «королев'ят»... тут не було місця як шляхетському, так і козацькому землеволодінню...» [24, с. 300].

У правовому статусі саме «козацька буржуазія» складала кістяк реєстрового козацтва, скривдження котрого первісно й зумовило повстання. «Серед цього загального подразнення і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палючий матеріал збирав ся, – наголошує М. Грушевський, – головно навколо козацької справи, а роллю запалу грали незносні відносини, витворені ординацією 1638 р. серед осередку козаччини, її реєстрової частини» [8, с. 131].

«Ординація...» 1638 року та її неухильне впровадження перетворювали реєстрове козацтво в звичайне поліційне формування Речі Посполитої (бо ж не стільки задля захисту кресових земель від татарсько-турецьких уторгнень, як для контролю

над Запорозжям, «козацькою вольницею». Втративши гетьмана, власну старшину, «козаччина... мала против себе одну збиту лаву магнатських клевретів..., тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства» [8, с. 132] (останнє навіть уписувано до козацьких полків). Українське лицарство потерпало від оподаткування, приватних робіт, адже «...шляхетська старшина зробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах...» [8, с. 132]. Найгірше, що, залежна від українських магнатів і державців, вона підтримувала останніх в неминучих конфліктах із козаками.

Завершуючи характеристику становища реєстровиків напередодні революційного вибуху, М. Грушевський підсумовує: «старий одвічний спір козаччини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілеї, виграний з кінцем XVI в., обертався тепер на користь шляхетської сторони, і як виграннє його було вихідним моментом зросту і сили козаччини, так тепер програннє грозило позбавити її всякого значіння. Подавлене своєю шляхетською старшиною..., з одної сторони, а з другої – затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщини, воно втратило всяке значіння і... престіж» [8, с. 133].

Учений цитує А. Кисіля, коли той констатував: «Гірше становище козаків аніж хлопів»; аналізує козацьку петицію на конвокаційний сейм, де перелічуються кривди «людям рицарським» (відібрання козацької власності, побиття аж до смерті, непередбачувані податки, вигнання матерів і батьків козацьких, примучування удів до повинностей у королівщинах, себто – урядами окраїнними; безчинства старшини; здріств з козацької залози Запорозжя тощо) [8, с. 133-135]. М. Грушевський трактує «козацьку кривду» як «одну з найголовніших, чи таки найголовнішу, найреальнішу причину великого повстання...» [8, с. 136].

Безперечно, соціально-економічні та релігійні чинники Великого повстання вимальовуються досить виразно, позаяк вони задокументовані в козацьких петиціях, у реляціях польських урядовців, у приватному листуванні, в повідомленнях дипломатів... Натомість, національний чинник у «...чистій, абстрактній формі..., як агітаційний... мотив майже не виступає. Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елементу на різних полях і з різних поглядів, – загострює їх прикрість і болючість та зв'язує в оден ланцюг, в оден образ гіркого, до пімсти вопіючого поневолення Українського народу» [8, с. 128].

М. Грушевський полемізує з тими польськими істориками, котрі всі незаперечні вияви економічного, релігійного і національного визиску українства пояснювали вадами польського політичного устрою, від чого потерпало, мовби, і польське громадянство. Заперечуючи їм, учений стверджував: «релігійні конфлікти реалізувалися в утиску «руської віри» «лядською вірою». Унія була лядською інтригою против руського благочестя. Всякі прогіри і своєвільства адміністрації були панощеннєм і знуцаннєм Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дідичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленнєм хлопства шляхтою, поміщиками-дідичами, а поневоленнєм українського люду панами-ляхами та їх підпанками. Роздраження на Жидову, на її величаннє над українським селянином чи козаком ішло також за рахунок польського пановання, бо се воно якому небудь «Жидовинові спросному»... давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Панованнє над позбавленим самоуправи українським козацтвом польських ротмістрів і жовнірів в ролі полковників і иньшої старшини було також поноволеннєм Ляхами українського «лицарства» [8, с. 129].

Ми не випадково подали досить об'ємну виїмку з другої частини 8-го тому «Історії України-Руси», позаяк вона переконливо засвідчує надглибоке розкриття М. Грушевським національного мотиву, що обумовив визвольний характер боротьби. Національний фактор, на думку дослідника, мав синтетичний характер, оскільки

об'єднував і підсилював решту причин. «Все що панувало і утискало. – аргументує свій висновок учений, – було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом. Все «руське» було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступало ся за нього – ототожнювало ся з польським, було «лядським» незалежно від свого походження» [8, с. 129].

Таким чином, у зав'язі повстання вчений констатує комплекс причин, які кінцево зумовлювалися бездержавністю українців, річпосполитським імперіалізмом (прояви останнього: невизнання козацтва як стану, крах ідеї православного патріархату, безчинства «королев'ят» у Подніпров'ї тощо).

Позаяк утисків, зневаги й визиску зазнавали всі верстви української людності, «Хмельниччина потягнула всі сі елементи протесту..., викресала в них максимальну іскру боротьби» [8, с. 118]. Грушевський подає лаконічну і, водночас, влучну характеристику соціальних складників визвольних змагань середини XVII ст.

По-перше, козацтво, адже його «кривда» – найбільш осмислена. «Мало ймовірно було, – мовить історик, – щоб ся велика воєнна сила, яка так імпозантно виявила свою енергію в війнах 1637-1638 рр., дала себе справді так задавити на віки...» [8, с. 140]. «Річ Посполита польська, – нагадує вчений, – ціле століття – від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тісно обмежену, півупривілейовану, якусь під шляхту...; ...козацтво, не ваблячись на роллю обмеженої верстви, ...широко розкривало двері до себе народним масам, в сій численності і силі своїй бачучи найліпшу гарантію свого стану володіння» [26, с. 468]. До 1638 року, попри урядову регламентацію, «...козаки числились... на десятки тисяч, ...ціла «українна» просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим, як осілим козацтвом» [26, с. 468]. М. Грушевський пояснює, чому козацький імунітет був таким привабливим для решти українства: «...права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов'язків чи на дідича, чи на королівських державців і незалежність від домінальної і всякої іншої юрисдикції – були також жаданнями всього ...[люду], що для осягнення їх готовий був кожної хвили перейти під козацький присуд...» [26, с. 469].

По-друге, селянство, що найбільше потерпало від експансії фільварково-панщинної системи господарювання. Весь «...сільський люд... тільки козаччиною ще й дихав тут трохи, бо та панам волі не давала» [21, с. 372] і «ся солідарність інтересів козацтва і селянства, – роз'яснює дослідник, – давала ширше значіння козацькій верстві, що в дійсності нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство [26, с. 469]. Тому Б. Хмельницький і не потребував жодних засобів (універсалів) для підняття народу супроти шляхетства, позаяк «...досить було, що зникли всі перешкоди до переходу народу під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правної залежності від польського пана і урядника...» [26, с. 470].

По-третє, «...заразом підіймались і приставали до руху, – продовжує М. Грушевський, – окрім селян, і інші елементи, незадоволені польським режимом, подразнені своїм національним пониженням – з міщан, духовенства, особливо нижчого, навіть з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був... противний їм...» [26, с. 470].

Отже, війна мала бути всенародною, бо її «кінцева мета – боротьба з панським засиллям, це головне, – підсумовує дослідник, – і вона могла об'єднати всі... категорії козацтва, як і гасло боротьби за національні й релігійні права, і... групи українського населення, що стояли зовсім поза козацькою організацією» [24, с. 301].

Яку ж роль відігравала кожна з соціальних груп української спільноти в подіях 1648-1657 років? «І сила та виразність сих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого складного руху 1648 р., – вважає професор, – залежала... не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелігенції і степеня

усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей» [8, с. 118]. М. Грушевський указує на виняткову консолідуєчу роль козащини в супротиві: «...на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-магнатським панованнем [...], всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні зв'язки з козацькою опозицією» [8, с. 117]. Як «козацький ідеал», так і військовий досвід лицарства, наявність у ньому шляхетства, здатного до вироблення програми, досягнення цілей боротьби, зумовлювали козацький провід. Натомість «...народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ...все таки переважно зіставалися в ролі пасивній супроти провідників... – хоч і уносили... їх нераз проти їх волі. Особливо ж в ідеології повстання, ...в формулюванні його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнянні до своєї стихійної динамічної енергії» [8, с. 118].

Про які ж завдання, цілі йдеться? На думку М. Грушевського, «...на перший план в ідеології великого повстання висунено усвячені віками мотиви релігійної боротьби. Другим завданням його проголошено і всякими способами підчеркувано – боротьбу з магнатським режимом, з купкою пограничних королів'ят, що мовляв захопили в свої руки державу..., напосіли ся на козащину» [8, с. 118]. Такі мотиви, згідно з ученим, були зручними задля легітимізації повстанців і близькими його керманічам (старшині і союзній їй православній, інколи і польській шляхті). М. Грушевський указує на трансформацію завдань боротьби: «...як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу... усвідомила ся її кінцева мета, як синтез сих спеціальних домагань – національне визволення Руси» [8, с. 130].

З'ясовуючи причини Козацького повстання, вчений звертається і до мотивів, які спонукали Б. Хмельницького – до 1638 року – військового писаря, опісля – чигиринського сотника – спочатку до потаємних переговорів із Владиславом IV, а згодом до кермування повстанцями.

Передусім автор наголошує, що «особиста біографія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, на скільки безмірно багато легендою...» [8, с. 151], «...а перші стадії його повстання... бідні фактичним матеріалом» [18, с. 244]. Історик закликає колег до ліквідації «...легендарної Хмельниччини і виключення її... з наукової літератури, що ставить собі завданням відтворення дійсного образу сеї грандіозної епохи» [18, с. 247].

М. Грушевський наголошує на суперечливих обставинах біографії Б. Хмельницького. У розрізі теми нашої розвідки розглянемо деякі з них у баченні вченого.

Відомо, що 1637 року Богдан як військовий писар підписує акт капітуляції під Боровицею. Призначення на місце відставленої старшини засвідчує, що він «...належав... до людей, найменше скомпромітованих повстанням...». Отож, про участь у виступах Павлюка, Острянина ті Гуні – не йдеться. До того ж, «...після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля...» [8, с. 156]. Вчений указує на господарську міць Хмельницького, добрі взаємини з адміністрацією староства й підсумовує: «...все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне жите... тим щасливіше, чим менше в нім було слави і відповідальностей» [8, с. 157].

Дослідник скептично ставиться до легенди «...про «степову Гелену», зза якої пішла козацько-польська війна» [8, с. 158]; натомість «вповні реальний характер, як причини афери, мають за те ріжні старостинські драчі з Хмельницького і вкінці відібране суботівських ґрунтів...» [8, с. 159]. Грушевський уважає, що чигиринський сотник не мав підтверджуючих документів на Суботів, а, відтак, повернення втраченого через наїзд Чаплинського залежало від доброї волі старости (висловлює сумнів стосовно ймовірних звернень потерпілого до короля, сейму, ба, навіть, гродського суду) [8, с. 160-161]. Скарги Хмельницького лише загострювали взаємини й скінчилися арештом у Бужині та ув'язненням у Криловській фортеці (С.-

М. Кричевський не тільки узяв кума на поруки, а, можливо, й застеріг від марних звернень до М. Потоцького).

Таким чином, Б. Хмельницький, який, принаймні до середини 1646 року, мав «...репутацію чоловіка впливового, певного, льяльного супроти короля» [8, с. 157], під тиском обставин «...рішив піти пробоем і пуститися стрімголов... на дорогу бунту і боротьби» [8, с. 162].

У зв'язку з «аферою» (себто – бунтом) Богдана, вчений розмірковує над співвідношенням суб'єктивного і об'єктивного в діях людини. Передусім зауважує, що, попри зростання об'єктивізму в особистості, котра культурно вивисується, «...вона зістається... глибоко суб'єктивною істотою. Дуже... виїмково... чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів... Аж свої власні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчуження чужих, власне горе і кривду зв'язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюються в горнолі великого серця в той біль, котрим «великі душі за весь мир горюють»» [26, с. 467].

Сам дослідник не зараховує Хмельницького до таких «великих душ», але визнає, що він «...був чоловік вищих здібностей і визначного характеру. Своїм родом, одідиченою заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здібностями вище становище в козацькій ерархії [...]. Тим прикріше мусив він відчутти те цілковите пригноблення козачого стану, його безправність і безрадість супроти усяких кривд і надужити польської зверхності» [26, с. 467-468].

Наразі й виступив зневажений чигиринський сотник як речник усієї козащини, бо ж уповні спізнав її кривди. «Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, – вкотре пояснює вчений особистий мотив Хмельницького, – був обробований зі всього шляхетським зайдою і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганний, гордий своєю випробуваною вірністю королеви і річипосполитій – попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шанованого чоловіка волочать по в'язницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого житя він уже не певен» [8, с. 164].

Грушевський дуже образно змальовує психологічний стан людини, яка перейшла свій «Рубікон»: «Се був страшний, критичний момент в життю Хмельницького. В душі його, в усім єстві настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура... Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє ріжних людей» [8, с. 162].

Вражає здатність Грушевського осягнути внутрішній світ і вдачу непересічної особистості. Чого лише варта ця характеристика: «Призвичаєний дипломатувати, ховати дійсні заміри під маскою згідливості й індіферентности – правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі інакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, непретензійним» [8, с. 163]. Учений зауважує на химерне поєднання в ньому щирості й безпосередності зі східним лукавством і віртуозним лицедійством; сполучення дрібношляхетського низькопоклонства з гордістю й усвідомленням своїх сил (навіть провіденціалізмом) [8, с. 163]. Важкі «...удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил...», – продовжує психологічну замальовку історик, – видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії» [8, с. 163]⁶.

⁶ Змальовання постаті Б. Хмельницького у науковому доробку М. Грушевського подамо в наступній статті (суголосо з розвоєм подій осені 1648 – липня 1657 років). Наразі ж нагадаємо висновки з означеного питання авторитетних істориків.

В. Смолій і В. Степанков [34, с. 131-133] цитують і коментують характеристики козацького керманіча, подані в шести працях ученого; указують на їх суперечливість (від схвальних, емоційно-піднесених – до

Грушевський задається дилемою: Хмельницький, тікаючи на «Низ» наприкінці 1647 року, лише шукав порятунку від убивчих репресій на «волості», чи мав далекосяжні наміри козацького супротиву? На думку дослідника, не міг Богдан «...вдоволилися ролю неприкаяного низового лугаря без усяких дальших плянів» [8, с. 171]. Із аналізу листів уже гетьмана до монарха по корсуньським погромі випливає, що «невдоволена шляхетським режимом козащина зробила сецесію на Запороже, щоб там організувати ся... і служити королеви, – котрий дав немов згоду на організацію такого свобідного... війська своїми переговорами і листами 1646 р.» [8, с. 172]. Звісно, що наміри Владислава IV (козацька морська диверсія) і Хмельницького та повстанців (скасування «Ординації...» 1638 року) не збігалися.

Проте легенда (виступ, санкціонований королем) мав неабияку вагу для легітимізації повстання. «Ся ідея, – пояснює Грушевський, – убирається в різні форми – то релігійні, то політичні». По-перше, «король підіймає козаків на Ляхів за грецьку віру стояти»; по-друге, «...в союзі з королем проти панів, які... поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме ім'я козацьке...»; по-третє, «се боротьба з магнатством... Викинути... магнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодінню – се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамках повстання, в представленнях його шляхетських учасників» [8, с. 173].

«Потайні зносини короля і двору з козаками... давали сій легенді... підставу, ...і вона відіграла значну ролю в агітації, почавши від перших стадій її». Та чи сподівався Хмельницький на монаршу допомогу? Грушевський вважає, що ні, бо «...мусів

критичних, викривальних, осудних). Автори погоджуються з тим, що «...у своїй діяльності Б. Хмельницький припускався як дрібних, так і великих прорахунків і помилок. Однак... більшість висловлених... обвинувачень... [уважають] безпідставними...» [34, с. 133]. Намагаючись пояснити «причини... різкості оцінок дій творця Української держави...» [34, с. 133], посилаються на обставини, зазначені в статтях Л. Винара, Б. Крупницького, Л. Мельника, О. Гуржія [34, с. 132-133].

Н. Яковенко в одній зі своїх розвідок аналізує філософський підтекст творення галереї портретів в «Історії України-Руси» (з-поміж інших – і Б. Хмельницького). Вона констатує «...присутність трьох історіософських моделей їх оцінної інтерпретації: а) позитивістськи-народницької; б) з позицій соціальної психології; в) з позицій «філософії життя»..., їх модифікації неоромантиками» [37, с. 89]. Авторка стверджує про зміну моделей саме в означеній послідовності у міру занурення дослідника в доказовий матеріал; вважає, що пером історика-позитивіста виписаний тільки Володимир Великий, решта – істориком-соціологом.

На думку професорки, «...найяскравішою (і, мабуть, єдиною по-справжньому живою) постаттю «Історії України-Руси» є Богдан Хмельницький» [37, с. 96]. Н. Яковенко, оминаючи відтінки психологічної характеристики, зосереджується на моделі, до якої підігнано постать козацького вождя: «в її основу покладено ефект опозиції: розмірене існування обертається катаклізмом, що призводить до духовного переродження, ініціації й посвяти «в герої»» [37, с. 96]. Зауважує, що в контексті неоромантичного мислення, прозріння й переродження як кульмінація життя тісно поєднуються з національно-патріотичними почуваннями. Так з'являється тенденція персоніфікації власної історії з символічними, драматизованими фігурами героїв, які спромоглися на виступ у захист своїх народів. Учена переконана, що саме таку модель і застосував М. Грушевський у конструюванні образу Б. Хмельницького. Позаяк «ні... харизма володаря..., ні... вітальна сила непересічної особистості..., не вкладаються в філософію соціального детермінізму позитивістичного зразка...» [37, с. 97], дослідниця схиляється до висновку про еkleктичність наукового світогляду М. Грушевського.

Важко не погодитися з проникливим і аргументованим аналізом Н. Яковенко (головно – з останнім судженням). Усе ж для нас найпереконливішими є міркування Я. Дашкевича. Історик, надзвичайно високо поцінуючи спадщину М. Грушевського, все ж визнає, що його поодинокі «...найбільш загальні синтетичні формулювання відбивали... політичні переконання. Тому деякі постаті, наприклад, галицький князь Лев Данилович чи гетьман Богдан Хмельницький, у нього змальовані блідо» [32, с. 377]. Через несприйняття Павла Скоропадського «...невдалою вийшла постать Богдана Хмельницького в «Історії України-Руси» – немовби сам гетьманський титул нагадував авторові про переворот... 1918 р., що позбавив його, М. Грушевського, влади» [30, с. 386].

Принагідно зауважимо, що погляди істориків на методологію наукового пошуку М. Грушевського частково розкриті у нашій статті: «Український рубікон» 1708 року: візія М. Грушевського / І. Діптан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2014. – № 4 (118). – С. 127-152.

настільки знати польські відносини, щоб тямити безсильність короля, і ледве чи рахував на щось більше понад агітаційне значіння своєї легітимної ідеї» [8, с. 174].

Тому «вожді Хмельниччини», котрим упродовж 1648 року все ж був притаманний «козацький легітимізм» (війна з «королев'ятами» у спілці з монархом), готові були «...і до союзу з якою-небудь сторонньою політичною силою проти Польщі...» [24, с. 300-301]. І такою зовнішньою потугою стало Кримське ханство. Дослідник наголошує на невідповідності кримського вектора козацької дипломатії. При цьому посиляється на умову з Шагін-Гіреєм 1624 року, поцінуючи її як «...справжній союзний трактат між двома рівноправними контрагентами, Кримом і Запорозьким військом, з повним ігноруванням якої-небудь залежності війська від Польщі чи польської політики» [23, с. 22].

М. Грушевський називає ті чинники, що спонукали хана до союзу з гетьманом. Найповажніші – такі: 1) «хан був роздражнений, що йому не платили «упоминків»; 2) «в Кримі саме пройшла велика усобиця, яка ледво не перевернула великого хана»; «щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна...»; 3) наїзд О. Конєцпольського на татар восени 1647 року; 4) «...в Криму був тоді сильний голод...», а тому вкрай необхідним був-би «...добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляді» [8, с. 176].

Для Хмельницького порозуміння з Іслам-Гіреєм III було конче необхідним задля забезпечення тилу й здобуття татарської кінноти. «В початках повстання... се забезпечило... йому [гетьманові] перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпров'я від польського війська, скупитись великим силам і розвинути народному повстанню...» [3, с. 236]. Звісно, союз із кримцями завдасть Війську Запорозькому й чимало клопотів (як-то: підписаний під тиском Іслам-Гірея III Зборівський договір, поразка козацтва під Берестечком тощо), проте турецько-татарський вектор залишається наріжним у дипломатії як Б. Хмельницького, так і його наступників.

Вельми важливим для розкриття витоків української державної ідеї та її еволюції є звернення до первісних задумів повстанців, увиразнених у вимогах до М. Потоцького (березень 1648 року). М. Грушевський вважає, що останні були досить відверті: «скасування ординації 1638 р., повернення давніх вольностей козацьких і виведення польських військ з України – се були жадання дуже далекосяглі і звучали як ультиматум з козацької сторони» [8, с. 181]. Власне, так їх і сприйняв коронний гетьман, який, усупереч намовлянням королівської «партії миру» спрямувати бунтівників супроти турків і татар, вирішив «...іти військом на Запороже і задавити козацьку своєволю тут, в останнім її захисті...» [8, с. 179]. Вчений, коментуючи дії Потоцького, вказує, що той «...не хотів ризикувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборкання козацьчини» [8, с. 179], ішов разом із магнатами проти воєнних планів Владислава IV.

Історик аналізує низку тактичних і особистісних помилок М. Потоцького [8, с. 181-190], та, найсуттєвіше, ставлення Б. Хмельницького до «...цілком несподіваних тріумфів жовтоводських та корсунських...» [9, с. 3]. Історик переконаний, що гетьман «...безсумнівно прикладав усе до того, щоб затримати його [військо] в можливих границях воєнної коректності – щоб не загострювати і так дражливої ситуації» [8, с. 195]; понад те, «...не інтересував ся розвитком чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. [...] Надмірне розколювання народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсім не думали про яку-небудь народню війну з Польщею...» [8, с. 195].

А про що ж, власне, думали керманічі Великого повстання? М. Грушевський у низці своїх праць неодноразово наголошує, що національно-визвольна боротьба розвивалася поза наперед зложеним і продуманим планом; сам Б. Хмельницький «...не

кривсь з тим, що його діяльність лише випадково приборала такі грандіозні розмірі» [26, с. 467]; «...план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами» [26, с. 467].

Вчений уважає щирими зізнання гетьмана в лютому 1649 року під час перемовин із місією А. Кисіля: «Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав [...] Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру» [9, с. 129]; [26, с. 467].

Отже, Б. Хмельницький, спочатку, «...як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати – виключно, козацької верстви. Якби його спитати, коли він виступав з Запорожжя, чого він хоче? – ледве чи зажадав би він більше, як знесення конституції 1638...» [26, с. 469]. І тільки згодом, у свідомості гетьмана «...війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України...» [3, с. 236].

Для нас важливо, що дослідник закликає історично, з обставин і сутності доби поцінювати національно-визвольні рухи та їх очільників. Порівнюючи революційне піднесення 1905-1907 років з Хмельниччиною, проводячи певні аналогії, вчений підсумовує: «...скільки свідомості, скільки плановості можна вимагати від руху XVII в., веденого з... незмірно меншими культурними ресурсами – темними народними масами з такою мало що вищою від них інтелігенцією, якою була тодішня козацька старшина» [2, с. 334].

М. Грушевський ставить нериторичне запитання: «Чи тодішня, польсько-шляхетським пануванням забита, дезорганізована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів свідоміших, талановитіших, ніж яким був Хмельницький?» [2, с. 335].

Відповідь історика – образно-емоційна й виважена водночас: «Рушив титан [народ] – великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, – могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І напереді йшов його провідник – такої ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої і сліпої народної сили, – мало що свідоміший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї» [2, с. 335].

Як бачимо, М. Грушевський не вимагає від Б. Хмельницького неможливого – невідповідного реаліям доби рівня політичної чи національної свідомості; величає гетьмана керманічем «титанічної сили й вдачі», але, водночас, помічає і всі вади, помилки, пояснює їх, інколи – звинувачує, та частіше – виправдовує.

Принагідно нагадаємо міркування вченого про «суд історії». По-перше, він «...створиться неустанно, ...переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог...» [7, с. 271]. По-друге, він «...має обопільний характер... Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить у обов'язок перед потомками» [7, с. 271].

З мовленого М. Грушевським у квітні 1918 року випливає висновок, із одного боку – про мінливість присудів істориків, а з другого – про їх відповідальність і перед наукою, і перед суспільством. Уважне прочитання нами дуже багатьох праць ученого переконує в тому, що сам він був напрочуд об'єктивним і науково чесним, «...істориком-практиком з незвичайно високим рівнем критично сприйнятого фактологічного знання [28, с. 403]. Погоджуємося з висновком Я. Дашкевича, що М. Грушевський «...свої узагальнення, гіпотези, навіть теорії... виводить з історичних досліджень, а не з якоїсь апріорно прийнятої філософської системи...» [28, с. 403]. Саме тому його науковий доробок має неоціненне і непроминальне значення.

Для великої кількості наших сучасників імена І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика досить довго були «...затуманені серпанком негативних оцінок, хоча...

М. Грушевський ще сто років тому розпочав реабілітацію цих історичних постатей» [1, с. 49]. Стосовно очільника Української революції він здійснив деміфологізацію, змалювавши складний, багатобарвний, вражаюче емоційний і, найголовніше, науково-обґрунтований портрет Великого гетьмана у контексті доби (адже – «Хмельницький і Хмельниччина»).

* * *

Об'єкт історіографічного дискурсу – Українська революція XVII століття в науковому доробку М. Грушевського, а предмет – чинники національного-визвольних змагань українства зазначеної доби в баченні вченого.

Проведений аналіз відповідних праць М. Грушевського уможлиблює певні висновки. По-перше, у зав'язі повстання вчений констатує комплекс причин (політичного, релігійного, соціально-економічного та національного характеру). З-поміж них національний фактор був об'єднуючим, оскільки «все що панувало і утискало, було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом» [8, с. 129]. По-друге, «козацьку кривду» (передусім, наслідки впровадження «Ординації...» 1638 року) вчений вважає найголовнішою причиною великого повстання. По-третє, магнатсько-шляхетська експансія впродовж десятиліття «золотого спокою» перетворила Подніпров'я у вотчину «королев'ят», що загрожувало подальшим закріпаченням української людності. По-четверте, релігійний мотив був найяскравішим, найкраще слугував для освячення і легітимізації козацького виступу.

Історик виокремлює соціальні складники боротьби. По-перше, козацтво, «кривда» якого – найбільш осмислена; військовий досвід уможлиблював супротив, а «козацький імунітет» зваблював і селянство, і міщанство. По-друге, селянство, котре найбільше потерпало від фільварково-панщиної системи господарювання і мріяло про «козацький присуд». По-третє, міщани, що воліли козацьких «вольностей». По-четверте, дрібні і середні шляхтичі (часом – і польського походження), що протистояли «королев'ятам». По-п'яте, духовенство (як тогочасна інтелігенція), особливо нижче і середнє, з огляду на крах ідеї православного патріархату. Грушевський указує на виняткову консолідуєчу роль козацтва в розвою боротьби, у формуванні її завдань, завдяки наявності в його лавах, як старшини, шляхетства.

Отож, уважне прочитання низки праць Грушевського, порівняння висновків історика, котрі ґрунтуються на використанні, осмисленні численних джерел і їх критичного зіставлення, із основними положеннями новітніх досліджень із проблематики Української революції XVII століття переконливо засвідчують непроминальну наукову значимість творчої спадщини Великого вченого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / І. Гирич // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 47-62.
2. Грушевський М.С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.
3. Грушевський М.С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 236-241.
4. Грушевський М.С. Запоріжжя і Запорозька Січ (Січа) / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 342-350.
5. Грушевський М.С. З Хмельниччини / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1914)». – С. 361-364.

6. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
7. Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значіння / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 4. Кн. 1.: Серія «Суспільно-політичні твори (до Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С. 267-279.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). – 224 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – 288 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.
12. Грушевський М.С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 376-387.
13. Грушевський М.С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.
14. Грушевський М.С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.
15. Грушевський М.С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
16. Грушевський М.С. Між Москвою і Варшавою / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. Кн. 2.: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918-жовтень 1926)» / Упоряд. С. Панькова. – С. 97-110.
17. Грушевський М.С. Молоді літа Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 227-229.
18. Грушевський М.С. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 244-248.
19. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
20. Грушевський М.С. Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 229-233.
21. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.
22. Грушевський М.С. Рецензія: «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, пер[евод] Г. Муркоса, выпуск второй (от Днестра до Москвы), Москва, 1897, ст. VI+202 (відбитка з «Чтений Москов[ского] общества ист[ории] и древн[остей] [российских]» / М.С. Грушевський //

- Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2012. – Т. 15: Серія «Рецензії та огляди (1898-1904)» / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. – С. 279-280.
23. Грушевський М.С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.
24. Грушевський М.С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.
25. Грушевський М.С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.
26. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.
27. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 року / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.
28. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 388-406.
29. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 406-416.
30. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 383-388.
31. Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 366-373.
32. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 374-382.
33. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков / – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
34. Смолій В., Степанков В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – № 1-4 (136-139). – С. 122-134.
35. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
36. Сохань П. Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність / П. Сохань // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 14-46.
37. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За

Жуковський М.П.

м. Нікополь

ПРО МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ БАЗАВЛУЦЬКОЇ ТА ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ

В історичному минулому України Нікопольський край посідає особливе місце, оскільки його територія в XVI-XVIII ст. була головним місцем виникнення, розвитку і припинення діяльності запорозького козацтва. Столицею Християнської Козацької Республіки була Запорозька Січ. У межах Базавлуцько-Томаківського межиріччя вона знаходилася на острові Томаківка (сер. XVI ст. – 1593 р.), острові Базавлук (1593-1638 рр.), Микитиному Розі (1639-1652 рр.), Чортомлицькому Розі (1652-1709, 1728-1730 рр.), на р. Підпільній (1734-1775 рр.).

Українське козакознавство в кінці XX ст. – на початку XXI ст. в цілому розв'язало проблему про кількість та хронологію Запорозьких Січей [5; с. 531-617]. На сьогодні не викликає сумнівів усталений погляд істориків про територіальну локалізацію Томаківської, Микитинської та Нової Січей. Проте щодо місця розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей єдиної думки, на переконання автора, ще не досягнуто.

Зокрема, існує розбіжність між публікаціями схем розташування Базавлуцької Запорозької Січі в таких виданнях, як «Національний атлас України» та «Мала Енциклопедія: Українське козацтво» [7, № 24; 9, с. 191], а також результатами останніх досліджень істориків з даного питання.

Авторські колективи вищезгаданих видань у поданих ними схемах Запорозьких Січей розташовують Базавлуцьку Січ на захід від гирла р. Базавлук, а Чортомлицьку Січ – у гирла р. Чортомлик.

Їхнє уявлення про територіальну локалізацію Січей базуються на результатах досліджень видатного історика Д.І. Яворницького, які він проводив наприкінці XIX ст. Вихідною позицією для нього у визначенні місця розташування Базавлуцької Запорозької Січі було повідомлення посла Священної Римської імперії Еріха Лясоти, який перебував улітку 1594 р. з військово-дипломатичною місією на Запорожжі: «9-го [травня – прим авт.] мы прибыли на остров, называемый Базавлуком (Bazauluk), расположен возле рукава Днепра около Чортомлыка (Dortomlek), или, как они это называют, около Чертомлыцкого Днеприща (Nepriisschie), приблизительно 2 мили. Там в то время у казаков был лагерь» [3, с. 462].

Д.І. Яворницький стверджує: «Місце Базавлуцької Січі, описане Еріхом Лясотою, видно нам цілком виразно. Лясота плив по Дніпру, а з Дніпра по Чортомлицькому Дніприщу, з Чортомлицького Дніприща гілкою Підпільною, з Підпільної по гілці Сандалці, з Сандалки по її рукаву Верхній Лапці, з Верхньої Лапки в ріку Базавлук, «до острова Базавлука на Чортомлицькому Дніприщі»... Таким чином, врахувавши цю обставину, можна, здається, без жодного перебільшення сказати, що Базавлуцька Січ була не там, де Чортомлицька, й не там, де Підпільненська, тобто не в селі Капулівці і не в селі Покровському, а біля нинішнього села Грушівки Херсонського повіту, біля гирла ріки Базавлука. Та даремно стали б ми у наш час (у к. XIX ст. – прим авт.) шукати острів із назвою Базавлук на річці Базавлук, навпроти села Грушівки. Щоправда, тут є два острови, один із яких місцеві жителі називають Дівичим, а другий узагалі не має ніякої назви... Саме він, очевидно, й був місцем другої запорозької Січі, Базавлуцької... Своєрідним свідомством перебування запорозьких козаків січчю на острові Базавлуку до цього часу є вцілілі на ньому неглибокі ями в кількості 21,

розташовані абсолютно правильно в одну лінію одна біля одної коло східного краю острова. Вони нагадують залишки січових куренів або кошів, котрі, за свідченням Лясоти, були виконані на Базавлуку з хмизу і вкриті для захисту від дощу конячими шкурами» [10, с. 68].

Зазначимо, що Д.І. Яворницький археологічні дослідження виявленого ним місця розташування Базавлуцької Січі не проводив. Не знайшли цього місця для організації його розкопок археологи і в ХХ ст.

Д.І. Яворницький дослідив також місце розташування Чортомлицької Запорозької Січі. У своїй праці він описує Чортомлицьку Січ відповідно до документів Малоросійського Приказу 1672 р., у якому, зокрема, зазначено: «Город Сеча, земляной вал стоял в устьях у Чертомлыка и Прогною над рекой Скарбною: в вышину тот вал шесть сажень; с поля от Сумской стороны и от Базавлука (підкреслено авт.) в валу устроены пали и бойницы, а с другой стороны от устья Чертомлыка и от речки Скарбной до вала сделаны коши деревянные и насыпаны землей» [10, с. 80]. Виникає питання: про який Базавлук йде мова – ріку чи острів? Як правило, козаки вказували термін «ріка» з відповідним топонімом. Ріка Базавлук знаходиться від річки Чортомлик на відстані понад 10 кілометрів, тобто за горизонтом. Тому, на переконання автора, Базавлук згадується як острів.

Д.І. Яворницький визначив наприкінці ХІХ ст. місце розташування колишньої Чортомлицької Січі на острові, який утворився (за усним переказом) внаслідок відокремлення козаками її території від материка під час оборони від російських військ у травні 1709 р. У другій половині ХІХ ст. цей острів мав площу у 2250 квадратних сажнів. У середині 1950-х р. був затоплений водами Каховського водосховища. За традицією, започаткованою Д.І. Яворницьким, вищезгаданий острів біля с. Капулівки ототожнювався з місцем розташування Чортомлицької Січі.

При ретельному вивченні вищезгаданої публікації Д.І. Яворницького про Базавлуцьку і Чортомлицьку Запорозькі Січі неодмінно виникає питання про достовірність народного переказу про те, як «з боку степу запорожці за наполяганням Якіма Богуша, відділили свою Січ від материка ровом і пустили в той рів воду; в усякому разі того літа (1709 р. – прим. авт.) води було так багато, що вона навіть затопила частину куренів» [10, с. 88].

Питання про можливість малочисельної залоги Січі здійснити таке геологічне диво за лічені дні є риторичним, оскільки висота берега Чортомлицького Рогу в той час і до середини ХХ ст. складала від 10 до 20 м від рівня води.

В останні роки виявлені ряд важливих картографічних документів, які надають можливість вирішити питання територіальної локалізації Базавлуцької і Чортомлицької Запорозьких Січей, зокрема:

Карта «Частина ріки Борисфен за порогами, що в народі називається Запорожжям (звідси й назва запорозькі козаки) від острова Хортиця аж до Евксинського моря», відома за стислою назвою «Запорожжя», яку склав Г.Л. де Боплан у 1639 р. Зокрема, на цій карті він позначає напроти річки Чортомлик острів, до якого є пояснювальний текст «Острів створений природою (де козацька скарбниця з привезеними сюди тисячами знарядь для війни і ніколи не затоплюється), оточений зі всіх сторін багатьма островами, зарослими чагарником, що розташований навкруги» [4, с. 316]. Ймовірно, це і є острів Базавлук.

«Карта Дніпра від р. Тясмину до р. Татарки з притоками Ворскла, Орель, Самара» (наприкінці ХVІІ ст.). На ній позначено нижче Дніпрових порогів на правому березі Дніпра Чортомлицьку Січ («Сечь» в сучасній російській транскрипції). Напроти колоподібного абрису Січі через протоку розташоване таке ж саме колоподібне укріплення [6, с. 169, 171].

Аналіз вищезгаданих карт, а також добре відомих в українській історичній науці ще двох карт, а саме:

«План Старой Сечи казаков запорожских, который в Генеральной карте стоит под литерой А с показанием фарватера на реках цифирными литерами, которые значит футы», складений російським військовим інженером у 1736 р. [6, с. 169, 171];

«План Старой Сечи», який було складено в 1872 р. протоієреєм Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Кареліним за завданням Одеського товариства історії та давнини [6, с. 169, 171]; дають можливість зробити такі висновки:

1. Острів Базавлук, на якому була Січ у 1593-1638 рр., позначений на карті Боплана 1639 р., а також карті кінця XVII ст., знаходився у гирла р. Чортомлик Чортомлицького Рогу або Капулівського мису біля сучасного села Капулівка. За планом 1872 р. острів омивався річками Підпільною, Павлюком, Бейкушем, Скарбною. Він дійсно розмивався дніпровими повенями і був затоплений водами Каховського водосховища. Вершину його залишків було локалізовано 09 вересня 2015 р. за допомогою сучасних навігаційних пристроїв, і при цьому виявлені артефакти першої половини XVII ст.

2. Чортомлицька Січ дійсно була розташована на високому березі Чортомлицького Рогу або Капулівського мису, який піддавався ерозії, але в острів не перетворювався [2, с. 27]. Після знищення Січі російськими військами в травні 1709 р., її територія залишилась не відокремленою протокою від материка. Про що свідчить витяг з третьої статті Константинопольського трактату 1712 р. про втрату Росією території на лівому боці Дніпра, що належала Запорожжю: «...Его царское величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону (левую) Днепра, и от их мест, и земель, и фортец, и местечек, и от полуострова Сечи (підкреслено автором), который сообщен на сей стороне вышереченной реце...» [1, с. 45]. Це й же півострів, де була Чортомлицька Січ, показаний на російській військовій карті Старої Січі 1736 р. і був об'єктом для військово-інженерних робіт. Залишки Січі ототожнюються із залишками укріплень на території с. Капулівка як «окоп» на плані 1872 р.

На сьогодні територія, на якій були залишки Чортомлицької Січі на Капулівському мисі, забудована під час розвитку села в XIX-XX ст. Сліди укріплень не простежуються. Протягом усього часу неукріплений берег розмивався під час повеней Дніпра і частково був затоплений водами Каховського водосховища в середині 50-х років XX ст. Одночасно із розташованим через протоку за кількасот метрів на схід від неї островом Базавлук, що був згаданий у щоденнику Еріха Лясоти в 1594 р. та в описі Січі за 1672 рік.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1735-1735 рр. Т. 1. – К.: Білоцерківська книжна фабрика, 1998. – 696 с.
2. Атлас Днепровского бассейна. Каховское водохранилище. – К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 2004. – 50 с.
3. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева. Запорожская старина. Специальный выпуск № 4 // НИИ казачества. Запорожское отделение. – К.-Запорожье, 2007. – С. 443-477.
4. Жуковський М.П. Маловідома карта Г.Л. де Боплана про Запорожжя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 20. Ч. I. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2001. – С. 313-319.
5. Історія Українського козацтва: Нариси. У 2 т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.: іл. – Бібліогр.: С. 690-781.
6. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9 // Український археографічний збірник. Т. 11/12. – К.-Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць., 2004. – С. 157-189.
7. Національний Атлас України: Атлас / Нац. Акад. наук України; редкол. Л.Г. Руденко (гол. ред.) (та ін.). – К.: Картографія, 2007. – 440 с.: іл., карти.

8. «План Старой Сечи». Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Фонд Картографії, № 6328к.
9. Українське козацтво: Мала Енциклопедія / кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; відп. ред. С.Р. Лях. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.: іл., карти.
10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович; Худож. В.М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.: іл. – Бібліогр. в підряд. прим.

Романюк І.М., Кушко І.С., Кушко М.С.

м. Вінниця

БАТОЗЬКИЙ РЕВАНШ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Батозька перемога залишила політичний слід в історії України і Поділля. Вона належить до найславетніших подій української воєнної історії, яку ніколи не оминали у своїх працях вчені та краєзнавці. Відбулася вона в урочищі Батіг біля с. Четвертинівки (сучасний Тростянецький район Вінницької області). Після поразки під Берестечком Б. Хмельницький перегруповує козацькі війська, поновлює союз з Кримським ханством, почав залучення Молдавії до союзу з Україною через династичний шлюб свого старшого сина Тимоша з донькою молдавського господаря Розандою.

Головна мета даного дослідження – розкрити основні аспекти ходу бойових дій під час Батозької битви і її вплив на військову кампанію національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 рр.

Батозька битва є найменш висвітленою темою з усіх битв національно-визвольної війни українського народу. Дослідники повідомляють про повний розгром польського війська, і порівнюють битву із перемогою Ганнібала над римлянами при Каннах. Вона була розглянута українськими дослідниками Ю. Тис-Крохмалюком [17], І. Стороженком [16], М. Костомаровим [8], М. Грушевським [2], С. Калитком [5], В. Ленченком [12], І. Кушком [10, 11], І. Романюком [14], В. Косаківським [6]. Першоджерелами залишаються козацькі літописи Самовидця [13], Самійла Величка [3], Григорія Граб'янки [3], а також польські джерела, зокрема лист Миколая Гечинського до князя Анджея Лещинського [6].

Причиною даної битви було те, що Б. Хмельницький хотів ліквідувати умови Білоцерківського мирного договору і закріпити династичний шлюб із Молдавією. М. Грушевський також підтверджує дану точку зору в праці «Історія України-Руси», і доводить, що даний династичний шлюб активно підтримувала Османська імперія: «Турецький уряд був далі настроений для Хмельницького сприятливо, і до того настільки зайнятий власними справами, що певно не взяв би в оборону Лупула і не став б за нього мститися. З своїми ближчими сусідами-воєводою мунтянським і володарем семигородським Лупул стояв в відносинах напружених і міг від них сподіватись тільки чогось лихого, а не помочи. Хмельницький міг зробити з ним що хотів, і крім здійснення його династично-політичних комбінацій се ще мало ту добру сторону» [2, с. 430]. Підтвердження ми знаходимо і у літописах Самійла Величка і Григорія Граб'янки [3, с. 910].

Навесні 1652 р. з метою домогтися від молдавського господаря Василя Лупула виконання умов українсько-молдавського договору 1650 р., а також укладення династичного шлюбу в Молдавію було відправлено загін Тимоша Хмельницького. За літописом Граб'янки гетьман відправив до молдавського воєводи гінця з вимогою віддати дочку за свого сина, а якщо воєвода не захоче, то Хмельницький прийде з сотисячним військом до нього в гості [10, с. 108]. Молдавський воєвода погодився на це весілля із-за того, що на нього почали тиснути його піддані: «Чого це заради однієї – однісінької дочки твоєї наша земля має перетворитися на пустку? Після першого приходу Богданового і Яси, і інші міста в попелі лежали, а зараз коли він

завітає уже в третє, то й ми ні за що, ні про що маємо гинути. Якщо ти не вдовольниш бажання Хмельницького, то ми самі, заради свого життя та цілісності земель наших, тебе і твою родину змушені будемо видати» [3, с. 910].

У травні 1652 р. мала закінчитися козацька рада, після якої було відправлено посла до кримського хана, щоб той виходив у похід для, допомоги козацькому війську: «Правдоподібно, тоді ж зараз, після ради, що мусіла закінчитися в середині травня н.с., післано було до хана прохання прислати поміч «з травною», а полковникам і сотникам наказано готуватися до мобілізації так само, як трава підросте настільки щоб можна було пуститися в похід» [2, с. 430].

Недопущення польською стороною династичного шлюбу між Україною і Молдовою послугувало приводом Батозької битви. Це підтвердження знаходимо у літописі Самійла Величка. Поляки не хотіли, щоб відбулося сватання Тимоша з дочкою молдавського воєводи. Ян-Казимир вирішив закрити прохід Хмельницькому у Молдавію [10, с. 108-109]: «хотів перешкодити тому весіллю Хмельниченка і захопити таким чином у свої руки і його самого. Отож він виправив заступити Хмельниченкові прохід гетьмана польського коронного Калиновського» [3, с. 252].

Б. Хмельницький дізнавшись про польські наміри не допустити військового союзу між Україною і Молдавією. Наприкінці травня 1652 р. гетьманом було відправлено листа, в якому повідомив про рух до Молдови козацького загону Т. Хмельницького і попросив польського гетьмана звільнити шлях, промовчавши при цьому про свою безпосередню присутність [15, с. 17]: «Чому ти, – писав він, – заступаєш синові дорогу? Ти ж знаєш, що він іде до волохів. Чи, може, од весільних бояр, яке зло ляхам прилучилося? Шануючи весільний звичай, те зло він у серці триматиме» [3, с. 910].

На думку М. Грушевського лист Б. Хмельницького зробив свою справу, тому, що М. Калиновський із-за цього листа допустився ряд стратегічних помилок. Він не послухавши своїх генералів, зупинився біля гори Батіг, а не біля Райгорода чи Брацлава, де були фортечні укріплення [2, с. 437].

Очевидці Батозької битви стверджують, що ця рівнина була така велика, що її могла захистити тільки 100 тисячна армія: «Інші підносили нерозважну упертість, виявлену ним в виборі позиції-мовляв скритикованої самим Хмельницьким. Він вибирав гладку рівнину недалеко Бугу і Собу – таку велику, що мале польське військо не могло її опанувати: «і сто тисяч ледво б могло її оборонити», каже учасник. Калиновському, мовляв, вказували на се і радили зайняти позицію під Брацлавом або Райгородом, опираючись на їх укріплення» [2, с. 437]. Б. Хмельницький виявився справжнім військовим стратегом, відправивши сина у похід, зразу за ним і сам відправився, щоб на допомогу Калиновського не прийшло підкріплення з Наддніпрянської України: «Хмельницький сим разом маючи під рукою досить велику орду, поспішив заатакувати його, перше ніж надійшли польські задніпрянські й інші контингенти» [14, с. 234].

Приславши увагу польського командування повідомленням про похід у Молдавію начебто невеликого загону козаків, він зібрав військо щоб завдати удару полякам. У військо входили чотири полки Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Переяславський та татарська кіннота під проводом Карач-Мурзи. Військо Б. Хмельницького нараховувало 15-18 тисяч піхоти і до 20 тисяч татарських вершників [16, с. 275]. Щодо чисельності польського війська, то тут виникають певні суперечності, кожен дослідник наводить різну чисельність. Вони налічували 20 тисяч чоловік досвідчених вояків, – саме найкраще військо, що його М. Калиновський тримав при собі. М. Костомаров подає, що до складу польського війська входило: 12 тис. кінноти і 8 тис. піхоти, поділеної на вісім полків. З чурами й таборовими слугами було близько 50 тис. чол. [8]. Ю. Тис-Крохмалюк називає число 20 тис. чол. На

польську піхоту припадало німецьке наймане військо з німецькою командою під проводом визначного полководця М. Собеського. Крім нього, в польському таборі було чимале число відомих старшин з великим бойовим досвідом [17] (дослідники оперуються виключно такими цифрами тому, що сейм затвердив збір податків на таку чисельність війська) [15, с. 16]. М. Грушевський наводить кількість польського війська 25 тис. чоловік, а так як не було грошей платити солдатам – армія скоротилася до 15 тисяч: «Через невиплату платні за довгий час, його сили дуже змаліли: замість 25 тис., що значилося в компутах, фактично було всього коронного війська тільки 15 тис.» [14, с. 233]. У літописах дається різна кількість польських військ. У літописі Самійла Величка сказано, що король дав коронному гетьманові М. Калиновському п'ятдесят тисяч доброго кінного й пішого кварцяльного війська [10, с. 109]. У літописі Граб'янки сказано: «На виконання цього наказу Калиновський прийшов і став з військом польським на Батозі (у нього було три тисячі піхоти, шість тисяч кінноти, не рахуючи охотного війська), став заступив дорогу і не дозволив Хмельниченку іти до волохів за дочкою господаря» [3, с. 910]. Польський дослідник В. Длуголецький оперуючи польськими архівними даними доводить, що чисельність війська М. Калиновського нараховувала 10 030 чоловік [1, с. 108]. Він стверджує, що з урахуванням обозної челяді, загальна кількість людей в таборі сягала 20 000 чоловік.

В. Длуголецький зробив підрахунки, що у М. Калиновського у розпорядженні було вісім гусарських хоругв, що нараховувало 873 коня [1, с. 105].

Хоругва коронного обозного Самуеля Калиновського – 116 коней;

Хоругва коронного гетьмана Марціна Калиновського – 150 коней;

Хоругва коронного хорунжого Олександра Конецпольського – 150 коней;

Хоругва коронного маршала Єжи Любомирського – 123 коня;

Хоругва старости красноставського Марека Собеського – 85 коней;

Хоругва старости сокальського Зигмунда Динхова – 111 коней;

Хоругва Тобіаш Мінора – 75 коней;

Хоругва каштеляна чернігівського Ана Одрживольського – 63 коня.

М. Калиновський прибувши до гори Батіг, починає облаштовувати свій табір. 1 червня 1652 р. відбулася перша сутичка поляків і татар. Передові загони татарської легкої кінноти напали з півдня на важкоозброєну польську крилату гусарію. Поляки удару з півдня не очікували, так як були не готові до битви. На першому етапі поляки завдали поразки татарам і відігнали їх від табору. Татарська кіннота відірвалася від противника і почала обстрілювати польських гусарів із луків. Тактика ведення битви татарської кінноти відрізнялася від польської, то для продовження битви не було ніяких причин. Польські крилаті гусари таранним ударом проривали ряди противника і знищували ворога, а татарська легка кіннота, в якої на озброєні були шабля, лук, сагайдак обстрілювали позиції ворога [9, с. 164]. Польські гусари не маючи перед собою противника, чиї ряди можна було б прорвати таранним ударом, почали відступ до табору [15, с. 17]. Ю. Тис-Крохмалюк стверджує, що польську кінноту очолював ротмістр – Вінцент Зелінський [17, с. 164], але це заперечують польські дослідники, які на основі польських джерел доводять, що він не міг керувати гусарами із-за військового рангу [1, с. 107].

У перший день, козаки не вступали у битву, бо появилися на полі бою тільки у другій половині дня, вони почали методично оточувати табір [2, с. 437]. У ніч на 2 червня у польському таборі відбувалася нарада, де комендант німецької піхоти З. Пшиемський радив М. Калиновському разом із гусарами відступити у м. Кам'янець, щоб там зібрати нові сили і завдати поразки козацькому війську, на що гетьман дав відмову, боячись невдоволення короля Яна-Казимира [14, с. 235].

На ранок козацькі війська повністю взяли табір у кільце. Польські гусари вишикувалися перед табором і очікували битви. Об'єднані кінні війська татар і козаків

відтягнули на себе польську кінноту, а козаки пішли на приступ редутів, де закріпилися німці. На плані, що знайшов у 1978 р. В. Ленченко в колишньому Центральному державному військово-історичному архіві СРСР, який був складений російськими військовими інженерами, однієї з каральних частин, які придушували Коліївщину. Вони позначили 19 редутів [12].

Редут – польове зімкнуте земляне укріплення, що утворює квадрат, або інший багатогранник, охоплений валом (бруствером) і зовнішнім ровом зі всіх сторін. Розміри такого редуту могли коливатися від 1000 до 25000 м², залежно від значення і величини гарнізону. Гарнізон редуту міг складатися від 200 до 800 чоловік піхоти та від 2 до 4 гармат [4, с. 20].

В батозьких редутах могло розміститися від 3800 до 15200 вояків та від 38 до 76 гармат, що в середньому і дає відоме історикам число найманого війська – 8000 піхоти і 55-58 гармат.

Зважаючи на те, що укріплення під Батогом мали досить вигідне географічне положення – вони були розташовані на пануючих висотах та оточені з однієї сторони Південним Бугом і з інших – глибокими балками та ярами; маючи досить сильні земляні укріплення, повністю укомплектовані гарнізоном, поляки могли успішно боронитися від будь-якого війська. Командир гарнізону – старий вояка З. Пшиємський мав рацію, рекомендуючи М. Калиновському відійти з кавалерією до м. Кам'янця. Полякам вдалося ще трохи протриматися, але після прориву їхньої оборони козаками Івана Богуна доля битви була вирішена [4, с. 20]. Армія Речі Посполитої була розгромлена вцент. Під час його штурму було вбито М. Калиновського і його голову передано Б. Хмельницькому. У Батозькій битві загинули такі визначні особистості – З. Пшиємський, М. Собеський, Ю. Балабан, Одживальський [14, с. 235]. За поразку польського війська вся вина лягла на коронного гетьмана М. Калиновського, бо він не зміг організувати належну оборону табору. Літопис Самійла Величка про це повідомляє так: «...метався туди – сюди з голою шаблею...» [3, с. 253].

Після закінчення битви Б. Хмельницький викупив у Нуреддін-султана за 50 тисяч талярів всіх полонених поляків і наказав їх замордувати, пояснюючи такий вчинок помстою за Берестечко. З і 4 червня козаки замордували полонених (жовнірів і челядь), незважаючи на протест татар і частини козацької старшини [17, с. 166].

В літописі Самійла Величка сказано, що козаки забрали собі артилерію (п'ятдесят вісім гармат) [3, с. 254], обоз, а полонених віддали татарам, а частину знатних поляків (двісті п'ятдесят шість чоловік) Хмельницький викупив у Карач-Мурзи і відправив з охороною до Чигирин, а після чого їх звільнив [17, с. 166].

Близкуча перемога під Батогом ліквідувала принизливі умови Білоцерківського договору й зумовила розгортання масового повстання народних мас Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. До початку липня на території Української держави цілковито поновлюються функції національних органів влади. Під час походу українсько-кримських військ із-під Батога через околиці Бара й Зінькова, Городок – Бедриківський до Кам'янця-Подільського гетьман доручив полковнику О. Гоголю звільнити Подільське воєводство від польської шляхти. Завдяки підтримці загонів опришків, очолюваних Карпаном та І. Кияшком, він в основному виконав це завдання. Перемога ознаменувала виборення Українською державою незалежності, оскільки тепер вона не була зв'язана жодними договорами з іншими державами, які ставили б її в залежність. Визнання де-факто Б. Хмельницьким соціально-економічних завоювань народних мас засвідчило також успішне завершення на теренах козацької України Селянської війни, чого не можна сказати про результати селянських воєн у Німеччині, Франції, Росії та інших країнах.

Союз України з Молдавією був скріплений шлюбом Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул, що відбувся в Яссах 21 (31) серпня 1652 року.

Події в Молдавії викликали занепокоєння не тільки у Польщі, яка втрачала свого союзника, а і в сусідніх країнах – Трансільванії та Австрії. В результаті перемоги козацького війська під Батогом зміцнилося міжнародне становище України.

Отже, битва під Батогом вважається вершиною полководницької майстерності гетьмана Богдана Хмельницького. Внаслідок цієї битви було повністю розгромлено польську крилату кавалерію, а вісім хоругв було повністю викреслено з документів коронної армії. Таких втрат армія Речі Посполитої ніколи не зазнавала за всю свою історію існування. Український дослідник Ю. Тис-Крохмалюк порівнює Б. Хмельницького із О. Македонським і його перемогою при Гавгамелах. Батозька битва ліквідувала умови Білоцерківського мирного договору, а також було відновлено Зборівський мирний договір – за яким до Гетьманщини поверталася територія Брацлавського і Чернігівського воєводства. Король юридично визнавав самоврядність Війська Запорозького і Гетьманщини на цій території. В ці воєводства поверталася православна київська митрополія у своїх правах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dlugolecki W.J. *Batoh 1652* / W.J. Dlugolecki. – Warszawa: Bellona, 1995. – 208 s.
2. Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 9. – Кн. 1. – К., 1996. – 880 с.
3. *Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки*. – К., 2006. – 976 с.
4. Зінько Ю., Кушко І. Батозька битва і її значення для національно-визвольної війни 1648-1657 рр. // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2012. – С. 18-22.
5. Калитко С., Кравчук О. Батозька битва в історико-краєзнавчих публікаціях 60-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2012. – С. 8-12.
6. Косаківський В. Батозька битва очима її сучасника // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2012. – С. 28-29.
7. Косаківський В., Рудь В. Поле батозької битви // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2012. – С. 29-30.
8. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – В двух томах. – Т. 2 / Н. Костомаров. – СПб., 1859. – 550 с.
9. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. *Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. – Львів, 1992. – 712 с.
10. Кушко І. Батозька битва в козацьких літописах: (Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки) // *Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. – Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 108-109.
11. Кушко І. Тактика козацьких військ під час Батозької Битви // *Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»* / Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Межибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – Ч. 1. – С. 182-185.
12. Ленченко В. Польський табір під Батогом (1652 р.) // *Військово-історичний альманах*. – 2001. – Число 1. – С. 78-81.
13. *Літопис Самовидця*. – К., 1971. – 207 с.
14. Романюк І., Кушко І. Батозька битва в дослідженні М.С. Грушевського «Історія України-Руси» // *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст.»* / Ред. кол. Дмитрієнко М.Ф., Мосунов М.М., Бакалець О.А., Коваль Н.О. – К.-Бар, 2014. – С. 232-236.
15. Рябуха Ю. Польська гусарія в Батозькій битві 1-2 червня 1952 р. // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2012. – С. 16-18.

16. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Кн. 1: Воєнні дії 1948-1952 рр. / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996. – 320 с.
17. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військ.-іст. студія. – Мюнхен, 1954. – 184 с.

Куштан Д.П.
м. Черкаси

ЧЕРКАСЬКІ ЗАМКИ: ЛИТОВСЬКА ДОБА (XIV-XVI СТОЛІТТЯ)

Історія практично кожного стародавнього європейського міста починається з його дитинця – укріпленого замку, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація. Не є винятком і Черкаси. Вивчення фортифікаційних споруд доби пізнього середньовіччя тут досі є справою до кінця не вирішеною і дискусійною. Причина цього – відсутність вичерпної інформації про стародавні укріплення. До наших днів практично не залишилося решток оборонних споруд, тому що збудовані вони були з нетривких матеріалів (дерево, земля), до того ж у давнину часто руйнувалися і перебудовувалися. Камінь при будівництві черкаських замків не використовувався, головне, через відсутність місцевої сировини для спорудження мурованих фортець.

За офіційними даними, заснування Черкас відбулося у післямонгольський час наприкінці XIII ст., коли ця територія перебувала у складі Золотої Орди. Втім, дані археології не підтверджують такого віку: у межах сучасного міста (на території подолу, в т.ч. у історичній частині Черкас), зафіксовано лишень поселення з матеріалами 2-ї пол. XIV ст. Спорудження ж дитинця варто віднести до часів, коли Південна Київщина та Поділля увійшли до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) після Синьоводської битви (1362 р.). Саме з цього часу Черкаси починають відігравати значну роль у якості прикордонного міста на південних рубежах і, одночасно, важливого форпосту литовської колонізації південних (степових) територій. Також, місто виконувало функції митниці на переправі через Дніпро та транзитного пункту на торгівельних і дипломатичних шляхах [8, с. 123-195].

Де ж знаходився Черкаський замок? Місто має досить зручне у плані оборони положення, адже розташоване на високих пагорбах правого берега Дніпра. У Черкасах принаймні для двох місць використовувався мікротопонім «Замкова гора»: мис, де зараз розташований меморіальний комплекс «Пагорб Слави» (між вул. Слави та пров. Робітничим) та район скверу ім. Б. Хмельницького (між узв. Замковим і вул. Розкопною). За даними археології, саме ці два давніх городища ідентифікувалися як замчища [12, с. 91-92; 15, с. 72]. Перше – Троїцьке городище («Пагорб Слави»), назване так за Свято-Троїцьким собором, що знаходився тут з сер. XIX до сер. XX ст. Друге – Замкова гора на місці сучасного скверу ім. Б. Хмельницького. Ще одне невелике пізньосередньовічне городище – на Грецькій горі (між узв. Пожежним та вул. Слави) – зважаючи на невеликі розміри, швидше за все, являло собою допоміжний фортифікаційний елемент.

Археологічні дослідження на місцях ймовірних замчищ обмежувалися лише шурфуванням, розкопки ж проводилися тільки на території посадів. Відсутні (в усякому разі, доки не знайдені) будь-які плани або зображення Черкаських замків. За відсутності інших джерел, можливо використати деякі картографічні та іконографічні матеріали: старовинні мапи ВКЛ та Речі Посполитої XVI-XVII ст., плани Черкас, гравюри та світлини кін. XVIII – поч. XIX ст. Так, усі названі три укріплення – як миси, обмежені штучними ровами, – знаходимо на планах міста 1797, 1800, 1808, 1826 років. Єдина відмінність полягає у тому, що одне з замчищ розташоване не на місці скверу ім. Б. Хмельницького, як вважалося раніше, а на сусідньому мису – Дзеленьгорі (Рис. 1).

Важливим джерелом для вивчення історії ранніх Черкас, як і всіх українських земель XVI-XVIII ст., залишаються люстрації (описи) староств, що проводилися спеціальними комісіями з метою обрахування прибутків та подальшого оподаткування державних маєтностей. У цих документах, зокрема, містяться цінні відомості про міста і замки, у т.ч. і про Черкаси. Найбільш відомий і цікавий для нас документ – ревізія Черкаського староства 1552 р. [1, с. 77-91].

На думку місцевого археолога-краєзнавця М. Пономаренка, найперший Черкаський замок розташовувався на місці «Пагорба Слави». Такої ж думки дотримувалися С. Кілессо., В. Нерода та В. Нестеренко. На іншому замчищі (сквер ім. Б. Хмельницького) вони локалізували кам'яну (!) фортецю-резиденцію, що, за народними переказами, була зведена у сер. XVI ст. Дмитром (Байдою) Вишневецьким, якому приписують посаду старости черкаського і канівського [5, с. 18; 10, с. 10-13]. Але це не відповідає дійсності. По-перше, перша мурована споруда у Черкасах з'являється лише на поч. XIX ст. – «Присутственні місця» на місці сучасного скверу, що згодом були перетворені у тюрму (зруйнована у 1920-х рр.). По-друге, Д. Вишневецький ніколи не був черкаським і канівським старостою, а будівництво нового замку відбулося у 1549-52 рр., коли староство очолював пан Ян Хрщонович (1547-1552). Серед намісників Черкас дійсно були представники родини Вишневецьких – князь Михайло Олександрович (1559-1584), який приходився двоюрідним братом Д. Вишневецькому [8, табл. 1; 18, с. 352-354]. Також, на думку деяких істориків, Черкаським староством нетривалий час керував і син М. Вишневецького – Олександр Михайлович (1593-1594). Тим не менше, досить часто Дмитра Вишневецького помилково продовжують вважати старостою черкаським і канівським, навіть вулиця поблизу Замкової Гори у Черкасах названа його іменем. Як доводять сучасні дослідження, Д. Вишневецький все-таки мав стосунок до історії міста: у 1557 р. він із загоном козаків силоміць захопив Черкаси і Канів, щоб догодити московському царю, але невдовзі, за вказівкою Івана IV, повернув міста під польсько-литовську юрисдикцію [8, с. 147-152].

Насправді, Троїцьке городище («Пагорб Слави») є місцем розташування найпізнішої міської фортеці вже польської доби (XVII-XVIII ст.), адже на плані міста 1800 р. воно позначене як *«замок, внутри оного строения, принадлежащие князя Сангушки (черкаський староста за часів Речі Посполитої – Д.К.) економии»*; там само розташовані католицька каплиця та колодязь [10, с. 12]. Як про бувше замчище, про це місце згадують І. Фундуклей [16 с. 463], Л. Похілевич [11, с. 613] та О. Олександров [7, с. 141-143]. Про те, що замчище на місці «Пагорба Слави» відноситься до ранньомодерного часу, писав місцевий краєзнавець С. Рець, полемізуючи з М. Пономаренком. Головний аргумент – його околиці значно бідніші на знахідки часів пізнього середньовіччя, у порівнянні з районом Замкової Гори та Дзеленьгори [14, с. 10]. Зовсім відсутні тут і матеріали литовського періоду. Це підтверджують і результати багаторічних досліджень автора.

Натомість, численні об'єкти посаду XV-XVI ст. (житло, господарчі споруди та ями) досліджені неподалік Дзеленьгори (вул. Смілянська, 2). У їх заповненні виявлена типова для Середнього Подніпров'я кераміка литовської доби [6, рис. 2]. Тож, є всі підстави локалізувати Черкаський замок цього часу саме на Дзеленьгорі – найбільш висунутому у бік Дніпра мису. Його висота до 10-15 м над заплавою. З боків мис обмежений ярами (сучасні вул. Розкопна та узв. Островського). Останні кілька століть територія Дзеленьгори повністю забудована приватними домоволодіннями, а яр із західної частини гори довгий час використовувався для добування глини на будівництво (звідси і назва вул. Розкопна). Назва гори пов'язана з колись розташованою на ній церковною дзвіницею. Замчище, за планом Черкас 1800 р., мало неправильну округлу форму (увігнуте з боку Дніпра), діаметром 80 м (площа 0,5 га). У

давнину розміри гори були дещо більші – результат природних осипів ґрунту та руйнування внаслідок підкопів.

Про самий ранній Черкаський замок (XIV – 1-ї пол. XVI ст.) ми не знаємо практично нічого. Єдине – те, що він знаходився на тому самому місці, що і новий литовський замок, збудований у 1549-1552 рр. – на Дзеленьгорі. Замчище з напільного боку було обмежене ровом. Укріплення його були дерев'яно-земляними, як і в усіх пізніших замках міста.

Більше інформації ми маємо про замок сер. XVI ст. За описом 1552 р., здійсненим литовськими емісарами, Черкаський замок розташовувався на високій неприступній з боку Дніпра горі, на відстані *«трьох пострілів з лука»* від річки. З напільного боку замчище обмежене ровом. Фортеця дерев'яна (з отесаних соснових колод) із чотирма вежами. Три з чотирьох башт мають вигляд зрубів (*«совити»*), що здіймаються над стінами. Стіни зведені з городень – рублених клітей, заповнених землею. Городні мають *«бланкування»*, тобто над ними надбудована крита дахом бойова галерея із захисною стіною-забралом з бійницями. Надбудова мала *«підсябиття»* (облам) – це частина бланкування, яка висунута уперед відносно городні, з отворами знизу для можливості чинити опір нападникам *«під собою»*: стрільбою, скиданням каміння та колод, виливанням гарячої смоли чи кип'ятку тощо. Розміри городень неоднакові: від 6 до 12 м. Першу вежу з брамою із другою об'єднує стіна з трьох городень завдовжки 18 саж. (39 м). Між другою та третьою вежами стіна складалася з 10 городень, загальна довжина яких 45 саж. (97 м). Від третьої до четвертої вежі – вісім городень завдовжки 45 саж. (97 м). І, нарешті, між четвертою та першою вежами – також вісім городень загальною довжиною 25 саж. (54 м). Зовні дерев'яні стіни замку обмазувалися глиною. З містом замок сполучав дерев'яний місток, що був перекинутий на палях через рів. Ширина останнього 4 саж. (8,5 м), глибина трохі більше 1 саж. (2 м).

У замкових стінах між першою і другою, а також другою і третьою вежами у клітях городень влаштовані жилі будівлі. Перша складалася з комори, сіней та світлиці з комином, а друга – з двох світлиць, розділених сіньми. По два вікна з цих будівель виходили зовні із фортеці, а по чотири – у подвір'я замку. На території самого замку розташовані наступні об'єкти: дерев'яна церква св. Миколая; *«чорна»* хатина з сіньми поблизу воріт; *«житник»* (продуктова гамазя) на стовпах; обмазана глиною порохова комора-*«шипхлір»*; дві *«пивниці»* (льохи); дві копи соснових брусів. Також у замку знаходився колодязь з коловоротом, глибина якого 18 саж. (39 м). Перед замком знаходилися *«чорна»* хатина з сіньми та стайня [1, с. 77-79].

Фортечна артилерія представлена чотирма бронзовими гарматами (з них лише три цілі), чотирма залізними серпантинами та ядрами до них. З ручної вогнепальної зброї у замку малися: гаківниці більшого і меншого калібру (36), кії (7) та аркебузи (29), а також кулі та форми для них, свинець, порох та його компоненти (селітра, сірка) [1, с. 79-80].

Розпочато будівництво Черкаського замку 1549 року майстрами *«добродеревицями»* з верхньодніпровських волостей. Звели новий замок на місці старого, меншого за розмірами – на момент ревізії посеред двору новозведеного замку простежувався рів старого [1, с. 77]. Звісно, Черкаський замок не був грандіозною фортифікаційною спорудою. За розмірами та кількістю башт він поступався не лише Київському, але й Канівському. До того ж, ревізори відзначили ряд суттєвих недоліків новозбудованого замку. Деякі городні не були перекриті, стіни зовні не повністю обмазані глиною, висота городень занижена (*«може на деяких місцях людина, на землі стоячи, бланкування і підсябиття києм доторкнутися»*). Досить низько розташовані і вікна вбудованої у городні будівлі (*«людина, на землі стоячи, головою дістати може»*). Необхідно також було укріпити схили гори, що осипалася, та поглибити і

розширити фортечний рів. Міст, що вів до замку через рів, видався перевіряючим хитким та похиленим, до того ж вразливим до обстрілів супротивників з-за міських стін [1, с. 78-79].

Місто розташовувалося навколо замку і було обнесене острогом. Воно складалося із двох частин: нагірної (на надзаплавній терасі) та подільної (між терасою та протокою Дніпра). Стіна острогу споруджена з частоголу загострених дубових паль та кілків. Перед огорожею проходив неглибокий рів. Міська огорожа мала двоє воріт: верхні (у нагірній частині посаду) та нижні (на Подолі), а також одну хвіртку. Протяжність острогу: між верхніми та нижніми воротами – 360 саж. (777,5 м), від нижніх воріт до хвіртки – 210 саж. (453,5 м), від хвіртки до верхніх воріт – 420 саж. (907 м) [1, с. 86-87]. У місті нараховувалося близько 250 будинків, у яких проживали бояри, міщани та козаки.

Литовські чиновники залишили нам достатньо даних для реконструкції загального вигляду Черкаського замку сер. XVI ст. Згідно з описом і промірами, фортеця мала у плані форму рівностороннього трикутника зі стороною завдовжки біля 100 м: $97 \times 97 \times (39 + 54 + \text{ворота})$. Його верхівка спрямована у бік Дніпра, а основа прилягає до сухого рову (Рис. 2). Про таку само форму Черкаського замку згадує і опис 1631-1633 рр.: *«поставлений у формі трикутника»* [9, с. 47]. У фортеці три кутові вежі та четверта – надбрамна – приблизно посеред сторони над ровом; кутові вежі вищі за надбрамну. Форма веж не вказується, вірогідніше за все, надбрамна вежа була прямокутна, кутові з боку рову – квадратними, а вежа, обернута у бік Дніпра, що, крім оборонної, напевне, виконувала спостережну функцію, могла бути шестикутною (Рис. 3).

Зовсім по-іншому реконструював Черкаський замок архітектор С. Кілессо. На його думку, територія замку сер. XVI ст. розташовувалася на місці Троїцького городища («Пагорб Слави») і, відповідно до форми гори, мала форму овалу; стіни склалися з 35 дерев'яних городень (така їх кількість за описом 1570 р.). Решта реконструкції не суперечить нашій: бойові надбудови на городнях, чотири вежі, фортечні споруди: будинок старости, церква, казарми, стайня, пороховий погріб. За Кілессо, стіни фортеці та вежі обмазувалися глиною (про що згадується у описі 1552 р.) і, можливо, білилися [5, с. 10-11]. Цей варіант реконструкції був взятий за основу художником О. Казанським при створенні діорами Черкаського замку XVI ст. у експозиції ЧКМ (1985 р.). Тож, реконструкція замку, виконана С. Кілессом, та її втілення у макеті, здійснене О. Казанським, на жаль, не відповідають дійсності. Це, насамперед, стосується місця її локалізації, форми фортеці у плані, вигляду деяких її веж та відсутності мосту.

Щодо підтрикутних обрисів Черкаського замку, то так її реконструював і архітектор-краєзнавець С. Рець, але розташовував фортецю не на Дзеленьгорі, а західніше на краю тераси між Дзеленьгорою та мисом, що зараз носить назву Замкова гора. Єдина відмінність його реконструкції – надбрамна вежа не знаходилася на одній лінії по відношенню до кутових, як у нас, а виступала уперед, що робило форму замка у плані наближеною до опуклого дельтоїда [14, с. 10, рис. 2]. Зважаючи на те, що згідно опису, надбрамна вежа, ймовірніше за все, не була бойовою (вона нижча за кутові), вважаємо, що така б конструкція фасадної частини фортеці погіршувала її оборонний потенціал, адже заважала вести концентрований перехресний вогонь з башт по напільній стороні та фланкуючий – вздовж стіни [13, с. 53-54, 67].

Така будова цілком відповідала основним тенденціям фортифікаційного будівництва ВКЛ XIV-XVI ст.: замок споруджений з дерева на природнозахищеному мису, обмеженому з напільного боку штучним ровом. На відміну від давньоруських «градів», замки литовської доби все менше пристосовувалися до рельєфу місцевості, а мали регулярне планування і правильну форму (трикутника, квадрата) [4, с. 47].

Подібна конструкція замків дозволяла протистояти штурму з використанням артилерії: кутові башти забезпечували кругову оборону фортеці, а прямі стіни між ними давали змогу вести фланкуючий вогонь вздовж муру [13, с. 67, табл.:V]. Основу укріплень складали з'єднані між собою дерев'яні зруби-«городні», заповнені землею, що могли протистояти гарматним ядрам. У верхній частині городень, зазвичай, знаходилися криті бойові галереї. Основними вузлами оборони виступали дерев'яні вежі, які не лише дозволяли вести вогонь по супротивнику, що наступав, але й, завдяки своїй висоті, слугували пунктами спостереження за околицями (Рис. 4). Поряд з найбільш поширеними чотирикутними вежами, широкого поширення набули багатокутні башти (шести- та восьмикутні) – аналог круглих мурованих башт. Задля вогнетривкості дерев'яні укріплення зовні часто обмазувалися глиною [4, с. 47-52].

Черкаська фортеця виглядала майже так само, як деякі дерев'яні замки часів ВКЛ, що знаходилися на території сучасної Білорусі. Це, наприклад, такі трикутні у плані замки, як Коз'янський та Красний (Тетче) кол. Вітебського воєводства – їх зображення збереглися на гравюрах 1579-1580 рр., виконаних італійцем Дж. Б. Кавалері за малюнками С. Пахоловицького [4, с. 48, 176, рис.]. Особливо подібний до Черкаського замок Красний, який теж мав чотири вежі: три кутові і одну надбрамну посередині стіни. Ця схожість із білоруськими замками не є випадковою, адже і Черкаський замок споруджувався майстрами з території сучасної Білорусі («*волощанами поднепровскими верховыми*») під керівництвом Могилівського державця Ф. Бака [1, с. 77].

Отже, з опису Черкаського замку 1552 р. відомо, що новозбудована фортеця знаходилася на місці старої (очевидно, найпершої), значно меншої за розміром. Територія нового замку збільшилася до напільного боку і була окопана новим ровом (залишки старого опинилися у подвір'ї фортеці). Текст вказує і на місце розташування замчища, завдяки згадки про Свято-Миколаївську церкву, що знаходилася на його території. На плані міста 1800 р. ця церква зображена на місці сучасного «Будинку природи» (між узв. Островського та Мисливським), за ровом замчища на Дзеленьгорі (стара назва узв. Островського – Старособорний). Розташування храму на території дитинця було характерним для архітектури доби середньовіччя. Цікаво, що у наступних ревізіях замку 1570 та 1631-1633 рр. ця церква вже не згадується зовсім. Ймовірно, за литовської влади церква св. Миколая знаходилася на території замку, а згодом, після переходу міста під польську юрисдикцію, була винесена за його межі (за рів). Причина – православний храм не мав знаходитися на території замку за офіційної влади, що сповідувала католицизм.

У ревізії 1552 р. згадується ще один новий замок в Черкасах. Він закладений у іншому місці – «*початий справою Ошпановою*» (будувався під керівництвом якогось Ошпана). На момент огляду замок був недобудований: земляний вал, загачений хмизом, та обшитий зовні дошками, мав заввишки 7 ліктів (4 м), завширшки 8,5 ліктів (5 м). У описі зазначається, що черкаські не бажають переселятися до нового замку через потенційну небезпеку, яку вони вбачали у занадто великих його розмірах («*просторість непомірну*») та віддаленості від Дніпра. Під керівництвом того ж Ошпана між новим замком та містом і острогом насипаний вал. Розміри ділянки, охопленої валом: уздовж 42 саж. (90 м), завширшки 26 саж. (56 м) [1, с. 90-91].

Ефективність дерев'яних литовських замків не могла протистояти розвитку артилерії та новій тактиці захоплення фортець. Напевне, з цим пов'язано будівництво у Черкасах, одночасно із замком на Дзеленьгорі, нового «замку Ошпана». Він споруджений за іншими (західноєвропейськими) принципами фортифікації: з високих земляних валів, облицьованих зовні деревом. Це т.зв. бастіонна, або італійська система укріплень замків, яка на землях ВКЛ почала використовуватися саме з XVI ст. Бастіонні замки мали успішно протистояти облоговій артилерії, а також самі

служували для розміщення значної кількості артилерії, у т.ч. важкої, яка могла обстрілювати віддалені об'єкти супротивника [3, с. 15-22; 4, с. 60]. Ймовірно місце розташування бастионного «замку Ошпана» – Троїцьке городище («Пагорб Слави»), що знаходиться за 400 м на північний захід від Дзеленьгори. Його розміри, згідно ревізії 1552 р., – 90×56 м – цілком «вписуються» у межі цього мису. За описом, замок знаходився на околиці міста сер. XVI ст. і місцеві жителі не бажали селитися біля нього, головне, через віддаленість останнього від Дніпра (ця відстань у 3 рази більша, ніж від замку на Дзеленьгорі).

Наступна перевірка Черкаського замку відбулася у 1570 р. – на наступний рік після об'єднання ВКЛ та королівства Польського у федеративну державу Річ Посполиту. За Люблінською унією 1569 р., що задекларувала це об'єднання, частина литовських земель, у т.ч. Київське воєводство, відійшли до Польщі.

Як свідчить цей опис, Черкаський замок за майже 20 років мало змінився. Кількість веж залишилася та сама – чотири, причому, надбрамна була надбудована і перетворена на бойову. Кількість городень збільшилася з 29 до 35, вірогідно, у наслідок локальних ремонтів. На території замку згадуються лишень дві споруди: резиденція старости та ротмістрська. З часу попередньої ревізії, міський замок представ у занедбаному і напівзруйнованому стані, хоча ще мав досить потужний арсенал артилерійської та ручної вогнепальної зброї. Згадується у описі 1570 р. і ще один (новий) Черкаський замок, відомий з ревізії 1552 р., як «замок Ошпана», який і на той час все ще не був «обжитий» [2, с. 10-11].

Подальша доля черкаських замків литовської доби склалася наступним чином. Дерев'яний замок на Дзеленьгорі припиняє своє існування у 1637 р., коли місто було спалене загоном поляків на чолі зі С. Конєцпольським в ході придушення козацького повстання під проводом Павла Бута (Павлюка), після битви під Кумейками. Тож з сер. XVII ст. військово-адміністративний центр міста перемістився до «замку Ошпана» на «Пагорбі Слави», де були використані вже існуючі земляні укріплення литовського часу. Якщо вірити картографічним джерелам цього часу («Велика мапа України» Г. де Боплана, 1650 р.), новий Черкаський замок мав вигляд чотирикутної фортеці бастионного типу [17, с. 82]. На цьому місці замок проіснував до кінця наступного XVIII століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. III. Акты о заселении Юго-Западной России XVI-XVIII вв. – К., 1905.
3. Глушок О.В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). – К: Пульсари., 2009. – 124 с.
4. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия / Гл. ред. В.П. Саламаха. – Минск: Беларус. Энцыкл. ім. П. Броўкі, 2009. – 312 с.
5. Килессо С.К. Черкаси: історико-архітектурний нарис. – Міста УРСР. – К.: Будівельник, 1966. – 59 с.
6. Куштан Д.П. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV-XVI ст.): Матер. міжнар. наук. конференц., присвяч. 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 75-81.
7. Ластовський В.В. Документ 1926 р. про охорону місця знаходження Черкаського замку // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 139-144.
8. Михайлюк Ю.М. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 348 с.
9. Мицик Ю. Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631-1633 років // Культура. – 2009. – № 3-4. – С. 43-53.

10. Нерода В., Нестеренко В. Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 9-15.
11. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 763 с.
12. Приходнюк О.М., Пономаренко Л.М., Рець С.К. Археологічні пам'ятки в Черкасах // Археологія. – 1974. – 14. – С. 91-93.
13. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – М.: Наука. – 88 с.
14. Рець С.К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р. // НА ІА НАНУ; № 1996/71.
15. Сиволап Л.Г., Сиволап М.П. Деякі археологічні пам'ятки м. Черкас та його околиць // Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму: Тез. допов. регіонал. наук.-практ. конференц. – К.-Черкаси, 1994. – С. 70-73.
16. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии – СПб., 1852. – Ч. I. – 550 с.
17. Чернецький Є.А. Фортеці Київського воєводства за великою мапою України 1650 р. Г.Л. де Боплана // Українська козацька держава: історія та культура. Матер. наук. конференц., присвяч. 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького. – Біла Церква, 1995. – С. 81-85.
18. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – К., 1907. – Вересень. – С. 340-354.

Паламарчук В.В.
м. Одеса

УДК 94(477.64)(210.7):930.23(477.74-21) «1800/1910»

ЗАПОРОЗЬКА ІСТОРІЯ О. ХОРТИЦЯ В РОБОТАХ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто згадки про період козацтва на о. Хортиця в працях одеських істориків XIX – початку XX століття. З'ясовано декілька версій створення першої Січі, що й досі являються актуальними та дискусійними.

Ключові слова: Одеса, о. Хортиця, історія козацтва, Запорозька Січ.

У XIX – на початку XX століття українське національне відродження проходило в умовах захоплюючого, різноманітного й широкого розквіту нових ідей і зростання на їх основі національної свідомості, відтворення та формування історичної пам'яті народу. Фактично, з кінця XVIII століття, Одеса стала містом, де відбувалася концентрація не тільки торгівельного, ремісничого, військового та дворянського прошарків, а й так званого «вченого стану». Більшість досліджень, що з'являлися в м. Одесі, стосувалися саме запорозького козацтва, яке територіально пов'язане з південноукраїнським регіоном. Певним чином на зростання інтересу до козацтва могли вплинути проекти його відродження.

Історія козацтва ставала предметом вивчення як окремих дослідників, так і, своєрідних наукових гуртків, а згодом наукового історичного товариства. З 1839 року формується значний науковий осередок навколо Одеського товариства історії і старожитностей, яке мало власне періодичне видання «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844-1919, вийшло 33 томи). Подальша концентрація наукових сил в Одесі була пов'язана з заснуванням Новоросійського університету у 1865 році [7, с. 130]. Це сприяло і притоку до міста викладацьких кадрів, які продовжили місцеву дослідницьку традицію в галузі історії козацтва.

Метою даного дослідження є висвітлення подій запорозької історії о. Хортиця, проведення паралелей між дослідженнями одеських істориків щодо створення першої Січі на острові, її засновника та подальшої ситуації, що розгорнулась на просторах козацького городища.

Яскраві сторінки української багатовікової історії належать козацтву. Почувши слово «козак», в уяві кожного виникає образ звитяжного воїна, що майстерно орудує шаблею, влучно стріляє з мушкету та мчить на коні широким степом разом зі своїми братами-сподвижниками на зустріч ворогові. Він – захисник Батьківщини, хранитель

людських прав й християнської віри, звичаїв та гідності кожного, хто живе під безкрайним небом українських земель.

Перші згадки про козацтво переносять нас на кінець XV століття. У розповіді польського хроніста М. Бельського описаний похід поляків проти татар у Східне Поділля, де місцеві козаки відзначились як відмінні провідники степовою зоною [1, с. 48].

Розширюючи свій козацький промисел «уходництво», козаки будували човни, виготовляли інвентар для рибальства та мисливства, займались бортництвом, сушінням і в'яленням риби, м'яса, зберігання меду, жиру, тощо. Щоб уберегти своє промислове знаряддя, заготовлену продукцію для наступного сезону та захистити себе на випадок нападу татар, козаки-уходники зводили перші прототипи укріплень – тимчасові стоянки-засіки або «городці».

Використовуючи перші засіки, розширювався й військовий промисел – «добичництво». Своїми сміливими діями козаки стримували ханську експансію в Україну, здійснюючи походи за здобиччю на татарські улуси, і водночас рятуючи з неволі співвітчизників.

Все більшу увагу почали приділяти наростаючому військовому потенціалу низового козацтва південноукраїнські прикордонні старости. У литовському уряді пропонували проекти будівництва нижче Дніпровських порогів міцної фортеці та залучення козаків до державної прикордонної служби.

Досі актуальним і дискусійним серед сучасних істориків є питання, чи правомірно ототожнювати Хортицький замок з першою Запорозькою Січчю [2, с. 19]. Думки про засновника та місце, де було побудовано першу Січ, у одеських істориків XIX – початку XX століття розділяються на декілька версій.

Директор Рішельєвського ліцею, згодом заслужений професор історико-філологічного факультету Новоросійського університету Пилип Карлович Брун у своїй статті «Остров Хортица. Историко-географические заметки» наводить дві версії заснування першої Січі [4, с. 370]:

На початку XVI століття Євстафій Дашкевич (Дашков) заснував на о. Хортиця «свою столицу, или скорее укрепленный лагерь, названный *сечь* или *кошь*».

В середині XVI століття його приємник та земляк Дмитро Вишневецький побудував на о. Хортиця укріплення, про що повідомляє у Москву через посла Єсковича.

Але довго фортеця не проіснувала. У 1558 році, Вишневецький був змушений покинути укріплення через наміри кримського хана Девлет-Гірея взяти в облогу Хортицьку Січ, яка не була забезпечена необхідним провіантом. Після походу татар фортеця була зруйнована.

У праці П. Бруна наступні згадки про о. Хортицю випливають із записів щоденника посла Еріха Лясоти та книги «Опис України» інженера Гійома Левассера де Боплана. У 1594 році, посол австрійського імператора Еріх Лясота відвідав запорозькі володіння, зокрема о. Хортицю, де «козаки звичайно тримають узимку своїх коней». Також він зазначає, що першу Січ було засновано Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця, там збереглись руїни козацьких укріплень [10]. А у книзі про подорож французького інженера по дніпровським порогам, о. Хортиця згадується опосередковано, так як Боплан не зміг відвідати особисто й записав тільки розповіді козаків [3]. П.К. Брун вказує можливу причину – жителі острова не хотіли нічого знати про минулі відносини з Польщею, так як «гораздо раньше чем соединились в политическом отношении с Русскими, сохранив при том предоставленные им Стефаном Баторием права и привилегии» [4, с. 378].

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на о. Хортиця під керівництвом генерал-фельдмаршала Мініха були створення укріплення. В цей період часу

запорозжці засновують Нову Січ, і острів Хортиця знову входить до їх володінь. Є згадка, що в 1767 році там знаходився один із їхніх «пикетов» [4, с. 379]. А вже після 1775 року о. Хортиця потрапив у руки Г. Потьомкіна.

Регіональний історик, чиновник канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова Аполлон Олександрович Скальковський у своїй монографії «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» історію Запорозьких Січей ділив на декілька періодів. Першим, що нас найбільше цікавить, подається доісторичний період (з кінця XV ст. – 1576 р.). А. Скальковський пов'язує його з іменами південноукраїнських старост Є. Дашкевича та П. Лянцкоронського, але за місце знаходження Січі він пише: «в древній *Гилеи*, т.е. на одном из лесных островов нижнего Днепра, но не на о. Хортице... она была на островку, лежащем на р. Чертомлык, соединяющейся с Днестром посредством рукава его или р. Павлюка. Его досель называют Старой Сечью...» [9, с. 5-6]. Наступна згадка про о. Хортиця наводиться на 1770 р. – про села, або урочища на які покладались військові повинності, але «в исчислениях подданта Запорожского они не упомянуты» [8, с. 65].

Привертає увагу наративне джерело, що було видане за сприяння Одеського товариства історії та старожитностей – «История о казаках запорожских» С. Мишецького та «Описание Запорожской Сечи» В. Чернявського під назвою «История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды» (коментарі С. Сазонова та М. Вертильяка, Одесса, 1852) [7, с. 136]. В зазначеній праці о. Хортиця згадується як одне з «главных жилищ, а по их званию Сечи имели» та «великий остров, называемый Хортиц, на котором издревле была Запорожская Сечь», але не вказано хто був засновником. Присутня згадка за 1630 р. про «Запорожского воина» Сагайдачного, який побудував фортецю на вищезгаданому острові [6]. Та перекликається з працею П. Бруна ще одна згадка про військове спорудження на о. Хортиця під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

В документі «Расписание, в каких местах, для предосторожности, от неприятеля из Войска Запорожского Низового, учреждены посты (1772 года)...» (Том 9, Записок ОПС) зазначається перебування полковника, старшини та кількості рядових козаків на острові [5, с. 209].

Таким чином, в працях видатних одеських науковців висвітлено тільки декілька яскравих подій запорозької історії о. Хортиця. Залишається ще великий масив «білих плям» в хронологічній канві одного з найвизначніших запорозьких городищ, які повинні заповнити сучасні покоління дослідників козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. [Текст] / В.Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. [Текст] / О.А. Бачинська, Т.В. Чухліб, В.О. Щербак. – К.: Кристал Бук, 2015. – 400 с.
3. Боплан Г.Л. Опис України. [Електронний ресурс] / Переклад з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. – К., 1990. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm> (20.09.2015)
4. Брун Ф.К. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России. (1852-1877 г.) : в 2 ч. [Текст] / Ф.К. Брун. – Одесса: тип. Г. Ульриха, 1879-1880. – Ч. 2. – 1880. – П, 408 с. : карт., табл.
5. Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса: В городской тип. Сод. Алексомати, 1875. – Т. 9. – 497 с.
6. Мышецкий С. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. [Електронний ресурс] / С. Мышецкий. – Одесса, 1852. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam11a.htm> (20.09.2015)

7. Одеса-козацька. Наукові нариси. [Текст] – 2-е вид. змінене та допов. – Одеса: Фенікс, 2008. – 237 с. («Чорноморська минувшина» презентує: Число 3).
8. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского: в 3 ч. [Текст] / А.А. Скальковский. – 2-е изд., изменено и умножен. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 370 с.
9. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского: в 3 ч. [Текст] / А.А. Скальковский. – 2-е изд., изменено и умножен. – Одесса, 1846. – Ч. 2. – 370 с.
10. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина [Електронний ресурс] – К.-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222-277. Режим доступу: <http://svit.in.ua/kny/bookla.htm> (20.09.2015).

Поух А.В.

м. Дніпропетровськ

ЧЕРКАСИ – КОЛИСКА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Місто Черкаси – на Дніпрі – колись було столицею українського козацтва, а місто Новочеркаськ – столицею донських козаків. Чи існує якийсь зв'язок черкесів – народу, який живе на Північному Кавказі, з походженням козацтва? На наш погляд, цей зв'язок дуже тонкий, як, наприклад, зв'язок адигейської групи народів Кавказу з аланами та сарматами, які колись мешкали у Північному Причорномор'ї, але він є.

Відомо, що всі офіційні акти Московської держави другої половини XVI – першої половини XVII століть називають українських козаків «черкасами» та протиставляють їх «московским людям» і «казакам донским» [3, с. 62-63, 71]. Перша згадка про Черкаси відноситься до 1394 року, хоча саме місто, звичайно ж, було засноване раніше. Невідомий автор статті «Походження запорозького козацтва», вміщеної у «Київській старовині» у 1884 р. вважав, що Черкаси засновано при Вітовті та заперечував надану в «Описі Канівського замку» інформацію, що це сталося при Гедиміні. Він стверджував, що саме Вітовт «осадив» тут п'ятигорських черкас, яких привів з південного сходу Європи. Канів же саме в той час зайняли вихідці з сучасної Полтавщини, зовсім беззахисної проти татарських вторгнень [15, с. 581]. Але слов'яни в ті часи не жили на сучасній Полтавщині. Це мали бути представники якогось тюркського чи алано-яського етносу, можливо, половці, які володіли цією територією до татаро-монгольської навали. І. Житецький висловлював думку, що приблизно в середині XIII ст. в районі Канева та Черкас залишилося зовсім мало населення. Тут не могло бути осілости, бо треба було постійно «бігати до лісу», ховаючись від монголів. Слов'яни пішли до Литви, а з Тмуторокані чи з пониззя Дніпра прийшли черкаси – чорні клобуки [5, с. 574]. Д.М. Бантиш-Каменський навів повідомлення мандрівника Клапрота, який стверджував, що черкаси походять від косогів, які жили між Каспійським і Чорним морями. Ім'я черкасів було складено з татарських слів: «чернь» – дорога та «кесмень» – відрізати [1, с. 499]. А Д.І. Яворницький посилався на роботу академіка XVIII ст. Йогана Георгі, який стверджував, що запорозькі козаки були безсімейними нащадками черкаських козаків, що оселилися на Дніпрі [18, с. 143].

П.Г. Клепатський вважав, що оселити черкесів біля сучасних Черкас міг Володимир Ольгердович. Дослідник так характеризував життя мешканців тогочасної Черкащини: «Була у черкасців ще одна стаття прибутків, яка мала важливе значення у їхньому житті. Це був відхід у козацтво. Черкаський повіт, будучи окраїною, став притулком для всіляких утікачів, що прибували не тільки з Литви й Польщі, а й з півдня – з Криму та Туреччини, і тут знаходили собі захист серед місцевого люду... Живилися ці звияжні люди переважно за рахунок турків та татарів, здобуваючи собі так звані «бутинки». Цей промисел перебував навіть під захистом влади й був обкладений податком: «...кгда козаки в земли неприятельской здобившиися приходятъ, з добытку того старосте одно што лучшее» [9, с. 413, 384].

Про ситуацію на Черкащині пише і М.К. Любавський: «У Черкаському повіті Київської землі у складі місцевого військового люду зустрічаємо руських козаків –

клас, який виник та розвинувся за всіма ознаками ледве чи не з татарського ядра» [12, с. 531].

Сучасний дослідник козацтва Г. Халимоненко пише, що баскак Золотої Орди у Курському князівстві 1282 року закликав черкесів з Бештау або з П'ятигір'я й оселив їх у слободах під назвою козаків. А оскільки ці козаки чинили довкола грабунок, то курський князь Олег з дозволу хана прогнав їх з Курського князівства. До цих вигнанців, які тривалий час переховувалися в лісах та яругах, приєднувалися заброди з усяких руських князівств. Нарешті вони досягли берегів Дніпра, де від місцевого ханського правителя одержали землю на осілість нижче Канева. Тут вони побудували собі містечко, а ще правильніше – острожок та й назвали його, Черкаськ, через те, що більша частина їх була з роду черкасів [17, с. 111]. Спираючись на історичні джерела XVIII ст., історик наводить цікавий факт, що в часи татаро-монгольського панування, баскаки, або татарські намісники, тримали при собі по кілька сот озброєних вершників для власної охорони й називали їх козаками, бо всі були безпритульні та жили за плату [17, с. 111].

Давньотюркський словник перекладає слово «cerkas» як «вишикуватися рядами» [4, с. 144], тобто маються на увазі люди військові, які завжди в строю. В цьому слові простежується зв'язок з козацьким кошем (чирі – кіші) – військовим підрозділом, військовою ставкою. Можна припустити, що Володимир Ольгердович чи Вітовт осадив в районі сучасного міста Черкаси мешканців Північного Кавказу, так званих черкаських та п'ятигорських татар. Саме їх описує О. Гваньїні у XVI столітті: «Святи Кирило і Мефодій, брати, були послані (до п'ятигорців і черкас) Константинопольським імператором Михайлом Палеологом і навернули їх у християнську віру. Вони й нині визнають звичаї грецької віри... Це хижі і войовничі люди, які нікому не коряться. Вони добре знані в Єгипті і по всій Азії, заволзькі татари дістають від них стріли та іншу зброю. Вони живуть між п'ятьма горами, які охороняють їх, тому їх називають п'ятигорцями. Вони мужньо бороняться від турків і татар, мають свою власну мову, християнське грецьке богослужіння, яке вони відправляють слов'янською мовою. Вони живуть таборами, як і інші татари, а при похованні своїх рідних та підлеглих чинять пишні учти й багаті тризни. Вони дуже сміливі у нападах за здобиччю, в поєдинках і в битві. Заради здобичі вони виходять чайками по ріках, які з їхніх гір впадають до Евксінського моря, а як на когось нападуть, то грабують і беруть велику здобич» [2, с. 53]. Автор звертає увагу, що татари – п'ятигорці й черкаси мають власну мову, але богослужіння відправляють не нею, а слов'янською мовою. Та й татарами їх називають тільки тому, що живуть вони таборами, тобто, не мають постійного житла й господарства. Про аланську компоненту вищезгаданих татар може свідчити той факт, що християнський адигейський народ десь у XV ст. теж отримав назву черкесів.

Мацей Меховський в «Трактаті про дві Сарматії» розповідаючи про Сарматію Європейську, тобто, про українські землі, писав, що «першою тут перед нами лежить Русія, яку колись називали Роксоланією. Східний край її примикає до ріки Танаїсу та Меотидських боліт, які відділяють Азію від Європи. В давні віки біля ріки Танаїсу жили алани, а за ними до півдня – роксолани. Ці народи були зовсім знищені та загинули, а зараз там видно тільки широко розкинуті степи, де зрідка зустрічаються звірі та козаки або волоцюги. Далі на південь є ще деякі залишки черкесів. Це дуже дикий та войовничий народ, за походженням та мовою – русини» [13, с. 89]. Про наявність залишків черкесів-черкасів у Північному Причорномор'ї вже у XVII ст. свідчить лист кримського хана Адиль-Гірея до Степана Разіна: «От нас, наяснейшаго и наисильнейшаго орд великих крымских, нагайских, белгородских, черкасских, кипчакских, очаковских, пятигорских, буджацких и иных орд татеев и татаров Адил-Гирея хана до вас, урожденного и шляхетного Стенки славного, на границе

московской будущему, желательное поздравление (1673 р.)» [10, с. 25]. Український історик С.О. Кириленко вважає, що населення південної Русі, а також черкаси та п'ятигорці мають алано-роксоланське коріння і генетично пов'язано з Причорноморсько-Азовською Руссю [8, с. 42, 45-46]. Дослідник з міста Золотоноші М.Ф. Пономаренко у ґрунтовній статті «Черкаси: таємниця топоніма» аналізує чисельні версії походження цієї назви. Він робить висновок, що часом заснування Черкас слід вважати кінець XIII – початок XIV ст. Вірогідні будівничі його були черкеси, які мали кавказьке походження [14, с. 76]. Ми можемо припустити, що кавказьке походження, скоріше за все, треба пов'язувати з давньою Тмутараканню, з якою тісно була пов'язана Чернігівська земля та інші землі давньої Русі. Можливо черкасами могли бути вихідці з алано-яських поселень уздовж річки Сіверського Дінця.

Українська Черкащина, як і інші регіони: Поросся, Переяславщина, Чернігівщина, була поліетнічною. Саме тут формувалося середовище військових людей ще в часи монгольської навали. Київський дослідник О.П. Знойко пише: «Коли в 1240-му році на Русь прийшли татари, після падіння Києва в Черкасах утворився центр партизанської (козацької) війни. Загони й з'єднання розбитого княжого війська потягнулися до Черкас – на Україну, як тоді називалася південна частина Київської держави. Козацькі загони нищили татар по Україні. Плано де Карпіні описує ці наскоки на татар. Про організацію партизанів свідчить той факт, що двох воїв галицького князя Василька було досить, аби папський посол безпечно доїхав до Києва. Тоді (1245 р.) татар у Києві вже не було. Їхня застава стояла в кількох днях дороги від Києва, за Каневом. Татари побоювалися заходити в партизанські райони, населення яких вони називали «Чирі – кіши», тобто «люди армії». Таких партизанських (козацьких) районів ставало все більше» [7, с. 284-285]. Слово «чирі» увійшло в назву відбірного, привілейованого турецького пішого війська – яничарів (ієні чері), тобто «нове військо» [6, с. 439]. Перською мовою слово «серкеш» може означати: бунтівний, вільний, жорстокий.

Ми вважаємо, що «черкасами» в розглядаємий нами час звався не якийсь конкретний етнос, а саме «люди війська» – поліетнічні угруповання різноманітних шукачів вдачі. В XII столітті таких розбишак звали чорними клобуками. Їх союз включав в себе не тільки залишки тюркських племен (печеніги, торки, берендеї), але й алано-яський (косозький) компонент, можливо слов'янський (боляри-воїни) та литовський. В XIV столітті для військових авантюристів поширюється нова назва – козаки і до кінця XV століття слов'янська складова в цьому скопищі відчайдушів отримує перевагу.

Багатоетнічність козацтва простежується за багатьма джерелами. В «Хроніці» М. Бельського, але вже під 1582 роком, сповіщається, що коли король С. Баторій повинен був вибачитися перед кримським ханом за самовільні дії українських козаків, то польський король не вважав себе зобов'язаним приборкувати козаків – людей різних націй, серед яких є і татари [10, т. 2, с. 790-793]. Цікаво, що саме ці обставини наводять і донські козаки у 1645 р., мотивуючи свою відмову присягати царю Олексію Михайловичу: «Козаки-де не можуть заставити по-християнськи присягнуть донців, серед яких багато нехристиян і більшість дітей яких народилося від бусурманок». Ці відомості знаходимо у радянського історика С.Г. Томсинського [16, с. 137].

Військова звитяга завжди користувалася повагою у людства. Історія залишила нам назви мужніх, вольових, готових до самопожертви воїнів. Враховуючи те, що ці риси передавалися від покоління до покоління протягом довгого часу, представниками різних етносів та віросповідань, в змішаних браках, багато народів можуть сьогодні пишатися своєю приналежністю до героїчної історії пращурів. Гордість своїм минулим знайшла своє втілення в назвах цих народів, а саме: каракалпаки (чорні

клубуки), черкеси (черкаси), казахи (козаки). Не випадково, християнська віра вчить, що всі люди брати, а якщо ми вважаємо себе нащадками славних запорожців, то для нас ця істина повинна бути догмою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – 656 с.
2. Гваньїні О. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя: РА ТанDEM, 2000. – 72 с.
3. Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1. – 442 с.
4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
5. Житецкий Ир. Смена народностей в Южной Руси (историко-этнографические заметки). Гл. 3 // Киевская старина. – 1884. – Т. 9. – С. 561-579.
6. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких відносинах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003.
7. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
8. Кириленко С.О. Причорноморсько-Азовська Русь: історіографічний нарис // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 39-46.
9. Клепатский П.Г. Очерки истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – 599 с.
10. Кравець М.В. Невідомий лист кримського хана Адиль-Гірея до Степана Разіна // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та соціальна думка. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1991. – С. 21-25.
11. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2. – S. 701-1222.
12. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. – М., 1892.
13. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 288 с.
14. Пономаренко М.Ф. «Черкаси»: таємниця топоніма // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 67-77.
15. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – № 9. – С. 580-608.; № 10. – С. 27-50.
16. Томсинский С.Г. Очерки истории феодально-крепостнической России. – М.-Л., 1934.
17. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108-115.
18. Яворницький Д.І. Історія запорожських козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

Сібякіна Т.М.

м. Чигирин

ЗАСТОСУВАННЯ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН В НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ УКРАЇНЦІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Народна медицина є однією з найдавніших ланок діяльності людини. Вона охоплює медичну допомогу у вигляді самопомоги та допомоги оточуючим. І в основі її зародження лежить наймогутніший інстинкт – самозбереження.

Нетрадиційні методи лікування здавна були в арсеналі народних цілителів, упродовж віків – основним видом лікування широкого загалу, оскільки на професійну медичну допомогу людина змогла розраховувати порівняно нещодавно.

Українські землі в часи козацькі були охоплені кровопролитною війною за незалежність. До наших днів збереглися легенди та перекази про могутніх безстрашних воїнів, нездоланих в бою. Французький історик Борис Шевальє у своїх нотатках про Україну XVII ст. зазначав: «Козаки міцні, стрункі, здатні до різних ремесел, невтомні у праці і бою, сміливі та хоробрі». Один з польських прелатів Йен захоплювався гостротою зору українців, згадуючи факт гасіння свічки пострілом з пістоля на відстані 100 кроків. В чому ж полягала таємниця такої могутності козацьких воїнів. Проаналізувавши захворювання, з якими українські козаки не були знайомі, ми переконуємося, що досягнення народної медицини давно минулих років мали значні успіхи [1, с. 146].

Варто зазначити, що народна медицина тісно пов'язана з народною магією і має три напрямки: лікування за допомогою магічних замовлянь, дій і предметів; лікування чарівним зіллям; і діяння народних цілителів, що застосовували магічне поєднання замовлянь та зілля на практиці, таким чином проявляючи їхні лікувальні властивості.

Запорозькі козаки теж відзначалися вмінням застосовувати цілющу дію замовлянь та чарівного зілля. Однак пам'ять про старовинні методи козацького цілителства сьогодні живе лише в фольклорі, бо з тих часів не збереглося жодного письмового джерела, що свідчило б про давні традиції народного лікування.

Ліки козакам надавала сама природа. Територія нашої Батьківщини 400-річної давнини – це безмежна степова рослинність. З квітня по липень багате різнотрав'я українських степів буйно розквітало. Деякі трави досягали такої висоти, що з легкістю могли приховати кінного вершника, захищаючи козака від ворожих очей. Крім того, степова рослинність служила чудовим живильним кормом для тварин. А пилок рослин разом з чистісінькою рососою, незалежно від трав'яного складу, були неповторними стимулюючими ліками.

Незліченна безліч рослин екологічно чистої природи Великого Лугу та Дикого Поля щедро обдаровувала козаків багатотою палітрою натуральних ліків. Серед них: айр, кропива, материнка, полин, м'ята, звіробій, деревій, буркун та ін.

Люди знали, що кожне зілля має свій магічний час, коли в ньому зосереджена найбільша сила. Науково доведено, що біологічно активні речовини утворюються і накопичуються в рослинах у певні періоди їх розвитку, тому й заготовляти їх потрібно у точно визначений час.

Починали збирати цілюще зілля на свято Зільника, а з приходом християнства – на свято Семена (Апостола Симона Зилота 23 травня), якого вважали покровителем рослин. Цілющу дію мали також рослини зібрані на Івана Купала. Відбувалося ритуальне окроплення трави хмільним напоєм, переважно медовим.

Збирати зілля як на Зільник, так і на Купала вирушали до схід сонця, «поки роса не впаде», інакше воно втрачало лікувальні властивості. Найкращим місцем збору цілющих трав завжди вважалися відлюдні місця, «де не чути голосу півня».

Для кожної хвороби був свій час збирання ліків. Якщо рослини застосовувалися для зміцнення організму, для «сили» – слід збирати на молодий місяць, коли ж потрібно позбутися якоїсь хвороби – траву потрібно збирати на повний місяць, який ітиме на спад.

Традиційно вважалося, що трави можна збирати тільки до дванадцятої години дня, «доки тінь не пішла».

Сушили лікарські рослини в сухому, темному, добре провітрюваному місці, в жодному разі не на сонці. Для зберігання трав найбільш придатні сухі, добре провітрювані приміщення. Термін зберігання лікарської сировини для трави – рік, для плодів і насіння – два і більше. З рослин виготовляли різноманітні лікарські препарати, зокрема, внутрішнього застосування – відвари, настоянки, соки, порошки, зовнішнього – у вигляді ванн, клізм, примочок, припарок, компресів, мазей [2, с. 13-15].

В часи козацькі, лікарські трави підмішували в тютюн. До тютюну та люльки у козаків була особлива приязнь. Іноземці, що побували на Січі, свідчили: «козаки люльки з рота не випускають...» [1, с. 149]. Разом з тим, серед козаків дуже рідко зустрічалися випадки легеневих захворювань. Напевно, таємниця крилася в самому тютюнові. Оскільки чистий турецький був дуже дорогим і його не вистачало, козаки примудрялися додавати до нього різних трав. Головним чином – полин, деревій, материнку, айр, чебрець, звіробій, буркун та ін.

Розглянемо детальніше види лікарських трав, що входили до складу козацької люльки і таким чином проявляли свої лікувальні властивості.

Серед рослин, лікувальні дії яких добре відомі і використовуються багатьма слов'янськими народами, в медицині запорозького козацтва вагоме місце посідав полин гіркий (*Artemisia absinthium* L.). Полин, як вважали козаки, відвертав чорні думки, тож вони залюбки додавали його до люльки. У народній медицині квітучі пагони полину застосовували при шлункових хворобах, дизентерії, туберкульозі легень, хворобах нирок і печінки, головних болях та ін. [2, с. 195-196]

В українському фольклорі полин – надійний оберіг від русалок та іншої нечисті. За віруваннями, на Русалчин Великдень мавка, перестрівши людину, питала: «Полин чи петрушка?». Якщо та показувала полин, русалка миттю зникала. Ще одна назва полину – євшан-зілля. Слово «євшан» за походженням тюркське. В Іпатіївському літописі міститься цікава оповідь про братів – половецьких ханів – Отрока та Сирчана. Після поразки від Мономаха хан Отрок опинився у Грузії, а Сирчан залишився коло Дону. «По смерті ж Володимира остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези (частина Грузії), мовивши: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слово моє, співай же йому пісні половецькі. А якщо він не хоче, дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Той же не схотів ні вернутися, ні послухати. І дав Ор зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, а ніж на чужій славному бути». Тож в українців полин – символ пам'яті, рідної землі та Батьківщини [3, с. 182].

У науковій медицині препарати з полину гіркого застосовують для збудження апетиту і поліпшення травлення. Виділений з полину препарат хамазулен має протизапальну і спазмолітичну дію, і використовується при опіках рентгенівськими променями, екземах, ревматизмі та бронхіальній астмі.

В наш час полин гіркий використовують у лікєро-горілчаному виробництві для приготування горілок, лікерів, вермуту, абсенту, проте тривале вживання їх призводить до сильного збудження нервової системи. При варінні пива застосовують замість хмелю.

У фольклорі полин виступає, як правило, символом безталанного життя:

Лучче мені, мати,
Гіркий полин їсти,
Аніж мені, мати,
Із нелюбом сісти.

Образ «євшан-зілля» став літературною традицією. Він зустрічається у творах І. Франка, М. Вороного, Л. Забашти, М. Чабанівського, В. Коломійця, О. Гончара та ін.

У лікувальних цілях, а також додаючи до козацької люльки козаки використовували деревій (деревій тисячолістий, кривавник, серпоріз, маточник). Деревій здавна вважався однією з найцінніших лікарських рослин. У народній медицині – кровоспинний і потогінний засіб; застосовувався при туберкульозі легень, виразках і катарі шлунка, нирковокам'яній хворобі, малярії, проносі, геморої, жіночих хворобах, при нічному нетриманні сечі, хворобах печінки, недокрив'ї та головних болях, при простуді, нервових хворобах і гіпертонії. Свіжі молоді листочки розтирали і використовували як кровоспинний засіб при зовнішніх ранах і носових кровотечах. Через свої кровоспинні можливості, ця рослина використовувалася під час воїн у Стародавній Греції. Згідно легенди, вперше лікувальні властивості деревію виявив Ахіллес, врятувавши воїна від смертної рани. Звідси і назва рослини – *Achillea millefolium* L [4, с. 280].

Додавали до тютюну також материнку (*Origanum vulgare* L.) інші назви – орегано, душинка, лебідка, зіновка. В українській традиції – символ материнської любові та здоров'я дітей. Проводжаючи у далеку дорогу, мати давала своїй дитині вишитий рушник із загорнутим пучечком сухої материнки (на пам'ять про батьків, дім, юність, перше кохання).

Материнка заспокійливо діє на центральну нервову систему, посилює секрецію травних, бронхіальних і потових залоз, перистальтику і тонус кишечника, тонізує впливає на скорочення гладенької мускулатури матки, стимулює секрецію жовчі, регулює менструальний цикл, виявляє протизапальну, болетамуючу, і антимікробну дію [4, с. 249].

Материнка активно використовується в кулінарії. Ця рослина входить до складу прямих сумішей для паштетів та м'ясних страв. А в італійській кухні нею ароматизують піцу. Материнка добре поєднується з багатьма прянощами, але особливо з чорним перцем, базиліком, розмарином, майораном.

Особливою популярністю в народі у середні віки користувалося татарське зілля (*Ascorus calamus L.*), інші назви – айр тростинний, лепеха, татар-зілля, татариння, татарак. За однією з версій, рослина завезена на територію українських земель татарами (звідки і назва). Татари завжди брали це зілля з собою та кидали шматки кореня у незнайомі озера та річки, вважаючи, що вона очищує воду, щоб спокійно пити воду та не путати коней [3, с. 15].

Основне символічне призначення лепехи (татар-зілля) – бути оберегом від злої сили. Лікувальні дії досить практичні – вона не тільки очищає воду, а й лікує рани, допомагає при головних і зубних болях, і навіть в боротьбі з холерою. «Скільки запаху, стільки й допомоги» – говорили про лепеху в давнину. Особливу силу рослина має на Зелені свята, тож для лікування брали зілля, яким на Трійцю встеляли долівку в оселі.

У народній медицині відвар кореневищ айру тростинного застосовували при відсутності апетиту, млявому травленні, печії, метеоризмі, нульовій кислотності шлункового соку, запаленні та виразковій хворобі шлунка, блюванні, діарейі, інших шлунково-кишкових, захворюваннях, хворобах жовчних шляхів та як відхаркувальний засіб при бронхіті і бронхопневмонії.

Летку айру олію та порошок кореня визнано науковою медициною як засіб успішного лікування гастриту із зниженою та підвищеною кислотністю шлункового соку, а також як жовчогінний засіб і такий, що посилює скорочення жовчного міхура.

Цікаво, що в Європі XVI ст. аптекарі щорічно продавали близько центнера айрного кореня. Його завозили з Константинополя шматками, але цілої рослини не бачили навіть ботаніки. І лише 1574 року, одному з найвідоміших ботаніків XVI ст. Карлу Клузіусу, з Константинополя прислали живе кореневище айру. Його було урочисто посаджено на березі ставка в одному з перших ботанічних садів у Відні. У 1601 році Клузіус видав перший опис і перший малюнок айру. Через двадцять років після його посадки польський лікар відвідав Віденський ботанічний сад. Його підвели до рідкісної рослини, отриманої з Туреччини. Але гість, побачивши айр, сміючись запитав: «Навіщо це посадили сюди «татарську траву», яка у безлічі росте по берегах водойм по всій Литві?» [5, с. 64].

Відваром з татарського та зілля полину лікували зубний біль. Ним поливали розпечений камінь і вдихали пару, накрившись рядном чи кожухом.

Запорозькі козаки підмішували айр разом з іншими травами до тютюну. А зацукровані шматочки кореневища айру – дорогоцінні турецькі солодоші.

Магічними функціями народ наділяв чебрець (*Thymus serpyllum L.*). Він був однією з трав, які застосовувалися в богослужінні ще за доби Трипілля.

Трава чебрецю має надзвичайно ароматичний запах, який зберігає дуже довго. При спалюванні, дає ніжні пахоці степу. Подекуди в Україні і нині під час церковних служб використовують підкурювання чебрецем, вважаючи, що це забезпечить добробут в родині [3, с. 233].

Великою популярністю в українців користувався звіробій («кровавник», «кровавці», «Ян-зілля») трава, що лікує 99 хвороб. У давнину цій траві приписували

здатність вбивати звірів, звідки і назва рослини. Однак це припущення помилкове, знавець народних лікарських рослин М.А. Носаль стверджує, що «Звіробій не токсичний і звірів не вбиває» [2, с. 64]. Скоріше за все назва переінакшена від казахської назви «джерабай», що в перекладі означає «зцілитель ран».

Більшість діалектних найменувань звіробою виникла, коли людина вперше побачила кров'яно-червону рідину, яка виділяється при розтиранні рослини. Саме ця особливість зумовила появу багатьох релігійних назв – «божа кривця», «Хрестова кров», «кров Ісуса Христа», «кров святого Івана» та ін.

У приготуванні лікарських зборів звіробій майже завжди був обов'язковим компонентом: «Як без борошна хліба не спечеш, так без звіробою зільов не звариш» чи «Всяке зілля без звіробою, як страва без солі».

Звіробій ефективний при лікуванні жіночих хвороб, шлунково-кишкового тракту, печінки, нирок, запальних процесів, наривів, «чиряків» [6, с. 92].

Однією з небагатьох рослин яку у минулому збирали «з Трійці до Покрови» був буркун лікарський. Запорозькі козаки використовували мазь з його сушеного відвару для лікування пухлин суглобів, викликаних ревматизмом, нездорівляючими наривами, а також при порізах. Шанували цілющі властивості буркуну і жінки, застосовуючи суміш з сушених квіток буркуну і мати-й-мачухи при запаленні яєчників.

У Війську Запорозькому ця трава здавна мала власну назву – люльник. Запорозькі козаки, додавали сушений буркун до тютюну для запаху. Його квіти містять у великій кількості кумарин – речовину, яка має противосудомну дію, що дозволяло довгий час перебувати у холодній воді. Окрім того, кумарин пригнічує нервову систему і має наркотичну (галюциногенну) дію. Через це козаки були відчайдушними, легко переносили біль від поранення кулею чи татарською шаблею. Знаючи про наркотичний ефект, курили буркун після бою, щоб стерти з пам'яті вид загиблого ворога чи помираючого побратима [1, с. 147].

Однією з особливостей народної медицини є застосування отруйних рослин. Серед них: блекота, чистотіл та дурман.

Блекота застосовувалася при дизентерії, лихоманці, бронхіті, спазмах шлунка і кишечника, безсонні, болісних менструаціях і клімактеричних недомаганнях. Через те що блекота дуже отруйна рослина, її побоювалися вживати в чистому вигляді, тому використовували як зовнішній засіб, найчастіше для розтирань при ревматизмі, у вигляді примочок при фурункулах. Блекотою у суміші з тютюном козаки обкурювали хворого при зубних болях.

Коли на весні все довкола вже зазеленіло і відцвіли проліски, в лісах на просторих галявинах та обабіч доріг зацвітала ластів'яча трава (*Chelidonium*). Назву їй дали стародавні греки, які помітили, що вона зацвітає навесні з прильотом ластівок і відцвітає восени з їх відльотом. Назва походить від грецького слова *chelidon* – ластівка. Українцям ця рослина відома як чистотіл. Застосування ж його з лікувальною метою має давню історію. Ще лікарі Стародавньої Греції і Риму застосовували траву й кореневища чистотілу в народній медицині при лікуванні подагри, золотухи, шкірних хвороб, печінки. Властивості рослини очищати тіло від уражених місць, лишайів, виразок, висипів, наскірних хвороб і пояснюють її українську нормативну назву. Цю рослину згадує ще Пліній Старший у «Природничій історії».

В часи Середньовіччя зустрічається ще одна назва – «печінкове зілля». Тоді чистотілом лікували не тільки шкірні хвороби, й водянку та хвору печінку. «Якщо на кого нападе жовтість, той хай прийме селідоніову траву і варить для пиття, і прийме, і так жовтість із тіла зжене... Ту ж воду, якщо хто прийме повсякденно по 3 або 6 золотників, тоді всяку печінкову хворобу і селезінкову виводить» [3, с. 244].

Чистотіл широко популярний й досі, про що, свідчать різноманітність і численність локальних назв: чистець, чистик, чистяк, чистопліт, бородавник, бородавочник, молочай, молочник, молошник, жовтомолочник, жабська кров, та ін.

Рослина оповита серпанком таємниць та легенд і має репутацію одного з найсильніших галюциногенів – дурман. Її магічний ореол закриває практичну сторону, змушуючи людей боятися самої рослини та її вплив на людину. Належать до сімейства пасльонових, що включає в себе, загалом, близько 2,5 тисяч видів. Сюди входять такі рослини з сильно вираженими наркотичними властивостями як мандрагора, беладона, блекота і тютюн. У багатьох випадках приймають як наркотичний засіб при задишці, сильному кашлі, епілепсії, шлунково-кишкових болях.

У людській цивілізації дурман завжди відігравав значну роль. Століттями з півсфер округлого плода дурману люди витягували священні насіння, що володіють силою викликати видіння, а в хвилини хвороби – полегшувати страждання, угамовуючи біль [2, с. 217].

Наркотичний ефект рослини використовувався чаклунами для духовного об'єднання людей, викликаючи колективні бачення, спонукаючи людей сміятися, плакати, танцювати або пророкувати. Насіння дурману вважалися священними, їх клали на вівтарі або в спеціальні священні коробочки, які підносили як дари божествам.

На островах Карибського моря, дурман використовувався як магічна рослина. Тут він був відомий, як «herbe aux sorciers» – трава чаклунів. У козацьких переказах зустрічається куріння чаклун-трави, що від неї «ні куля ні шабля не брала». Можливо мова йде про одну і тут саму рослину.

Запорозькі козаки мали свою, унікальну систему зцілення організму перед боєм. Можна припустити, що куріння різноманітних трав, що містять галюциногенні та стимулюючі властивості було ритуальною практикою січовиків, як це раніше було в багатьох народів. Більше того подібна практика підготовки до бою мала місце у запорожців в силу постійної взаємодії з мусульманським світом, що протягом століть використовував психотропні речовини (гашиш і опіум) в якості допінгу для своїх воїнів. Цікаво, що козаки перейнявши звичай палити тютюн, залишилися байдужими до опіуму та гашишу. Напевно це пов'язано з курінням трав'яного зілля, що містило галюциногенні речовини. Однак, що це було за таємниче зілля історія замовчує.

Завдяки своєрідній системі зцілення козацьке військо вистояло проти трьох найсильніших армій світу: турецько-татарської, російської та польської. Ця система налічувала безліч способів, що допомагали швидко відновитися в екстремальних умовах. Одним із них і було куріння лікарського зілля.

Як би там не було, та до наших днів ні рецептура ні пропорції трав, що додавались в курільні суміші, практично не дожили. Єдиним винятком є збережений в народі рецепт «злого тютюну»: четверть полині на три четверті тютюну та «мішанку»: в рівних частинах тютюну та буркуну, або тютюну, м'яти та любистку.

Отже сила, розважливність, безстрашність та мужність запорозьких воїнів певною мірою залежала від куріння люльки. Напевно, саме завдяки їй вмісту козаки не хворіли на астму, бронхіти та трахеїти. Сам же тютюн був лише додатком до суміші трав, які традиційно курили козаки і які мали лікарські властивості: заспокоювали нервову систему, знижували кров'яний тиск, поліпшували апетит і сон, позитивно впливали на дихальну систему, а гарячий дим від куріння цілюще впливав на слизові оболонки бронхів і верхніх дихальних шляхів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горпиченко А.С. Медична допомога у козацькому війську // Науковий журнал МОЗ України. – 2013. – № 1(2). – С. 146-150.

2. Носаль М.А., Носаль І.М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі / М.А. Носаль, І.М. Носаль. – К., 1964. – 253 с.
3. Беркало Л.А. В поисках ключ-травы: кн. О лекарственных растениях / Л.А. Беркало. – Х.: Прапор, 1990. – 269 с.
4. Елин Е.Я., Зерова М.Я. Дары лесов / Е.Я. Елин, М.Я. Зерова и др. – К.: «Урожай», 1979. – 440 с. (на украинском языке).
5. Верзилин Н.И. По следам Робинзона. Сады и парки мира / Н.И. Верзилин. – Л.: Детская литература, 1964. – 576 с.
6. Заверуха В.Б. Цветы двенадцати месяцев / В.Б. Заверуха. – К.: «Урожай», 1974. – 144 с. (на украинском языке).

Сокульський А.Л.
м. Запоріжжя

УДК 821.161.1 Гог7 Тар-94(045)

МИКОЛА ГОГОЛЬ І ХОРТИЦЯ

Прототипом Тараса Бульби в повісті М. Гоголя став його прадід, український козацький полковник і наказний Гетьман Остап Гоголь, а сини героя повісті – Андрій і Остап, реальні сини Гоголя (Мартин і Прокоп). Гоголь своєю творчістю відкрив світові українську унікальність. Без М. Гоголя російська література залишається бідною сиротою з одним О. Пушкіним.

Ключові слова: Хортиця, Тарас Бульба, Січ, гніздо, Остап, Андрій.

The prototype of Taras Bulba in the story of M. Gogol was his great-grandfather, Ukrainian Cossack Colonel and acting Hetman Ostap Gogol. And the sons of the hero of the story, Andriy and Ostap, are the real sons of Gogol (Martyn and Prokop).

Gogol with the help of his creativity revealed to the world the Ukrainian uniqueness. Without M. Gogol Russian literature remains a poor lonely orphan with O. Pushkin.

Key words: Khortytsya, Taras Bulba, Sich, nest, Ostap, Andriy.

Гоголь Микола Васильович (20.03.(1.04.) 1809 – 24.02.(04.03.) 1852) – син Гоголя-Яновського Василя Панасовича – українського письменника, актора-аматора театру А. Трощинського у селі Кобинці (1812-1825), драматурга: поставив авторські п'єси з народного побуту «Собака-вівця» і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом» [1].

Рід Гоголів – славетний козацький рід, що бере свій початок, на нашу думку, від Остапа Гоголя – Наказного гетьмана Правобережної України, полковника Подільського і Могилевського (1658-1674), учасника Української національної революції під проводом Б. Хмельницького 1648-1676 рр.

Обидва українські генії – Т.Г. Шевченко і М. Гоголь – знали і захоплювались творчістю один одного, як вважав Гете, але доля їх так і не звела. Але формуюча геніальна сила творчості шукає собі подібних.

Поєднала їх Хортиця. Ще до відвідин Т.Г. Шевченком легендарного острова М. Гоголь у 1835 р. завершив повість «Тарас Бульба». Твір став українською й російською класикою – кращим твором художньої прози всього слов'янства у світовій культурі [2, с. 25-26].

М. Гоголь – найвидатніший представник української школи в російській літературі, предтеча цілої української плеяди видатних українців – творців російської культури, таких як В. Короленко, Є. Гребінка, А. Чехов, І. Рєпін, І. Чайковський, В. Маяковський, О. Довженко та ін.

Після студій у Ніжині переїхав до Петербурга, де служив по канцеляріях, пізніше вчителював і деякий час був ад'юнкт-професором (докторантом) історії в Петербурзькому університеті і планував написати багатотомну «Історію України». Звичайно, саме в цей період своєї служби він міг зібрати відомості про свого легендарного пра-пра-козака, подільського полковника, а пізніше Гетьмана Правобережної України Остапа Гоголя. Козацький полковник другої половини XVII ст. Остап Гоголь схоже, народився в переломний етап європейської історії десь

на Поділлі, де виявляється село Гоголі, засноване православним шляхтичем з Волині Микитою Гоголем. Відсутність джерел, про роки становлення Остапа Гоголя змусили київського історика, Тараса Чухліба, орієнтуватись в основному, на епістолярну спадщину, дарчі грамоти та тексти судових позовів. Відомо, що перед 1648 р. він служив ротмістром важкої кавалерії, і згодом, переходить на сторону повсталого українського народу. Діяльність його, як військового організатора сприяла реформуванню з міщансько-селянського населення повсталих загонів Подністрів'я.

Т. Чухліб вважає, що блискуча перемога козацтва під проводом Б. Хмельницького під Батогом (22-23.05.1652) активізувала боротьбу населення Подністрів'я проти польського панування. В подальшій боротьбі подольський полковник Війська Запорозького виконує найбільш важливе доручення Б. Хмельницького в Правобережній Україні [3, с. 89]. Відомо, що полк О. Гоголя відзначився в розгромі російської армії під Конотопом, битвою тоді керував І. Виговський. Ситуація на Західному фронті 1660 р. різко змінилася з введенням в Подолію значних контингентів польських військ. На допомогу подольському полковнику Остапу Гоголю, який успішно оборонявся, поспішив П. Дорошенко. Але під тиском королівської армії на Брацлавщині О. Гоголь змушений прийняти умови противника. Драматургія подій показує, що С. Потоцький, обігруючи родинні обставини Гоголів, силою затримує синів Остапа Гоголя, які навчалися у Львові у вищому навчально-духовному закладі. Фактично, це стало причиною прийняття О. Гоголем протекції польського монарха.

В кінці 1671 р. під час облоги Яном Собеським резиденції Остапа Гоголя Могилева загинув один з його синів (Мартин або Прокоп).

Звичайно, в роду Гоголів добре знали ці обставини. Всі реконструйовані обставини військової кар'єри Остапа Гоголя свідчать про його немалий інтелектуальний рівень. Тут, варто навести бодай одну, письмовозафіксовану його думку про сутність тодішньої «Руїни»: «Дійшло до того, що кожен козак хотів бути полковником, а кожний сотник – гетьманом», навів Т. Чухліб в названій праці.

Вивчення роду Гоголів розкриває розмаїття генеалогічного його древа. Тут в одній кроні не тільки гетьман Остап Гоголь, а й Скоропадські, і Дорошенки, і Лизогуби, і Трощинські.

Отже, прототипом «Тараса Бульби» в повісті М. Гоголя, знав про це, чи й не здогадувався В. Бортко, найвірогідніше був Остап Гоголь та його сини.

Постать Остапа Гоголя – соратника і бойового побратима Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Сірка знали в роду Гоголів. Відомий синодик роду Гоголів налічує біля чотирьох десятків чоловічих і жіночих імен, що був складений в 1679 р. Провідний спеціаліст Інституту Історії НАНУ Тарас Чухліб допускає, що Микола Гоголь міг використати образ свого «легендарного предка для створення прототипу героя повісті «Тарас Бульба».

Зрілі роки М. Гоголь провів у Петербурзі, Москві, за кордоном. Дев'ятирічне перебування М. Гоголя в Італії ні на мить не відволікало його уваги від України, його творчого кредо. М. Гоголь – єдиний українець, удостоєний у Римі величного пам'ятника у бронзі. У 1832, 1848, 1850-1851 рр. він відвідував Україну. М. Гоголь ще замолоду брав активну участь в аматорських театрах, набуваючи досвіду драматурга. Його комедія «Володимир третього ступеня» (1832-1833) задумана як широка панорама столичного побуту, «Женихи» (остаточна назва «Одруження» (1833-1835)), «Ревізор» (1835) – сатира на адміністративно-бюрократичну систему самодержавно-кріпосницької Росії. У тому самому 1835 р. працював над комедією «Гравці» та драмою «Альфред» з англосаксонської історії (обидві незавершені). Оригінальну теорію драматичного мистецтва М. Гоголь виклав у публікаціях: «Скульптура, живопис, музика», «Петербурзькі записки 1836 р.».

Твори М. Гоголя являють собою різні варіанти романтичного стилю з майстерним вживанням метафорики, гіперболи, іронічного гротеску при надзвичайній ритмічності й милозвучності мови. М. Гоголь першим з української школи став уживати численні лексичні та синтаксичні українізми, використовуючи їх, зокрема, для мистецтва «гри» різними площинами стилю – від вульгарного до патетичного. Уже в деяких творах, зокрема, в таких як «Арабески», «Ревізор», «Мертві душі», представляє українську школу в російській літературі, поєднуючи романтичну ідеологію із зображенням повсякденності в негативних, низьких рисах. У більшості своїх творів видатний М. Гоголь розкриває образ українського народу в його повсякденному житті, у святах, звичаях і пережитках, героїчній історії та прагненні до незалежності. Він вперше подає характеристику українського характеру з властивими йому різнохарактерними початками: європейською обережністю, прагненням до розвитку і бажанням виглядати байдужим до будь-якого вдосконалення. М. Гоголь в «Избранных местах из переписки с друзьями» підкреслював, що біда в тому, що ми вдивляємося в сучасне, а не дивимось у майбутнє, забуваючи, що шляхи до цього світлого майбутнього приховані власне в цьому темному майбутньому. Розум розвивається, за твердженням М. Гоголя, тільки коли розвиваються моральні сили в людини, тут він сповна наближається до концепції Г. Сковороди [4]. Проблема «людина – нація» у М. Гоголя викладена через думку: «Ні за кого ми не кращі, а життя ще більш невлаштоване й безпросвітне..., однак є в нашій природі щось пророче. Є, ось побачите» [5, с. 149].

Творчість М. Гоголя викликала численні наслідування в українській літературі: Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, О. Стороженко, представник української школи в російській літературі Є. Гребінка, а також у ранні періоди творчості російські письменники І. Тургенєв, Ф. Достоевський, символісти – Ф. Сологуб, О. Ремізов, А. Білий, а пізніше В. Маяковський. Ідеологія М. Гоголя викликала великі суперечки: «Избранные места...» були негативно оцінені з боку «лівих» політиків (В. Белінський), що вбачали у творах натурального періоду лише сатиру на російську дійсність, нехтуючи їх мистецькою завершеністю [6, с. 304]. Навколо нього розроблялась схема літературної біографії М. Гоголя, за якою, мовляв, він, живучи за кордоном, пережив релігійну кризу [7].

Фактично, в літературі натурального періоду з'являється образ «нових росіян», з якими Європа мала нагоду познайомитись ще за царя Петра I, коли відбувся перший візит поновленого російського посольства до Англії. Під апартаменти їм відвели розкішний маєток знатного британського лорда. Після від'їзду російської делегації нещасний звернувся до королеви з листом, але без звичних для їх стилю люб'язностей, що свідчило, що його «дойняло»... «Дорогі гості» за кілька тижнів, як пише історик А. Мешкін, призвели родовий особняк до повної непридатності: всі стіни разом з неоціненними картинами – обстріляні, посуд – перебито, оббивка меблів – пропалена люльками, свічки і скло – запльовані, а на персидських килимах не лише сліди від копит, а й кінське добро... Загальні збитки від перебування гостей становили 5 тис. фунтів стерлінгів, які нещасний дуже просив виділити з державної казни. Відтоді й нарекли «московітів» – «новими росіянами». Такою Росія залишалася і за часів М. Гоголя, Т.Г. Шевченка, В. Белінського, О. Герцена та ін. [8].

Уся творчість М. Гоголя має яскравий національно-український характер, як зауважував пізніше М. Драгоманов: «...більшою мірою М. Гоголь був суто українським письменником, ніж навіть усі ті східноукраїнські письменники XIX ст., що писали по-українськи». Детальний аналіз стилю М. Гоголя подає В. Заїкін у праці «З історії католицької ідеї в Східній Україні». Він зазначає, що, навіть пишучи по-російськи, М. Гоголь думав по-українському. Жоден з українських письменників не мав такого потужного й широкого впливу на пробудження української національної

свідомості на Великій Україні, як М. Гоголь. Мабуть, саме тому А. Смирнова-Россет у зрілому віці запитала М. Гоголя, хто він: росіянин чи українець? У листі від 12 (24) грудня 1844 р. М. Гоголь їй у відповідь писав: «...сам не знаю, яка у мене душа – хохляцька чи російська. Знаю тільки, що ніяк би не віддавав перевагу ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином. Обидві природи щедро наділені Богом, і, як навмисне, кожна з них окремо містить у собі те, чого немає в іншій...» [9].

Дослідники його творчості відзначають, що його творіння ближчі до Отця Небесного, ніж до земних батьків – прадіда, діда, батька. Коріння глибоке, міцне, що сягає козацької культури, яка «накинула свій характер на цілий народ», як писав у 1832 р. М. Гоголь. Він в ті часи не жив, як Малоросія і Росія, за пристрастю розуму, а йшов дорогою суперечностей. Якби сьогодні у нас був М. Гоголь, то наша сутність, напевно б, ставила б собі запитання: «Хто ми, куди йдемо, що будемо: щит чи троянського коня?».

Наймоштовнішим діамантом творчості М. Гоголя стала повість «Тарас Бульба». Її колізія починається й закінчується на о. Хортиця.

«Так вот она, Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и казачество на Украину. Казаки сошли с коней своих, взошли на паром и через три часа плавания были уже у берегов острова Хортицы, где было тогда Сечь, так часто переменявшая своё жилище» [10, с. 145]. Схоже, Гоголь виявив архаїчні граматичні форми у хортицькому доккілі. Три літописні річки Верхня, Середня і Нижня Хортиця впадали в Дніпро з правого, західного берега. В одній з найстаріших козацьких дум «Розмова Дніпра з Дунаєм», (що друкувалася за виданням Думи. – К.: Держлітвидав, 1959) йдеться про переправу й одну з хортицьких січей:

До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До старої Січі очертою сідали,
Сребро і злато турецьке на три часті паювали.
Мед і оковиту горілку подпивали,
За весь мир господи прохали...
Котрії козаки чистим полем гуляли,
Річки низовії, помічниці дніпровії, добре знали [11, с. 87-88].

Отже, в народному шедеврї виявилось закодованою не лише історична пам'ять про одну із хортицьких січей, а й її прив'язка до місцевості. Відомо, що дніпровські переправи діяли в хортицькому доккілі в кількох місцях. На Старому Дніпрі, від місця, що зветься козацька переправа, пізніше царська пристань (лівіше скелі Рогози вона зв'язувала дане урочище з Музичиною і Наумовою балками [12, с. 475]. Простіше сказати, Гоголь назвав одну із Хортицьких січей.

Цілком вірогідно, що Гоголь знав названу думу. Він черпав із української народної спадщини сюжетні мотиви, іноді навіть цілі епізоди. Народна пісня мала величезний вплив на мову повісті і на всю її художньо-зображувальну систему. Вважаючи народну пісню неоціненною для письменника, прагнучого «Выпить дух минувшего века» або «это народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа» [13, с. 90].

Запорожжя, за словами М. Гоголя, було «воєнною тодішньою школою» України. Запорозька Січ виховувала воїна, формувала мужній характер, гартувала волю і віру в

⁷ Етнонім «Україна» подається М. Гоголем за літописною традицією, коли описується «Ростиславлева дорога» на «Киевской Украине». В XIII ст. в літописних зводах остаточно закріплюється: «Украина», «Украйна», «Киевская Украина».

силу бойового товариства, у верховенство справи, за яку боролись козаки – відстояти від ворога землю і віру. «Там вам школа, там тільки наберетесь розуму, – говорив сином Тарас Бульба. – І гості його підтверджували, що немає кращої науки для молодого людини, ніж Запорозька Січ» [14, с. 9].

Козацьке товариство, що служило на черговому режимі в Запорозькій Січі, Гоголь характеризує крилатим визначенням: «когда бранным пламенем обьялся древле мирный славянский дух и завелось казачество – широкая, разгульная запашка русской природы» [15].

До теми національно-визвольної боротьби українського народу М. Гоголь звертається і в повісті «Страшна помста» з циклу «Вечори на хуторі поблизу Диканьки». Цю тему в художньому плані митець мав намір використати в незавершеному романі «Гетьман», над якими працював на початку 30-х рр. ХІХ ст. Набувши досвіду між «Гетьманом» (про Я. Острянина (Остряницю) – А.С.) і «Страшною помстою», відмовившись від старої романтичної школи, протягом дев'яти років (1833-1842) створював «Тараса Бульбу» – твір, що одразу став подією у світовій культурі. М. Гоголь був надзвичайно вимогливим художником, він постійно вдосконалював поетичний стиль своїх творів, навіть тоді, коли вони вже були опубліковані. В. Берг свідчив, що М. Гоголь, бувало, вісім разів переписував власні твори [16, с. 145-146].

Повість «Тарас Бульба» мала велику і складну творчу історію. Вперше була видрукувана в 1835 р., а в 1842 р. в другому томі своїх творів Гоголь публікує повість в новій, докорінно переробленій редакції. Між першою і другою редакціями «Тараса Бульби» були написані ряд проміжних варіантів деяких глав.

Цікаво, що Гоголь вперше звертається до теми національно-визвольної боротьби українського народу в повісті «Страшная месть», яка увійшла до циклу «Вечера на хуторі близ Диканьки». В «Тарасі Бульбі» як ніде події реальної історії зачудовано переплітаються з елементами фольклорних легенд і козацьких дум. В повісті відтворений козацький патріотизм.

Другу редакцію «Тараса Бульби» М. Гоголь виконував паралельно з першим томом «Мертвих душ», тобто в період найвищої зрілості художника. У цій редакції він вичерпав «все життя історичної Малоросії, і в дивовижній, художній свідомості твердо закарбував її духовний образ» [17, с. 145].

Теоретичною основою повісті були: «Історія Русів», «Історія про козаків запорозьких» С. Мишецького, «Опис України» Г. де Боплана, козацькі літописи С. Величка, Самовидця, Г. Граб'янки, та інші джерела. Найповніше М. Гоголь використав народні пісні, історичні пісні і думи. «Моя радість, життя моє! Пісні! Як я вас люблю. Я не можу жити без пісень», – писав М. Гоголь у 1833 р. своєму товаришу М. Максимовичу [18, с. 145]. Мова повісті, народна історія, «жива, яскрава, сповнена барв, істини, така, що розкриває все життя народу», йшла від пісні. В. Белінський писав про повість М. Гоголя: «Якщо в наш час можлива епопея, то ось її величний зразок, ідеал і прототип!» [19, с. 8-9]. У цій редакції Тарас Бульба виголошує свою знамениту промову: «Що таке є товариство! Батько любить своє дитя, мати любить своє дитя, дитя любить батька й матір. Але це не те, браття: любить і звір своє дитя. Однак поріднитися розумом по душі, а не по крові, може одна тільки людина. Були і в інших землях товариші, але таких, як на руській землі, не було таких товаришів».

Образ Хортицької Січі М. Гоголь змальовує як військово-суспільний організм, що характеризується демократичними рисами і найвищим поцінуванням волі. Козацтво не складало зброї, а, за влучним висловом М. Гоголя, залишалося «своєвольною республікою», звідки розливались воля і козацтво на всю Україну. Останні роки життя М. Гоголь не відійшов від української тематики. Удосконалював «Тараса Бульбу» ще в 1840 р., а нариси з українських тем зустрічаються у його

нотатках після 1848 р. Душу мислитель називав «серцем», воно ж є прірвою непізнаною. М. Гоголь визначав сутність української душі через культуру козацтва, що на основі новітніх досягнень історичної науки підтверджують його пророчі передбачення.

У вересні – жовтні 2007 р. на о. Хортиця завершив кінозйомки «Тараса Бульби» режисер В. Бортко, автор резонансних фільмів «Собаче серце» та «Майстер і Маргарита». Українська громадськість визнала цю кіноверсію відверто москвофільською, що не відповідала гоголівському мисленню й образності. У свій час на запитання сучасних запоріжців до В. Бортка про те, на який фільм слід очікувати, той відповів: «Це буде наш фільм...». Ця обіцянка схожа на посмішку жінки: ми вже дочекались і «Молитву за гетьмана Мазепу», й екранізації фільму про Б. Хмельницького, а тепер ось отримуємо «Тараса Бульбу», головну роль зіграв Богдан Ступка.

Перед прем'єрою «Тараса Бульби» виконавець головної ролі Б. Ступка в інтерв'ю Оксані Нараленковій сказав: «Ежи Гофман снял фільм «Огнем и мечом». Я играл там Богдана Хмельницкого. Саша Домогаров – отамана (треба полковника – А.С.). Как принимали этот фильм в Польше! Дети, среднее поколение и старшее поколение стали единым целым. Весь зал скандировал имя Саши Домогарова. Он практически стал национальным кумиром (у поляків – А.С.). И так по всей Польше. Мы тогда с Сашей рассуждали, а возможно ли подобное у нас? Может ли появиться такой фильм для нашего народа. Это было десять лет назад. Мы сомневались, что такое единение возможно в России или в Украине».

– Посмотрим, какую реакцию вызовет «Тарас Бульба», – констатувала О. Нараленкова [20, с. 14]. Але не вийшло.

А як потрібно для нашого суспільства те, щоб М. Гоголь повернувся саме зараз, коли в ньому є найбільша потреба. Але сьогодні продовжують мовчати наші генії, чи природа стомилася їх народжувати? Цьому багато причин: і забуття їх заповітів, загублені й забуті могили, і, мабуть, відсутність черепів з-поміж останків М. Гоголя, Івана Сірка. Усе це навіює рядки І. Буніна:

Молчат гробницы, мумии и кости,

Лишь слову жизнь дана:

На мировом погосте

Звучат лишь письменна.

«Людство, – писав М. Гоголь у 1850 р., – нинішньої доби збочило тільки через те, що уявило, наче треба працювати для себе, а не для Бога» [21, с. 44].

Думається, що не з М. Гоголя в російсько-українських відносинах сформувалася «гоголівська людина» – людина, що поступилася своїм рідним, зосередивши свою працю на ниві іншої культури, не маючи жодного наміру завдати шкоди і рідній історії, культурі. Національну свідомість багатьох українців пробудив Гоголь. Гоголь відкрив для світу український феномен і увів його в контекст світової літератури. Зауважимо, що у першій редакції повісті «Тарас Бульба», так хочеться сказати «Остап Бульба», відчутний зв'язок із української національною ідеєю, тоді як у другій – відчутна підпорядкованість російській ідеї. Літературознавці вважають, що це вплив на Гоголя А. Хом'якова, С. Аксакова (панславистів). Друга редакція повісті «Тарас Бульба» перекликається з повістю В. Нарезного «Запорожец» (1824). Серед творів, написаних під безпосереднім впливом «Тараса Бульби» виділяється роман Євгена Гребінки «Чайковський» (1843). Звичайно не виключається і вплив на Гоголя Вальтера Скотта, як власне і на всю українську літературу. В наш же час її підтвердження губиться ще в пошуках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мистецтво України: Біографічний довідник. – К.: Радянська енциклопедія, 1997.

2. Гоголь Н. Тарас Бульба. Повесть. Автолитография Е.А. Кибрика. – Художественная литература. – М., 1976.
3. Чухліб Т. Прототип Гоголевського Тараса Бульби – далекий предок письменника, гетьман Остап Гоголь / Т. Чухліб // Хортиця. – 2015. – № 1. – С. 88-91.
4. Гупало С. Неземна любов Миколая Гоголя / С. Гупало // Зеркало недели. – 2002. – № 4 (416). – 26 окт.
5. Гоголь Н. Собранные сочинения: в 7-ми т. Т. 2. – М., 1950.
6. Белінський В. Вибрані твори у 2 т., Т. 1. – К.: Укрполітвидав, 1948.
7. Нараленкова О. А повертись-ка ты, Тарас... // О. Нараленкова // Публіка. – 2009. – № 12 (433). – 24 марта.
8. Там само.
9. Там само.
10. Гоголь Н.В. Собранные сочинения: в 7-ми томах. Т. 2. – М., 1948-1950.
11. Думи. – К.: Держлітвидав, 1959.
12. Сокульський А. Козацька Хортиця. – Запоріжжя: Вид. КПУ, 2008.
13. Гоголь Н. Тарас Бульба: повесть / Н. Гоголь. – М., 1980.
14. Там само. – С. 9.
15. Там само.
16. Гоголь Н.В. Собранные сочинения: в 7-ми томах. Т. 2. – М., 1948-1950.
17. Гоголь Н. Тарас Бульба: повесть / Н. Гоголь. – М., 1980.
18. Там само.
19. Там само. – С. 8-9.
20. Нараленкова О. А повертись-ка ты, Тарас... // О. Нараленкова // Публіка. – 2009. – № 12 (433). – 24 марта.
21. Гоголь Н. Тарас Бульба: повесть / Н. Гоголь. – М., 1980.

Сорокіна К.І.
м. Одеса

УДК 94(477.74-21):061.22:908«1839/1922»

РОЛЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ В ЗБИРАННІ ПАМ'ЯТОК ЗАПОРІЗЬКОЇ ІСТОРІЇ

Одеське товариство історії та старожитностей впродовж XIX – на початку XX ст. залишалося головним науковим осередком не лише Новоросійського краю, а й Російської імперії загалом. Згідно цілей, що були поставлені у статуті, ОТІС проводило чисельні наукові розвідки із розшуку, збору та упорядкування старожитностей. Окрім того, варто відзначити і археографічну діяльність товариства. Безперечно, широкий масив накопиченого матеріалу стосувався в основному історії півдня імперії та краєзнавчих розвідок, але, окрема сторінка діяльності ОТІС полягала, саме в збиранні пам'яток запорізької історії. Отже, дана стаття є спробою розглянути роль наукового товариства у вивченні славетної сторінки національної історії – козацької доби, ґрунтуючись на джерельній базі.

Ключові слова: Одеське товариство історії та старожитностей, Записки ОТІС, колекції матеріальних пам'яток, запорізька старовина, Одеський історико-краєзнавчий музей.

The Odessa Society of History and Antiquities was the main scientific centre not only in Novorossiysk region but in Russian Empire on the whole during the XIX and the beginning of XX centuries. Society made a lot of scientific intelligences to found, collect and order of antiquities according to the aims which were remained in the Statute of organization. Also we must noticed the archaeography researches of society. Undoubtedly the wide array of accumulated material concerned to the history of Southern Ukraine and local history reserves but one of the pages of Society activities consisted of collecting the artifacts of Zaporizhs`ka history. So, the attempt of examine the role of scientific society in the exploration of the Cossacks age as a renowned page of national history is made in this article.

Keywords: The Odessa Society of History and Antiquities, The Notes of the Odessa Society of History and Antiquities, the collections of artifacts, Zaporizhs`ka antiquities, The Odessa Museum of Regional History.

Роль наукових товариств у збиранні історичних пам'яток неоціненна, адже, саме їхні розвідки, котрі проводяться в контексті спільної взаємодії ентузіазму з пошуків та віднайдення джерел і позицій наукового інтересу, щодо опису, упорядкування та

вивчення старожитностей, дозволяють в кінцевому підсумку накопичити низку матеріалів для історичної науки. Наукові експедиції, археологічні розкопки та археографічна діяльність, котрі складають основу роботи кожного з товариств, можуть слугувати темами для окремих досліджень, відповідно до неосяжного масиву зібраних, описаних та вивчених матеріальних пам'яток. Отже, в даній статті зупинимося докладно на аспектах діяльності одного з провідних наукових осередків ХІХ – початку ХХ ст. – Одеського товариства історії та старожитностей (далі ОТІС).

Утворенню ОТІС 1839 року сприяло клопотання тодішнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора та однієї з ключових постатей в історії краю – М.С. Воронцова. Але, передумови до його виникнення назріли набагато раніше від означеної дати та були за влучним зауваженням тодішніх науковців, пов'язані з відсутністю належних зусиль, щодо вивчення історичного минулого. Безперечно, наукове середовище молодого європейського міста виховало до того цілу плеяду місцевих істориків, археологів та науковців, але, без належної організації, концентрації спільних зусиль та підтримки можновладців, навряд чи можна було говорити про повномасштабні роботи зі збирання старожитностей.

Означена прогалина в науковому житті Одеси та усвідомлення істориками необхідності збереження історичної пам'яті не лише для сучасників, а й для майбутніх поколінь дослідників та небайдужих до національної історії, сприяли відтак започаткуванню та початку роботи товариства. Невдовзі, було прийнято і його Статут, який не лише регламентував діяльність ОТІС, а й означив наукові цілі, котрі були поставлені його членами. Серед них варто відзначити сприяння «роз'ясненню давньої історії Південної Росії та переважно Новоросійського краю і підготовка матеріалів для майбутньої історії означеного регіону, шляхом збирання правдивих відомостей, щодо його сучасного стану по відношенню також до географії та статистики».

Відповідно до цілей, що були поставлені, почесний президент товариства Михайло Семенович Воронцов, «з метою добродіяти науці усіма доступними його владному становищу засобами», представ перед імператорським престолом та отримав для ОТІС покровителя в лиці спадкоємця тогочасного російського імператора – Олександра Миколайовича. А також наказав щорічно виділяти частину коштів із міського бюджету на покриття витрат науковців та, найголовніша постанова, котра сприяла піднесенню наукового життя на належний рівень – дозволив без перешкод провадити археологічні розкопки теренами півдня імперії.

Так, з прийняттям Статуту та за наявності владного патрона, товариство окреслило плани відносно майбутньої діяльності, де серед низки пунктів було зазначено про «збір давніх написів та купівлю їх знімків та копій, започаткування мюнц-кабінету, віднайдень офіційних актів та документів, розшук історичних пам'яток та місцевих літописів, упорядкування відомостей давніх авторів». Окремі пункти головного документу ОТІС стосувалися доручень членам товариства, задля розбору архівів та стародавніх рукописів, придбання старожитностей, проведення пошукових експедицій. Більша частина постанов при цьому стосувалася історії античних поселень півдня імперії та середньовічних аспектів політичного буття краю [17].

Здавалося б, що славетна сторінка національної української історії – козацька доба, котра зусиллями імперської ідеології десятиріччями викреслювалася з історичної пам'яті та, якщо говорити про центри визначних козацьких звершень, територіально стосувалася місць, в основній масі, віддалених від Новоросійського краю, не мала б знайти свого відображення в діяльності Товариства історії та старожитностей. Однак, здоровий науковий інтерес, який завжди йде всупереч політичним вказівкам, призвів до протилежного позитивного ефекту – зацікавлення усіма аспектами багатогранного історичного минулого.

В зв'язку з цим можна говорити про певну роль ОТІС щодо козакознавчих студій та внесок членів товариства в процес пошуку та збереження запорізьких, і не тільки, старожитностей. Безсумнівно, розпочати розгляд означеної проблематики слід з короткого огляду археографічних публікацій, здійснених істориками та активістами наукового товариства. Адже, саме розбір та публікація першоджерел стали основними мотивами діяльності ОТІС, в контексті його бажання ввести в науковий обіг та ознайомити небайдужих до власної історії з якомога більшою кількістю історичних творів та документів, останні з яких одночасно належали як до писемних, так і до матеріальних пам'яток.

Загалом, переважна більшість наукових статей та доповідей членів ОТІС, котрі фіксувалися від час видання Записок товариства (далі ЗОТІС), стосувалася античної історії, адже південь імперії в контексті свого розвитку, надавав широкі можливості для її вивчення або репринтих видань чисельних імперських настанов та наказів. Однак, саме на сторінках ЗОТІС чи не вперше починають публікуватися і нариси з історії козацтва, розроблені місцевими науковцями та навіть, представниками духівництва [4-6, 9, 11-15]. Тематичне спрямування подібних розвідок стосувалося, як політичних реалій козацької епохи так і описів повсякденного життя, традицій, елементів побуту, релігійних вподобань, тощо. Окремою сторінкою варто відзначити публікацію першоджерел, як то, листування гетьманів, постанов козацького керівництва та навіть пам'яток усної творчості козаків, у вигляді народних дум та пісень.

Також, товариство в свій час, починає друкувати археографічні розвідки провідного історика, науковий доробок якого стосувався в тому числі вивчення корпусу документів козацького періоду – Аполлона Скальковського. Томи записок ОТІС пістряють його публікаціями актів та матеріалів з Архіву Коша Запорізької Січі, робота над яким склала певний етап наукового шляху дослідника [18]. До речі, долучилося товариство і власне до видання неповторного історичного джерела, надаючи кошти для його друку [10], а окрім того, сприяло публікації матеріалів з історії Запорожжя [2] та навіть видало постанову про передачу частити друкованих матеріалів до одеських учбових закладів [3].

Не варто забувати і про напрацювання таких визначних істориків ХІХ ст., як М. Мурзакевич та М. Маркевич, котрі неодноразово торкалися проблематики козацького періоду в своїх наукових доповідях [4-6] та були водночас серед когорти впливових та дієвих членів ОТІСу. Окрім того, Миколі Маркевичу належить заслуга поповнення колекцій музею товариства пам'ятками козацької тематики, адже, чисельні наукові відрядження вченого сприяли передачі до запасників низки першоджерел, серед яких, ордери гетьмана Петра Калнишевського та лист гр. Вейсбаха до запорізького кошового [4-5].

Як вже зазначалося, подібні матеріали відносять в класифікації пам'яток одночасно до двох категорій, в залежності від їх характеру – писемних (усних) та матеріальних або речових. А отже, нарівні зі статтями науковців про першоджерела, до цієї суперечливої групи входять чисельні картографічні матеріали, створені за доби козацтва. Це малюнки військових укріплень, запорізьких урочищ та городищ, описи Старої Січі та детальний план Хортиці [мал. 1], доданий до нарису протоієрея Іоанна Кареліна, щодо козацьких поселень [11].

Крім того, літографічні листи подають репродукцію портретів відомих братів Якова та Івана Шиянів, які виступили фундаторами Нікопольської січової церкви з козацького осередку на Микитиному розі. Коштом меценатів було облаштовано церковний іконостас, а до того ж, старший із братів тривалий час перебував на посаді місцевого ктитора [8].

Варто відзначити, що окрім даних портретів, в колекціях музею зберігалося зображення Афанасія Ковпака, доповнене біографічним нарисом Миколи Мурзакевича, в якому представник козацької старшини визнається одним зі славетних лідерів козацьких загонів, котрі приймали участь у війні з турками, а також, дієвим колонізатором півдня України. Історик також подає короткий опис картини, з якого можна судити про спільність у передачі художниками козацьких портретів – зображувані особистості одягнені у традиційні вбрання, мають характерну зачіску у вигляді оселедця та неодмінно тримають при собі головний атрибут справжнього козака та водночас елемент озброєння – шаблю [6].

Згідно з дослідженням сучасних музеєзнавців, фонди музею ОТІС неодноразово доповнювалися й іншими мистецькими проявами в козацькому стилі, наприклад, задля створення галереї історичних портретів коштом товариства було придбано також портрети гетьманів Данила Апостола, Івана Мазепи, Петра Дорошенка [1, с. 131]. Пістріли колекційні запасники і типовим проявом народного мистецтва, викликаним піднесенням національної свідомості за доби уславлених козацьких подвигів – зображенням козака Мамаю. Уособлення збірною образу типового українського козака, із люлькою, шаблею, пістолем та вірним бойовим конем неодноразово надходили до сховищ товариства [8]. З них вирізнявся невеликий портрет козака з люлькою у руці, що зображав чи то Максима Залізняка, як було зазначено в каталозі музею, чи то славнозвісного Мамаю, адже, помилки у класифікації пам'яток неодноразово виникали через перевантаження фондів та неможливість їх своєчасно опрацювати [17].

Теж саме стосувалося і козацьких ікон, переданих із релігійних установ або віднайдених під час пошукових експедицій. Так, визначне за своїми масштабами музейне зібрання Товариства історії та старожитностей експонувало замальовки Спасителя (Господа Вседержителя), святих Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста з козацьких церков. Проте, перлиною колекції вважалася копія покровського зображення Богоматері над старшиною, що молиться до неї, а також оригінали ікон з Покровської церкви, котрі змальовували образ Господа та Матері Божої [7-8].

Стосовно інших козацьких культових старожитностей, котрі за об'єктивними причинами не могли бути передані до музейних фондів, товариство докладало також чималих зусиль щодо їх збереження. Мова йде в першу чергу про хрести з козацьких кладовищ, детально описані протоієреями та священниками – членами ОТІС, з метою закарбувати в пам'яті вигляд традиційних козацьких поховань [9, 12-14]. Відбувалися навіть спроби літографічного передруку зображень та написів з пам'ятників. Проте, серед найбільших звершень товариства слід відзначити клопотання про охорону об'єктів старовини, прописане в одному з пунктів Статуту, де окрім всього було приділено увагу «збереженню христів з написами з колишньої Запорізької Січі» [10].

Вивчаючи протоколи засідань товариства, детально прописані в ЗОТІС, знаходимо відомості вже безпосередньо про матеріальні пам'ятки, характеристика яких дозволяла останнім стати частиною музейних зібрань. Вже перше десятиріччя роботи товариства дало змогу усвідомити плоди чималих наукових розвідок – адже, станом на 1848 рік, серед переліку експонатів було відзначено низку предметів «запорізького озброєння» [10]. Ще за два роки, колекція поповнилася залізними кованими гарматами, персями, срібним козацьким хрестиком та врешті, надгробком з зображенням козаків [7], як зазначалося в описі музейних фондів, розробленим Миколою Мурзакевичем.

Провідний альманах історичного спрямування «Київська старовина» наводить подібне описання 40 років потому, коли в колекціях Товариства історії і старожитностей, яке невдовзі відзначатиме 60-річний ювілей, побутує тепер чимале

зібрання козацьких старожитностей. З предметів озброєння занотуємо гармати, шаблі, піки, пороховий ріжок, шкіряну баклажку та кінські стремена. А серед елементів побуту – посуд, представлений дерев'яною тарілкою та срібними чарками. Детальна характеристика означених елементів в сукупності з докладною та точною словесною передачею зображень з козацьких портретів, які містить альманах, говорять про резонанс у науковому середовищі відносно діяльності ОТІС та зацікавлення зі сторони громадськості постійно поновлюваними та врешті, впорядкованими зібраннями старожитностей [8].

Масивна колекція матеріальних пам'яток та об'ємне зібрання стародруків дозволило товариству облаштувати власний музей, котрий 1858 року було об'єднано з Миським музеєм, створеним в далекому 1825 р. під керівництвом О. Стемковського та І. Бларамберга [18]. Нажаль, говорити про окремих зал, присвячений історії козацтва впродовж ХІХ ст. не вдається. Запорізькі старожитності становили тоді лише окремі елементи постійно діючих експозицій, частина матеріалів залишалася в запасниках, а інші, зокрема, портрети козаків та ікони, вивішувалися в незручних місцях на великій висоті, що не дозволяло детально їх оглядати. Проте, козацькі надгробки виставлялися у дворі музею поруч із відомою колекцією кам'яних баб, ідолів східного походження та серед античних пам'яток з історії Причорномор'я, що дозволяло їм бути предметом загального огляду [8].

Діаметрально протилежна ситуація спостерігається нині в Одеському історико-краєзнавчому музеї (ОІКМ), котрий став головним спадкоємцем музейних надбань ОТІС. Доба незалежності в Україні дала змогу науковцям врешті відійти від заполітизованого та ідеологічно викривленого викладу історії та звернути свої наукові уподобання до вивчення раніше табуйованих тем. Впродовж останніх майже 25 років історична наука почала по краплинах поновлювати в історичній пам'яті періоди пов'язані з Київською Руссю, козацькою добою, етапами національного відродження, що зробило колекцію запорізьких старожитностей однією з центральних у виставкових залах, в тому числі, і міста Одеси. Наразі, ОІКМ пишається наявністю у своїх запасниках пам'яток запорізької старовини та за нагоди експонує їх під час роботи виставок музею [16].

Проте, радянська доба директив нанесла музейним фондам в масштабах союзу чималих збитків та втрат. Один за одним накази 1950-1960 рр., щодо створення музейних комісій, які розвантажували фонди від експонатів, котрі не мали за їх же рішенням особливої цінності, а також настанови, за якими з музейних зібрань вилучалися непрофільні експонати – внесли хаотичність в систему зберігання старожитностей та позбавили ОІКМ значних надбань козацької старовини. Так 1968, як непрофільні, були передані до Запорізького музею козацькі шаблі й частина предметів озброєння. 1969 Вінницький музей отримав з Одеси один з цікавих зразків козацької канцелярії – літографоване факсиміле останнього листа козацького реєстру за підписом шанованого гетьмана Богдана Хмельницького [1, с. 166-168].

Не оминула сумна доля і мап та військових креслень, серед яких зазначалися плани Запорізьких земель. Їх загальний масив було доправлено до фондів інших музеїв. Однак, музеєзнавцями ОІКМ до цього часу ревно зберігаються залишки розпорошених за Радянського Союзу запорізьких старожитностей, серед яких, вище згадані ікони з Покровської церкви та козацькі портрети. Відтак, копія з покровської ікони Богоматері, зображення братів Шиянів та замальовки Мамаєва є окрасою сучасних експозиційних залів музею.

Отже, Одеське товариство історії та старожитностей впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. залишалося головним науковим осередком не лише Новоросійського краю, а й Російської імперії загалом. Згідно цілей, що були поставлені у статуті, ОТІС проводило чисельні наукові розвідки із розшуку, збору та упорядкування

старожитностей. Окрім того, варто відзначити і археографічну діяльність товариства з видання масиву стародавніх документів та укладання бібліотеки стародруків та історичних праць.

Безперечно, широкий масив накопиченого матеріалу стосувався в основному історії півдня імперії, пов'язаних з добою античності та краєзнавчих розвідок, але, окрема сторінка діяльності ОТІС полягала, саме в збиранні пам'яток запорізької історії. І хоча, студії з історії козацтва не стали пріоритетним напрямком наукових досліджень членів товариства, можна говорити про чималу роль ОТІС у збереженні козацьких старожитностей.

Видання картографічного та документального матеріалу, клопотання задля охорони пам'яток Запорізької Січі, публіцистична діяльність та пошукові розвідки дозволили товариству звернути увагу громадськості до означеної проблематики та зібрати достатню за обсягом колекцію, до елементів якої зараховувалися і рідкісні та унікальні експонати. Нажаль, історичні перипетії не дозволили Товариству історії та старожитностей піднести дослідження з історії козацтва на значний щабель, однак закладена ОТІС основа стала надійним та міцним фундаментом для подальших наукових розвідок, в тому числі, в стінах сучасного Одеського історико-краєзнавчого музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Солодова В.В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825-2003). – Одеса: Астропринт, 2010. – 302 с.
2. Брун Ф. Тридцатилетие Одесского Общества Истории и Древностей, его записки и археологические собрания // Записки Одесского общества истории и древностей (далі ЗООИД). – 1872. – Т. 8. – С. 328-351.
3. Летопись Общества с 14-го Ноября 1852, по 14-е Ноября 1859 года // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 391-394.
4. Маркевич А.И. Борьба запорожского кошевого П.И. Калнышевского с гайдамаками / Протоколы. Доклады // ЗООИД. – 1897. – Т. 20. – С. 45-47.
5. Маркевич А.И. О письме гр. Вейсбаха к запорожскому кошевому в 1734 г. / Протоколы. Доклады // ЗООИД. – 1900. – Т. 22. – С. 132-135.
6. Мурзакевич Н.Н. Афанасий Федорович Колпак, Новороссийский колонизатор // ЗООИД. – 1881. – Т. 12. – С. 462-464.
7. Мурзакевич Н.Н. Про музей Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. – 1850. – С. 398-409.
8. Н.Б. Памятники козацкой старины в музее Императорского Одесского Общества истории и древностей // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – С. 292-295. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ex.ua/84600389>.
9. Ногачевский Н.Ф. Памятники Запорожья в окрестностях Бизюкова монастыря (Из путевых заметок) / Смесь // ЗООИД. – 1895. – Т. 18. – С. 1-4.
10. Обзор действий Общества с 14-го Ноября 1843 по 14-е Ноября 1849 года / Летопись общества // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 791-795.
11. Протоиерей И. Карелин Запорожские городища // ЗООИД. – 1875. – Т. 9. – С. 433-442.
12. Протоиерей Иоанн Карелин Материалы для истории Запорожья: Никополь // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 523-528.
13. Протоиерей Кирилл Оранский I. Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах... // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 823-832.
14. Священник Платон Килимов Надписи на надгробных креста // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 538-541.
15. Священник Платон Килимов Очерк Запорожца // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 543-546.
16. Солодова В.В. Одесский историко-краеведческий музей: Путеводитель. – Одеса: Оптимум, 2001. – 64 с.
17. Учреждение, состав и действия Общества / Летопись общества // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 565-578.
18. ЗООИД. – 1844-1916. – Т. 1-33. [Електронний ресурс].
Режим доступу: <http://www.library.chersonesos.org/showsection.php>.

ДО 50-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Працюючи не один рік над науковою темою «Телевізійна та публіцистична хроніка Національного заповідника «Хортиця»», читаючи та аналізуючи ті матеріали, що вже в оцифрованому вигляді, було вирішено присвятити цю статтю цікавим фактам та явищам, які пов'язані з визнанням, становленням та розвитком заповідника.

Опрацьований пласт газетного та журнального матеріалу, що знаходиться у Запорізькій обласній бібліотеці ім. Горького, охоплює на даний час 1958-1989 рр. За допомогою різноманітних есе, нарисів, замальовок, заміток, історичних матеріалів, репортажів, фотоколажів та фоторепортажів, інтерв'ю, закликів тощо, можна простежити як громадськість, активісти, науковці, співробітники заповідника й інших установ міста, області, країни ставилися до острова Хортиці. Цікавими в цьому плані є матеріали присвячені плануванню на території заповідника розбудови туристичної інфраструктури, яка б дозволила приймати на своїй землі тисячі відвідувачів. Яким його бачили у 1960-70 рр. ХХ ст.? Про ці грандіозні плани розповідають наступні статті.

У 1968 р. у журналі «Ранок» виходить стаття Вадима Пепа «Козацьке серце України». «...Десь два роки тому за постановою уряду територію острова Велика Хортиця у Запоріжжі оголошено державним історико-культурним заповідником...». «Перш ніж взятися за перо я не тільки відвідав Хортицю, а й ознайомився з проектами майбутнього заповідника «Запорозька Січ», які в листопаді минулого року (1967 – авт.) експонувалися в Київському Будинку архітектора...». «В основу подальшої роботи запропоновано покласти проект В. Карасенка, де язиками розбурханого полум'я чи білими вітрилами далеких човнів-чайок здійснюється музей запорозьких козаків...». «В першу чергу має постати оригінальний просторий музей з багатими експозиціями по історії запорожців. Панорама відтворить один з дивовижних подвигів січовиків під орудою Петра Сагайдачного – героїчний штурм грізної турецької фортеці Кафи в 1616 році, коли було буквально вирвано з ярма, жахливішого за вавілоно-ассірійський полон, 14 тисяч невільників». «Поряд розміститься Січовий Кіш. Яким він повинен бути знаємо, з давнього малюнку Чортотлицької Січі. Це – Січова площа з церквою. 38 куренів з предметами побуту й козацькою зброєю та обладунками. Над ними добре було б взяти шефство різним областям України й відповідно до місцевих звичаїв прибрати кожен всередині. «Грецький дім», що призначався для іноземних послів та козацького, говорячи по-сучасному, міністерства закордонних справ. Пушкарня, гончарня та збройова майстерня. У планах є і рухома фортеця на колесах – табір з возів. Сторожова вишка, подібна до тих, з яких козаки вогнем подавали знак про наближення ворога. Гавань з дубами, на яких залюбки прогулювалися б екскурсанти. Хутір-зимівник. Величні скульптури кобзаря й групи козацького дозору. Пам'ятники славетним ватажкам Косинському, Наливайкові, Трясилу, Сулімі, Сагайдачному, Нечаю, Богуну, Кривоносу, Хмельницькому, Сіркові... Скульптурні зображення оспіваних народом козаків Мамає, Голоти, Байди, Марусі Богуславки, літературного героя Тараса Бульби».

В. Лагутенко велику увагу приділив графічному символу Хортиці (Газета «Комсомолец Запоріжжя», «Значок «Хортиця»». Автор: В. Лагутенко, 1968 р.)

В результаті конкурсу присвяченому найбільшому острову на Дніпрі, який у 1965 р. 18 вересня постановою Радою Міністрів УРСР було оголошено державним історико-культурним заповідником, було розроблено значок: «Силует острова, що нагадує торс хорта, зображений на фоні козацької порохівниці обрамленої язиками полум'я і дубовим листям. На силуеті староукраїнським шрифтом викарбуване слово «Хортиця». Порохівниця символізує козацьку силу, полум'я – визвольну війну проти

польської шляхти, що почалася з повстання козаків на Запоріжжі під проводом Б. Хмельницького в 1648 р...». «Дубове листя – символ слави і пам'ять про знаменитий хортицький дуб».

М. Жаріков детально описує прийнятий проект створення заповідника (Газета «Запорізька правда», «Хортиця. Якою їй бути?», 1970 р.): «Нарешті, – проект готовий, його автори архітектор П. Огурцов (керівник проекту), В. Стефанчук, В. Лагутенко...». «То ж якою буде Хортиця на думку авторської групи?». «Для розвитку заповідника природи та історичного заповідника намічені три основних заходи: По-перше, – організація в північно-східній частині острова на площі біля 200 га тематичного парку історії запорозького козацтва з меморіальним комплексом (музей, панорама, етнографічне містечко – частково відтворена Січ). Тут буде подана вся історія Запорозького козацтва. По-друге... поступове відтворення ландшафту часів запорозького козацтва, коли Хортиця була вкрита здебільшого лісом, а також – цілиним степом, і серед степу височіли старовинні могили з кам'яними бабами. Шляхи до цього такі: заборона закладки нових фруктових садів та виноградників і ремонтних підсаджень, а по мірі їх відмирання – насадження лісу та степу з рослинами за певним асортиментом. При цьому мається на увазі не механічне повторення (ділянка за ділянкою) тому, що було, а відтворення загального характеру природи в певній системі, з найбільш ефективним чергуванням ділянок лісу та степу. Передбачається реставрація 11 стародавніх курганів. Ділянки цілиного степу, оточені лісом, створюються навколо групи поодиноких курганів, біля залишків старовинних укріплень. Місцями масового відпочинку на Хортиці стануть усі лісові масиви з ділянками цілиного степу й урочищами та пляжі. Як загальноміський центр відпочинку, Хортиця являтиме собою суцільний лісопарк з пляжами. Загальна площа лісопарку (не рахуючи тематичного парку історії запорозького козацтва та плавні) становитиме трохи більше 1,6 тис. га. Кількість організованих пляжів буде 8 з загальною довжиною берегової лінії – 13,5 км і площею – 326 тис. м². В лісопарку та на пляжах відпочиватиме одноразово понад 80 тис. чоловік. До їхніх послуг будуть необхідні заклади обслуговування: роздягальні, душі, спортивні майданчики, павільйони-читальні, кафе, їдальні, ресторани тощо. Ці заклади будуть сезонного характеру й значна їх кількість будуватиметься за індивідуальними проектами, які відповідатимуть характеру заповідника у вигляді шинка, корчми, вітряка, млина, древньоруського терему тощо. Всі існуючі оздоровчі заклади повинні використовуватися тільки як профілакторії... Тривале перебування на Хортиці (під час відпустки чи канікул) в будинках чи базах відпочинку, санаторіях, піонерських таборах тощо – виключається, бо це призвело б до розвитку капітального будівництва в таких масштабах, які б зруйнували заповідник, а також захопили б території, потрібні для повсякденного відпочинку всього населення». «...окремі елементи острова приймуть участь у створенні об'єгово-просторової композиції Запоріжжя. Якщо компонентами такої композиції на лівому та правому берегах Дніпра стануть висотні будинки на високих місцях та узбережжі (серед забудови), то на острові їм відповідатимуть дві групи реставрованих курганів та поодинокий найбільший курган між ними, підтримані на флангах, на узбережжі висотними готелями для туристів та новим висотним корпусом турбази (серед зелені). Ці кургани на найвищих місцях острова буде добре видно з обох берегів Дніпра... На вершинах деяких курганів будуть встановлені кам'яні баби, а на поодинокому найбільшому кургані – імітована сигнальна вежа запорозьких козаків з вічним вогнем». «Основною перешкодою на шляху розвитку Хортиці, як заповідника та центра масового відпочинку, є розташований на острові Центральний науково-дослідний інститут механізації та електрифікації тваринництва. В генеральному плані міста, затвердженому Радою

Міністрів УРСР, передбачається винести з Хортиці цей інститут зі всім своїм господарством».

Майже ідентичний до вищезгаданого матеріалу, в цьому ж 1970 р., в газеті «Комсомолец Запоріжжя» виходить стаття під назвою «Хортиця дивиться в майбутнє», автором якої став архітектор В. Лагутенко.

Цікавими виявилися не тільки плани по забудові заповідника музеями, комплексами, зимівниками, ресторанами тощо. Не залишилися осторонь питання облаштування заповідника як природничої принади. Таким в планах далекого 1969-70 рр. повинен був стати ботанічний сад. Яким він буде?

1969 рік. Газета «Запорізька правда», «Ботанічний сад на Хортиці». Автор: Г. Шнайдрок. «На острові Хортиця створюється дендрарій, який існуватиме, як філіал Нікітського ботанічного саду». «Щоб вивчити умови і можливості для здійснення цього задуму, на острові на запрошення ЦІМЕТу приїздили вчені. Генеральним консультантом проекту є доктор біологічних наук, професор Київського ботанічного саду Л.І. Рубцов, шефствує над здійсненням його директор Нікітського ботанічного саду М.А. Кочкін.» «Він (сад – авт.) розкинеться на 170 гектарах. Буде не тільки улюбленим місцем відпочинку трудящих Запоріжжя та туристів, а й науковим центром...». «Проектом передбачені такі розділи: парк відпочинку, ділянка основних ботанічних експозицій – зона показу рослинності, створення декоративних схилів і гротів, розплідник та оранжерея, колекція водних і прибережних рослин. Буде тут сад троянд. В ньому, крім показу колекцій, демонструватимуться прийоми поєднання їх з деревами і чагарниками. Цікавий задум створення саду-бузку. В ньому будуть зібрані всі відомі сорти види форми його. А також пропагуватимуться кращі способи використання бузку для озеленення. Любителі природи знайдуть тут долину декоративних квітучих чагарників, сосновий ліс, горіховий, платановий...». Дендрарій на острові Хортиця, за підрахунками працівників ЦІМЕТу, обійшовся б в півмільйона карбованців, і планувалося, що буде носити ім'я В.І. Леніна.

Роблячи наразі навіть поверхневі висновки з вище зазначеного масиву поданих друкованих матеріалів можна визначити рівень загальної тенденції до створення та розробки комплексу усталених перспектив розвитку Заповідника, що являється беззаперечним за своєю привабливістю туристичним, природничим та історико-культурним об'єктом світового значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Романовський І.В. Про увічнення пам'ятних місць... // Український історичний журнал. – 1966. – № 3. – С. 149-150.
2. Іваненко Л. // Запорізька правда. – 1986. – 26 липня.
3. Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 93-99.
4. Лагутенко В. Значок «Хортиця» // Комсомолец Запоріжжя. – 1968. – 28 листопада.
5. Шнайдрок Г. Ботанічний сад на Хортиці // Запорізька правда. – 1968. – 27 квітня.
6. Пепа В. Козацьке серце України // Ранок. – 1968. – №2. – С. 16-17.
7. Лагутенко В. Хортиця дивиться в майбутнє // Комсомолец Запоріжжя. – 1970. – 2 квітня.
8. Жаріков М. Хортиця. Якою їй бути? // Запорізька правда. – 1970. – 11 січня.
9. Сокульський А. Хортиця заповідна // Запорізька правда. – 1970. – 13 листопада.
10. Бережи Хортицю // Запорізька правда. – 1970. – 22 листопада.
11. Лагутенко В. Хортиця. Сторінки історії // Комсомолец Запоріжжя. – 1970. – 14 лютого.

Сичева М.

м. Запоріжжя

ХОРТИЦЯ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Друковані періодичні видання, газети і журнали, займають провідне місце в новій та новітній історії України. Можна говорити про те, що вони становлять джерельну

базу, за допомогою якої, можна прослідкувати і розробити комплексне, синтетичне дослідження тієї чи іншої події. Специфікою друкованих мас-медіа є те, що інформація в них представлена в багатьох формах: документальній, розважальній, поточно-хронологічній тощо. Треба зазначити, що преса характеризується оперативністю подання інформації; в деяких випадках друкований матеріал підсилюється зображенням з місця подій, що звичайно підвищує її цінність як історичного джерела.

Перші друковані газети виникли ще на початку XVII ст. у Бельгії та Франції. А от історія преси в Україні сягає 9 липня 1749 р., коли у Львові вийшов друком листок «Кур'єр львівський» (польською мовою), що містив відомості про релігійне та світське життя міста. Більшість дослідників першою газетою в Україні вважають львівський щотижневик «Gazette de Leopold», що вийшов 1 січня 1776 р. французькою мовою. Наприкінці XVIII ст. у Львові з'явилося ще кілька газет польською та німецькою мовами. Першим львівським щоденним виданням була газета «Dziennik patrijotycznych politykow», що виходила польською мовою у 1792-1798 рр. (з перервами).

Перша газета українською мовою «Зоря Галицька» вийшла в Галичині 15 травня 1848 р. Вона видавалася до квітня 1857 р. як орган Головної Української Ради. В 1849 р. у Львові засновано урядовий часопис «Галицько-Руський вісник». Він виходив тричі на тиждень і друкував, головним чином, офіційні матеріали. Напівофіційним органом, що видавався в Австро-Угорщині для українців, був «Вісник для русинів в Австрійській державі» (1850-1856) [1].

На Наддніпрянській Україні розвиток періодики зумовлювався політикою російського царизму. Перші газети та журнали тут почали видаватися на початку XIX ст. Були започатковані такі видання, як «Харьковский еженедельник» (1812), гумористичний журнал «Харьковский Демокрит» (1816), громадсько-політичний журнал «Украинский вестник» (1816-1819), «Украинский журнал» (1824-1825), «Украинский альманах» (1831), «Запорожская старина». Особливої уваги заслуговує «Украинский вестник» – один із перших краєзнавчих журналів, який уміщував багато матеріалів з історії, географії, етнографії України. В його роботі брали участь Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, декабрист О. Раєвський, В. Каразін та ін. У 1817-1823 рр. видавалися «Харьковские известия», частина матеріалів у яких друкувалася українською мовою [1].

За радянські часи газети та журнали були основним джерелом інформації, звичайно ж, кількість їхня збільшується. На території Запорізької області розповсюджені такі газети, як: «Червоне Запоріжжя» (пізніше «Запорізька правда»), «Комсомолец Запоріжжя», «Индустриальное Запорожье», «Рабочая газета», «Червоний промінь», «Правда», «Строительная газета», «Большевик Запорожья», «Днепросрой», «Известия», «Комсомольская правда на Запорожстрое», «Правда на Днепрострое» «Труд», «Червона зірка», «Комуніст», «Дніпровській алюмініст» тощо.

Гортаючи сторінки вищезазначених газет за 1950-80 рр. та створюючи публіцистичну хроніку подій, які відбувалися на території Національного заповідника «Хортиця», можна простежити як змінювалося, з плином часу, ставлення звичайних людей, верхівки влади, громадських організацій до острова; які рішення та заходи приймалися; чи змінилися проблеми острова за 70 років. І хоча, публіцистичний матеріал тільки-но почав досліджуватися, вже можна розбити інформацію, яка подавалася у місцевих, обласних та міжнародних газетах і журналах в тематичні групи.

Перша, і найбільша, тематична група, складається зі статей, які піднімають проблематичні питання, звернення щодо збереження природи та історичних пам'яток, цілісності території заповідника, незаконної обробки землі для вирощування городини

місцевими мешканцями чи недобросовісного ставлення гостей Хортиці, які сміять, знищують червонокнижні рослини і т.п., будівництва мостових переходів через заповідну землю тощо.

До таких відносяться матеріали під назвами: «Сделано еще не все», «Набег на заповедник», «Чья же ти Хортица?» «Уголок уникальной земли», «Музею нужна помощь», «Контрасты прекрасного острова», «Вокруг моста», «Новые мосты, где им быть», «Новые мосты через Днепр: отклики, мнения, предложения», «Новый мост через Днепр: как решить проблему?», «Новый мост через Днепр: поиск решений», «Наша Хортица», «Мы любим Хортицу», «Беспокойная зона», «Пожар в степи», «Остров сокровищ», «Желающий, да услышит...», «Мосты через Днепр: шаг к решению», «... и ещ-щ-ще одна попытка!», «Мосты через Хортицу: сегодня и завтра», «Як живеш, заповіднику?», «Довгий» карбованець за полуницю – не аргумент», «Острів за греблею», «Потрібна увага», «Є вихід!», «Це стосується усіх», «Бережіть природу Хортиці», «Бережи Хортицю!», «Зберегти Хортицю зеленою», «Кто защитит», «Бедный остров сокровищ» тощо. До цієї тематичної групи увійшло близько 95 статей.

Велику кількість матеріалу цієї групи присвячено будівництву мостів через о. Хортицю. Зі шпальт газет можна простежити дворічну (протягом 1986-1987 рр.) дискусію прибічників та опонентів цього дійства: «Недавно колектив Київського філіалу інституту «Союздорпроект» закінчив розробку техніко-економічного обґрунтування цієї важливої і великої будови, яку передбачається розгорнути уже у дванадцятій п'ятирічці» [6]. Мешканцям Запоріжжя пропонується декілька варіантів того, де збудувати мости, щоб розвантажити місто від транспортного потоку: будівництво мостового переходу через р. Дніпро та Старий Дніпро з виходами в балки Капустянка та Бабурка; північніше по острову на 400-800 метрів; реконструкція мостів Преображенського або будівництво поруч нових мостів; південніше Хортиці [20]. Цікавим є думки людей, які фіксувалися при проведенні опитування і опубліковані в статтях, прибічники 1-го варіанту: «Нельзя давать власть над островом отдельной кучке людей в лице работников заповедника, которые бог знает до чего могут докатиться»; «Заповедник гражданам города не нужен»; «Можно понять нашу заботу о Хортице, но если в свое время были затоплены богатейшие плавни Каховским водохранилищем, то теперь тот мизер, что остался на острове, большого значение не имеет» тощо. Думки прибічників варіанту 2: «Против переходов через Хортицу выступает некоторая категория критиков, ностальгирующих по ковылю и древней истории вплоть до каменного века»; «Пусть новый мост через Днепр станет еще одной достопримечательностью и украшением города»; «Нельзя противопоставлять интересы древнего острова интересам созданного волей партии и народа огромного индустриального города»; «Вариант 1 равноценен удару по Хортице огромной дубиной»; «57 лет мы знаем Хортицу, любим ее, и просим сохранить»; «меньше слов – больше дела. Кто хочет любоваться природой, пусть едет в глубину Сибири» тощо. Пропозиції людей, які підтримують 3 варіант характеризуються більшою симпатизацією до заповідника і говорять про його збереження: «Строить мост южнее Хортицы, пустив по верхнему ярусу поезда, а по нижнему – автотранспорт. По мостам Преображенского пустить трамваи и электричку»; «Варианты 1 и 1-а – гибель для Хортицы»; Хортицу – сохранить!», тощо. Якщо прихильники 1 та 2 варіанту категоричні в тому, аби не зважати на острів, як історичну та природну пам'ятку, то прибічники 4 варіанту категоричні у збереженні заповідника: «Судьба всей Хортицы – на совести всей республики»; «Не следует строить мост на Хортице, ибо природа ошибок не прощает»; «Всякое строительство на Хортице считаю безумием, преступлением. А тут – мост! Предлагающие это варварство – инопланетяне», тощо [20].

Окрім запропонованих архітекторами та владою міста варіантів будівництва мостів, існують й інші – запропоновані місцевими мешканцями Запоріжжя: «якщо прокласти міст вище: з правого берега на острів ім. Леніна, що пролягає вище греблі, і звідти – на берег лівий?... При цьому частина мостового переходу виявляється простою і економічною, якщо її виконати наплавною, друга ж частина спиратиметься на опори, які збереглися від існуючого до 1932 року Кічкаського мосту...» [23].

Ще на початку оголошення про будівництва мостових переходів через Дніпро цікавими є опис фахівцями майбутнього Запоріжжя (стаття опублікована в 1986 році): «В 2005 році, коли, згідно з прогнозами, населення Запоріжжя перевищить 1 мільйон чоловік, і вирішуватиметься питання про будівництво метрополітену...» [6].

Знаковий 2005 рік. Саме в цьому році питання будівництва мостових переходів знову стає на порядку денному у м. Запоріжжі. Звичайно, детальний аналіз статей даної тематики буде зроблено пізніше, коли досліджуватиметься 2000 роки.

Друга група складається зі статей, що розповідають про події, що відбуваються безпосередньо у Музеї історії запорозького козацтва: відкриття діорам, створення виставок, передачу експонатів тощо. «Здравствуй, страна героев!», «Музей на Хортице ждет вас», «Диорамы для Хортицкого музея», «Музей на Хортицких холмах», «Завтрашний день Хортицы», «Встреч у музеі», «На хвилях пам'яті», «Пишаймося своєю історією!», «В Музее истории Запорожья», «Древняя корабельная рында», «Путь длиною в тысячу лет», «Весточка из прошлого», «Перший експонат», «Рассказывают экспонаты», «Солдатский альбом», «Тепло ли вам, солдаты?» тримають читачів у курсі важливих подій, пов'язаних з життям Музею. До такої групи ввійшло більше 40 статей.

Третя тематична група присвячується статтям про флору та фауну Хортиці, про створення організацій, які займаються охороною природи заповідника, про облаштування інтродукційних ділянок, проблеми збереження заповідної території тощо. На сьогодні до цієї тематичної групи входять 17 статей [50-57].

Ще одна підбірка статей розкриває острів Хортицю, в розрізі унікальної історичної пам'ятки. 12 статей під назвами «Хортиця», «Хортиця заповідна», «Знать и уважать прошлое», «Заповідна пам'ять Хортиці», «Острів Хортиця», «За Днепровскими тайнами», «Еще раз о Хортице и запорожских казаках», «Загадка на европейском перекрестке», «...і ще одна загадка Хортиці», «Напис на скелі» знайомить читача з історією заповідника з періоду палеоліту до формування та розквіту козацтва, з заповідною територією острова, таємницями та легендами тощо.

Невелику групу складають матеріали, що присвячені спортивному життю на Хортиці та замальовкам чи ессе. На сьогодні це лише одне повідомлення у рубриці «Стадион» про перемогу спортивних альпіністських клубів та декілька матеріалів присвячені одній з криниць на острові і початку літа у заповіднику («До свидания, весна! Здравствуй, лето!», «Хортицкие криницы»).

Цінними на шпальтах газет чи журналів є не тільки друкована інформація, а й замальовки, фото, карикатури тощо. Тому, окремим дослідженням, стало зібрання фотографій, що стосуються території та подій Національного заповідника «Хортиця».

Під час евристичної роботи в Запорізькому Державному архіві було знайдено більше 100 фотокарток, які зображають особистості, мальовничі місця острова, бази відпочинку, святкові заходи, події в археологічному світі та події жителів острова Хортиця.

Досліджено ще не всі підшивки журналів та газет, зображень, тому вищезазначені групи будуть поповнені чималою кількістю матеріалу у наступному році.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. http://pidruchniki.com/15931106/istoriya/periodichna_presa_istorichne_dzherelo).

2. Юхимчук Л., Хуповка С. Зберегти Хортицю зеленою // Запорізька правда. – 1976. – 10 березня.
3. Мы любим Хортицу // Индустриальное Запорожье. – 1980. – 4 июня.
4. Карчевський А. Острів Хортиця – чудовий пам'ятник природи, його треба берегти // Запорожская правда. – 1958. – 24 вересня.
5. Юхимчук Л., Некрасов Р. Набег на заповідник // Индустриальное Запорожье. – 1981. – 16 сентября.
6. Лукаш І. Нові мости через Дніпро // Запорізька правда. – 1986. – 12 січня.
7. Сделано еще не все // Индустриальное Запорожье. – 1981. – 1 сентября.
8. Сушко К. Уголок уникальной земли // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 2 ноября.
9. Сушко К. Чья же ти Хортица? // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 3 апреля.
10. Юхимчук Л. Музею нужна помощь // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 26 июля.
11. Юхимчук Л., Сушко К. Беспокойная зона // Индустриальное Запорожье. – 1986. – 9 декабря.
12. Остров сукровищ // Индустриальное Запорожье. – 1986. – 27 мая.
13. Святенко Е. Пожар в степи // Индустриальное Запорожье. – 1986. – 24 ноября.
14. Бедный остров сокровищ // Рабочая газета. – 1987. – 11 октября.
15. Вокруг моста // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 10 октября.
16. Личенко О. Острів за греблею... // Комсомолец Запоріжжя. – 1987. – 19 вересня.
17. Махонько Є. Потрібна увага // Комсомолец Запоріжжя. – 1987. – 19 грудня.
18. Наша Хортица // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 1 августа.
19. Новые мосты: где им быть? // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 12 декабря.
20. Новые мосты через Днепр: отклики, мнения, предложения // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 1 декабря.
21. Новый мост через Днепр: как решить проблему? // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 15 ноября.
22. Новый мост через Днепр: поиск решений // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 10 ноября.
23. Остапенко А., Вілінов Ю., Савицька К. Є вихід! // Комсомолец Запоріжжя. – 1987. – 5 грудня.
24. Грищенко О. Як живеш, заповіднику? // Комсомолец Запоріжжя. – 1988. – 17 вересня.
25. Святенко О. «Довгий» карбованець за полуницю – не аргумент // Комсомолец Запоріжжя. – 1988. – 12 березня.
26. Желаящий, да услышит... // Индустриальное Запорожье – 1988. – 18 октября.
27. Мосты через Днепр: шаг к решению // Индустриальное Запорожье. – 1988. – 15 апреля.
28. Сушко К. ...и ещ-щ-ще одна попытка! // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 7 февраля.
29. Супруненко В. Кто защитит? // Рабочая газета. – 1989. – 13 октября.
30. Шинкарев В. Мосты через Хортицу: сегодня и завтра // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 21 сентября.
31. Юхимчук Л. Бережіть природу Хортиці // Комсомолец Запоріжжя. – 1974. – 15 серпня.
32. Гапоненко О. Контрасты прекрасного острова // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 24 мая.
33. Новиченко А. Це стосується усіх // Комсомолец Запоріжжя. – 1987. – 14 листопада.
34. Бережи Хортицю // Запорізька правда. – 1970. – 22 листопада.
35. Диорамы для Хортицкого музея // Индустриальное Запорожье. – 1980. – 8 апреля.
36. Сушко К. Музей на Хортицких холмах // Индустриальное Запорожье. – 1980. – 3 февраля.
37. Арасланова М. Перший експонат // Запорізька правда. – 1982. – 30 квітня.
38. Углев В. Солдатский альбом // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 26 июля.
39. Пащенко Н. Тепло ли вам, солдаты? // Индустриальное Запорожье. – 1984. – 4 февраля.
40. Шевелев М. Здравствуй, страна героев! // Индустриальное Запорожье. – 1985. – 22 декабря.
41. Черкасский И. Рассказывают экспонаты // Индустриальное Запорожье. – 1985. – 7 ноября.
42. Шинкарьова О., Шевченко В. Зустріч у музеї // Комсомолец Запоріжжя. – 1985. – 30 березня.
43. Козачук Н. В Музее истории Запорожья // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 6 мая.
44. Тимофеев В. Путь длиною в тысячу лет // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 7 июня.
45. Шевченко В. Древняя корабельная ринда // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 9 декабря.
46. Завтрашний день Хортицы // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 25 июля.
47. Юдавина Л. Весточка из прошлого // Рабочая газета. – 1985. – 1 марта.
48. Шевченко В. На хвилях пам'яті // Комсомолец Запоріжжя. – 1984. – 28 липня.
49. Літневський Г. Пишаймося своєю історією! // Комсомолец Запоріжжя. – 1983. – 13 жовтня.
50. Музей на Хортице ждет вас // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 15 октября.
51. Шнайдрок Г. Ботанічний сад на Хортиці // Запорізька правда. – 1969. – 27 квітня.
52. Первоохранители природы // Индустриальное Запорожье. – 1970. – 27 мая.
53. Сушко К. Чуткое «эхо» // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 3 червня.

54. Сушко К. Ушастый наблюдатель // Индустриальное Запорожье. – 1983. – 20 марта.
55. Гудина Н. Под винтом вертолета // Индустриальное Запорожье. – 1984. – 17 апреля.
56. Григорович И. Поклонись Хортице // Индустриальное Запорожье. – 1985. – 19 ноября.
57. Мороз О. Дибка живе! // Запорізька правда. – 1988. – 30 серпня.
58. Юхимчук Л. Жизнь для созидания // Индустриальное Запорожье. – 1984. – 20 марта.
59. Острів Хортиця // Запорізька правда. – 1961. – 1 липня.
60. Лагутенко В. Хортиця // Комсомолец Запоріжжя. – 1970. – 14 лютого.
61. Сокульський А. Хортиця заповідна // Запорізька правда. – 1970. – 13 листопада.
62. Шаповалов Г. За Днепровскими тайнами // Индустриальное Запорожье. – 1970. – 23 августа.
63. Вілінов Ю. Напис на скелі // Комсомолец Запоріжжя. – 1983. – 15 вересня.
64. Адельберг Л., Вілінов Ю. ...І ще одна загадка Хортиці // Комсомолец Запоріжжя. – 1988. – 11 червня.
65. Толочко П. Знать и уважать прошлое // Рабочая газета. – 1988. – 17 февраля.
66. Шевченко Т. Еще раз о Хортице и запорожских казаках // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 31 января.
67. Вилинов Ю. Загадка на европейском перекрестке // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 28 мая.
68. Сокульський А. Заповідна пам'ять Хортиці // Запорізька правда. – 1983. – 3 червня.
69. До свидання, весна! Здравствуй, лето! // Индустриальное Запорожье. – 1980. – 31 мая.
70. Супруненко В. Хортицкие криницы // Индустриальное Запорожье. – 1984. – 8 сентября.
71. Спортивні змагання // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 12 июня.

Сурченко О.С.
м. Запоріжжя

ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ СВЯТА ТА ІКОНОГРАФІЇ ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Питання походження свята та іконографії Покрова Пресвятої Богородиці є доволі складним і до кінця не з'ясованим. В науковій та церковній літературі воно постало ще у ХІХ ст., існує велика кількість думок та версій з цього приводу і до сьогодні дослідники не прийшли до єдиного висновку. Це пов'язано в першу чергу з браком найдавніших письмових та мистецьких джерел, залишається невідомим ні точний час ні причина встановлення свята. Ще емігрантський дослідник Феодосій Спаський називав свято Покрова «загадкой русской литургики» [8, с. 138].

Відомо, що свято походить від видіння св. Андрія Юродивого у Влахернському храмі Константинополя в Х ст.

До кінця ХІХ ст. вважалось, що свято Покрова було встановлено у Візантії і звідти прийшло до східних слов'ян. Але архієпископ Владімірській Сергій, на підставі аналізу найдавніших Прологів дійшов висновку про те що, Пахомій Серб (Логофет) у др. пол. XV ст. зредагував текст Прологу внісши до нього доповнення про встановлення свята в Константинополі з волі імператора та патріарха. Це потім потрапило до Великих Четв'їх Міней митрополита Макарія: «царь и патриарх Царяграда уставиша праздновати сей праздник». Сергій вважав, що свято могло бути встановлено тільки центральною церковною владою спільно з князем, тобто митрополитом у Києві не пізніше сер. ХІІ ст. «Из представленного перечня русских праздников первой, древнейшей редакции видно, что эти праздники все киевского происхождения... Вообще нет примера, чтобы праздник, установленный частным лицом или удельным городом, так повсеместно и быстро распространился по всей России, как издревле распространился праздник Покрова Пресвятой Богородицы... в Киеве русских праздников установлено очень мало во весь домонгольский период... и киевские праздники вносились в пролог с большим разбором» [7, с. 24]. До цього висновку його схиляло самочинне рішення про це, що повідомлялось у Пролозі, а також не місцеве, а загальноноруське значення свята.

Євгеній Голубінський в «Истории Русской церкви» припускав, що свято спочатку було встановлено якимось відомим монастирем на честь видіння у Влахернській церкві і було місцевим але скоро зробилось загальним, по причині що прославляти покров Божої Матері та молити її про нього готові всі християни [3, с. 349].

Никодим Павлович Кондаков у 2 томі своєї ґрунтовної праці «Иконография Богоматери» розглядає візантійські витоки Покрова. Влахернський храм відомий своєю іконою «Влахернської Богоматері» або «Влахернітисси» [4, с. 55]. І також там зберігався мафорій (верхній одяг) Богоматері [4, с. 56]. Кондаков, зазначав, що під час явлення Богородиці Андрію Юродивому, вона зняла з себе мафорій (покривало), а у вівтарі Влахернської церкви у зводі вівтарної ніши, знаходилось (скоріш за все мозаїчне) зображення Богоматері, що стояла зі зведеними до неба руками, тобто Богоматері Оранти або Заступниці. А також в цей час в соборі могли показувати народу мафорій, священне покривало Богоматері, то через поєднання цих двох фактів вийшло таке видіння [4, с. 57]. Чудотворне зображення Богоматері знаходилось саме в абсиді і конха закривалась пурпуровою завісою [4, с. 59]. Далі Кондаков підсумовує, що давнім шанованим образом Божої Матері Влахернітисси була саме мозаїка Влахернської церкви, що представляла у вівтарі Богоматері Оранту, з піднятими молитовно руками [4, с. 64]. Встановлення свята Покрова в Руській церкві припускають можливим відносити до поч. XII ст. Руське походження свята вказується самим змістом церковної служби в цей день і давніми повчаннями на свято. Далі, відома поява церков в ім'я Покрова у Києві та Владімірі вже в XII ст. [4, с. 93]. У Візантії, не вийшло для цього свята ніякого церковного богослужбового вигляду, і самого свята в грецькому місяцеслові, як і служби в грецькій мові, немає. Свято встановлено не в Греції, не в слов'янських землях, а саме в давній Русі. [4, с. 93]. Свято на честь Покрова є тільки пам'ять в певний день про священне явлення, котре відбувалось кожен тиждень у Влахернській церкві по п'ятницям. Покрова це прославлення свого покрову тобто мафорія що зберігався у Влахернах [4, с. 94].

«Звичайне чудо щоп'ятниці» в середньовічному латинському творі описано «В Константинополі, в одній церкві образ Св. Діви перед котрим висів покров, повністю закривавший його, але в п'ятницю на вечірні цей покров сам собою і божественним чудом піднімався к небу, а в суботу покров сходив на колишнє місце і залишався до наступної п'ятниці» [4, с. 98-99].

Сама служба проводилась у Влахернському храмі ще задовго до життя Андрія Юродивого, ще в VIII ст. кожен тиждень з п'ятниці на суботу у вигляді нічного бдіння з піснеспівами. По всій ймовірності в зв'язку з цією звичайною службою встановилося «звичайне чудо» – сходження Святого Духа кожної п'ятниці. Вперше про це згадується у Анни Комніной та у нашого паломника Антонія (Лакерная Святая, к ней же Дух Святыи сходит) [4, с. 99-100].

Отже, можна встановити, що приблизно в XII ст. розповсюдилось легендарне шанування «явлення» у Влахернському храмі, а також легендарне життє Андрія Юродивого і разом з ним легендарні перекази про чудо і мафорій у Влахернському храмі [4, с. 100].

1 жовтня з давніх часів грецька церква шанувала Романа, творця кондаків, котрий жив в першій половині VI ст. [4, с. 100].

Отже іконографія Покрова має виключно константинопольське походження і весь іконописний склад дає ряд діячів візантійської столиці, як Андрій Юродивий і Роман Солодкоспівець. Останній, автор 1000 кондаків, жив довгий час в монастирі Божої Матері Кіріотіси, можливо приймав участь в складенні молінь Божої Матері, що послужили підставою особливого шанування у Влахернах [4, с. 100-101].

У 1911 р. М.А. Остроумов у статті «Происхождение праздника Покрова» сформулював т.зв. «боголюбську» версію походження свята. Що Покрову Пресвятої Богородиці встановив саме Андрій Боголюбський у місті Владімірі, про це начебто свідчить церква на Нерлі (1165), найдавніше (на той час) зображення Покрову, на західних вратах суздальського собору Різдва Богородиці (30-ті рр. XIII ст.). «Мотивом к этому послужило явление Божией Матери святому князю Андрею Боголюбскому и празднование в честь Боголюбской иконы Божией Матери» [6, с. 401].

Емігрантський дослідник, літургіст Феодосій Спасській, зазначав що вже у XV ст. причина встановлення свята забулась [8, с. 138]. Був прихильником «боголюбської» теорії, вважав походження іконографії від Боголюбської ікони. Відмітив, що Покрову можна трактувати, як прославлення ризи Богоматері, її покроба, зберігавшогося у Влахернському храмі, до внутрішнього тлумачення образу Покрова – заступництва, покровительства, ця ідея дає і третє розуміння Покрова, як епітета, імені самої Покровительки [8, с. 141]. «В нашей службе Покрову можно наблюдать несомненную и традиционную литературную зависимость в словоупотреблении от греческой службы в честь положения ризы Богоматери, 2 июля» [8, с. 141]. Служба прославляє святиню, находящуюся во Влахернском храме. Святиня эта именуется то *esthe* – одежда, то *skere* – покрывало, то *mafation* – повой или ручник: так именно и переводит это слово примечание греческой минеи – от латинских *manus* и *fero*, хотя при этом и указывает, что и монашеская мантия носила такое наименование, очевидно от греческих *omos* и *fero*. Наш славянский перевод пользуется на 2 июля словами – одеяние и омофор. Служба же на первое октября усваивает последнее слово, совершенно превратив его в более знакомое уху – омофор, часть архиерейского облачения. Такое употребление этого термина дает совершенно особое понимание заступления Девы в Ее первосвященническом служении предстоятельницы [8, с. 142]. Все же, главное понимание слова «Покров» в нашей службе относится к понятию заступления. Оно ближайшим образом и связано со внутренним смыслом иконы и праздника, и оно-то и дает разъяснение причины установления и распространения этого удивительного праздника» [8, с. 142].

Радянські дослідники Медведева та Воронін [2] також були прихильниками «боголюбської» версії та розвитку культу Покрову від Боголюбської ікони Божої Матері.

У 1965 р. у журналі «Советская археология» вийшла друком стаття Л. Миляєвой «Памятник Галицкой живописи XIII в.» [5], нова унікальна ікона західноукраїнського походження, винайдена ще під час Першої світової війни, але від 20-х років була забута. Вивіз її Данило Щербаковський у 1915 р. до Києва, він спочатку датував її XIV ст., але вона знаходилась під 3-ма шарами фарби. Російський реставратор Перцев датував ікону початком XIII ст. [5, с. 252]. Радіовуглецевий аналіз дошки галицької ікони, визначив її вік – др. пол. XI ст. [9]. Тобто це найдавніша з усіх нині відомих покровських ікон.

Володимир Александрович у своїй монографії [1] докладно розглянув коріння походження свята та іконографії Покрову і висунув свою цікаву версію. Александрович в цілому визнавав твердження архієпископа Сергія про старокиївські початки культу та іконографії Покрову. Еволюцію старокиївської іконографії виводив від привезеної до Києва з Константинополя ікони Богородиці Пирогощої, котра перебувала в однойменній києво-подільській церкві, яка й стала первісним осередком найдавнішого культу Покрову [1, с. 28-29]. Літопис згадав ікону Богородиці Пирогощої лише один раз під 1155 коли вишгородський тоді князь Андрій Юрійович, знаний згодом як Боголюбський, від'їжджаючи до Суздаля «взя из Вышгорода стоя Бци юже принесоша с Пирогощею ис Цареграда в едином корабли» [1, с. 60]. Далі Александрович зазначав, що засвоєна у старокиївському середовищі ще перед

серединою XI ст. візантійська з походження ідея Богородиці Заступниці рівнозначна відомій на Русі від XII ст. ідеї Покрову Богородиці як власній київській версії давнього візантійського її шанування. Тому ні про яку оригінальність нового відгалуження культу йтися, звичайно, не може. Допустимо приймати хіба самотність конкретної інтерпретації як ідеї, так і іконографічної формули, як еволюції самого поняття опіки Богородиці в українській Церкві, так і винятково розбудована її самотня мистецька лінія [1, с. 51-52]. Очевидно, що ідея опіки виражається через будь-яке зображення Богородиці. Проте візантійська культура виробила конкретно для неї окрему формулу Богородиці Агіосорітиси, що відповідає українському Заступниці. Тому тільки такою і могла бути київська репліка відповідної візантійської іконографії, збережена в літописній традиції під грецькою назвою Пирогощої [1, с. 63]. Розроблена ще за часів Ярослава Мудрого на основі константинопольської традиції VI ст. ідея опіки Богородиці над князем та його державою як раз реалізовувалась у формі Покрови [1, с. 86].

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що питання походження свята та іконографії Покрова Пресвятої Богородиці досі дискусійне. На сьогоднішній день є дві найголовніші версії: «київська» та «боголюбська» (володимиро-суздальська). Але все ж київське коріння виглядає більш обґрунтоване, достовірне та логічне. Про це також свідчить галицька ікона Покрову, котра, як вище зазначалось, за останніми дослідженнями датується другою половиною XI ст., раніше найдавнішою Покровою вважалось зображення на західних вратах суздальського собору Різдва Богородиці першої половини XIII ст. Тому, найімовірніше, свято було засновано саме в Києві і потім вже розповсюдилось і на Галичину, і на Владіміро-Суздальські та інші давньоруські землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. Покров Богородиці українська середньовічна іконографія. – Львів, 2010.
2. Воронин Н.Н. Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в. // Византийский временник XXVI. – М., 1965. – С. 190-218.
3. Голубинский Е.Е. История русской церкви. – Т. 1. Период первый, Киевский или домонгольский, Вторая половина тома. – М., 1881.
4. Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. – Т. 2. – Петроград, 1915.
5. Миляева Л.С. Памятник галицкой живописи XIII ст. // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 249-258.
6. Остроумов М.А. Происхождение праздника Покрова // Приходское чтение. – 1911. – № 19. – С. 401-412.
7. Сергей, архиепископ. Святой Андрей, Христа ради юродивый и праздник Покрова Пресвятой Богородицы. – СПб., 1898.
8. Спасский Ф.Г. К происхождению иконы и праздника покровы // Православная мысль. – № 9. – 1953. – С. 138-151.
9. Членова Л. Использование радио-углеродного метода для датирования произведений украинской иконописи XIII-XVI вв. Из коллекции НХМ Украины // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису. – Луцьк, 1999. – С. 92-93.

Швидько Г.К.

м. Дніпропетровськ

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО (ЗА ЛЕКЦІЄЮ СТУДЕНТАМ 20 ВЕРЕСНЯ 1918 Р.)

У катеринославському видавництві «Слово» 1919 року окремою брошурою була видана лекція професора Д.І. Яворницького, прочитана 20 вересня 1918 р. в щойно відкритому Катеринославському університеті, під назвою «Українсько-руське козацтво перед судом історії». Ця раритетна нині річ (з нашої власної бібліотеки)

досить цікава як своїм змістом, так і формою та іншими ознаками. Обсяг брошури – 24 сторінки. Авторство вказане у двох варіантах прізвища: «Проф. Д.І. Яворницький», а нижче – «Проф. Д.І. Еварницький». На обкладинці зазначене видавництво і ціна (5 карб.), але відсутні дані про наклад видання. Мовні особливості тексту – авторські та видавничі – впадають у вічі з першої сторінки, що свідчить про негативні наслідки тривалої заборони друкованого українського слова («всёго», «ёго», «иде», «прогріхи», «архив» тощо).

1. Зміст лекції визначається завданням автора. Це була перша лекція професора на історично-філологічному факультеті університету, дозвіл на відкриття якого дав уряд Павла Скоропадського. Його правління, як відомо, в сфері освіти і культури мало досить помітні успіхи. Тому професор Д.І. Яворницький вперше в навчальному закладі виступав перед студентами українською мовою. Проте, головним для нас є зміст лекції. Вона є вступною до курсу, звідси – відносно велика увага відведена історіографічному огляду: від Д.М. Бантиша-Каменського і М.А. Маркевича до М.С. Грушевського і польських істориків. Але найбільше Д.І. Яворницький полемізує з російським істориком ХІХ ст. С.М. Соловйовим, оскільки він найбільш повно в «Історії Росії з найдавніших часів» та інших працях виклав свій великодержавний погляд на українське козацтво. Д.І. Яворницький зазначає, що «Соловйов не тільки не бачить в діяльності козацтва ніякої користі, а навпаки того, постерегає в нему велику ваду для держави і суцільності (очевидно: суспільності – автор) Росії та Речі Посполитої» [1, с. 6].

Для більшої переконливості він наводить великий витяг з праці С.М. Соловйова: «... Таким образом, выход казака в степ из государства вовсе не был шагом вперед в общественном развитии, а скорее шагом назад. как бы ни было неудовлетворительно состояние того общества, из которого вышел казак, все же оно было гораздо выше образовавшегося в степи казацкого общества, которое, по основному характеру своему, именно по хищничеству, имело отрицательное значение в истории, приравнявсь к окружавшим его обществам ногаев, калмыков и крымских татар. Влияние такого общества на государство, разумеется, не могло быть полезным» [1, с. 6].

С.М. Соловйов та деякі його послідовники називали козаків «супротивним природі громадським елементом». Проте, як стверджує Д.І. Яворницький, почасти таке судження можна «прикласти» до козацтва донського та уральського, але тільки не українського і, тим більше, запорозького.

2. Друга проблема, розглянута лектором – це ступінь єдності народу з козацтвом. Звертаючись до походження козацтва та захисної місії, яку взяло на свої плечі українське козацтво, він показує принципову різницю між трактовкою Соловйова (козак і холоп, козак і мужик-втікач – синоніми) і розумінням українського народу (козак і герой, козак і лицар – це синоніми), для якого козак був ідеалом відваги, лицарства, що, перш за все, відобразилося в усній народній творчості. Якщо для Соловйова втечі російських і українських козаків у степ мали на меті тільки здобич, грабунок, то, по твердженню Яворницького, «поряд з цим в українському козацтві було і щось інше, дуже благородне і дуже величне. Тікаючи в степ, козаки, опріч здобичи, мали на місті і друге: боротьбу не за здобич, а за народність» [1, с. 9].

3. Аналізуючи сутність боротьби козаків проти зовнішніх ворогів з півдня, Д.І. Яворницький звертається до прикладів, взятих з народних дум, літописів та твору М. Гоголя «Тарас Бульба» і показує стійкість та самопожертву запорожців, їхню готовність терпіти голод, холод, небезпеку смерті заради «святійшого діла» – захисту рідної землі.

4. Продовжуючи полеміку стосовно природи і ролі козацтва як явища, Д.І. Яворницький торкнувся й питання про причини його боротьби з поляками, в

основі якої лежить не те, що вони були католиками, а те, що для селянина вони були гнобителями, які чинили насильство. Показуючи, як це відбилося в народних легендах та історичних піснях, він знову стверджує: «Такі могутні і велетенські типи (воїнів-лицарів – автор) звичайно могли зростати на Україні тільки при особливих причинах історичного життя південно-руського народу, і ті причини були далеко важливіші, ніж шукати «добычи до зипунов» [1, с. 16].

5. На антитезі твердженню Соловійова про відсутність у козаків думки про встановлення у степу нового суспільства побудовані й міркування Яворницького стосовно можливості за певних умов створення козаками окремої повноцінної республіки.

6. Д.І. Яворницький, ґрунтуючись на усній народній творчості, поставив питання про єдність православної церкви і козацтва, що мало благотворний вплив на розвиток освіти і культури народу.

7. Окрему частину своєї лекції Д.І. Яворницький присвятив запорозькому козацтву, яке було «великою затулою для всего славянського мира супроти мира бусурменського», яке першим «визнало за потрібне огурно і безупинно» боротись проти загрози з півдня. Запорожці «вели ту боротьбу на власний острах, власними силами і вели її тоді, коли і Польща і Росія не сміли і думати про таку боротьбу», коли і та, і друга «через своє безсилля, дозволяли забирати бусурменам тисячи, десятки тисяч православних і неправославних християн і тягти їх в далекий і страшний полон» [1, с. 20].

8. Останнім із розглянутих Д.І. Яворницьким питань була роль запорозьких козаків у боротьбі Росії з Річчю Посполитою та негативні наслідки для них самих тих змагань. Ліквідація Запорозької Січі, роздача поміщикам козацьких земель, заснування козаками на нових територіях поселень – все це відбилося в козацьких думках та історичних піснях, витяги з яких наводить лектор.

Таким чином, в одній академічній лекції професор Д.І. Яворницький зміг висвітлити весь історичний шлях українського, і зокрема запорозького, козацтва, зупинившись на найбільш актуальних на той час питаннях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д.І. Українсько-руське козацтво перед судом історії. – Катеринослав: Слово, 1919. – 24 с.

Шмиголь Л.О.

м. Чигирин

ГОРодОВІ ОТАМАНИ ЧИГИРИНА 1657-1676 РОКІВ

Після смерті Б. Хмельницького для Української козацької держави розпочався новий етап історії. Його влучно охарактеризували тогочасні польські спостерігачі: «Між козаками задніпрянськими і по цій стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад: зовсім поділилися» [13, с. 169]. Але і в цей непростий час Чигирин залишається столицею держави аж до 1676 року. Дана розвідка з'ясовує повноваження та імена представників козацької адміністрації – городових отаманів Чигирини – за гетьманування Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка.

Городовий отаман гетьманської резиденції і полкового центру Чигирини протягом 1657-1676 років був впливовим в козацькому середовищі старшиною. За відсутності полковника він залишався фактичним керівником міста. У листі Юрія Немирича, даному 20 грудня 1657 року з Кременчука, читаємо: «Во всяком городе атаман городской есть первым урядником, где наместника нет, и должны и атамана слушать сотник и все казаки... того остерегать будете, понеже таков порядок есть во всех городах наших и в самом Чигирине, столице войска запорожского...» [6, с. 41]. Городовий отаман слідкував за порядком в місті, забезпечував його охорону. До нього,

серед представників старшини Чигиринського полку, звертається П. Дорошенко універсалом із Лисянки від 16/26 листопада 1671 року, закликаючи бути обережними через наближення татарських і турецьких військ [8, с. 381]. Чигиринський городовий отаман за своїм статусом міг бути присутнім на старшинських радах [7, с. 29], мав широкі повноваження в сфері судочинства. І в цей період Чигирин залишався одним з центрів європейської дипломатії. Городовий отаман займався розміщенням посольств на квартирах у міщан, забезпеченням їх продовольством, супроводом делегацій на аудієнцію до гетьмана. Він часто був присутнім під час прийому, виконував різні дипломатичні доручення.

У 1657 році чигиринським городовим отаманом був Герман Гапонович. Він походив з рідної для І. Виговського Овруччини [10, с. 127], вже мав досвід виконання обов'язків городового отамана Чигирин у 1654 році [2, с. 425]. Мабуть, непогано проявив себе, тому отримав нове призначення у 1657 році. В. Кривошея припускає, що «на ньому як отаману городовому чигиринському лежала не остання роль щодо приведення до влади Івана Виговського» [11, с. 126-127].

Прихід до влади І. Виговського відбувся в умовах загострення соціальних суперечностей та ускладнення міжнародного становища держави. Запорізька Січ не визнала обрання І. Виговського гетьманом легітимним. Антигетьманський виступ очолив кошовий отаман Яків Барабаш. Його підтримав полтавський полковник Мартин Пушкар. І. Виговський за військової підтримки Кримського ханства придушив виступ. Під час підготовки до походу у травні 1658 року до Чигирин прибуло посольство Івана Апхутіна. На аудієнції були присутні «...судья Герман, полковник Карп Трушенко, ясаул Миско, отаман Василь...» [1, с. 233]. Згаданий послом суддя Герман не хто інший як Герман Гапонович. Уряд городового отамана для нього став сходиною, щоб посісти вищу службову посаду – генерального судді. Вакантне місце чигиринського городового отамана зайняв Василь. Нажаль, дипломат не вказав його прізвища.

У січні-лютому 1659 року на посаді городового отамана перебував Павло (Панько) Лавренко. На це вказує відписка цареві Олексієві Михайловичу воеводи князя Г. Ромодановського. Інформація, подана в документі, є дуже цікавою. На початку 1659 року Г. Ромодановський отримав секретне завдання з Приказу Таємних справ дізнатися деякі подробиці життя Б. Хмельницького, а саме: чому Богдан не жив у верхньому місті, чому руйнувались будівлі, які той наказав звести. Паралельно воевода мав з'ясувати, що будувалось у верхньому місті за нинішнього гетьмана І. Виговського, чому останній переїхав жити до Черкас, а дружину відправив до Сміли. Отримати відповіді на ці питання Г. Ромодановський зміг від чигиринського городового отамана Панька Лавренка. Він потрапив до росіян 20 січня, а був допитаний аж 11 лютого. Лавренко повідомив, що Чигирин заснував Михайло Хмельницький. Він почав жити у верхньому місті, але йому там «жити не дали». Поступово будівлі погнили. Вежу зруйнувала гроза вже за Б. Хмельницького «...тому лет с тридцать», тобто десь у 1629 році. Пізніше Б. Хмельницький наказав збудувати на горі сараї для гармат, але ті зруйнував вітер. На великі свята у верхньому місті протягом багатьох років відбувалися дивні події. На Великдень та Різдво чигиринці «слыхали в том городке земля загремит тем обычаем, как стреляют из пушек. А камень де на той городище и... угли над рекою Тясмином. И на том де камни многожды видали человека: сидит на том камне, сам бел и платье белое» [1, с. 280-281]. У 1658 році І. Виговський розпочав відбудову укріплень фортеці. Тоді ж недалеко від каменя, де бачили привида, знайшли інший. На ньому був відбиток людської руки і підпис. Написаного прочитати ніхто не зумів. Камінь той розбили. У 1659 році на фортечному подвір'ї стояли церква Миколи Чудотворця та сарай для гармат. Б. Хмельницький жив під горою у нижньому місті. На час від'їзду Павла

Лавренка І. Виговський з дружиною залишалися в Чигирині. Цікаво, що за І. Виговського раніше згадані дивні події припинилися.

У 1665 році гетьманом Правобережної України обрали Петра Дорошенка. Він велику увагу приділив налагодженню дружніх відносин з Кримом. Навесні 1666 року в результаті перевороту новим ханом став Аділь-Гірей. Він прислав до Чигирин послів із запевненням своєї приязні. З візитом-відповіддю до Криму відбуло посольство чигиринського городового отамана Семена Білоцерківця та полковника Івана Дуб'яги [8, с. 77]. Обмін посольствами сприяв покращенню українсько-татарських відносин.

У 1670 році на посаду городового отамана повертається Семен Білоцерківець. У березні він разом з Павлом Смардовським очолює посольство до Польщі [8, с. 288].

На початку 1673 року до П. Дорошенка надходять повідомлення про можливість вторгнення на Правобережжя військ І. Самойловича та Г. Ромодановського. Він звертається за військовою допомогою до кримського хана Селім-Гірея (посольства Івана Сенкевича, Яцька Колоші, Нужного, Івана Мазепи). 20 березня «атаман чигиринской Колоша» [4, с. 233] привів на Цибульник допомогу – 7 тисяч орди. Яцько Колоша був сином рідної сестри П. Дорошенка [14, с. 350]. З Г. Дорошенком (старший брат П. Дорошенка) потрапив у полон до московських військ під Лисянкою, був засланий до Тобольська. В січні 1676 року Петро Дорошенко клопотав перед царем про звільнення племінника: «О свободе наших всякого чину людей, на Москве и везде будучих, особно Яцька Холошенина, племянника, его царскому пресветлому величеству до лица земли челом бью» [4, с. 444]. У травні 1677 року в Тобольськ надійшла грамота «...взять из ссылки из Сибири к Москве казаков, которые сосланы в Сибирь в прошлом 182 году с Григорием Дорошенком, Стенку Новицкого, Якушку Колошенина...» [5, с. 137].

З літа 1675 року становище П. Дорошенка з кожним днем все більш ускладнювалося. Жителі з правого берега масово переселялися на Лівобережжя. Гетьмана залишали соратники. На Правобережжя вирушили війська І. Самойловича та Г. Ромодановського. Єдиним виходом із цієї ситуації для П. Дорошенка стало прийняття присяги на вірність цареві О. Романову. Гетьман склав присягу 20 жовтня 1675 року в Чигирині перед кошовим отаманом І. Сірком, запорожцями і донським отаманом Ф. Мінаєвим. І. Самойлович і Г. Ромодановський вимагали від П. Дорошенка приїзду до Батурина для складення повторної присяги. 6 листопада 1675 року [4, с. 312] І. Самойлович звернувся з універсалом до старшини Чигиринського полку (в тому числі до городового отамана): «...советуйте ему, чтобы он впрям оставя вымыслов чинити и гетманом писатись, буде желает, чтоб отчизна наша Украина без кровопролития и всякого замешания пришла к успокоению, приехал сам к нам, с кем разумеет, с объявлением своей к царскому пресветлому величеству склонности к нам, где милость царского пресветлого величества тем себе и вам получит» [4, с. 314]. Вважаємо, що городовим отаманом Чигирини в той час був Іван Сенкевич. Саме його П. Дорошенко 20 листопада [4, с. 371] відправляє в Москву з листом, в якому запевняв у готовності вірно служити цареві, пояснював причини складення присяги саме перед І. Сірком, просив надіслати «милостиву» грамоту [4, с. 373-375]. Повернувся І. Сенкевич до Чигирини у січні наступного року разом із піддячим Іваном Тороповим, який привіз царську грамоту [4, с. 399].

Ще двоє імен чигиринських городових отаманів встановив В. Кривошея: Іван Ковалевський (1666), Стефан Махненко (1669) [11, с. 604]. Стефан Махненко записаний як Степан Махненко в складі осавульського куреня Чигиринського полку [15, с. 29]. В.Кривошея [12] та С.Коваленко [9, с. 204] вважають, що І. Ковалевський значиться в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року». Він записаний як сотник Іван Коваленко в Переяславському полку [15, с. 319].

Отже, уряд чигиринського городского отамана протягом 1657-1676 років посідали такі старшини:

Герман Гапонович – 1657

Василь – травень 1658

Павло (Панько) Лавренко – січень-лютий 1659

Семен Білоцерківець – березень 1666

Іван Ковалевський – 1666

Стефан Махненко – 1669

Семен Білоцерківець, вдруге – березень 1670

Яцько Колоша – весна 1673

Іван Сенкевич – грудень 1675 – січень 1676.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 7. 1657-1663.1668-1669. – СПб., 1872.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 10. (Дополнение к тому 3) 1653-1654. – СПб., 1878.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 11. 1672-1674. Прибавления 1657. – СПб., 1879.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 12. 1675-1676. – С.-Петербург, 1882.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 13. 1677-1678. – СПб., 1884.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 15. 1659-1659. – СПб., 1892.
7. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2009. – 271 с.
8. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.
9. Коваленко С.С. Останній чин великого Гетьмана. Історичний нарис / С.С. Коваленко. – К.: Стікс, 2010. – 368 с.
10. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К.: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса АН України, 2008. – 452 с.
11. Кривошея В.В. Козацький уряд Гетьманщини // Україна – козацька держава. – К.: ЕММА, 2004. – 1216 с.
12. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Чигиринський полк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/Gileya35/I1_doc.pdf
13. Липинський В.К. Україна на переломі, 1657-1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст. / В.К. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – 346 с. – (В'ячеслав Липинський. Твори). – Режим доступу: <http://rozum.info/load/19-1-0-68>.
14. Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця / Ю.А. Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін., Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).

РОЗДІЛ II. ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В МУЗЕЙНІЙ ПРАКТИЦІ

Анцишкін І.В.

м. Нікополь

ХРОНІКА МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ НА ТЕРЕНАХ НІКОПОЛЬЩИНИ

Майже двісті років на теренах Нікопільщини існувало і розвивалось запорозьке козацтво. П'ять Запорозьких Січей було засновано на землях сучасного Нікопіля та Нікопільського району. Цей значний пласт історії України полишив після себе матеріальну та духовну спадщину. Вже майже півтора століття не раз виникали спроби достойно відзначити славних запорожців, але й досі достойної меморіалізації їх пам'яті не відбулося. Спроби увіковічення історії запорозького козацтва на Нікопільщині, чи спроби заробити на ній гроші, використавши козацьку спадщину для власної користі мають вже майже півтора столітню історію.

Основним об'єктом, на якому зосереджувалася увага дослідників, була могила кошового Сірка. І це не дивно, адже інші пам'ятні місця пов'язані із запорозьким козацтвом, потребували більш ретельних досліджень, у т.ч. й археологічних. Тож перші кроки на шляху меморіалізації пам'яті про січовиків носили, головним чином, описовий характер.

Перший такий опис відноситься до 1827 р., коли могилу Сірка відвідав український письменник Олекса Стороженко. Далі у 1845 р. опис зробив російський історик Аполлінарій Скальковський у 1845 р., в 1857 р. могилу Івана Сірка відвідав мандрівник-письменник Олександр Афанасьєв-Чужбинський. У 1872 р. описав могилу краєзнавець і протоіерей нікопільської Свято-Покровської церкви Іоанн Карелін. У 1873 р. свій опис зробив український історик Микола Костомаров. Малюнки могили зробив у 1880 р. художник Іван Репін [9, с. 13].

Та найбільше для введення у науковий обіг могили Сірка та інших пам'яток козацтва Нікопіля зробив Д.І. Яворницький. У 1882 р. він вперше відвідав та описав могилу Івана Сірка [9, с. 13]. У 1888 р. Дмитро Іванович видає книгу «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». Він подає на її сторінках повний опис могили і надмогильного каменю. Крім цього історик оглянув пам'ятки запорозького часу у Нікопілі і звернув увагу на курінь у дворі купчихи Гончарової [25, с. 280]. На XIII-му археологічному з'їзді, що проходив у Катеринославі з 15 по 27 серпня 1905 р. Яворницький зробив спеціальну доповідь присвячену могилі кошового Сірка, тим самим ввівши цей пам'ятник до всеросійського наукового світу.

Саме з цими двома пам'ятками і буде пов'язана праця історика та його однодумців по меморіалізації історії запорожців на Нікопільщині. Вже у 1903 р. в часописі «Київська старовина» з'являється повідомлення: «Могила Сірка. Товариш голови катеринославської архівної комісії О.С. Сінявський стурбований в нинішній час знаходженням коштів для викупу могили кошового запорозького війська Сірка, яка знаходиться у приватному володінні. Цій могилі загрожує руйнування. Зібрано вже 500 руб. Біля цієї могили планується побудувати невеликий будиночок для публіки, яка відвідує могилу у великій кількості. Із закінченням 2-ої Катеринославської залізниці, місцевість ця стане легко доступною для відвідання тих, хто цікавиться не чисельними пам'ятниками старовини Новоросійського краю» [6]. Д.І. Яворницький теж вів листування з метою придбання садиби у с. Капулівка, де знаходилася могила. Та у нього теж нічого не вийшло. У листі переданому йому з Нікопіля у березні 1909 р., було повідомлено, що господарка садиби, Мазай вимагає за неї 700 руб. [12]. Все ж таки Яворницький, за підтримки Катеринославського земства викупив ділянку землі, де розташована могила кошового, для будівництва музею,

присвяченого запорозькому козацтву [9, с. 14]. Так само невдача чекала історика й у справі придбання нікопільського куреня. Яворницький вів листування зі священником Свято-Покровської церкви І. Харловим, який був посередником у цій справі. У листах за 1915 р. Харлов повідомляв, що власниця куреня, як мешкала у Харкові, Рекшевська, вимагала за курінь 1200 руб., мотивуючи це потребою квартирантів у коморі [13].

Далі буремні роки громадянської війни та революції надовго призупинили цю роботу. Музей біля могили Сірка занепав і був знищений [9, с. 14]. Єдиним місцем де провадилася робота з вивчення та збереження козацької минувшини провадилася у нікопільському Народному музею мистецтв, яки очолював Яків Петрович Волошин. Завдяки його наполегливості, рішенням Криворізького окрвиконкому від 30 грудня 1925 р. було вирішено залишити у нікопільському музеї два срібні кубки з Покровської січової церкви, що могли належати кошовому отаману І.Д. Сірку. У 1926 р. музей отримав 48 експонатів з Свято-Покровської Нікопільської Соборної церкви, які передала громада УАПЦ. Серед них були Євангелія XVIII ст., унікальні аналой V ст. та ікона-ставротека 1747 р. з кипарисовим хрестом, у який було вставлено частку Животворящого Хреста Господнього, плащаниці шиті золотом і сріблом та інше культове начиння з січової Свято-Покровської церкви. Всі ці речі відносились до історії українського козацтва, деякі з них були раніше описані Д.І. Яворницьким, і значно поповнили фонди музею [11].

В подальшому радянська влада не раз звинувачувала музейчиків у «буржуазному націоналізмі», намагаючись знищити будь-яку згадку про запорозьке минуле краю. Ось, наприклад, висновки комісії обласного обкому КП(б)У, яка перевірила музей у серпні 1951 р.: «Відділ природи. Пропаганда засад дарвінізму і творчості дарвінізму поставлена слабо. Відсутній ландшафт степу і його зміна в результаті діяльності людини... Текстів і пояснень експонати не мають... Тему походження людини необхідно реекспонувати, виходячи з останніх розробок радянських вчених і геніальної праці Сталіна «Відносно марксизму у мовознавстві». «Історичний відділ. Існуюча експозиція цього відділу не уявляє з себе цілісної і повноцінної у науковому відношенні картини. Необхідно провести реекспозицію на засадах марксистсько-ленінської періодизації суспільства... Найважливіший період Київської Русі подається єдиною картою... Таким чином «Київська Русь» – спільна колиска великого російського, українського і білоруського народів в експозиції не подана. Повністю відсутня тема: «Об'єднання російських земель навколо Москви. Створення російської централізованої держави»... Зовсім не показано класової боротьби у XV і у останній чверті XVI ст... У тематиці краю XVIII і XIX ст. показати м. Нікопіль не на обстановці поміщика Нечасва, а на історії розвитку класової боротьби в епоху розвитку капіталізму з його специфічними особливостями на Півдні України, на які вказував В.І. Ленін у III томі своїх творів... Відсутній показ участі заводів у Сталінських будівлях комунізму... Слабо пропагується передовий досвід місцевих мічурінців, досвід зі збільшенню колгоспів» [8].

Тому не дивно, що О. Довженко зробив запис у своєму щоденнику: «11.10.1952 Одвідав краєзнавчий або, вірніше сказати, краєнезнавчий-нехочузнавчий музей у місті Нікопіль, що стоїть на місці одної з Запорозьких Січей. Так би мовити, старовина, історія двохсот п'ятидесяти буремних героїчних літ народу нашого, де творили оборону вітчизни хоробрі люди, прапрадіди наші, серед пустель і степів стоячи проти татарсько-турецьких загарбників, катів, людоторговців... Який гидкий музей. Яке убожество. Яке ганебне... не знаю, як назвати. Та знаю, що ні в одного народу світу такого ставлення до історії не було, немає да, очевидно, і бути не може, бо се є щось абсолютно протиприродне, антикультурницьке і дике. Хоча причім же тут народ! Ні, і народ. Бо ті молодчики, що діють, що творять скрізь такі музеї з метою якось догодити своєму начальству, його бажанню мати діло з безбатченками, се теж народ, його діячі

з портфелями убогими попід руками. Ганебно і сумно» [7]. Лише з початком перебудови музей зміг реорганізувати відділ козацтва і відтворити значну частину історії Нікопільщини.

Якщо повернутися у довоєнні роки, то лише у 1939 р. могилу Сірка відвідала група українських радянських істориків та археологів, які проводили польові дослідження на території колишньої Чортомлицької Січі [9, с. 14]. У 1942 р. нікопільська організація «Просвіти» провела благоустрій навколо могили І. Сірка, заклала навколо неї парк і призначила людину для догляду за пам'ятником. У 1944 р., після визволення цього доглядальника було засуджено [9, с. 14]. Під час визволення могилу не порушили. Наприкінці грудня 1943 р. у Великій Білозерці відбулася нарада політпрацівників 912 СП 3-ї гв. армії, на якій було сказано про могилу Сірка: «Не стріляти по ній, щоб вона не постраждала» [3].

Наступний етап меморіалізації було пов'язано із так званим «святкуванням возз'єднання братніх народів. У Нікопіль з'явилась перша топонімічна назва пов'язана із запорожцями – площу у Старому місті назвали ім'ям Богдана Хмельницького. На ній було встановлено пам'ятник гетьману, роботи І. Кавалерідзе, виготовлений у м. Нальчику, та пілон присвячений Микитинській Січі, скульптору А. Ситніка [14, с. 119]. Те, що місце розташування Січі було за три кілометра від пілону, владу не цікавило. Жодних інших заходів, аж до перебудови, у місті по вшануванню пам'яті козаків не проводилися. Інша річ район.

21 липня 1965 р. Рада Міністрів УРСР постановою №711 взяла на державний облік та під охорону могилу Івана Сірка і оголосила її пам'яткою історії та культури республіканського значення [9, с. 14]. Та вже 18 вересня того ж року прийнята постанова «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозьких козаків». Згідно цієї постанови останки Сірка, як й інших кошових повинні були перенесені на Хортицю у «пантеон козацьких отаманів» [4, с. 123]. Керівництво Нікопольського району, зокрема заступник голови Нікопольського райвиконкому М. Кікоть ініціювало окремий проект створення меморіалу козацтва на Нікопільщині. За рішенням райвиконкому довкола Сторожової (Бабиної) Могили (курган доби бронзи), розташованої поблизу с. Капулівки, було відведено площу в 4 га, на якій було передбачено закладання парку; сама ж Сторожова Могила мала стати місцем перепоховання Сірка [4, с. 123]. 23-24 листопада 1967 р. відбулося перепоховання Сірка. Череп кошового було вивезено до Москви, а на новій могилі почалося облаштування нового місця спочинку запорожця. За мотивами зображення Сірка на картині Рєпіна було відлито бюст і встановлено на могилі. Товариство охорони пам'яток Нікопольського району почало роботу над створенням музею під відкритим небом і здійснило перенесення до могили старовинного вітряка з с. Улянівки, що на Нікопільщині. Проведена робота була розкритикована науковцями. М. Брайчевський зауважив: «Зробили... з Сірка – Героя Радянського Союзу». Враховуючи критику, до розробки майбутнього меморіалу був залучений Дніпропетровський будівельний інститут, зокрема зав. кафедрою історії архітектури Мігай. Проект було продемонстровано в обкомі. Та вже були інші часи, то ж перший секретар Дніпропетровського обкому Ф. Ватченко, збив макет рукою зі столу, вигукнувши: «Я вам покажу, таку... мати, як ставити стовпи, де починалася Україна» [4, с. 125].

Лише у 1979 р. виконком облради знову зацікавився могилою Сірка прийнявши рішення за № 318 від 24 травня «Про заміну пам'ятника бюста на могилі І.Д. Сірка в с. Капулівці Нікопольського району». Благоустроєм комплексу зайнялося правління колгоспу ім. Горького, а новий бюст, по проекту скульптора В. Шконди, який взяв за основу реконструкцію проведenu у Москві, було відлито в ливарному цеху райсільгосптехніки з чавуну. 23 травня 1980 р. новий бюст було встановлено на постамент. Старий же перемістили у двір місцевої школи [10].

Початком наступного етапу стали події літа 1990 р., коли на Нікопільщині вперше були проведені Дні козацької слави.

Місцеве партійне керівництво відродження пам'яті про козацтво сприйняло негативно, хоча саме в січні 1990 р. прийняло рішення про святкування Днів козацької слави. 30 липня було прийнято «Звернення районної Ради народних депутатів до жителів району». У ньому йшлося зокрема про таке: «На сесії районної Ради народних депутатів, виходячи із реальних наших можливостей було прийнято рішення запросити на свято 1,5 тисяч гостей з усіх областей України... Приїзд такої великої кількості людей може викликати надзвичайну епідеміологічну обстановку в районі, призвести до інших непередбачених ситуацій. Розпорядженням райвиконкому від 26 липня цього року на території нашого району з 1 по 6 серпня для обслуговування продовольчими і промисловими товарами вводиться паспортна система» [15].

Та все ж свято відбулося, Майже 40 тисяч чоловік з усієї України приїхало на Нікопільщину. Під час свята 3-5 серпня були встановлені пам'ятні дошки і знаки на місцях розташування Запорозьких Січей. 4 серпня освячено хрест на новонасипаному кургані Слави. Також було прийнято рішення «для отамана Сірка загальними силами буде зведена усипальниця і відбудеться перепоховання його останків» [16]. В подальшому Дні козацької слави подібного масштабу більше проводилися. У другій половині 90-х років їх взагалі не стало і лише у 2001 р. розпорядженням голови райдержадміністрації В. Євтушенко були започатковані дні козацької слави на Нікопільщині. А тоді у 1990 р. з наказу першого секретаря райкому КПРС М. Письменного серед населення були розповсюджені анкети, в яких, наприклад, були такі питання: «Чому, на ваш погляд сприяло проведення днів козацької слави з участю багатотисячного «десанту» з інших регіонів без запрошення місцевих органів влади? Відповіді: 1. Дестабілізації громадсько-політичної ситуації 2. Росту націонал-сепаратизму, спробам реабілітації петлюрівщини, бандерівщини 3. Відволіканню значної кількості людей від праці, заважало збиранню врожаю 4. Консолідації народу України, політичних рухів та течій 5. Збереженню народних традицій, національної культури 6. Духовному збагаченню, відродженню історичної пам'яті народу» [1].

На цій хвилі відродження історії незабаром, у 1993 р., виник перший бізнес-проект, який запропонувало створене підприємцем Ф. Соболевим АТ «Січ відроджена». Воно планувало витрати 3 млн. доларів на відтворення «типової інфраструктури Січі», тобто відбудова Буцько-Томаківської, Чортомлицької та Покровської Січей, і потім брати з туристів по 500 доларів за путівку за перебування на відтвореній Січі 10 днів [2, с. 11]. Та ні Січей, не музеїв, не мотелів так і не було збудовано. У 1995 р. фірма Соболева «Нікополіс» була закрита органами влади, а сам він втік з Нікополя. Тим часом, у 1996 р., за часів міського голови Нікополя К. Лященко, частина вулиць, що мали назви з комуністичного минулого, отримали назви – Івана Сірка, гетьмана Сагайдачного, Івана Богуна, Микитинська. Так, на мапі Нікополя з'явилися перші топоніми пов'язані з козацтвом.

Наступні крок з меморіалізації минулого Запорожжя, знову був пов'язаний з могилою кошового. Під час святкування 1990 р. череп Сірка так і не був допохований у могилу. На початку 1997 р. в районній газеті «Південна зоря» з'явилася анкета ініційована головою райдержадміністрації М. Письменним. У ній читачам пропонувалося визначитися, «що робити з черепом Д. Сірка?»: 1. Допоховати; 2. Передати у Нікопільський краєзнавчий музей; 3. Передати у Дніпропетровський історичний музей; 4. Череп спалити, а попіл розвіяти над землями району. 5 серпня 1997 р. районна рада ухвалила рішення про передачу черепа І.Д. Сірка до Дніпропетровського історичного музею [9, с. 16].

Місцеві краєзнавці почали рух за повернення черепа і упорядкування могили. А вже у 1992 р. спалили вітряк біля могили, 23 лютого 2000 р. розстріляли

надмогильну плиту і скляний саркофаг, що прикривав її. Новопризначений голова райдержадміністрації В. Євтушенко підтримав їх дії 14.08.1998 підписав розпорядження № 284 «Про відродження історико-культурної спадщини українського народу – могили кошового отамана Івана Сірка», яким було передбачено створення на її основі меморіального комплексу українського козацтва [9, с. 17]. Фахівці з обласного музею позитивно віднеслися до ідеї допоховання черепу та інших фрагментів кістяка Сірка. Розпорядженням голови Дніпропетровської ОДА М. Швеця від 30.06.2000 р. та голови Нікопільської РДА В. Євтушенко від 17.07.2000 р. були розпочаті заходи про допоховання і облаштування могили кошового. 14 серпня 2000 р. з Дніпропетровського музею у супроводі почесної варти череп доставили у Нікопіль і передали оргкомітету. По акту було передано «кость большая берцовая, позвонки первый, второй, третий и четвертый, ключица (левая), фаланга первого пальца стопы, фаланга ногтевого пальца, кость грудная, хрящ щитовидный, вещество мозга (фрагмент), волос с головы (фрагмент)» [17].

21 серпня 2000 р. відбулася скорботна церемонія перепоховання останків Івана Сірка, під керівництвом голови Дніпропетровської ОДА М. Швеця. О 19-й годині могилу закрили. У 2001 р. за розпорядженням голови ОДА № 385-р були започатковані Дні козацької слави на Нікопільщині [9, с. 18].

Водночас із допохованням на могилі Сірка саме м. Нікопіль прийняло у 2000 р. новий герб, яким ствердило своє козацьке походження. Автором герба був місцевий художник В. Живогляд. Герб має форму щита, на синьому лоні якого мчить козак з піднятою шаблею. Вгорі над вершником зображено 7 зірок – число Запорозьких Січей, вони відбиваються у стилізованих водах Дніпра під вершником. Герб вписаний у декоративний картуш, увінчаний трибаштовою міською короною, а по боках зображені булава і бунчук, унизу – частина якоря.

В продовження теми козацького минулого Нікопіля у 2005 р., бажаючи показати новій владі, своє добре ставлення до минулого, фірма «Інтерпайп», якій належав місцевий завод феросплавів, виступила з ініціативою по меморіалізації. «Інтерпайп» і місцева влада підписали протокол про створення у парку Перемоги історико-культурний комплекс Козацької Слави. Він передбачав будівництво у центру парку козацької церкви, куреня, хатки, де буде показано побут наших предків, козацької сторожової вишки. Також фірма пообіцяла відреставрувати басейн в парку у формі Каховського водоймища. Попередня вартість роботи оцінювалася у 500 тис. доларів (2,5 млн. гривень). Ця вся будова була одним із пунктів проекту «Відродження» корпорації «Інтерпайп». В майбутньому проект також передбачав фінансування, у межах кількох сотень тисяч гривень, археологічних розкопок на терені Нікопільщини. За участю керівника проекту М. Потураєва і міського голови В. Старуна у парку за участю козаків і повітряних кульок було закладено камінь на знак майбутніх звершень [19]. Наміри так і залишилися на папері, жодної гривні «Інтерпайп» так і не виділив.

Тим часом область продовжувала більше уваги приділяти району. 23 травня 2008 р. Дніпропетровська обласна рада ухвалила рішення № 113-15/V «про програму розвитку Українського козацтва в Дніпропетровській області на 2008-2012 роки», де зокрема було передбачене фінансування Нікопільської РДА із обласного бюджету в розмірі 680 тисяч гривень, протягом 2009-2010 років на розробку проекту охоронної зони могили Івана Сірка та побудову каплички біля неї [9, с. 19]. У цьому ж році в червні, поблизу могили кошового, було відкрито знак на честь загиблих козаків Чортотлицької Січі, у вигляді стели із зображенням коня. Матеріалами і фінансами допомогли Апостолівський гранітний кар'єр, Орджонікідзевський ГЗК і нікопільська ПМК-2 [24]. І знову таки в 2009 р. у березні, було обезголовлено фігуру козака, поставленого в листопаді 2008 р., як символ загиблих за волю козаків біля могили Сірка [5].

Відновивши голову козаку, фігуру перенесли до с. Покровського і встановили біля сільради, де знаходились два камені з прикріпленими меморіальними дошками про Покровську Січ та Калнишевського.

Але саме цікаве те, що гроші з обласного бюджету виділялися, але проект охоронної зони могили Сірка так і не було розроблено. А капличку і сторожову вежу було побудовано за рахунок спонсорів. «Сьогодні маємо ініціативу енергетиків України про їх фінансову участь у реконструкції. Зокрема вже ведуться роботи по демонтажу високовольтної лінії електропередач, яка створювала певний дискомфорт біля комплексу (кабель електропостачання буде прокладений під землею). Практично всі облenerго зголосилися виділити кошти на спорудження каплички біля монументу І. Сірка» [18]. При цьому голова РДА В. Євтушенко намагався змінити вигляд меморіального комплексу не в кращий бік. «Було внесено кілька пропозицій: камінь (з могили) зняти і передати в музей, а на його місце поставити інший; камінь встановити у капличці, яку згодом збудувати; реставрувати й залишити на місці; над каменем звести надмогильну капличку» [18]. Врешті-решт камінь залишили у спокою, але збудувати капличку у стилі козацького бароко Євтушенко не дозволив, зупинившись на західноукраїнському церковному стилі. 19 грудня 2010 р. біля могили Сірка відбулося урочисте відкриття каплички та сторожової вежі (дерев'яних), збудованих у листопаді-грудня 2010 р. за кошти Національної енергетичної компанії України [9, с. 19].

Найамбіциозніший проект з меморіалізації було розгорнуто у 2011 р. 14 липня цього року було засновано Благодійницький фонд «Славетна Січ». Серед його засновників були міністр закордонних справ України Л. Кожара, поет Д. Павличко, народний депутат-регіонал П. Жебрівський, депутат Дніпропетровської облради і підприємець О. Фельдман, баронеса з-за кордону та інші. Основною метою фонду було задекларовано побудова музею під відкритим небом «Історико-культурний комплекс «Чортомлицька Січ», який повинен був розташуватися поблизу могили Сірка. За задумом ініціаторів – це повинна була бути діюча Січ, на якій кожен з відвідувачів «порине в історичне минуле нашої держави та відчує себе справжнім козаком» [21]. Спочатку фонд діяв досить активно. Він профінансував Проект зон охорони могили кошового І. Сірка, який було затверджено наказом Міністерства культури України № 604 від 12.06.2012 р. Згодом, 5 липня 2012 р. була прийнята Постанова ВР України №5106-VI «Про відзначення на державному рівні 14 жовтня 2012 року 360-річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана Івана Сірка». В Постанові рекомендувалося Кабміну створити комітет із святкування, вирішити питання «щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення цих заходів», організувати тематичні теле- і радіопередачі й т.д. [20]. Під цю постанову було вирішено виділити з бюджету 20 млн. гривень. Але гроші з бюджету так і не надійшли, комітет із святкування створено не було. Святкування 360-річчя пройшло на рівні ОДА. У 2013 р. благодійний фонд практично до осені розпався. Райдержадміністрація зуміла взяти під контроль земельні паї, які думав отримати фонд і підняла ціни на них удесятеро. Фінансування з-за кордону не надійшло, а бюджетних коштів ніхто так і не побачив. Єдиний, хто реально вкладав гроші був господар НВО «Трубосталь» О. Фельдман. Коли витрати перейшли розумну мету, а ніякого результату так і не вийшло, він публічно оголосив про свій вихід з проекту і припинення фінансування. Інші засновники фонду взагалі не обізувалися.

Міська влада Нікопіля вирішила відповісти підприємцям не менш великим проектом. У квітні 2012 р. Міська рада приймає рішення про затвердження проекту державної програми «Перша гетьманська столиця на 2012-2020 роки». Передбачалися наступні напрями: «1. Проведення археологічних, екологічних та інших наукових

досліджень; 2. Затвердження історичних ареалів, вжиття дієвих заходів з безумовного дотримання режиму збереження і порядку використання пам'яток, їх зон охорони; 3. Виготовлення науково-проектної документації, виконання робіт з реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини: - створення історико-культурної зони парку Перемоги: еколого-археологічна заповідна територія на місці фрагменту кріплень Микитинської Запорозької Січі та туристично-екскурсійний комплекс-новобуд «Микитинська Січ»; - створення історико-меморіального парку «Покровський»: музеєфікація залишків фундаменту Святої Покрови Божої Матері церкви – останнього храму, збудованого за традиціями пізнього українського бароко; - створення історико-меморіального парку «Лапинський»; - реставрація церкви Різдва Богородиці – пам'ятки архітектури національного значення...» [22].

Від втілення програми очікувалось: «Активізації процесу дослідження, консервації, реставрації, музеєфікації, належного збереження об'єктів культурної спадщини Нікопільщини... включення їх до туристичних маршрутів... розширенню культурних і наукових контактів... активізації розвитку вітчизняного та міжнародного туризму» [22]. На фінансування думали залучити 3,3 млн. грн. з місцевого бюджету та 56,8 млн. грн. з державного [22]. Та грошей ніхто не дав і мрія про «Першу гетьманську столицю» благополучно померла.

Єдиним результатом втілення програми стало ще одне рішення міськради у серпні 2013 р. Згідно нього виділялася «земельна ділянка на вул. Микитинська для створення історико-меморіального комплексу «Покровський» намічуваною площею 1,3 га для забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини» [23]. Малося на увазі місце де була розташована церква Пресвятої Покрови Богородиці 1796 р. побудови, яку зруйнували у 1934 р. і від якої залишився солідний фундамент, ще повністю не досліджений. Всі питання повинні були бути вирішені протягом 6 місяців, але строк давно минув, а проект теж канув у лігу.

Останнім сплеском у спробах меморіалізації запорозької минувшини, можна вважати ініціативу М. Хнюкала, першого заступника голови Нікопільської РДА про встановлення влітку 2013 р. на трасі Дніпропетровськ-Одеса, біля повороту до 8-ї гідроспоруди «наливайки» під вивіскою «Покровська Січ», але вже через чотири місяця і вона прогоріла.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що спробам меморіалізації пам'яті запорозьких козаків вже більше ста років. Ці спроби можна поділити на три групи – ентузіастів, держави і бізнесменів. Перші, як завжди хочуть добра, але не мають грошей, (катеринославське земство, Яворницький). Держава ні за часів царату, ні в радянській час не була зацікавлена у відродженні пам'яті українських звитяжців. В роки незалежності Київ підтримує цю тенденцію, а обласна і місцева влада не маючи достатніх коштів, робила і робить на темі запорожців лише власні піар-акції. Бізнесмени підходять до теми відродження солідно проводячи гарний промоушен цій ідеї, але впевнившись у відсутності зацікавленості центральної влади, яка могла б дати їх якісь преференції у бізнесі, та у багаторічній окупності вкладених коштів, кидають спроби щось зробити і списують збитки.

Тож і на сьогоднішній день потреба меморіалізації минулого Нікопільщини стоїть на черзі денній і потребує спільної праці усіх, хто зацікавлений у відродженні правди історії, відновленні героїчного минулого української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анкета обласного центру вивчення та формування громадської думки. – НКМ НД-4541.
2. Бізнес-план міжнародного відкритого акціонерного товариства «Січ відроджена». – Нікопіль, 1994. – 64 с.
3. Бут. М. Йшли бої за Нікопільщину // Південна Зоря. – 19.08.2000. – № 96-97.

4. Грибовський В. До питання про подальше облаштування меморіального комплексу «Могила кошового отамана Івана Сірка // Козацька спадщина. – Вип. 2. – Нікопіль-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – 140 с.
5. Громадскість Нікопільщини вимагає покарати вандалів на могилах. – НКМ НД-6919
6. Документи, известия, заметки // Киевская старина. – 1903. – № 9. – С. 127.
7. Довженко О. Щоденники // Дніпро. – 1989. – № 5-7.
8. Довідка комісії Обкома КП(б)У від 28.09.1951 // Наук. архів НДКМ, б/н.
9. Жуковський М. Слава за життя – безсмертя після нього. – Нікопіль: СПД Фельдман О.О., 2011. – 32 с.
10. Кікоть М. Сірко – отаман війська Запорізького // Південна зоря. – 3.06.1980. – № 67.
11. Інвентарна книга музею за 1919-1931 рр. // Фонди НКМ, б/н
12. Лист Д.І. Яворницькому від 26.03.1909 // ДІМ КН-88130, АРХ-21713
13. Лист Д.І. Яворницькому від 12.01.1915 // ДІМ КН-87265, АРХ-21202
14. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
15. Південна зоря. – 31.07.1990. – № 91.
16. Південна зоря. – 14.08.1990. – № 97.
17. Південна зоря. – 15.08.2000. – № 95.
18. Петров В. Якою бути святині Нікопільщини? // Південна зоря. – 3.12.2009. – № 147.
19. Петришин Л. Переименуют ли парк Победы в парк Казацкой Славы? // Репортер. – 19.04.2005. – № 31.
20. Постанова ВР України №5106-IV від 5.07.2012.
21. Проспект «Благодійний фонд Славетна Січ».
22. Рішення Нікопільської міської ради VI скликання «Про затвердження проекту концепції державної програми «Перша гетьманська столиця» на 2012-2020 роки» від 27.04.2012 р.
23. Рішення Нікопільської міської ради VI скликання «Про надання Відділу з питань культури, сім'ї та молоді Нікопільської міської ради на складання проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки на вул. Микитинська для створення історико-меморіального комплексу «Покровський» від 3.08.2013 р. // НКМ, НД-7843.
24. Рішення Нікопільської райради «Про підсумки соціально-економічного та культурного розвитку району на 2010 рік». // НКМ, НД-7516.
25. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.

Бекетова В.М.

м. Дніпропетровськ

УДК 069.51:94(477.63)

КАТАЛОГІЗАЦІЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ КОЗАЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ТА МАТЕРІАЛІВ ЩОДО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Окреслено проблеми, які виникли у наукового колективу Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького щодо каталогізації тематичної колекції козацьких старожитностей та матеріалів, що увічнюють пам'ять про українське козацтво XVI-XVIII ст.

Ключові слова: каталогізація, музейна колекція, українське козацтво, старожитності.

Outlines the problems encountered in the research team of Dnipropetrovsk National History Museum on behalf D. Yavornitskiy cataloging content Cossack collection of antiquities and materials that perpetuate the memory of the Ukrainian Cossacks XVI-XVIII centuries.

Keywords: cataloging, museum collection, Ukrainian Cossacks, antiquities.

У свій час Д.І. Яворницький справедливо зазначав в супровідному тексті до альбому «З української старовини», що «...козаки, які добре розуміли і цінували красу природи, по справедливості гідні того, щоб усі їхні діяння були представлені у докладній, живій і художній історії, а їх домашній і військовий побут, так само як і найголовніші історичні події, були показані в наочних образах та мистецьких ілюстраціях...» [16, с. 63]. Відомий український історик і фундатор музею в Катеринославі особисто «зібрав великий і різноманітніший матеріал, що стосується історії запорозьких козаків», і, як він сам зазначав, «передав його в руки прийдешньому поколінню наступних віків». Ці матеріали заклали основу зібрання

Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, яке щорічно поповнюється цінними джерелами козацької історії. Сьогодні фонди музею складаються із сотен різноманітних колекцій і налічують 270 тисяч одиниць музейних предметів [2, с. 241-247]. Серед них козацькі старожитності та матеріали, що увічнюють пам'ять про козацтво, посідають провідне місце і охоплюють більше 5000 одиниць [16, с. 63-81]. Кількість матеріалів щорічно зростає, здебільшого за рахунок археологічних розкопок пам'яток козацької доби в нашому краї [11]. Для порівняння зазначимо, що за часів Д.І. Яворницького у 1928 році в музеї налічувалось 2325 одиниць козацьких старожитностей (2136 од. переважно надійшли у 1905-1917 рр.) [12, с. 28].

Слід зазначити, що речові джерела, які зберігаються в музеї, майже не використовуються істориками в їх наукових дослідженнях, крім архівних джерел. Це значною мірою пов'язане з їх малою доступністю для дослідників. Саме каталогізація музейних предметів дозволить ввести їх до наукового обігу, сприятиме вирішенню не тільки суто музеєзнавчих проблем, а й розширенню джерельної бази історичних та краєзнавчих досліджень. Створення каталогу козацьких старожитностей є, на наш погляд, актуальною справою, враховуючи пріоритетність цієї теми в українській історіографії, широку зацікавленість громадськості, реалізацію серії пам'ятко-охоронних програм українських наукових товариств і потребу у створенні каталогів історико-археологічних пам'яток, пам'ятних місць українського козацтва.

Укладанню каталогу передувала досить складна й кропітка робота щодо пошуку, виявлення, ідентифікації та атрибуції пам'яток козацької старовини. Відомо, що в музеях предмети зберігаються по певних групах, які розрізняються характером матеріалу (папір, дерево, тканини, метал, скло), технікою виготовлення (книги, живопис, фото- фоно- кіно- відеоматеріали), місцем знаходження (археологія) і побутування, певною тематичною спрямованістю та призначенням (культ, зброя, нумізMATика, техніка) та ін. Матеріали, що відтворюють історію запорозького козацтва, зберігаються майже в усіх фондових групах, в різних фондосховищах, що ускладнювало виявлення предметів. До того ж, більшість речей, які потрапили в ДНІМ до 1917 р., проходили наукову обробку та реєстрацію за правилами і можливостями свого часу, отримуючи інвентарний номер, який писався на спеціальній сигнатурці (паперовій марці), що приклеювалася до музейних предметів з лицьового боку. Але, на жаль, з плином часу значна частина паперових марок, а з ними й номерів, були втрачені під час переміщень, несприятливих умов зберігання, в процесі проведення реставраційних робіт. Це теж заважало виявленню та чіткій атрибуції великої кількості речей, крім того, як правило, невідомими залишалися місце знахідки та ім'я дарителя. За основу для пошуку й ідентифікації більшості речей були взяті каталоги [4]; [5]; [6]; [7] та звіт музею [18], видані у 1893-1910-х рр. В музейних каталогах матеріали розподілялися за хронологічним, видовим та тематичним принципами. Характеристика музейних предметів подана в них досить стисло. Автори, очевидно, ставили собі на меті більше звертати уваги на те, яким чином та чи інша пам'ятка потрапила до музею, звідки й ким була передана. Завдяки цьому ми маємо неоціненну інформацію про людей, зусиллями яких поповнювався музей. Ці відомості можна почерпнути також з епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького, яка зберігається в ДНІМ (6400 листів від 150 кореспондентів) та інших архівних і музейних установах світу [1, с. 14-24].

Таким чином, у музейному каталозі 1905 р. до «старожитностей запорозьких» віднесені 518 од. (Розділ XI) [5, с. 73-88], але при цьому церковні речі (не виділяючи козацьких) подано окремим розділом (XII). Та ж сама інформація спостерігається і в каталозі 1910 року (Розділ XI) [6, с. 135-166]. У звіті про роботу музею імені О.М. Поля, що був виданий Д.І. Яворницьким у 1907 р., подано перелік музейних

предметів, зібраних протягом 1905-1906 рр. і розподілених за 16 групами, в тому числі зазначені 72 предмета козацьких часів [18]. За даними каталогу 1910 р. експонатів козацької доби нараховувалось 765 одиниць. 11 травня 1912 р. Ольга Семенівна Поль дарчим документом засвідчила дарунок Катеринославському музею ім. О.М. Поля у власність 2 тисячі 60 предметів старовини, серед яких 281 предмет відносився до часів Запорозжя, ідентифікувати які частково допомагає каталог 1893 р. [7].

У важкі 1920-1930 рр. з облікової документації в музеї існували лише інвентарні картки, які містили неповну інформацію про предмети, хоча в цей час здійснювалися окремі спроби створити каталоги музейних колекцій. Наприклад, В.Г. Кравченком у 1931-1932 рр. був упорядкований каталог етнографічних предметів, який зберігся в рукописі. В науково-діловому архіві музею зберігається також перелік музейних предметів, які були відібрані для антирелігійного музею у 1939 р. Але ці поодинокі спроби систематизації музейного зібрання, втрата музейного архіву в роки окупації Дніпропетровщини не дають можливості реконструювати повною мірою історію довоєнної колекції козацьких пам'яток. У 1947-1948 рр. була проведена повоєнна інвентаризація наявного музейного фонду, і сьогодні документально обґрунтовану дату надходження багатьох предметів можна визначити не точніше, ніж «до 1948 року». Таким чином, роботу по укладенню каталогу можливо було здійснити лише шляхом порівняння старих каталогів та записів музейних працівників 1940-х рр.

Упродовж 1960-2000 рр. у музеї велася активна робота по упорядкуванню і класифікації музейних предметів, а також науковому вивченню та атрибуції певних груп музейного зібрання. В результаті, підготовлено й видано чимало каталогів музейних колекцій: кераміки [10], нумізматики [13], зброї [14], стародруків [17] та архівних документів XVII-XIX ст. [15]. До цих видань частково увійшли й козацькі раритети. Оцифровані ілюстрації біля 200 одиниць музейних предметів з козацького зібрання ДНІМ і велика стаття про колекцію увійшли до фундаментального видання Володимира Недяка «Україна – козацька держава» (вид-во ЕММА, 2004). Характеристика музейної колекції з історії українського козацтва неодноразово висвітлювалась у музейних виданнях різних років [3; 16]. Але повний опис козацької колекції, її систематизація, класифікація і упорядкування здійснено в музеї протягом останнього 20-ліття, у 1993-2013 рр.

До каталогу увійшли всі музейні предмети, що знаходяться в експозиції музею та зберігаються у фондосховищах, тобто козацькі пам'ятки XVI-XVIII ст. та матеріали XIX-XXI ст., які увічнюють пам'ять про українське козацтво. Для створення каталогу потрібна була участь широкого кола науковців музею, зокрема зберігачів усіх груп фондowego зберігання. Безпосередньо цією роботою займалися наукові працівники, які в той чи інший період обіймали посаду наукового співробітника, автора теми і відповідального за експозиційні матеріали зали № 2 – «Україна і край у XIV-XVIII ст. Історія запорозького козацтва»: Журба Алла, Ченцова Надія (к.і.н.), Мирошниченко Наталія, Безіна Людмила, Осадча Юлія; зберігачі фондowych груп: Світлана Абросимова (к.і.н., архів, книги), Тетяна Архіпова (фото, поштові листівки), Майя Сердюк (археологічні предмети), Маргарита Тихонова (культові речі і книги), Анна Подолян (зброя), Галина Зубкова (живопис, побутові речі), Маргарита Підсінова (тканини, побутові речі), а також археолог, який досліджував пам'ятки козацької доби на Дніпропетровщині, Старік Олександр (к.і.н.) та ін. На сьогодні каталог повністю упорядковано і зроблено макет книги для видання (400 с. тексту та ілюстрацій).

В каталозі нумерація здійснена по кожному розділу окремо. В описі пам'яток подано назву, час і місце створення; якщо це опис документа, то вміщено дані про те, ким, кому, де і коли був створений документ; кількість та формат аркушів, чорнила, почерк; наявність підписів, печаток, орнаменту; матеріал і техніка, розміри, час проведення реставраційних заходів та їх виконавці [15]. Опис книг складається із

бібліографічного опису (автор, заголовки, вихідні дані, кількісна характеристика), сумарної характеристики ілюстративного, орнаментального матеріалу, представленого у книзі, характеристики варіантів набору, паперу, палітурки, стану збереженості екземпляру, записів на полях (маргіналії), інформації про надходження книги до музею, вказується шифр екземпляру [17]. Вихідні дані наведено за стандартною формою: формат видання вказується в градусах (2, 4), далі подано відомості про кількість рядків на сторінці і розмір шрифтів (розмір шрифтів визначається виміром 10 рядків). Ілюстративний і орнаментальний матеріал характеризується наявністю ілюстрацій, заставок, кінцівок, гербів, рамок, ініціалів (наявність ініціалів в більшості видань тільки згадується). Повідомляється скільки відбитків і з якої кількості дощок виготовлено. В разі наявності в книзі типів паперових водяних знаків вони вказуються. Книги, в яких вихідні дані не вдалося з'ясувати, датуються з припущенням. Далі йде стисла інформація про місце походження (якщо відомо), історію і час надходження до ДНІМ, посилання на видані каталоги музею і літературу, інвентарний номер.

Каталог складається з десяти розділів і додатку: 1/ архівні матеріали XVI – поч. XIX ст.; 2/ стародруки; 3/ картографічні матеріали, плани; 4/ культові речі; 5/ персні, печатки, каблучки; 6/ корогви (прапори); 7/ козацька зброя і спорядження XVI – кін. XVIII ст.; 8/ люльки козацькі; 9/ предмети побуту; 10/ художні твори, додатковий розділ – археологічні предмети з розкопок на Богородицькій фортеці (район в межах м. Дніпропетровська) та у селі Китайгород Царичанського району Дніпропетровської області. Науково-довідниковий апарат каталогу складається з таких показників: іменний, географічний із зазначенням сторінки, на якій згадується ім'я чи місто; показник назв документів, бібліографії, а також списку скорочень.

Найбільша група матеріалів, як виявилось, це археологічна, що увійшла частково в основну частину, але здебільшого в додатковий розділ (понад 3200 од.). Серед археологічних речей найбільше предметів побутового характеру (люльки, посуд, кахлі, будівельні матеріали, замки, ножі) та зброя і спорядження (ядра, вістря списів, кульки тощо), значна частина у фрагментах (посуд, кахлі). Додатковий розділ прийшлося робити тому, що археологічні матеріали (з розкопок Богородицької фортеці та Китайгородського комплексу) надійшли до музею за останні 8 років (2006-2013 рр.), деякі з них ще навіть не мають облікових номерів, а каталог в основному було упорядковано до 2005 р. Якщо до цього в фондах музею було дуже мало глиняного посуду козацької доби, то після розкопок козацького поселення в с. Китайгород Царичанського району (археолог О.В. Старік) колекція музею поповнилась фрагментами і цілими зразками різного посуду. Цінні предмети козацької доби надійшли до фондів музею від археологів Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара: професора І.Ф. Ковальнової та її помічника Володимира Шалобудова, професора В.А. Ромашки, які на території м. Дніпропетровська проводили інтенсивні розкопки залишків Богородицької фортеці, містечка Самарь та інших козацьких пам'яток XVI-XVIII ст. Більшість знайдених ними предметів були науково описані, систематизовані і увійшли до відповідних наукових каталогів [8; 9]. Серед археологічних знахідок чимало монет, куль, печаток, клейм, залишків зброї, посуду, кахлів тощо. Тепер значна частина цих предметів увійшла до музейної колекції.

До каталогу не включено нумізматичну групу предметів (різноманітні монети козацького часу) та фалеристичні матеріали (пам'ятні медалі), які з часом увійдуть до відповідних каталогів музейних колекцій, над якими працюють науковці музею.

Каталогізація козацької колекції ДНІМ сприяла більш чіткому уявленню про її склад. А саме: архівні документи – 90 од.; книги-стародруки – 34 од.; карти і плани – 18 од.; культові предмети (ікони, хрести, церковне начиння, одяг) – 270 од.; печатки, персні, корогви – 18 од.; зброя (холодна та вогнепальна) та спорядження – 263 од.,

люльки – 130 од., побутові речі (одяг, хатне начиння, чорнильне приладдя, посуд, меблі, будівельні матеріали, кахлі, іграшки та ін.) – 262 од.; художні твори (живопис, графіка, скульптура), фотографії та листівки – 471 од., археологічні предмети (залишки зброї, будівельні матеріали, побутові речі, посуд, знаряддя праці) – 3200 од. Слід зазначити, що понад 3000 одиниць із зазначених предметів фотофіксовані й оцифровані, що дає можливість створити електронний варіант каталогу й зробити колекцію доступною у міжнародному масштабі.

Зібрання козацьких старожитностей Дніпропетровського музею всебічно характеризує матеріальну і духовну культуру козацтва низового Дніпра. Упорядкований каталог повинен ознайомити науковців, широку громадськість із зібранням, яке сформувалося в одному з найстаріших музеїв України протягом понад 150 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бекетова В.М. Епістолярна спадщина Д.І. Яворницького як джерело з історії колекціонування козацьких старожитностей // Матеріали науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини»: Зб. наук. пр. / ред. кол.: Н. Буланова (відп. ред.) та ін. – Н.: ТОВ «Принтхаус «Римм»», 2014. – 264 с.
2. Бекетова В.М. Проблеми каталогізації музейної колекції музейної колекції реліквій запорозького козацтва // Там само.
3. Геральдика Дніпропетровщини. Офіційні символи територіальних та муніципальних утворень: [Історичні нариси] / Автори-упоряд.: Бекетова В.М., Потап О.Ю.; за заг. ред. Н.І. Капустіної. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – 192 с.
4. Запорізькі реліквії в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького: Буклет / Автор тексту Н.В. Ченцова. – Дніпропетровськ, 1990. – 16 с., іл.
5. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля / Сост.: А. Скриленко, В. Бабенко. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – 296 с.
6. Каталог Екатеринославского областного музея имени А.Н. Поля. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – 444 с., ил.
7. Каталог коллекции древностей А.Н. Поля в Екатеринославе / сост. К. Мельник. – Вып. I. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1893. – 223 с., 13 л., ил.
8. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. у-ту, 2007. – 108 с.
9. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, О.В. Харитоненко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. у-ту, 2013. – 176 с.
10. Кераміка. Каталог. Вип. I. Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І. Яворницького / Упор.: Н.М. Трушенко, В.О. Черних. – Дніпропетровськ: Промінь, 1964. – 102 с.
11. Китайгород козацький. Нові археологічні знахідки, пам'ятки з історії козацтва. Царичанський район, Дніпропетровська область. Буклет виставки до 160-річного ювілею Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького / Автор тексту О.В. Старік. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. – 2 с.
12. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: Збірник. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 5-42.
13. Нумизматика. Каталог. Вип. II. Днепропетровский исторический музей им. академика Д.И. Яворницкого / Сост.: Г.Ф. Иосиков. – Днепропетровск: Промінь, 1965. – 66 с.
14. Оружие. Каталог. Вип. III. Днепропетровский исторический музей им. академика Д.И. Яворницкого / Сост.: О.В. Кузьмина. – Днепропетровск: Промінь, 1967. – 82 с.
15. Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: Каталог музейної колекції актових джерел XVIII-XIX ст. / Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, 1993. – 48 с.
16. Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Альбом / Автори тексту і упоряд.: Капустіна Н.І., Бекетова В.М. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2005. – 319 с.

17. Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574-1800 гг.: Каталог / Сост. С.В. Абросимова. – Днепропетровск, 1988. – 42 с.
18. Эварницкий Д.И. Отчет Екатеринославского областного музея имени А.Н. Поля 1905-1906 г. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1907. – 192 с., ил.

Власов О.Ю.

м. Запоріжжя

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ФІЛІЇ «КАМ'ЯНСЬКА СІЧ» НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Доба запорозького козацтва є важливим періодом історії нашої держави та одним з центральних моментів сучасної української ідеології. Разом з тим, зважаючи на економічні, соціальні та культурні особливості, притаманні запорозькому козацтву, цей період залишив по собі вкрай мало візуальних слідів у ландшафті Півдня України. «Ефект безпосереднього контакту» широких мас з добою козацтва досягається переважно шляхом презентації у музеях археологічних знахідок. Однак, внаслідок створення на Дніпрі у ХХ ст. Дніпродзержинського, Запорізького та Каховського водосховищ більшість Запорозьких Січей та інших археологічних пам'яток доби козацтва були знищені. Враховуючи це, навіть частково збережена від знищення Кам'янська Січ набуває для нас величезного значення – як меморіальний об'єкт та як джерело інформації з матеріальної культури Запорожжя.

Пам'ятка історії національного значення «Кам'янська Січ, кладовище запорозьких козаків і могила кошового отамана Костя Гордієнка» знаходиться на території села Республіканець Новокаїрської сільради Бериславського району Херсонської області. Побутуюча в наш час умовна назва Січі пояснюється тим, що вона стояла при впадінні у Дніпро з правого боку малої річки Кам'янки. Сьогодні місце розташування Січі являє собою мис між берегом Каховського водосховища та довгою затокою, що утворилася на місці гирлової частини балки Кам'янки.

В сучасній офіційній документації та історичній літературі переважає теза про два періоди існування Кам'янської Січі – 1709-1711 та 1728-1734 рр. [1, с. 311; 2, с. 69]. Однак, згідно так званої «Записки в память потомую», складеної безпосередніми учасниками подій та завірена військовою печаткою, Кам'янська Січ, як адміністративний центр Війська Запорозького Низового, існувала тільки у 1730-1734 рр. [3, с. 300; 4, с. 73-74; 5, с. 172].

Статус пам'ятки національного значення Кам'янська Січ отримала згідно постанови Кабінету Міністрів України № 928 від 3 вересня 2009 р. «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Охоронний номер пам'ятки – 210008-Н. Згідно постанови Кабінету Міністрів України № 254 від 6 квітня 1993 р. «Про Національний заповідник «Хортиця» (зі змінами у відповідності до постанови Кабінету Міністрів України № 1043 від 30 вересня 2009 р. «Про доповнення пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993 р. № 254») пам'ятка історії національного значення «Кам'янська Січ, кладовище запорозьких козаків і могила кошового отамана Костя Гордієнка» є філією Національного заповідника «Хортиця» [6, с. 171-173].

У 2014 р. автором цих рядків було розроблено наукову концепцію розвитку філії «Кам'янська Січ». Зазначений документ затверджено Науково-методичною радою Національного заповідника «Хортиця» (Протокол № 6 від 30.10.2014 р.).

Науково-теоретичною основою для створення наукової концепції ІКК «Кам'янська Січ» стали праці Р. Малінової та Я. Маліни, Є.Н. Мастениці, І.В. Агаркової-Лях, О.М. Титової. Основні використані історичні та краєзнавчі праці – С.І. Мишецького, І. Тунмана, А.О. Скальковського, Н.І. Вертильяка, Д.І. Яворницького, В.О. Голобуцького, О.М. Апанович, В.І. Мільчева. При створенні

реконструкції будівель козацької доби було застосовано ретроспективний метод і використані роботи етнографів Ф.К. Вовка, В.М. Ленченка Т.В. Косміної, О.Р. Будіної, Л.В. Маркової, С.В. Верговського.

Джерельна база складається з картографічних, архівних та археологічних матеріалів. Використані картографічні матеріали XVIII ст. з мережі Інтернет – бібліотеки Бернського університету, Національної бібліотеки Франції, українського ресурсу [ukraine.com ua](http://ukraine.com.ua), сайту «Папакома», опубліковані Д.І. Яворницьким та П. Івановим матеріали до історії запорозьких козаків та документи Архіву Коша Нової Січі. Долучені звіти археологічних досліджень та публікації археологічних матеріалів В.І. Гошкевича, О.В. Бодяньського, А.Л. Сокульського, М.П. Оленковського, О.М. Титової, А.О. Козловського, В.Є. Ільїнського, Д.Д. Никоненка.

На особливості створення ІКК «Кам'янська Січ» впливає низка важливих чинників. До позитивних чинників слід віднести наступні:

1. Посилена увага до національного компоненту в культурі на державному рівні та до популяризації історії козацтва, як одного з базових моментів національної ідеології.

2. Проголошення зеленого туризму та внутрішнього туризму одним з пріоритетних напрямків розвитку туристичної галузі в Україні в цілому та Херсонській області зокрема.

3. Можливість підняття шляхом розвитку туристичної галузі культурного та матеріального рівня мешканців сіл Республіканець та Новокаїри, покращення соціального клімату в регіоні.

4. Розташування майбутнього ІКК «Кам'янська Січ» поряд із одною з небагатьох збережених від затоплення Каховським водосховищем Запорозьких Січей. Велике меморіальне та ідеологічне значення цього об'єкту для України.

5. Можливість відтворення на майбутньому ІКК «Кам'янська Січ» точних копій січових будівель у безпосередній близькості до їх археологічних прототипів.

6. Можливість музеєфікації на ІКК «Кам'янська Січ» оригінальних археологічних об'єктів з наступним їх використанням у туристичних цілях.

7. Відносно здорова екологічна ситуація у районі села Республіканець.

8. Відносно невелике антропогенне навантаження на берегові ландшафти затоки річки Кам'янки, можливість впровадження там туристичних маршрутів.

До негативних факторів, що впливають на створення ІКК «Кам'янська Січ» належать наступні:

1. Відсутність задовільної шосейної дороги з асфальтовим покриттям від села Новокаїри до Республіканця.

2. Відсутність у с. Республіканець належної інфраструктури: продовольчих крамниць, закладів громадського харчування, громадських туалетів тощо.

3. Відсутність у розпорядженні Національного заповідника «Хортиця» Акту на постійне користування земельною ділянкою території пам'ятки «Кам'янська Січ».

4. Постійне руйнування залишків Кам'янської Січі внаслідок абразії берегів Каховського водосховища.

Враховуючи вищевикладені фактори, на початковому етапі створення ІКК «Кам'янська Січ» необхідно вирішити низку першочергових задач:

1. Отримання Національним заповідником «Хортиця» Акту на постійне користування земельною ділянкою території пам'ятки «Кам'янська Січ».

2. Негайне примусове вилучення з господарського користування незаконно захоплених ділянок території пам'ятки.

3. Відселення мешканців будинків, зведених на території Кам'янської Січі.

4. Проведення берегоукріплювальних робіт.

5. Точне визначення території пам'ятки та меж її охоронних зон.

Без здійснення всіх вищеназваних заходів не тільки неможливе функціонування філії «Кам'янська Січ» Національного заповідника «Хортиця», як повноцінного музейного, екскурсійного та меморіального об'єкту, але й саме існування пам'ятки в перспективі стоїть під питанням.

Визначаючи місію ІКК «Кам'янська Січ», слід мати на увазі, що уявлення широких кіл пересічних громадян про запорозьке козацтво, його взаємовідносини з мусульманськими сусідами та роль українського народу в освоєнні південних теренів своєї держави надзвичайно поверхневі, сформовані під впливом хибних стереотипів та значною мірою деформовані. Тому основна місія ІКК «Кам'янська Січ» полягає у популяризації історії запорозьких козаків і вихованні поважного ставлення до культурного спадку всіх народів, що населяли триста років тому Північне Причорномор'я – українців-запорожців та їхніх сусідів – ногайців Кримського ханства. Останнє набуває особливого значення в сучасних умовах, коли Кримський півострів та його корінний народ відірвано від України в результаті російсько-імперської агресії.

Метою створення ІКК «Кам'янська Січ» є презентація характерних рис культури та побуту запорожців, обумовлених знаходженням Війська Запорозького Низового під протекторатом Криму, розташуванням Кам'янської Січі на кордоні з кочовим мусульманським світом і тісною взаємодією двох спільнот.

Реалізація поставленої мети обумовлює виконання наступних завдань:

1. Заповнити інформаційну лакуну в уявленнях про історію та культуру запорозького козацтва у нехарактерних для нього умовах перебування під мусульманською протекцією.

2. Подолати упереджене ставлення до «тюркської» складової історичного процесу Півдня України, що панує в масовій свідомості.

3. Музейними засобами висвітлити взаємодію української та тюркської культур.

4. У контексті боротьби за відновлення територіальної цілісності України, сприяти підтримці українсько-кримсько-татарських культурних зв'язків.

5. Показати культуру запорозького козацтва у природно-географічному контексті.

6. Розкрити перед відвідувачем етапи наукового процесу з дослідження минулого.

Дотримання вищевикладених принципів дозволить перетворити ІКК «Кам'янська Січ» на пам'яткоохоронний, освітній, туристичний осередок, центр діалогу культур та міжнародного наукового співробітництва фахівців різних галузей.

Важливим чинником, який впливає на планування ІКК «Кам'янська Січ», є розташування його на території пам'ятки історії національного значення зі всіма притаманними для подібних об'єктів особливостями – зокрема, необхідністю охорони пам'ятки від пошкодження внаслідок господарської діяльності, а також руйнації внаслідок природних процесів. При цьому, в безпосередній близькості від пам'ятки необхідно створити з нуля відсутню на даний момент у с. Республіканець інфраструктуру, без якої функціонування ІКК «Кам'янська Січ», як науково-освітнього, туристичного закладу неможливе. Нарешті, як типова пам'ятка археології Степової України, Кам'янська Січ характеризується майже повною відсутністю видимих на поверхні залишків давніх споруд. Необхідність візуалізації пам'ятки спонукає звернутися до інноваційних технологій, останніми десятиліттями успішно застосованих у туристичній галузі в країнах Європи (див. нижче).

Одною з основних складових ІКК «Кам'янська Січ» є інфраструктура. Вона складається з наступних об'єктів:

1. Асфальтована дорога між селами Новокаїри та Республіканець.

2. Стоянка для авто.

3. Гостьовий будинок (готель).
4. Кафе.
5. Громадські туалети.
6. Книжкові та сувенірні крамниці.
7. Будівля музею.
8. Туристичний наметовий табір.
9. Майдан для проведення святкових заходів.
10. Берегоукріплення.

Територія, що знаходиться у розпорядженні філії «Кам'янська Січ» Національного заповідника «Хортиця», має досить невелику площу. З огляду на цю обставину, а також, виходячи з фінансових міркувань, на першому етапі створення ІКК «Кам'янська Січ» пріоритетною складовою пропонується зробити невеликий інтерактивний комплекс, подібний до широко розповсюджених у Центральній та Західній Європі «археологічних музеїв просто неба» або «археоскансенів».

Археоскансен являє собою комплекс будівель – точних копій давніх споруд певної епохи, досліджених археологічним шляхом. Натурне відтворення «археологічної» будівлі у такому музеї здійснюється виключно автентичними прийомами, без застосування будь-яких сучасних будівельних матеріалів. Чітке дотримання цих умов не тільки відповідає принципам наукової реконструкції, але й підвищує пізнавальну цінність об'єктів та їх видовищність. Як відомо, наочність, емоційність, ефект безпосереднього контакту з першоджерелом є невід'ємною умовою ефективного сприйняття інформації молоддю – основним контингентом екскурсантів. Особливо це стосується дітей молодшого шкільного віку, яким властиве наочно-образне мислення. Спектр діяльності археоскансенів у Європі надзвичайно широкий: від проведення наукових форумів та довготривалих експериментів з селекції примітивних порід худоби й сортів сільськогосподарських культур до занурення відвідувачів у відповідну епоху під час проживання у «давніх будинках» [7, с. 242-256; 8].

На ІКК «Кам'янська Січ» доцільно, уникаючи масштабних і вартісних програм, зосередитися на поступовій реалізації скромного проекту, залучивши для цього позабюджетні кошти [9, с. 82; 10, с. 101]. Археоскансен пропонується розмістити на ділянці, розташованій у північно-західній частині мису «Стрілка», на береговому схилі затоки річки Кам'янки. У зазначеному музеї пропонується відтворити наступні об'єкти:

1. Курінь (один або кілька).
2. Шинок.
3. Кузня.
4. Гончарня.
5. Залізоплавильні печі.
6. Ногайська юрта.
7. Ногайське турлучне житло-бурдей.

Центральним об'єктом у цьому переліку є курінь. Він, як найбільш типова та найкраще археологічно вивчена споруда на Січі, найліпше характеризує повсякденне життя основної маси козаків. За основу для відтворення куреня може слугувати споруда, археологічно досліджена у 1989-91 рр. А.О. Козловським та В.С. Іллінським на східному береговому схилі мису «Стрілка» (місце розташування зазначеного куреня на даний момент вже зруйноване абразією берегів Каховського водосховища) [11, с. 7-8; 12, с. 1-5; 13, с. 54-55]. Графічна реконструкція будівлі на основі археологічних даних та із залученням етнографічних паралелей виконана у 2011-2012 рр. С.В. Верговським [14, с. 94-100; 15, с. 29-33].

Шинок, гончарня, кузня, залізоплавильні печі, також археологічно досліджені на Кам'янській Січі, характеризують козацьку ментальність, звичаї та такий важливий аспект, як розвиток власних ремесел. Наявність же на комплексі ногайської юрти та турлучного бурдею пояснюється політичними обставинами існування Кам'янської Січі. Перебування Війська Запорозького Низового під протекцією Кримського ханства обумовлювало дуже тісні контакти козаків з напівкочовим мусульманським населенням цієї держави. Слід зазначити, що незважаючи на величезну роль тюркських народів у історії України, до цих пір у жодному музеї нашої держави не представлено кочівницьке житло. Тому, на нашу думку, відтворення його на ІКК «Кам'янська Січ» надзвичайно підвищить туристичну привабливість закладу.

Іншим важливим засобом підвищення видовищності археоскансену на ІКК «Кам'янська Січ» може бути впровадження перевірених часом інтерактивних технологій. По перше, мається на увазі участь відвідувачів музею у толоці під час спорудження куренів та занурення туристів у атмосферу козащини шляхом проживання у «давніх» будівлях. Конструктивні особливості козацького житла чітко обумовлені природним середовищем. Тому, беручи участь у спорудженні куреня, чи знаходячись у середині його, відвідувач музею при допомозі кваліфікованого гіда матиме змогу отримати певну уяву про первісну, не ушкоджену індустріальною цивілізацією природу Північного Причорномор'я. Спостереження за різними виробничими процесами (формування та випал посуду, ковальські роботи, плавлення заліза) й участь у них надаватиме деякі практичні навички: викрешування вогню, розпалення багаття, приготування козацьких страв (з наступною їх дегустацією) тощо. У контексті діалогу козацької та турецько-татарської культур не зайвим є розміщення на території ІКК «Кам'янська Січ» такого популярного нині закладу, як кахве-хане (кав'ярня), де напій готується за давніми рецептами і подається у репліках турецьких фільджан (філіжанок).

Вся предметна база експозиції археоскансену в складі ІКК «Кам'янська Січ», на нашу думку, має складатися з новоробів. Це – репліки археологічних артефактів, знайдених на Кам'янській Січі, а також синхронних та близьких за часом пам'яток Півдня України: в Очакові, Олешківській Січі, Хортицькому ретраншементі, Кодаку, Самарі, Бузькому Гарді, а також репліки етнографічних предметів. Це дозволить використати предмети експозиції у музейному інтерактиві, перетворити колись статичний простір і час класичного академічного музею на живий і динамічний.

Наступною складовою ІКК «Кам'янська Січ» пропонується зробити «Археологічний парк *in situ*» (далі – АП). Цей об'єкт являє собою оригінальні археологічні рештки давніх споруд, залишені на своєму первісному місці в розкопі, який обладнано для експозиційного показу. Кам'янська Січ, як археологічна пам'ятка, надає непогані можливості для реалізації зазначеного задуму. Розкопками 2009 р. у північній частині мису «Стрілка» були досліджені два залізоплавильні горна. З огляду на досить гарну збереженість цих об'єктів їхні залишки було законсервовано [16]. Крім того, можна сподіватися на дослідження у перспективі кількох куренів на території, яка сьогодні незаконно знаходиться у користуванні мешканців с. Республіканець. У зазначених спорудах можливе розкриття задовільно збережених залишків кахляних груб, які становитимуть особливий інтерес для відвідувачів музею.

Захищені від зовнішніх впливів скляним покриттям розкопи з рештками оригінальних споруд органічно увійдуть до експозиції ІКК «Кам'янська Січ». По перше, АП створить ефект безпосереднього контакту з першоджерелом. По друге, він презентуватиме глядачеві археологічні прототипи будівель археоскансену, розташованого поруч. По третє, слугуватиме наочною ілюстрацією розповіді екскурсовода про складну роботу археологів.

Справжні археологічні артефакти, вийняті з контексту культурного шару, презентуватиме глядачеві музей академічного типу з класичною експозицією. Головна ціль цієї складової ІКК «Кам'янська Січ» – надати відвідувачу можливість ознайомитися з археологічними прототипами предметів, представлених у інтер'єрах археологічного музею просто неба. Крім того, музей слугуватиме науковою базою працівників закладу.

При створенні експозиції класичного музею доцільно приділити підвищену увагу графічним реконструкціям та картографічному матеріалу. Хронологічні рамки музейної експозиції мають бути набагато ширшими за період функціонування Січі на Кам'янці та існування Запорозького козацтва. Необхідно висвітлити історію всіх поселень, які існували у районі Січі протягом тисяч років – від доби бронзи до нашого часу, показавши тим самим, по можливості, їх історичну спадкоємність, важливість цього населеного місця та його роль в історії регіону [10, с. 99; 17, с. 5].

Будівлі музею невеликих розмірів доцільно надати зовнішній вигляд, схожий з козацьким куренем: низький двосхилий дах, імітація турлучних білених стін, маленькі вікна з круглими шибками тощо. Це дозволить органічно вписати музей в архітектурний контекст ІКК «Кам'янська Січ», розмістивши будівлю серед об'єктів археоскансену.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К.: Віпол, 1997. – 336 с.
2. Горобець В.М. Кам'янська Січ / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова Думка, 2007. – Том 4. – С. 69-70.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3. – 456 с.
4. Иванов П. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. / П. Иванов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1897. – Т. XX. – С. 60-100.
5. Мільчев В.І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв / В.І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 170-178.
6. Сурченко С.В. Кам'янська Січ – історія створення філії Національного заповідника «Хортиця» / С.В. Сурченко // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках і музейній практиці». – Запоріжжя: ПП В.І. Антіпов, 2010. – С. 170-173.
7. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое / Р. Малинова. – М.: Мысль, 1988. – 272 с.
8. Guide to the archaeological open air museums in Europe. – Каррі (МО): Nuovagrafica, 2009. – 186 p.
9. Тітова О. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання / О. Тітова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 81-84.
10. Власов О.Ю. Кам'янська Запорозька Січ як туристичний об'єкт: проблеми та перспективи / О.Ю. Власов // Краєзнавство. – 2012. – № 2 (79). – С. 97-103.
11. НА НЗХ, спр. 702. – 76 арк.
12. НА ІА НАНУ, спр. 1992/76. – 20 арк.
13. Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра / А.О. Козловський // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42-58.
14. Верговський С.В., Власов О.Ю. До відтворення куреня Кам'янської Січі / С.В. Верговський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 92-101.
15. Власов О.В. Карасенко Б.О. 3-D візуалізація козацького куреня з Кам'янської Січі / О.В. Власов // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя: ПП В.І. Антіпов, 2012. – С. 28-35.
16. НА НЗХ, спр. 679.
17. НА НЗХ, спр. 843. – Арк. 5-9.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ «КОД НАЦІЇ»

Актуальність: Створюючи концепцію виставки «Код нації», автори виходили з тої тези, що декоративне мистецтво як специфічна та самодостатня складова культури постає не тільки як її художня галузь, але, передусім, як та духовна сила, що за своїми законами спроможна змінювати суспільство й людину. Звернення до мистецтва кераміки в цьому сенсі не є випадковим. Глина – матеріал, з якого почалося життя. За легендою, Бог саме з глини виліпив першу людину – Адама (у перекладі з давньоєврейської мови ім'я Адам означає «червона земля»). Земля породжує життя, і вона врешті забирає його знов у свої обійми, перетворюючи людське тіло в порошок, горшкову глину. Так обертається вічне колесо буття [2, с. 18]. Вироби з випаленої глини (кераміки) оточують людину в повсякденному житті. Глина стояла біля джерел будівництва, домашнього господарства й писемності. З неї починається історія образотворчого мистецтва. Речі з випаленої глини є найчисленнішими серед рештків, що постають перед археологами. В історії людства не було жодної цивілізації, що не залишила б по собі пам'яток з кераміки.

Гончарство – один з традиційних та відомих на теренах України ще з часів неоліту, промислів. Наявність покладів високоякісних глин зумовила виникнення понад 700 центрів керамічного виробництва. Кераміка цих гончарних осередків, характеризуючись спільними загальноукраїнськими рисами, мала водночас і свої локальні особливості. Саме в керамічних виробах знайшла вираження притаманна українським митцям любов до соковитої пластики та глибокого декоративного кольору. За висловом Ю.П. Лашука, українська кераміка – одне з найбільш яскравих явищ світового мистецтва. Творчі пошуки поколінь народних митців протягом віків обумовили появу таких цінностей, таких перлин мистецької культури, які можна порівняти хіба що зі скарбами української пісні [6, с. 6].

Разом з тим, кераміка довгий час залишалась предметом студіювання вузького кола дослідників, переважно етнографів та археологів. В експозиціях українських музеїв гончарні витвори хоча представлені досить широко, але, на жаль, рідко привертають увагу пересічного відвідувача. Тому вважаємо актуальним презентувати феномен кераміки експозиційним засобами, орієнтуючись на потреби сучасного глядача та суспільства.

Виходячи з вищесказаного, головною *місією* експозиції є створення у відвідувача почуття гордості та приналежності до цивілізації, одним з яскравих проявів якої є керамічне мистецтво; тієї культури, де переплітаються ланцюжки падінь і звершень, розв'язуються вузли протиріч та конфліктів, народжуються мистецькі шедеври й нове життя. *Мета* – презентувати колекцію керамічних виробів з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» і привернути увагу пересічного відвідувача до гончарства.

В зв'язку з цим завдання експозиції полягає у:

висвітленні керамічного мистецтва України в його історичнозумовленій послідовності й поступальності розвитку,

визначенні спадкоємності образотворчих традицій тих етнічних спільнот, що в різні історичні епохи заселяли територію України,

виявленні як загальноукраїнської, так і регіональної специфіки мистецьких процесів,

висвітленні ролі кераміки в системі духовної й матеріальної культури України.

Виставкову залу «Код нації» передбачається створити за допомогою *методу* образної та сюжетно-драматургійної побудови експозиційного середовища. В основу концепційного задуму покладено три ідеї-образи.

1. *Ідея невинного розвитку*, що втілюється в образі СПІРАЛІ – графічному символі, що асоціюється з розвитком, великою творчою силою, природною енергією й спадковістю.

Спіраль є основою композиційної схеми експозиції. Вона представлена в кожному з трьох експозиційних поясів. В нижньому поясі, на підлозі, спіраль викладена з макітер та глеків. Власне, ця нижня спіраль формує границі експозиційного простору. Центр спіралі – гончарний круг, базовим елементом якого є коло. В свою чергу, останнє є символом, семантично спорідненим із спіраллю; воно втілює нескінченність Часу та Простору, відсутність початку та кінця, верха та низу, циклічність тощо. Як відомо, спіраль – це динамічна система, яка, в залежності від способу спостереження, стискається або розкручується. В нашому випадку рух спіралі спрямований від центру (гончарного кола) за годинниковою стрілкою, транслюючи ідею невинного розвитку. Спіраль утворюється за допомогою 22 посудин великих розмірів (макітер, глеків, димаря), розділених між собою лампами. В середині посуду – сіно. В давнину вважалося добрим знаком, якщо в глечик натрушувалося сіно чи солома з гончарської «кучі» (воза з посудом). В сухій рослинності була втілена ідея багатства, а повний горщик трактувався як уособлення благополуччя й родючості [4, с. 337].

В середньому поясі експозиції спіраль презентовано конструкцією трьох вітрин, у вигляді подвійної спіралі. Символ подвійної спіралі асоціюється з молекулою ДНК – носієм інформації, що забезпечує зберігання, реалізацію й передачу з покоління в покоління генетичної програми розвитку і функціонування живих організмів. В контексті трансляції ідеї генетичного зв'язку та спадкоємності важливим є момент, що на деяких, представлених на виставці предметах доби енеоліту-бронзи орнамент зроблений за допомогою руки, залишаючи на них відбитки пальців (так зване тач-ДНК). Продовжуючи асоціативний ряд спіраль-ДНК-людина, закономірно звертаємось до ідеї антропоморфізації глиняного посуду, який вважався символічним образом людини. У давнину вірили, що люди були зроблені з глини, нею вони ставали й після смерті. Елементи персоніфікації посуду виявляються у назвах його частин і деталей (пузце, плічки, ручки, вушка, шийка, горло, носик, боки) та наділенні його голосом (якщо постукаєти), й, навіть, тембром, за яким розрізняли чоловічу (горщик) або жіночу (горщиця) сутність.

Конструкція кожної вітрини-спіралі, подібно до ДНК, складається з двох кованих ланцюгів (полінуклеотидних ланцюгів), з'єднаних між собою «водневими зв'язками». Розташовані на «ланцюгах» експонати – це так звані нуклеотіди. Оскільки вітрини розташовані нижче подіуму для глядачів та сягають майже стелі, складається враження, що вони ніби виходять з надр землі й прямують у Всесвіт, транслюючи ідею тягlosti мистецьких традицій та споконвічного розвитку культури на теренах України.

Образ спіралі простежується й у верхньому поясі експозиції. Стеля оформлена як нічне зоряне небо, яке асоціюється з нашою Галактикою – Чумацьким шляхом, що також відноситься до типу спіральних.

2. *Ідея гончарства*, як специфічного культурного феномену, що втілюється в образі ГОРЩИКА. В Україні горщик постає символічним уособленням гончарства. Процес виготовлення посуду називають «робити або ліпити горшки», а самих гончарів – горшкарями, горшколіпами. Іншими словами, назва горщика переноситься на весь глиняний посуд. Вважається, що той, хто зумів його виліпити, опанував гончарне ремесло. Горщик був основним видом посуду в українців. Він годував родину, й тому з давніх-давен наші пращури шанували його як символ достатку. В цьому контексті пропонується розглядати експозиційний простір як гігантський горщик, що втілюється в асоціативній парі «горщик-хата».

Цей зв'язок викликаний не тільки подібністю форм приміщення й посуду, але передусім їхньою семантичною тотожністю з точки зору уособлення достатку, безпеки та замкненого середовища як окремого мікросвіту. Як відомо, на території сучасної України глина широко використовувалась для спорудження житла, в якому, незалежно від конструктивного типу, стіни, стеля й долівка були покриті глиняною обмазкою. Виникала справжня глиняна оболонка, своєрідне магічне глиняне силове поле, яке в світоглядних уявленнях населення розглядалося як важлива умова підсилення захисної ролі помешкання [4, с. 307]. Глина, як частка плодоносної землі, асоціювалась з добробутом та багатством. Споруджуючи житло, обмежене глинобитними стінами, люди створювали відособлене середовище, що існувало за власними правилами, в якому народжувалось та згасало життя. Простір, окреслений поверхнею глиняного посуду, також заповнювався (народження) або спустошувався (смерть) й знов відтворював певну субстанцію (кашу, молоко тощо). З цих міркувань, асоціація «горщик-хата» обумовлює облаштування експозиційного приміщення у вигляді посудини. В нашому випадку горщик знаходиться в перевернутому стані. Це має символічне значення. Вважалося, що відкриті гончарні вироби характеризуються з негативного боку, оскільки вони були майже незахищені від впливу ворожих, несприятливих сил. Основним способом їх захисту було перевертання. Під перевернутим посудом створювалось особливе, нейтральне щодо людини середовище, в наслідок чого гончарні вироби ставали безпечними для людини. Отже, стеля приміщення – це денце, стіни й частина покрівлі – боки (пузце), заглиблений простір – горло, а подіум для відвідувачів – плічка. Коване огороження, що відділяє подіум від експозиційного простору, уособлює орнамент, нанесений на шийку виробу або вінця, ніби утворюючи пояс-оберіг внутрішнього простору. Згідно принципу антропоморфізації посуду, орнаментом маркувалися ті місця, які в прообразі посудини – людині відповідали найважливішим органам забезпечення життєдіяльності людського організму, а саме: голові, шії, плечам, грудям (мозок і серце). До того ж, за архаїчною традицією шия вважалася одним із трьох місць максимальної концентрації життєдайної енергії людського організму і її взаємодії з енергією навколишнього світу (космосу) [4, с. 321-322]. Отже, огороження-орнамент в даному випадку виконує роль не тільки фізичної перешкоди, але й в метафізичному сенсі розглядається як магічний оберіг горщика-експозиції.

3. *Ідея передачі інформації* розглядається через феномен ОРНАМЕНТУ. Існує думка, що орнамент – це система символів та знаків, які є втіленням первинної магії, проханням про захист, зверненням до потойбічних сил тощо. Перші зразки орнаменту зафіксовано саме на глиняному посуді [2, с. 62]. Орнаментальні мотиви стародавньої кераміки – своєрідна мова, яка виникла задовго до появи писемності, художнє послання (меседж) з глибини віків. В цьому контексті орнамент презентується не тільки як мистецтво декору, але передусім як канал передачі закодованої інформації. До речі, основний мотив розпису трипільської кераміки – подвійні S-видні горизонтальні спіралі та вигнуті широкі стрічки, складені в єдину композицію, на думку деяких вчених розшифровуються як «зв'язок часів» та «зв'язок всього сущого». [3]. Якщо осмислювати декорування як засіб відбиття дійсності в мистецтві, як явище, формування якого знаходилось під впливом цілого комплексу факторів соціально-економічного характеру, міжетнічних взаємозв'язків та впливів, то в такому сенсі орнамент постає своєрідним дороговказом, засобом дослідження етнічної історії, тих генетичних й культурних зв'язків, що обумовили особливості української культури.

Виходячи з цього, конструкція вітрин, що уособлює ДНК, складається з двох стрічок (ланцюжків) та перетинок між ними (водневих зв'язків), які виконані як орнаментальні пояси. Один з «ланцюжків ДНК» першої спіралі (вітрини) являє собою кований орнамент, складений із характерних для середнього трипільського періоду S-

подібних елементів, зображених ангобом на посудині під інв. № 29598/КС-1737. Інший – орнамент, притаманний кераміці племен середньостогівської культури, зображений насічками на горщику під інв. № 28524/А-1242. Так звані «водневі зв'язки» між ланцюжками спіралі є орнаментами, що представлені на посуді племен ямної культурно-історичної спільноти (інв. № НДФ-40181) – намистоподібний мотив, виконаний штампом полої трубочки; катакомбної культурно-історичної спільноти (інв. № 3140/КС-442) – прокреслені зигзаги; зрубної культурно-історичної спільноти (інв. № 26239/А-35) – трикутні композиції, виконані штампом перевитого шнура. Обидва ковани «ланцюжки» другої спіралі (вітрини) презентують орнамент, виконаний «опискою» на посуді, виявленому на місці Кам'янської Запорозької Січі (інв. № 1945/КС-324 та інв. № 1943/КС-322). Так звані «водневі зв'язки» між ланцюжками спіралі презентують орнаменти, що зображені на скіфському горщику (інв. № 2147/КС-417) – прокреслені вертикальні ялинки; на вінчику фрагмента глека XIII-XIV ст. з хортицького поселення «Виноградне» (інв. № НДФ-14737) – прокреслені горизонтальні хвилі в 4 ряди; на горщиках XVIII ст. (інв. № 1364/КС-168) – червона описка, хвиляста лінія. Третя «спіраль ДНК» (вітрина) складається з двох кованих «ланцюжків», перший з яких демонструє петриківський розпис з традиційними букетами розквітлих півоній, жоржин, «цибульок», кетяг та китиць. На жаль, кераміка цього самобутнього гончарного осередку відсутня в колекції заповідника на час створення концепції. Проте авторами експозиції ведуться постійні пошуки на аукціонах та запланована етнографічна експедиція в с. Петриківка Царичанського району Дніпропетровської області для поповнення музейної фондозбірки керамічними виробами цієї декоративної школи. Другий «ланцюжок» – орнамент «косівського» типу (інв. № КС-1350) з елементами вигравірованого малюнка рослинного і геометричного характеру. Перетинки між «ланцюжками» (водневі зв'язки) виконані як орнаменти, зображені на макітерці (інв. № КС-1215), мисці (інв. № КС-1209) та макітрі (НДФ-14071), що характеризуються виразними ритмом, чергуванням крупних і дрібних елементів.

Таке концептуальне використання ідеї орнаменту дозволяє створити:

1) цілісну художню композицію, де поєднання образу ДНК та орнаменту є уособленням каналу передачі закодованої інформації від носіїв поліетнічних спільнот, що побутували на теренах України на протязі тисячоліть, наступним поколінням; акцентувати увагу на їх взаємозв'язках та взаємовпливах;

2) багатоярусний складний візерунок, де кожен ярус розписується за власною системою та ритмом, відображаючи розмаїття локальних особливостей та загальноукраїнський характер декорування;

3) презентувати варіативність орнаментальних мотивів від простого, суворого, геометризovanого закарпатського до складного рослинно-квіткового на Дніпропетровщині й Київщині;

4) продемонструвати орнаментальний розпис як найбільш поширений серед принципів декорування керамічного посуду в Україні;

5) презентувати два найзагальніші прийоми виконання розпису: за допомогою гончарного круга та вільно від руки.

Запропоноване концептуальне осмислення керамічного мистецтва з точки зору зазначених вище трьох ідей-образів дозволяє розглядати гончарство не тільки як феномен народної культури, а як вияв світогляду етносу та, вслід за О. Пошивайлом, таку знакову систему, що дозволяє народам орієнтуватися і гармонійно співіснувати в навколишньому середовищі [4, с. 306].

Зміст концепції базується на *сюжеті*, що за подачею є міні-виставою тривалістю 4,5 хв. Центр композиції – гончарне коло, яке транслює головну ідею експозиції – оберт життя, розвиток, безперервність. У стародавніх народів за формою і

призначенням архаїчний гончарний круг осмислювався як чоловіче життєдайне начало, а чаклування за кругом гончарів, їхні маніпуляції з глиною ототожнювалися з актом запліднення і народження нового [4, с. 315-316]. Тому на поверхні верхняку – грудка глини – субстанція, з якої починається магія створення виробу. Коло є початком спіралі, що викладена з макітер й глеків на долівці та трьох вітрин. За сценарієм, приміщення знаходиться в суцільній темряві. З початком музичного супроводу гончарний круг починає освітлюватись і обертатися за годинниковою стрілкою й нібито від нього почергово загоряються лампи, розташовані на долівці між посудинами. Так утворюється спіраль нижнього експозиційного поясу. За нею на стелі включається верхня спіраль. Згодом поетапно починають різними кольорами світитись вітрини з експонатами, які обертаються навколо своєї осі, що надає можливість краще презентувати предмети з експозиційної точки зору. Завдяки заглибленню долівки приміщення на 1 метр, висоті «ДНК» (4,3 м), а також обертанню вітрин зліва направо утворюється враження, що вони виходять немов би з надр землі та прагнуть у космос, символізуючи нескінченність. Кульмінацією вистави стане загальне освітлення приміщення, при якому зникає кольорова підсвітка вітрин, надаючи можливість глядачам роздивитись експонати в їх натуральному стані.

Структура експозиції. Структура експозиції передбачає чотири тематико-експозиційні комплекси: комплекс предметів нижнього експозиційного поясу (гончарне коло та 22 великі керамічні вироби); I вітрина (доба міді-бронзи); II вітрина (VII ст. до н.е. – XVIII ст.); III вітрина (XIX-XXI ст.). Ковані вітрини облаштовані за однією схемою. Стрижень композиційної будови кожної подвійної спіралі утворюють найбільш репрезентативні, в переважній більшості габаритні керамічні вироби. По боках орнаментальних стрічок закріплені інші експонати.

В I вітрині представлені витвори трипільської, середньостогівської, ямної, катакомбної, багатоваликової та зрубно-сабатинівської культурно-історичних спільнот. В II вітрині – кераміка, характерна для скіфської, сарматської, гунської, черняхівської, слов'янської, золотоординської культур та вироби доби козацтва. III презентує розмаїття гончарних осередків XIX-XXI ст. та авторські роботи, виготовлені сучасними майстрами.

Науковий зміст експозиції. Експонування предметів підпорядковано наступним вимогам:

відтворення по обидва боки кожного ланцюга хронологічного порядку культур знизу-вверх (окрім III вітрини);

розташування найцікавіших, ефектних предметів та комплексів в межах робочого поясу;

компонування виробів за принципом належності до певної археологічної пам'ятки (наприклад, посуд культового призначення ямної спільноти з поховального комплексу на місці забудови історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» (о. Хортиця) (інв. № 27646/А-925, 27645/А-924, 27629/А-908); фрагменти середньовічних чаш, знайдених в Херсонській області на Великому Потьомкінському острові (інв. № 2034/КС-364 (1, 2), 2038/КС-368, НДФ-314 (1-3), НДФ-315 (1-3), НДФ-216, НДФ-226 (1), НДФ-226 (2), НДФ-228 (1), НДФ-290 (1, 2), НДФ-294 (1), НДФ-296 (1-2)); посуд, виявлений на місцях Кам'янської та Покровської Запорозьких Січей (інв. № 1368/КС-168, 2017/КС-354, 773/КС-80, 27748/А-1026, 27834/А-1069));

формування комплексів за функціональним призначенням (наприклад, курильниця ямної культури (інв. № 28474/А-1222), виявлена на Третій курганній групі та чотирикутний жертвник катакомбного часу (інв. № 26238/А-34), знайдений в кам'яній закладці в гирлі балки «Молодняга» (о. Хортиця); скіфські циліндричні та біконічні пряслиця зі скелі «Думна» на о. Хортиця (інв. № 27218/А-580, 27219/А-581, 272120/А-582); пряслиця періоду Київської Русі з поселення Протовче (о. Хортиця)

(інв. № 2039/КС-369, 18413/КС-964, 18414/КС-965, 23215/КС-1077, 23217/КС-1079, 27177/А-540, 27178/А-541, 27179/А-542, 27180/А-543, 27181/А-544); курильні люльки із виробничої майстерні XVIII ст. м. Славути Хмельницької області (інв. № 29123/КС-1388, 29309/КС-1574, 29246/КС-1511, 29134/КС-1399), 29333/КС-1598, 29211/КС-1476, 29212/КС-1477, 29213/КС-1478, 29214/КС-1479, 29617/КС-1740));

демонстрація різновидів посуду, що відноситься до певної культури (наприклад, два типи горщиків багатоваликової кераміки: орнаментований валиковим орнаментом (інв. № 27520/А-827, 27521/А-828, 27522/А-823) та прикрашений тільки зачіпами по краю вінець (інв. № 27763/А-1039); кахлі XVII-XVIII ст., що презентують два варіанти оздоблення: витісненням у рельєфній формі (інв. № 25422/КС-1102, 989/КС-122, 989/КС-122, 990/КС-123, 1936/КС-315, 991/КС-124, 1929/КС-308, 1939/КС-318) та підполивним розписом (інв. № 4060/КС-462, 4063/КС-465, 4061/463 (1, 2)).

В контексті предметної реалізації концептуальних засад виставки експонатура вітрин відображає:

культурний розвиток на теренах України по обидва боки Дніпра з давніх-давен (на Правобережжі – трипільської культури, на Лівобережжі – племен степових скотарів середньостогівської культури, контакти між якими позначилися появою в кераміці пізніх трипільців посуду з домішкою товченої черепашки й шнурового орнаменту, а середньостогівські горщики цього часу стають плоскодонними) [1, с. 165-167];

генетичний зв'язок між спільнотами, що в різні часи проживали на українських теренах (наприклад, середньостогівців із племенами ямної культурно-історичної спільноти [5, с. 11]);

поліетнічність культур, що зробили помітний внесок у становлення української нації (на прикладі кераміки скіфів, сарматів, гунів, черняхівців);

контакти з іншими європейськими народами (на прикладі знахідок грецьких амфор на о. Хортиця);

тему регіональних художньо-стильових ознак (манеру трактування декоративного образу, колористику, техніку декорування, прийоми орнаментування);

появу в українській керамічній пластиці ХХ ст. нових (наприклад, багатофігурних скульптурних майолікових композицій) та розвиток традиційних напрямків.

Колекція керамічних виробів з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» розглядається з точки зору:

хронології (від енеоліту до сучасного періоду)

різноманітності глин та способів обробки (фарфор, фаянс, теракота, майоліка, шамот);

галузей її застосування (побутова (посуд, люльки, прясла); будівельна (цегла, черепиця, кахлі, димарі); декоративно-ужиткова (скульптура, іграшки, вази, свічники, сувеніри); аптекарська (ступи, мисочки, баночки); ритуальна (кадильниці, жертвовники));

типів посуду: горщик, глечик, макітра, ринка, казан, котел, миска тиква, барило, баклага, куманець, кухоль, димар, чайник, чашка, банка (слоїк), бабушник, пасківник, двійнята;

техніки виконання (ліпна/гончарна);

техніки декорування (лощення, задимлення, ангобування, ріжкування, обливання, фляндрування, орнаментальний та орнаментально-сюжетний розпис, гравірування, декоративне покриття поливами, ліпне декорування з наступним покриттям поливами, зіставлення різних фактур, штампування);

семантики орнаменту;

регіональних особливостей.

Предметна база експозиції презентує колекцію, що складається з 400 предметів основного та науково-допоміжного фондів.

Вимоги до архітектурно-художнього рішення. Для створення експозиції «Код нації» обрано будівлю, що за технічною документацією й художніми проектами визначається як «Січова школа». За плануванням будівля поділена на декілька приміщень. Під експозицію планується використати так звану «учбову кімнату» площею 55,8 м² (8200x5800). Архітектура цього об'єкту передбачає 6 вікон, центр приміщення позначений сволюком, що підтримується двома стовповими опорами. Зазначені вище особливості сюжету експозиції обумовлюють проведення наступних будівельних робіт: 1) демонтаж сволюка та опорних колон, 2) оформлення стелі під скатами даху, 3) закриття вікон з середини напівколодами, 4) демонтаж дерев'яної підлоги й заглиблення долівки на 1 м.

Кольорове рішення експозиції обумовлене необхідністю дотримання символіки барв. Як зазначалось раніше, виставкове приміщення уособлює гігантський горщик. Горщик зроблено з червоної глини – глею, тому стіни експозиції пофарбовані у червоно-коричневий відтінок. Обрання цього кольору продиктоване, по-перше, необхідністю створення фону, який не відволікає увагу відвідувача, поглинає світло, а підсвічені керамічні предмети виглядають на ньому презентабельніше. По-друге, особливим ставленням до глею в давнину. Під рудою глиною уявлялася земля, замішана на крові Бога, і тому створений з неї посуд наділявся особливими магічними властивостями. У виготовленні столового посуду з червоної глини, як і в пофарбуванні його в червоний колір, втілювалися також уявлення стародавніх народів про те, що життєва енергія циркулює в організмі разом із кров'ю: дотримання символіки кольору було однією з передумов магічного забезпечення високої енергонасиченості і біологічної активності глиняних виробів [4, с. 309].

Окрім того, кольорова палітра експозиції представлена підсвіткою трьох вітрин. Цікаво, що для багатьох керамічних осередків України було характерне використання саме трьох акцентних кольорових плям (наприклад, для Петриківки, Косова). Червоний колір освітлення I вітрини символізує вохру, кров, вогонь, які використовувались під час ритуальних дійств. Жовтий колір освітлення II вітрини символізує зерно (кашу), яке готували в горщику – посуді, що символізує українське гончарство. III вітрина підсвічується білим кольором, що асоціюється з молоком, яке, в свою чергу, – з глечиком-молочником, що також є одним із гончарних символів.

Слід відмітити поступову насиченість кольорової палітри самої експонатури, яка в I вітрині майже монохромна (темно-сіра, окрім двох трипільців), в II вітрині з'являються нові кольори, а III вітрина – вибух різнобарв'я.

Освітлення та застосування аудіальних засобів. Хореографія освітлення експозиції досить складна: від повного затемнення, поетапного запалювання ламп нижньої й верхньої спіралей, поступової кольорової підсвітки вітрин до загального освітлення всього приміщення. Світло виступає своєрідним диригентом вистави та власне й керує оглядом експозиції.

В якості музикального супроводу використаний твір відомого американського композитора Джеймса Ньютона Ховарда «The gravel road». За композицією він умовно поділений на чотири мотиви, що відповідає демонстрації окремих тематико-експозиційних комплексів.

Необхідною умовою є синхронізація музики, освітлення та руху. Це й стане критерієм досягнення необхідного емоційного ефекту.

Очікувані результати. Презентація на зазначених вище засадах колекції кераміки в експозиції «Код нації» має не тільки привернути увагу пересічного відвідувача до феномену гончарства, викликати емоційний зв'язок з минулим, але, головне, зламати

стереотипи в уявленні про музей як сховище мертвих раритетів та спонукати прийти до нього знову.

Представлені на виставці гончарні вироби з регіонів нашої держави, які були заселені різними етносами й мали особливий шлях розвитку, презентують передусім українську культуру. В цьому контексті, на наш погляд, є символічним, що виставка «Код нації» появиться саме на Хортиці – острові, що єднає Україну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія Української РСР: У 3-х т. Т. 1: Первісна археологія / від. редактор Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1971. – 451 с.
2. Крутенко Н.Г. Розповіді про кераміку: книжка про глиняний горщик, полив'яну кахлю, цеглу та фарфорову чашечку. А ще про тих, хто їх виготовляє / Н.Г. Крутенко. – К.: Либідь, 2002. – 252 с.: іл. – ISBN 966-06-0240-5.
3. Паламарчук Є. Зорі Трипілля / Є. Паламарчук, І. Андрієвський. – 2-ге вид. – Вінниця: Теза, 2007. – 142 с.: іл. – ISBN 966-8317-54-8.
4. Пошивайло О. Гончарство в системі традиційно-побутової культури українців / О. Пошивайло // Українці: історико-етнографічна монографія: у 2-х кн. Кн. 1 / за наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – С. 306-338. – ISBN 966-7322-04-1.
5. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
6. Українське народне мистецтво. Кераміка. Скло: альб. / упоряд.: Ю.П. Лашук, В.Ф. Рожанківський та ін. – К.: Мистецтво, 1974. – 214 с.

Косицька З.М.

м. Київ

УКРАЇНСЬКІ РІЗАНИ ПАПЕРОВІ КУСТОДІЇ XVIII СТ.

За часів Гетьманщини в Україні була поширена практика високохудожнього оздоблення паперових кустодій – невеликих підкладок з білого паперу, на яких робили відтиски печаток [2, с. 361]. Краї паперових кустодій значно виступали за межі самого зображення, зберігаючи в такий спосіб його цілісність. Центральну значну частину підкладок лишали незайманою, поля їхні часто декорували за різноманітними схемами. Траплялося, що мотиви на них вирізували. За такої практики склалися обставини, коли писарі військових, церковних, цехових чи інших корпоративних канцелярій, а також різні приватні особи вищих верств населення почали оволодівати мистецтвом вирізування з паперу та постали першими майстрами тоді нового в Україні виду художньої творчості.

Сучасні дослідники вбачають у цих вирізках [5, с. 11] своєрідні праобрази витинанок – паперових оздоб сільського інтер'єру, які були поширені в Україні від кінця XIX ст. майже до кінця XX ст. Особливого розквіту витинанки набули на зламі XIX-XX століть. Тому для наукових досліджень кустодії мають подвійну цінність: як предмети сфрагістики і як мистецькі твори, виконані у техніці вирізування.

Форми паперових кустодій XVII-XVIII ст. були різноманітними, найпоширеніші – квадратні, прямокутні, трикутні, ромбоподібні, трапецієподібні [4, с. 13], а також на зразок розет (квітів, зірок), навіть картушів [2, с. 361]. Іноді вони за обрисами повторювали контур печатки, іноді мали відмінності, утім, за всякого рішення, обрамлення композиції намагалися зробити гармонійним. Схеми оформлення найчастіше закладали на основі двох-чотирьох перехрещених у центрі осей (ромб, квадрат, розета) чи однієї центральної (дзеркальна симетрія).

Краї оформляли також за різними вподобаннями, найчастіше як гострі / тупі промені, стилізовані пелюстки, переплетені гілочки тощо. Вирізані орнаментальні схеми, як правило, складали рослинні мотиви або ж на зразок арматури чи герба. Траплялося, що кустодії додатково декорували після вирізування перевитою кольоровою шовковою, оксамитовою або ж парчевою стрічкою (жовтою, червоною,

зеленою, блакитною тощо). Найчастіше її розташовували в нижній частині. Подібні соковиті доповнення могли практикувати лише в полкових канцеляріях чи інших центральних військових установах, в яких були зосереджені найкращі представники писарської справи, а також відповідне матеріальне забезпечення. Традиція тиснених печаток та мистецьке оформлення паперових підкладок збереглася в окремих установах до початку ХХ ст. Багатство декору залежало, переважно, від значимості документу, художніх навичок та смаків виконавця.

У музейних фондах України збережено цікаві експонати, що представляють цей вид декору ХVІІ-ХVІІІ ст. і свідчать про широкий діапазон смаків і можливостей тодішніх майстрів мистецтва вирізування з паперу. Ці зразки виконані за різними композиційними схемами, найчастіше за двома-чотирма перехрещеними радіальними осями, рідше за однієї вертикальної вісі, в останньому випадку представлені символічні «вазони», круглі чи овальні вінки тощо.

Зупиняючись на експонатах Національного музею історії України, відзначимо, що переважна більшість кустодій колекції датується ХVІІІ ст. Зокрема, на Універсалі Генеральної військової канцелярії (м. Глухів), виданому в 1738 р. Стефану Барановському про підтвердження володіння млином (НМІУ, інв. № РД-86), кустодія має пишній ажурний фітоорнамент. Сам відтиск представлено у формі круга, у центрі якого розміщено зображення постаті лицаря, озброєного мушкетом і шаблею. Довколишній паперовий вирізаний декор має значні розміри (16,5x17,5 см), і кустодія закриває частину тексту внизу документа. Цим створена додаткова гра різного тла, який проглядає крізь ажур – чистого й писаного. Порівняно значні відстані між тонкими витіюватими галузками орнаменту дозволяють читати основний текст документу, що було, ймовірно, задумано від початку. Багатство світлотіні увиразнює оздобу. Фітомотиви розташовані за дзеркальною схемою на зразок медальйона / вінка (з однією вертикальною віссю симетрії). Розріджене розташування мотивів та спрямування більшості галузок угору дає можливість сприймати композицію і як пишній символічний «вазон». Стилестично трактування мотивів близьке до тогочасного архітектурного декору, церковної пластики [1, с. 155-183; іл. 29, 27, 28.], книжкових графічних заставок [3, с. 13, 16, 19] тощо. Особливої схожості їм надають переплетення тонких динамічних хвилястих стебел та стилізованого листя аканту, що в цьому випадку має вузькі й дещо округлі лопаті. Подібно вирішені також криноподібні елементи. Деякі з квітів нагадують низки зменшуваних намистин, які водночас можуть символізувати виноград.

Майже аналогічний декор, у якому домінують хвилясті натуралістичні листки аканта, а також символічні квіти, утворені невеликими опуклими півсферами, розташованими одна за однією від більшої до меншої, спостерігаємо в фітоморфних елементах ліпного декору дзвіниці Софії Київської та брами Заборовського. Кустодія з відтиском міцно прикріплена до документу внизу неширокою шовковою стрічкою золотаво-жовтого кольору, пронизуючи ажур у кількох місцях, створюючи зображення символічного хреста. Додатковий мотив до загальної композиції вписано дуже гармонійно. На нижньому рамені шовкового хреста стрічка зав'язана невеликим бантом із довгими кінцями. Остання деталь додає артефакту особливої урочистості й значимості.

Аналогічно вишукане оформлення спостерігаємо на Універсалі 1742 р. (м. Глухів), виданому Генеральною військовою канцелярією про призначення пана Барановського сотником Козелецької сотні (НМІУ, інв. № РД – 2; 57,5x45,5). Документ має круглу печатку із зображенням, як і в першому випадку, озброєного лицаря. Уся композиційна структура вирішена також за однієї вертикальної вісі симетрії. Фітоорнамент довкола відтиску представляє ніжний розлогий вінок (13x15 см), утворений тонкими галузками з парними та почерговими видовженими

загостреними і округлими листками (НМІУ; інв. № РД-2). Усі елементи розташовані вільно. Майже реалістичне філігранне зображення розлогого віття надає творіві графічної досконалості. Частина вирізаних мотивів також укладена на площині із каліграфічним текстом. Кустодія до Універсалу прикріплена широкою червоною шовковою стрічкою, з якої вгорі печатки сформовано об'ємну розету, з боків її укладено на зразок шалеподібного коміра. Під відтиском кінці стрічки зав'язані, звисаючи за документ короткими кінцями. Поруч із тендітним паперовим вирізаним оздобленням декор із широкої яскравої червоної стрічки сприймається масивною плямою, майже закриваючи собою печатку.

Грамота, написана «Божією милостію смиренний Маріоном, православним єпископом Переяславским и Бориспольским» в 1778 р., також має щедро оформлену кустодію (без стрічки). У тексті йдеться про затвердження за протопопом І. Радзимовським приходу (НМІУ; інв. № РД-7632). «Печатью утвержденная, выдана въ катедре нашей Святовознесенской Переяславской». На відтиску печатки представлено іконографічний сюжет Вознесіння Христового з постаттю Пресвятої Богородиці у центрі (в даному разі ледь угадувану). Із боків Богородицю оточують чіткіші постаті 12-ти апостолів. Постаць Ісуса Христа на хмарах завершує композицію вгорі. Внизу під ногами Пресвятої Марії зображена гора Голгофа у вигляді сходинок із хрестом – символом Розп'яття. Поєднання антропоморфних мотивів із символіко-предметним оточенням, відтворення сцен із життя Ісуса Христа й Богородиці характерне для багатьох тогочасних зображень, особливо, створених у церковному річищі.

Розглядувана кустодія за формою овальна, як і відтиск печатки. Обрамлення нагадує пишний вінок (12,5x13,5). Його орнаментика гармонійна щодо стилістики відтиску, рослинні переплетені мотиви репрезентують стиль українського бароко. Паперові квіти й листки подібні до природних аналогів, останні зображені також і на зразок аканта. Художнє рішення нагадує графічні заставки у книзі «Київський патерик» [3, с. 13, 16, 19], виконані м'якими лініями з використанням подібних мотивів.

Представлені для розгляду зразки вирізняються особливо пишним декором, проте більшість тогочасних паперових кустодій мали значно простіше оформлення – у вигляді ромбів без прорізів, восьми / шістнадцяти пелюсткових розет, восьмикутних / шестикутних зірок тощо. Навіть за найскромніших мотивів симетричне множення елементів створювало щораз нові своєрідні ефекти. Зокрема, на грамоті 1719 р. єпископа Луцького і Переяславського Кирила Шумлянського (м. Переяслав), де йдеться про висвячення Захарія Івановича в сан диякона (НМІУ, інв. № РД – 17), кустодія має форму ромба без прикрас (сторони 7,5 см). Чіткий відтиск печатки із зображенням дванадцяти постатей апостолів постає на документі головним декором. Вони розміщені за білатеральною схемою – з кожного боку по шість фігур на зразок традиційних іконографічних композицій. На передньому плані відтиску серед інших праворуч зображено св. ап. Андрія Первозванного із характерним Х-подібним, так зв. Андріївським хрестом. Два крилаті ангели зображено вгорі одразу над апостолами, вище за хмарами Христос, який усіх благословляє. Проста ромбоподібна форма кустодії в цьому разі увиразнює композицію відтиску, акцентуючи на ньому головну увагу.

Розглянуті паперові різані кустодії, створені українськими писарями військових, церковних та інших канцелярій постають оригінальними прикрасами на документах XVIII ст. У зразках із пишним оздобленням багатство лінійних форм та композиційних схем стилістично близьке до тогочасного графічного, металевого, архітектурного декору, зокрема до стилю українського бароко, що в цьому разі обумовлено особливостями техніки вирізування. Джерелами для копіювання та наслідування

могли бути елементи із заставок книг, зокрема, «Київського патерика», сакральної металопластики, різьблених іконостасів, архітектурного декору, наприклад, дзвіниці храму Софії Київської та брами Заборовського тощо. Орнаментака різаних кустодій має симетричні композиції, які завдяки наскрізним мотивам набувають додаткової світлотіньової виразності. Особливо популярними мотивами були листя аканту, квітів абстрактних і природних форм, найчастіше зображених м'якими й водночас динамічними лініями, різні інші елементи. Українські майстри, зокрема, писарі, в такий спосіб створювали пишну святковість навіть на офіційних документах.

Як бачимо, доступний пластичний папір при виготовленні кустодій в діловодстві прислужився не тільки для утилітарного використання відтисків печаток, а з його допомогою писарі та інші грамотні особи могли проявити також власні естетичні смаки та уподобання. У такий спосіб вони опосередковано відтворювали мистецьке середовище. Традиція художнього оздоблення кустодій демонструє багату натуру українців та вплив тогочасного стилю українського бароко.

Список скорочень:

1. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАНУ – Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України
2. НМІУ – Національний музей історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боньковська С. Церковний художній метал // Історія декоративного мистецтва України. В 5-ти т. – Т. 2. Мистецтво XVII-XVIII ст. / ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАНУ; гол. ред. Г. Скрипник / С. Боньковська. – К., 2007. – 155-183 с.
2. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. А-К. Т. 1 / Мін. освіти і науки України, Львівська академія мистецтв, Науково-дослідний сектор; Кафедра історії і теорії мистецтва; за заг. ред. акад., проф. Я.П. Запaska. – Львів: Афiша, 2000. – 363 с.: іл.
3. Патерик Києво-Печерський / За ред., написаною 1462 р. по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном. Року Божого 1998; упоряд., переклад укр. І. Жиленко. – К.: КМ Academia, 1998. – 348 с., 37 іл.
4. Ситий І.М. Козицькі печатки Гетьманщини (середина XVII-XVIII ст.) За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2002. – 19 с.
5. Станкевич М. Українські витинанки. – К.: Наук. думка, 1986. – 124 с.: іл.

Кукса Н.

м. Чигирин

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ: КРИНИЦЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ІЗ ЗАМЧИЩА ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У СУБОТОВІ

Однією з найбільш цінних пам'яток пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я є багаточислове городище в Суботові, більше відоме як замчище Хмельницьких. Попри свою значимість, досі залишається малодослідженим – всього на 10% від загальної площі, яка становить 2 га.

Археологічні дослідження, що мали місце в 50-х, 70-х, 90-х рр. ХХ ст., дозволили виявити лише окремі фрагменти забудови середини XVII ст. – підмурки кам'яної споруди та в'їзної вежі.

У червні 2006 р. внаслідок сильної зливи за 30 м від підмурків кам'яниці у західному напрямку утворився провал, що мав глибину близько 3 м, який спочатку був визначений як можлива частина підземних комунікацій, які, безперечно були необхідними для нормального функціонування замиської резиденції Богдана Хмельницького. Проте проведені пробні бурові дослідження, виконані за допомогою сучасного обладнання фахівцями Правобережної розвідувальної експедиції (керівник Н. Шевченко) у липні 2006 р., показали, що це залишки колодязя, глибиною до 18 м [1].

У процесі розчищення криниці, окрім супроводжуючого матеріалу XIX – першої половини XX ст., були виявлені фрагменти дубового зрубу, внутрішні розміри якого 1х1 м, зовнішні – 1,1х1,1 м, висота збереженої частини 1 м, дрібні фрагменти сіроглиняної і димленої кераміки [2, с. 25].

Не менш цікавою знахідкою стала монета – лівонський солід шведської королеви Христиани (Кристини) (1632-1654 рр.). Дані знахідки, виявлені на глибині 17-18 м, дають підстави припускати, що колодязь був одним з джерел водопостачання замку Богдана Хмельницького.

Оскільки знаходився поблизу можливого місця розташування гетьманського будинку, не виключено, що сам гетьман, його родина використовували воду з цієї криниці.

Безперечно, у замку було кілька автономних джерел водопостачання. Один колодязь аж ніяк не міг би забезпечити потреби в питній воді численних мешканців замку. Життєво необхідними були також гідранти, звідки брали воду на випадок пожежі. Якщо брати до уваги, що основна частина забудови замку була дерев'яною, постійно існувала потенційна небезпека виникнення пожежі навіть в мирний час. Звісна річ, кілька колодязів, як і виявлений, знаходилися по периметру садиби понад частоколом.

Колодязь було розчищено і відновлено. Встановлено бетонні кільця та сучасний зруб.

21 вересня 2007 року відбулося його освячення настоятелем Свято-Іллінської церкви ієреєм Володимиром Гладковським.

Таким чином, криниця під умовною назвою «Богданова» стала одним з найбільш притягальних об'єктів екскурсійного маршруту історичними місцями Суботова, пов'язаними з ім'ям Богдана Хмельницького.

Згідно концепції музейної експозиції «Суботів – родовий маєток Хмельницьких» [3, с. 1-5], яку заплановано облаштувати у павільйоні, спорудженому над автентичними залишками кам'яниці на замчищі Хмельницьких, передбачено реконструкцію зрубу колодязя згідно опису П. Алепського, який подорожував Чигиринщиною 1654 р.: «...Увагу автора... (Павла Алепського – Н.К.) звернув на себе колодязь з колесом і двома ланцюгами: «оден ланцюх підіймається, другий спускається» [4, с. 994].

Безперечно, багаточислове городище в Суботові має потужний культурний шар, який потребує подальших системних археологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет о результатах второго этапа экспедиции по поиску погребения Богдана Хмельницкого. – Интернет-ресурс: <http://www.esz.org.ua>.
2. Гугля В. Замчище Хмельницьких: нові знахідки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей / Бібліотечка «Часи козацькі». – Вип. 17. – К., 2008. – С. 25.
3. Кукса Н. Концепція музейної експозиції «Суботів – родовий маєток Хмельницьких». – Чигирин, 2008 // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 994.

Левенко О.Ю.

м. Київ

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ТЕАТРАЛЬНОГО, МУЗИЧНОГО ТА КІНОМИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Колекція українських народних музичних інструментів в Музеї театального, музичного та кіномистецтва України (далі МТМК України) була започаткована провідним науковим співробітником відділу українських народних інструментів, заслуженим працівником культури України, професором ДАККіМ Леонідом

Черкаським у 1969 р. і на сьогоднішній день вона складає понад шістсот одиниць. Важливу частину колекції становлять старовинні музичні інструменти козацької доби, та їх сучасні реконструкції.

Відвідувачі МТМК України можуть ознайомитися з українськими народними інструментами минувшини у відкритому показі на постійно діючій виставці «Живії струни України» та фондах Відділу українських народних інструментів. До унікальних музичних інструментів, що зберігаються в музеї відносяться: колісна ліра XVIII ст., гусла-ящик XVIII ст., торбани XVIII-XIX ст., старовинні кобзи XVIII-XIX ст., гусластіл XVIII-XIX ст. Вагоме місце серед цих старовинних інструментів займають також чотири бандури невідомих майстрів XVIII-XIX ст. Три з них потрапили до музею із колекцією, зібраною композитором М. Лисенком (№ Рч-2577, № Рч-2579, № Рч-2580), що були передані у 1974 р. з ІМФЕ ім. М. Рильського. Всі ці музичні інструменти відносяться до загальнонаціонального інструментарію, тобто є такими, що були розповсюджені по всій території України.

Торбан та столовидні гусла побутували серед таких верств населення як дворянство, духовенство, представники інтелігенції. Відповідно, і торбаністи та гусларі належали до представників цих верств населення. Також виконавцями на торбані та гуслах були придворні співаки, вільні козаки і міщани – в їх репертуарі були народні пісні і танці, композиції до супроводу вертепного дійства та інструментальні номери з театральних вистав того часу [1, с. 10-14]. Музикознавець Я. Штелін писав про українських гусларів, що вони «з винятковою виразністю виконують найновіші італійські композиції з театральних балетів, оперних арій і цілі партити найскладнішої гармонізації» [2, с. 74].

В експозиції постійнодіючої виставки «Живії струни України» можна побачити торбан роботи невідомого майстра (№ Рч-3464), що датується кінцем XVIII – початком XIX ст. Цей інструмент було передано до колекції музею у 1985 р. з фондів Державного музею України народно-декоративного мистецтва. Корпус інструмента лютнеподібний і складається із п'ятнадцяти клепок. Розмір інструмента – 107 см на 35 см. Торбан має двадцять струн на грифі і десять – на корпусі (приструнки), з них: шість байорків, чотирнадцять втор та десять приструнків. Інструмент має подвійну головку лекальних форм. На верхній головці врізаний передвижний поріжок.

Серед опублікованих світлин саме цей інструмент є на фото «Кобзар Г. Гончаренко і торбаніст О. Бородай» [3, с. 101]. Проте відомо, що О. Бородай був помічником М. Лисенка у справах Музично-драматичної школи і не володів грою на музичних інструментах. На фото він стоїть біля торбану, але не тримає інструмент в руках, як Г. Гончаренко свою бандуру. Загальний вигляд корпусу цього торбану з фотографії, будова головки, кількість струн та приструнків, форма голосника, струнотримач та параметри повністю відповідають торбану з музейної колекції. Отже, дуже ймовірно, що це є той самий інструмент.

В фондах відділу зберігається інший торбан роботи невідомого майстра, що також датується XVIII-XIX ст. (№ Рч-3076). Корпус інструмента виготовлений з клену та ялини і складається з вісімнадцяти клепок витонченої роботи; гриф торбану має подвійну головку, струнотримач – металевий. Торбан має вісімнадцять кілків на головці грифу і чотирнадцять кілків на верхній деці, з них: чотири – байорки, чотирнадцять втор і чотирнадцять приструнків. Всі кілки торбану дерев'яні.

На виставки «Живії струни України» експонуються гусла-ящик кінця XVIII ст. (№ Рч-2618) роботи невідомого майстра. Напис на папері, що зберігся біля цього інструменту має такий зміст: «Гусли от Ильи Захарьевича Краковецкаго, найдены в м. Купели Волынской губернии в 1908 г. Студенты Киевского университета Святого Владимира» [4, с. 7-10], [1, с. 13]. Інструмент має тридцять сім струн і являє собою дерев'яний ящик прямокутної форми. Його розміри: майже 80 см на 49 см, ящик

заввишки 16,5 см. На деці є чотири резонаторні отвори діаметром 20 мм, навколо кожного з них є шість отворів діаметром 10 мм кожен. Гусла-ящик було передано у 1974 р. з ІМФЕ ім. М. Рильського.

В експозиції виставки «Живі струни України» відвідувачі музею можуть побачити столовидні гусла XVIII-XIX ст. (№ Рч-1588), які були віднайдені під час експедиції на Полтавщину в 1970 р. [1, с. 10-12]. Довжина інструмента – 138 см, ширина – 57 см, висота стола – 79 см. Гусла мають п'ятдесят шість струн. На кришці вміщено дві репродукції картин невідомих авторів, одна з яких називається «Схід місяця над Босфором». Інструмент було відреставровано в 1971 р.: відремонтовано кришку та корпус, укріплено кілковий щит, зроблено реконструкції втрачених розеток на місці резонаторних отворів, натягнуто струни.

В епоху XVII-XVIII ст. і до початку XX ст. українські лірники були повноправними учасниками традиційного музикування на Україні. Музиканти тих далеких часів об'єднувалися в музичні братства, які функціонували подібно до середньовічних ремісничих цехів впродовж тривалого періоду часу, кожен з яких мав свій статут та правила [5]. Деякі з них мандрували селами і виконували свої твори аж до 70-х рр. XX ст., хоча ліра користувалась меншою популярністю, ніж кобза, бандура та гусла.

Характерною рисою функціонування братств музик, зокрема лірників та кобзарів, що зародилися у XVI-XVII ст. і продовжували свою діяльність в XIX і частково в XX ст., є взаємоз'язок із принципами християнської моралі. Справді, християнські цінності живили традицію мандрівного виконавства на традиційних українських народних інструментах і вплив християнського світовідчуття відчувається не лише у музичних творах на духовну тематику.

На думку дослідника кобзарства Б. Жеплинського, представники кобзарської традиції в усі часи мали зв'язок із духовенством. Інколи деякі бандуристи допомагали дякам, півчим та регентам у богослужінні, зокрема коли впроваджувався так званий «Київський напів», який користувався успіхом не тільки на Україні, але і в Росії. І коли російські патріархи викликали до себе українських священнослужителів для впровадження «київського напіву», українські представники брали з собою часто і бандуристів. Так, наприклад, «єписком Іоакимъ Строковъ, уезжая въ 1730 г. изъ Переяслався въ Воронежъ, захватилъ с собою півчаго и бандуриста» – з земель Гетьманської України [6, с. 15].

За свідченням кобзаря Георгія Ткаченка, який в радянські часи продовжував виконувати на старосвітській бандурі традиційний кобзарський репертуар, свого часу перейнятий у кобзарів та лірників Харківщини, – обов'язковими для виконання під час «визвілки» були думи та псалми: «Вважалось, що дар кобзаря, то від Бога... Навіть історичні пісні не входили в обов'язковому порядку у кобзарський репертуар. А як «визвілку брали», так тільки на думи або псалми. Ліричні пісні зовсім не входили. Те саме у лірників. Ні танці не входили в обов'язковий репертуар. Це так вже потім почали їх включати для заробітку» [7, с. 44].

В музеї зберігається бандура Г. Ткаченка (№ Рч-4484) – це інструмент XIX ст. роботи невідомого майстра, вона експонується на відкритій виставці «Живі струни України» і була отримана від В. Перевальського у 1998 р. по усному заповіту Г. Ткаченка. Корпус бандури кленовий, верхня дека виготовлена з ялини, інструмент має п'ять басів та шістнадцять приструнків.

Відомо, що для традиційного кобзарства характерним є тяжіння до героїко-епічних форм. Справді, репертуар кобзарів та виконавців на інших музичних інструментах козацької доби складали жанри духовного та світського епосу, що функціонували невіддільно в середовищі традиційних кобзарів та лірників [7, с. 42].

Однак, і українська народна пісня здавна була широко представлена у репертуарі наших співців-рапсодів. Козацька доба вважається золотим віком у розвитку української народної пісні, а її розквіт пов'язаний із появою нового типу народних співців-рапсодів – кобзарів-бандуристів та лірників з властивим їм інструментарієм [8, с. 107].

Згадки про козаків-кобзарів в українських піснях неодноразові – українські народні пісні дають певні відомості і про козацький побут:

Да стоїть коза(ца)к над водою,

Да тримат кобзу над полою,

Да на кобзойці витинає,

Да свою долю проклинає [8, с. 82].

Дослідник традиційного співоцтва К. Черемський зазначає, що взаємодія козацтва і кобзарства була настільки природною, що й досі сприймається як складова частина одного феномена; козацькому середовищу співці були потрібні для підтримки особливої атмосфери і духовного настрою національного війська, а у воєнні часи кобзарі нерідко виконували функцію козацьких агітаторів. Імена деяких виконавців того часу дійшли до сьогодні завдяки документам та спогадам [9, с. 93].

На думку Б. Жеплинського, дослідника історії кобзарства на Україні, на Запорізькій Січі вчили грати на кобзі і бандурі та інших інструментах в своєрідній школі, а після її закінчення кобзарі-бандуристи опанувавши одну-дві іноземні мови ставали ефективними розвідниками козацтва. Традиція кобзарювання в містах та селищах на базарах, знайомство та спілкування з людьми допомагали музикантам-воїнам не лише знайомитися з настроями місцевого населення, але й розвідувати місця перебування українських бранців, місця дислокації військ та укріплень противників [6, с. 12].

Інколи кобзарі-запорожці виконували місії дипломатів – посланців-вістунів і супроводжували козацьких послів. В поемі Т. Шевченка «Невольник» поет згадує найцікавішу постать з цієї когорти – Антіна Головатого (1744-1797 рр.). Це історична особа – зокрема, про нього відомо, що він потрапив на Запорізьку Січ ще хлопчиком, згодом навчився грати на бандурі і став старшиною. Він вважається автором пісень про справи козацького товариства «Ой, Боже наш, Боже милостивий» та «Ой, годі нам журитися». Головатого неодноразово виряджали з дипломатичними місіями до Петербургу чи Москви, які він успішно виконував [6, с. 12, 14].

Осліплених в боях і полоні козаків, які стали згодом кобзарями, нерідко увічнивала народна творчість у думках та історичних піснях. Зокрема, в думках оспівуються Степан Погрібняк та Іван Копильченко. Із записів етнографів відомо про таких воїнів-музикантів, як Грицько Кобзар з Іржавця, Андрій Бурсак з Костянтинграда, Гнат Рогозянський з Харківщини [9, с. 93].

В усному оповіданні Т. Шевченка, записаному П. Кулішем, є такий колоритний опис про запорожців: «А вже як котрий Запорожець доживе до великої старості, то й просить виділити йому гроші з кружки, і як виділять, то прийдеться на його пай тисяч п'ять. От він наб'є черес червінцями, да забере з собою приятелів душ тридцять або сорок, да й їде в Київ прощатися з світом. Оце вже тут гуляють вони неділь зо дві, такий бенкет піднімуть, що весь Київ сходиться та їх дивиться: «Запорожець, Запорожець з світом прощається!». І оце як їдуть, було, вулицею, то весь народ за ворітьми. А вони ж то повбирані, так як єсть тобі мак у городі! Коні під ними – як орли, так і грають, а золото да срібло аж миготить ув очах на сонці, то й зглянуть не можна. Тут і *бандури*, тут і *гуслі*, тут і *співи*, й скоки і всякі викрутаси! Оце так Запорожець з світом прощається! А погулявши так неділь зо дві да начудувавши весь Київ, їдуть уже у Межигорський монастир. Хто ж їде, а хто з самим тим, що прощається, танцюють до самого монастиря. Сивий, сивий, як голуб, у дорогих

кармазинах, вискакує, йдучи попереду, Запорожець; а за ним народу, народу! Так як на Великдень коло пасок або на Йордані на льоду. І на його кошт усіх поять, усі танцюють, усі веселяться, аж земля гуде!» [10, с. 329].

В музейній колекції зберігаються дві старовинні кобзи XVIII-XIX ст. (№ Рч-1609, № Рч-1613), знайдені Л. Черкаським взимку 1971 р. на Харківщині. Вони мають майже симетричний корпус і обидві були перероблені на бандури із додаванням кількості струн та кілків. Інструменти мають діатонічний стрій. На кобзі (№ Рч-1609) грали Гамалія та Коронний І. Інструмент був подарований для колекції МТМК України шкільним музеєм Т. Шевченка м. Харкова. В середині корпусу є напис: «1836 р., із Львівського музею. Подарунок Гамалія. Бандура реставрована 1954 р. 25 – VII. Котенком І.Г. по моделі И.М. Коронного». Розмір кобзи-бандури – 70 см на 39 см, кілки металеві, в переробленому вигляді інструмент має шість басів і вісімнадцять приструнків [4, с. 29-31].

Друга старовинна кобза XVIII-XIX ст. (№ Рч-1613) була придбана для музейної колекції в 1971 р. у колгоспника Х.П. Сенченка в с. Н. Павлівка Красноградського району Харківської області. Інструмент має шість басів і тридцять приструнків, кілки металеві, хоча збереглися сліди від раніше існуючих дерев'яних. Колишній власник повідомив, що дуже хотів грати і якось купив кобзу на базарі в м. Краснодарі у кобзаря в 30-х рр. [4, с. 32]. Тоді ж, ймовірно, і відбулась заміна кілків. Розмір кобзи становить 102 см на 46 см. Цей інструмент було відреставровано в 1971 р.: вилучено металеві кілки, виготовлено і поставлено двадцять один дерев'яний кілок, в тому числі на грифі – чотири, на корпусі – сімнадцять.

Значна увага народним музикантам приділена в образотворчому мистецтві та літературі. Яскраво зображені образи лірників в творчості Т. Шевченка. Наприклад, в містерії Т. Шевченка «Великий льох» поет показує трьох лірників – з їх розмов можна довідатись про теми виконуваного ними репертуару. Вони співають про Яси, де в 1652 р. старший син Богдана Хмельницького Тиміш одружився з Розандою, дочкою молдавського господаря (князя) Лупула та про битву під Берестечком 1651 р. [11, с. 247-249 та 522].

Порфирій Демуцький на початку ХХ ст. писав про українських лірників так: «Тип цей дуже живучий. Коли героїчні бандуристи і горді торбаністи вимирають, несучи з собою в домовину і секрет чудових своїх струментів і їх цінні мелодії, – лірник живе і буде жити... Сила його і живучість в тому глибокому ліризмові, котрий так до духу українському люду» [12, III].

Однією з найцікавіших лір з колекції МТМК України є колісна ліра XVIII ст., роботи невідомого майстра, яка експонується на виставці «Живі струни України». Колорит цього інструменту (№ Рч-2537) полягає у поєднанні примітивного корпусу з окремими витонченими деталями: дзядиком, троником та кілочками [1, с. 25].

Іншим не менш цінним експонатом музейної колекції є ліра XIX ст. роботи невідомого майстра з колекції М.В. Лисенка (№ Рч-2541), переданий до музею з ІМФЕ ім. М. Рильського в 1974 р. Ця ліра має чотири струни, дві з яких – бурдонні, тобто відтворюють звук постійної висоти. Інструмент виготовлений з явору і має десять дерев'яних клавіш; кілки в конструкції ліри розміщені горизонтально. Довжина її складає 64 см, ширина – 25 см. Покриття корпусу коричневе.

Цікавим історичним документом епохи, який неодноразово згадується в науковій літературі, є текст віднайденого істориком І. Крип'якевичем Універсалу Богдана Хмельницького, який датується вереснем-жовтнем 1652 р. і написаний власною рукою гетьмана України. Цей документ висвітлює окремі особливості функціонування музичних цехів в Україні і адресований музикам на Задніпров'ї, організованим у цех з наказом слухатись цехмистра Грицька Ілляшенка-Макущенко. В тексті універсалу цехмистр названий цимбалістом, і йому надана влада карати тих, хто його ослухається,

«прето абисте оного во всем послушни били, яком ні самому» – підсумовує Богдан Хмельницький [13, с. 275]. Цей документ вважається першою письмовою згадкою про цимбали та цимбалістів [3, с. 107]. Отже, з цього документу зрозуміло, в середині XVII ст. цей інструмент був знаний, а відтак музиканта-цимбаліста було обрано цех майстром, тобто керівником цеху. Існує думка, що постійна увага гетьмана до музичних цехів сходу України пояснюється тим, що представники музичних цехів виступали пропагандистами його політики серед широких верств населення [6, с. 16].

На жаль, далеко не всі інструменти доби козаччини збереглися до сьогодні – серед духових інструментів особливою популярністю в той час користувалась сурма (дерев'яний духовий язичковий інструмент). Вона побутувала як військовий сигнальний та козацький закличний інструмент і була заборонена до вжитку царським Указом від 1649 р. [14, с. 220-221]. Однак, в народі не згасла пам'ять про музичний інструментарій, і ймовірно, що збереження давніх згадок про ці «мистецькі артефакти минулих епох» у народних піснях, професійному мистецтві та літературних творах, вплинуло на відродження сурми, що відбулось з середини XX ст.

Справді, образ сурми, як сигнального козацького духового інструменту, має невичерпний потенціал і надихає сучасних поетів. Наприклад, у вірші Ліни Костенко читаємо такі рядки:

*Ті журавлі, і їх прощальні сурми...
Тих відлітань сю́та голуба...
Натягне дощ свої осінні струни,
торкне ті струни пальчиком верба.
Сумна арфістка – рученьки вербові! –
по самі плечі вкутана в туман.
Зіграй мені мелодію любові,
ту, без якої холодно словам [15, с. 21].*

В музейній колекції зберігаються сурми різних майстрів, що датуються другою половиною XX ст. Наприклад, сурма-альт (№ Рч-3159) була виготовлена майстром Є. Бобровниковим у 1967 р. і передана до музейної колекції у 1983 р. Корпус інструмента дерев'яний і має дев'ять отворів, розтруб – роговий з тростю гобойного типу. Звукоряд інструмента – хроматичний, діапазон – від «В» малої великої октави до «Аs» першої. Довжина бамбукової трубки з металевим перехідником складає 44 см.

В фондах відділу також є сурма майстра О. Зуляка (№ Рч-2784, 1-2), яка була виготовлена в 1970-1973 рр. вона має десять ігрових отворів і хроматичний звукоряд. Конусоподібна трубка (корпус інструменту) та розтруб з'єднані мідним кільцем. Сурма виготовлена з черешні, колір інструменту – темно-коричневий. Довжина інструменту – 47 см, діаметр розтруба складає 6 см. Сурма потрапила до музейної колекції в 1976 р. від Київського оркестру народних інструментів.

Крім майстрових сурм, в фондах відділу зберігаються козацькі труби (духові дерев'яні мундштучні інструменти) роботи майстрів А. Заярузного, В. Зуляка та О. Шльончика, що датуються другою половиною XX ст.

Наприклад, Труба козацька роботи майстра А. Заярузного (№ Рч-3552, рік виготовлення – 1985) з'явилась серед інструментів музейної колекції у 1987 р. Ця труба виготовлена з вишні, довжина її – 64 см, корпус прикрашений латунними вставками.

В фондах відділу народних музичних інструментів зберігається Козацька мала труба (Визунок, № Рч-4314) майстра О. Шльончика, яка залучена до музейної колекції в 1990 р. Інструмент має шість пальцевих отворів, стрій – ля мажор, діапазон – дві з половиною октави, довжина – понад 20 см. Труба виготовлена з явору (клену), має грушевий розтруб діаметром 4 см, мундштук – з черемхи, перехідна втулка – ебонітова. Інструмент покрито лаком, колір труби – сіро-бежевий.

Разом з цим інструментом до фондів музею також потрапила інша козацька труба роботи цього ж майстра (№ Рч-4313). Труба має шість пальцевих отворів, стрій – мі-бемоль мажор, діапазон – дві з половиною октави. Матеріали, з яких виготовлено інструмент ідентичні попередньому інструменту О. Шльончика. Довжина труби – 47 см, діаметр розтрубу – 5,5 см.

Козацька труба майстра О. Зуляка (№ Рч-2788) була виготовлена в 1970-1973 рр. Інструмент має хроматичний звукоряд, десять ігрових отворів. Він складається з двох частин – конусоподібної труби, на якій містяться ігрові отвори, та розтруба. Деталі інструменту з'єднані мідним кільцем. Колір інструменту – темно-коричневий; довжина – 55 см, ширина розтруба – 12 см. Цю козацьку трубу було одержано в 1976 р. від Київського оркестру народних інструментів.

Всі старовинні музичні інструменти та їх сучасні реконструкції є окрасою колекції Відділу народних музичних інструментів МТМК України і візуальне знайомство з експонатами виставки «Живі струни України» під час екскурсії доповнюється розповіддю наукового працівника про будову інструментів, їх стрій та прийоми гри, особливості побутування, виконавців та їх репертуар.

На думку дослідника феномену традиційного співоцтва на Україні К. Черемського, завдяки діяльності кобзарів, професійних придворних та церковних співаків, рівень «співучості» суспільства був досить високим, а музичне виконавство – затребуваним. Відповідно, із знищенням Запорізької Січі і процесом руйнування традиційного суспільства, а також із появою нових конкурентних форм з середини ХІХ ст., рівень співучості суспільства, незважаючи на стійку суспільну інерційність, неухильно знижувався [9, с. 93-94].

Кожен з інструментів козацької доби являється «мистецьким документом епохи», що відкриває для сучасної людини міст до минувшини. Історія кожного музичного інструмента, наскільки можна її реконструювати у сьогоденні і пов'язати з виконавством, його традиціями, музичним побутом, репертуаром, історичними особистостями та подіями, а також з іншими значущими для українців пам'ятками, – допомагає нам зрозуміти значення музичного мистецтва козацької доби для розвитку української культури в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкаський Л. Український народний музичний інструментарій на межі тисячоліть. Мистецтвознавчі записки відділу українських народних музичних інструментів Музею театрального, музичного та кіномистецтва України. – К.: Міністерство культури і туризму України, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2007. – 264 с.
2. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века. – Л., 1935. – С. 74.
3. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. – К.: Наукова думка, 1967. – 244 с.
4. Черкаський Л. Живі струни України. До 30-річчя колекції українських народних музичних інструментів Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України. Науково-популярне видання. – К.: Київська міська організація українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – 108 с.: іл.
5. Фільц Б. Музичні цехи на Україні (XVI-XIX ст.) // Українське музикознавство. – Вип. 17. – К., 1982. – С. 33-45.
6. Жеплинський Б. Коротка історія кобзарства на Україні. – Львів.: Видавництво «Край», 2000. – 196 с.
7. Грица С. Псалми в репертуарі кобзаря (до 95-річчя від дня народження Георгія Ткаченка) // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4 (242). – Липень-серпень. – С. 42-47.
8. Колесса Ф. Українська народна пісня на переломі XVII-XVIII вв. / Колесса Ф. Фольклористичні праці. – К.: Академія наук Української РСР, ІМФЕ ім. М. Рильського, Видавництво «Наукова думка», 1970. – 415 с.
9. Черемський К. Традиційне співоцтво. Українські співці-музиканти в контексті світової культури: Наукове видання. – Харків: Видавництво «Атос», 2008. – 248 с.
10. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 4. Повісті, 2003. – 600 с.

11. Тарас Шевченко. Кобзар. Вст. ст. академіка АН УРСР М. Рильського. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – 540 с.
12. Демуцький П. Ліра і її мотиви. Зібрав в Київщині П. Демуцький. – К.: Нотопечатня і друкарня І. Соколова, музичний магазин Л. Ідзиковського, 1903. – С. Ш.
13. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657. Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Інститут суспільних наук Академії наук Української РСР, Архівне управління при Раді міністрів Української РСР, Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 740 с.
14. Черкаський Л. Українські народні музичні інструменти. Серія «Народні джерела». – К.: Техніка, 2003. – 264 с.
15. Костенко Л.В. Річка Геракліта / Ліна Костенко; упоряд. та передм. О. Пахльовської; худож. С. Якутович. – К.: Либідь, 2011. – С. 21.

Мазурик Ю.

м. Луцьк

ЗНАХІДКИ ЧОВНІВ-ДОВБАНОК НА ВОЛИНІ – РІЧКИ ТУРІЯ І СТИР, БАСЕЙН ДНІПРА (2015 РІК)

Цього року літо було незвично спекотне, рівень води у річках помітно знизився, що сприяло випадковому виявленню двох човнів-довбанок на Волині. Для популяризації знахідок був наданий матеріал до ряду газетних редакцій [3-7].

Човни потребують детальнішого дослідження, ціль нашої статті вести унікальні підводні археологічні знахідки у науковий обіг. У форматі робочої гіпотези висловлюємо наші попередні спостереження, які дають уяву про їх деякі конструктивні особливості.

1. У кінці липня біля с. Щитинь Любешівського району з дна р. Турія було піднято давній човен, який був перевернутий догори дном і майже повністю занурений у мул.

Виявлений був жителем села Щитинь п. М.П. Колядюком, переганяючи коня через брід річки на вигін, щоразу помічав, що тварина на середині водойми об щось спотикається. З'ясувалося, що перешкодою коневі були затоплені стовбури дерев, за допомогою трактора він розчистив брід. На березі з'ясувалося, що одна колода не проста, а човен видовбаний з суцільного стовбура дерева (Рис. 1).

У цей час в Любешівському районі працювала етнографічна експедиція Державного наукового центру захисту культурної спадщини від технологічних катастроф (м. Київ). Заїхавши у Щитинь, керівник експедиції Ростислав Андрійович Омеляшко від місцевих жителів провідав про таку знахідку і проінформував Волинський краєзнавчий музей. Згідно цього повідомлення автор статті виїхав і обстежив місцезнаходження та саму знахідку, проведено обміри та виконано креслення човна в масштабі 1:10 (Рис. 2).

Деякі частини човна втрачені, але загальний вигляд дає уяву про його конструкцію: довбанка довжиною 3,48 м, шириною 0,64 м і висотою 0,32 м (Рис. 3). Найбільше пошкоджені носова частина і частково правий борт, у кормовій частині по правому борту проходить повздовжня тріщина, майже до середини човна (Рис. 4 і 5). Зсередини на дні довбанки видно сліди від обробки дереворізального інструменту (тесло, сокира тощо) (Рис. 6).

Дві внутрішні перегородки розділяють човен на три нерівні відсіки: носовий (1,01 м), центральний (1,32 м), кормовий (0,59 м). Самі перегородки витесані разом з корпусом та мають різну товщину: носова – 0,15 м, кормова – 0,18 м.

Зовні корпус човна має природну округлу форму, кормі штучно надано округлу форму. Корпус від центральної частини до носу злегка звужується, ніс очевидно був загострений.

Подібний човен у 1984 році був знайдений в озері села Любитів Ковельського району (фонди Волинського краєзнавчого музею РЗ-2104/КВ-51127) довжиною 3,7 м,

шириною 0,52 м і висотою 0,35 м, за останніми дослідженнями датується середньовіччям. Вважається, що це одномісне судно, цілком придатне для рибної ловлі. Зазвичай човни такого типу виготовляли індивідуально, оскільки його довжина залежала від зросту весляра. Тому вдало підігнані габарити робили перебування у човні комфортними. За схемою еволюції стародавніх плавальних засобів такі човни відображають вищий, серед однопоріжків простої конструкції, рівень розвитку [8, с. 149-152].

Точний вік щитинського човна можна буде визначити у майбутньому, провівши радіовуглецевий аналіз. Однак є обставини, які дозволяють уже зараз задуматися про давній вік човна. Про місце, де він був знайдений, жителі села згадують, що ще у 1970-х роках тут був берег, по якому проходила навіть сільська дорога, а річка Турія була набагато західніше, орієнтовно за 20-30 метрів. Упродовж останніх років русло змінилося, інтенсивно наступаючи на східний берег.

Таким чином, ми можемо припустити, що колись човен затонув з невідомої нам причини; річка змістилася на захід, а над колишнім руслом, де на дні лежав човен, утворився берег; потім річка знову почала зміщуватися на схід і, розмиваючи берег, вимила човен.

2. У кінці серпня місцевими жителями було виявлено давній човен між селами Копилля і Старосілля Маневицького району, який виглядав до одного метра із крутого правого берега річки Стир. Цікавість жителів узнати якого ж він розміру і, що прикро, незнання чинного пам'яткоохоронного законодавства підштовхнуло до розкопок із залученням землерийної техніки. Про цей випадок стало відомо директору Маневицького краєзнавчого музею – Хомичу Петру Микитовичу, який є і відповідальний за охорону культурної спадщини на території району. Оперативно було організовано фахівців, які виїхали і обстежили місце знахідки.

Човен знаходився на дні недавно виритого котловану довжиною до 15 м, ширина не рівномірна від 2 до 5 м, глибиною до 3 м. Західною стороною котлован був з'єднаний з річкою (Рис. 7).

Човен лежав на правому борту, над водою виглядала лише корма і частина лівого борту, решта корпусу була занурена у дно котловану під кутом приблизно 10° , диферент між кормою і носом становив до двох метрів. Стратиграфічне залягання знахідки – човен перекривав трьохметровий ґрунт світло-сірого кольору, шар твердих наносів річки, що вказувало на його давність і історичну цінність (Рис. 8).

За результатом візуального обстеження було зафіксовано:

– кормова частина тривалий час піддавалась атмосферним впливам (мокре дерево висихало), що призвело до відслонення дрібних фрагментів деревини;

– через корму проходить давня, вертикальна тріщина, зверху до дна, шириною 5-15 см;

– за свідченням місцевих жителів уже після розкопок, на лівому борту з'явилася тріщина і деформація борта (ввігнутий у середину), оскільки по ньому протягом тижня тупцювалися і сідали фотографувалися усі бажаючі.

Залишати у такому безконтрольному стані щойно виявлений об'єкт культурної спадщини було неможливо.

Щоб зберегти цю унікальну історичну знахідку 2 вересня були проведені роботи по підйому човна та перевезення його у смт. Маневичі для зберігання, де був занурений у воду пожежної водойми (Рис. 9-12).

Під час підйомних робіт було частково проведено загальні обміри та фотофіксація човна. Човен довжиною 12,2 м, зовні корпус має природну округлу форму, це вказує, що був виготовлений із суцільного стовбура діаметром до 1,15 м, висота від днища до верхнього краю борта 0,95 м.

Верх корми, лівого і правого бортів та носа знаходяться на одній лінії, це вказує, що повздовж стовбура було відтято приблизно 1/6 частини від його діаметра. Від корми до носа у суцільному стовбурі видовбаний відсік. З середини на бортах і дні видно сліди від деревообробного інструменту (тесло, струг тощо) (Рис. 10).

Під час огляду на дні човна було знайдено: а) долото (Рис. 14 і 15), дерев'яна рукоятка не збереглася, вістря черенка з одного боку розплескане від ударів молотка, таке ж розплескання знаходиться з протилежного боку, але на стику з лезом. Це вказує, що інструмент перед затопленням човна використовувався не за прямим призначенням. На лезі долота прослідковується клеймо (Рис. 16). Клеймо на цей час не атрибутоване, за припущенням Володимира Чопюка воно має лише деяку схожість з гербом Острожських, тому впевнено датувати інструмент у нас нема підстав. Висловлюємо лише припущення, щодо датування пізніє середньовіччя; б) фрагмент деревообробного інструменту (?) (Рис. 17 і 18). Очевидно, що інструмент у такому стані не являв цінності для команди човна і він був залишений, коли вона покидала його в останній раз.

Краї бортів загнуті в середину, повторюючи природну округлість стовбура. Ширина між бортами по верхньому краю 0,75 м, така відстань дозволяє дорослій людині вільно переміщатися по човну.

На верхніх краях обох бортів, напроти один одного, знаходяться вирізані заглибини, різної ширини і глибини (за виключенням лівого борту, де недалеко середини човна є одна найбільша заглибина, асиметрична). Очевидно у ці заглибини, поперек човна вкладалися дошки, які використовувалися, як лави для гребців (Рис. 10 і 12). Підтвердженням цього може бути і їх розміщення, серія таких заглибини групуються ближче до корми (4) і носу (3), в середній частині вони відсутні. Очевидно середня частина використовувалася для вантажу. Якщо врахувати, що центр тяжіння човна знаходиться якраз у цьому районі, то таке припущення виглядає цілком обґрунтованим. Вантаж, відігравав роль баласту, збільшував остійність човна і збільшував його морехідні якості.

У старосільському човні є оригінальна конструктивна особливість, подібність за формою корми і носа, як підводної так надводної частини. Знизу і з боків корма і ніс загострені, тобто підводній частині човна надані гострі обводи. Привертає увагу днище у цих частинах, воно вирізане у формі кіля. (Рис. 11 і 12). Така форма підводної частини, при русі човна дозволяла знизити опір води і тим самим збільшити його ходовість та керованість.

У надводній частині, зверху корми і носа знаходяться невеликі площадки, які на кінцях мають вертикальні зрізи (транець). Якщо для корми, це загально прийнята форма, то для носа скомбінована (Рис. 12). Очевидно, така конструкція враховувала характер річки (течія, круті повороти, мілини тощо), де мав експлуатуватися човен. Для маневрування човном такого розміру ймовірно необхідно було залучати членів команди, які знаходилися на кормі і носі та за допомогою весел спільно керували рухом човна. І що головне така конструкція передбачала швидко міняти на протилежний напрямок руху човна. Тобто команда у разі потреби могла зупинитися і зразу ж плисти у зворотному напрямку, не розвертаючи сам човен. Адже під час плавання на річці могли часто зустрічатися ситуації коли необхідно було маневрувати вперед-назад.

Очевидно, що такий принцип керування судном був відомий з давніх часів у Дніпровському басейні. Особливо він був ефективним під час бойових дій.

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан у книзі «Опис України» описуючи козацькі човни для військових морських походів (розміри, конструкцію, як будували тощо), він згадує про аналогічний принцип керування: «*Користуються*

двома стернами по краях човна, ...оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час втечі» [1, с. 71].

Треба відмітити, що при всій подібності корми і носа, у корми є відмінності: у підводній частині на рівні кіля є 4 наскрізні отвори; у надводній частині з обох бортів по одному глухому отвору, тощо (Рис. 13). Призначення цих отворів може бути різноманітним, але враховуючи, що згідно теорії суднобудування на кормі розміщується такий елемент судна, як стерно (кермо), то, можливо, не треба виключати і такого варіанту. Стерно (кермо) могло ефективно служити за призначенням лише тоді коли команда веслувальників розвивала певну швидкість. Враховуючи розміри старосільського човна у якому могло поміститися до десятка чоловік веслувальників, які могли розвивати достатню швидкість, а довгий корпус з гострими носовими обводами давав в цьому випадку беззаперечні переваги. Тобто, човен повинен був володіти хорошим ходом, особливо в період весняного половіддя. Тому таке припущення, як використання стаціонарного стерна виглядає цілком обґрунтованим.

Таким чином, ми вже зараз можемо говорити про його морехідні основні якості: плавучість, остійність, ходовість та керованість – це свідчить, що виготовлявся старосільський човен досвідченими майстрами.

Дослідники давнього суднобудування умовно розділяють довбані човни на низькобортні (висотою до 0,5 м) і високобортні (висотою вище 0,5 м), до яких відповідно можна віднести щитинський і старосільський човен.

Ю.Б. Журавлева і А.А. Чубур відносять низькобортні човни до побутових (виконуючих функції риболовних і індивідуальних транспортних засобів). Високобортні, як до побутових (в основному пізнього часу), так і до торговельно-військових суден, які мають подовгасті пропорції, крупні розміри і значний екіпаж (4 чи більше греців у ряд і стерновий) [2, с. 38].

Підняті на Волині човни, унікальні знахідки, які свідчать про розвинуте судноплавство, а також поповнюють джерельну базу для вивчення еволюції суднобудування басейну Дніпра.

Зараз готуються заходи по збереженню човнів, терміново потрібно провести фахову консервацію, реставрацію і підготувати до експонування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боплан Г. Опис України. – К., 1990.
2. Журавлева Ю.Б., Чубур А.А. Средневековое судостроение в Юго-Восточной Руси (басейн Десны и Оки) по археологическим источникам // Вопросы подводной археологии. – 2010.
3. Мазурик Ю. Збережемо прапрадівський човен чи хай «пливе» собі до Києва? // Волинь. – 2015. – 15 серпня.
4. Мазурик Ю. З дна Турії підняли давній човен // Віче. – 2015. – 20 серпня.
5. Мазурик Ю. Човен з дна Турії // Monitor Wolynski. – 2015. – 28 серпня.
6. Мазурик Ю. Цей човен плив до нас тисячу років! // Волинь. – 2015. – 08 вересня.
7. Мазурик Ю. Єдиний такий човен на Волині // Monitor Wolynski. – 2015. – 09 вересня.
8. Мордовський М., Шаповалов Г. Любитівський човен-довбанка – унікальна пам'ятка з Волині // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. – Вип. 2. – Луцьк, 2010.

Векленко В.О.

м. Дніпропетровськ

СТАВРОГРАФІЧНИЙ КОМПЛЕКС З ТЕРИТОРІЇ ІГРЕНСЬКОГО ПІВОСТРОВУ (ЗІБРАННЯ Є. БОГУША)

Залюднення гирла Самари, зокрема його лівобережної частини, зафіксовано з доісторичних часів. Знахідки підкреслюють довготривалу життєдіяльність у Нижньому Присамар'ї [6]: впродовж тисячоліть, до утворення києворуської держави та в часи її розквіту, на Ігреньському півострові існувало значне слов'янське поселення

міського типу [12], яке навіть під час татаро-монгольської навали продовжувало свою життєдіяльність. Проте, слід зупинитися на характері цього поселення, оскільки завдяки археологічним дослідженням на території Ігреньського півострова зафіксовано щонайменше два таких поселення.

Перше поселення, розташоване на території загальновідомої Ігрень-8 обіймало площу близько 15 га [7, с. 7], та мало нерегулярну забудову, коли розташування жител залежало від мікрорельєфу місцевості. Існує припущення, що поселення виникло при переправі і слугувало її обслуговуванню [7, с. 18], проте у другій половині XIII століття припинило своє існування [7, с. 107]. Поселення Ігрень (Підкова) існувало впродовж IX-XIV ст.: низка матеріалів свідчить, що життя на поселенні тривало і після татаро-монгольського нашествия. Це підтверджується і наявністю за 2 км від поселення кладовища цього ж часу, розташованого на території поселення Ігрень-8, котре у другій половині XIII ст. вже не існувало [7, с. 109]. Дослідженнями В.М. Шалобудова доведено, що життєдіяльність на поселенні завмирає лише у XVI ст. [16], проте не припиняється зовсім, що підтверджується, в тому числі, і ставрографічними знахідками (рис. 1).

Наприкінці XVII ст. залюдненість Ігреньського півострову збільшується через підготовку і проведення I та II Кримських походів та заснування тимчасової російської бази на Кодацькому острові. Проте, ще масштабніші розміри залюднення території півострову набуло з 30-х рр. XVIII ст., коли запорозьке козацтво повернулося з еміграції і почало знову обживати свої прадавні вольності. Саме у ці часи будується на розі Ігреньського півострова Усть-Самарська фортеця [13]. Впродовж XVIII-XIX ст. поселення під назвою Огрінь має статус від слободу до містечка, у XX ст. увійшло до меж сучасного Дніпропетровська.

Всі ці зміни відбилися і у колекції натільних хрестів, зібраних Є. Богушем, придніпровським краєзнавцем у 60-70-х рр. XX ст. на Ігреньському півострові. Доля комплексу сумна – її власник почав розпродувати частинами ще за життя, решту продали його спадкоємці. За нашими підрахунками повний ставрографічний комплекс нараховував понад 150 ставрографічних знахідок [2], проте авторам вдалося викупити лише 60 тільників [1] (передані до фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького), котрі вводяться до наукового обігу у даній публікації.

Хронологічна належність предметів з комплексу наступна. 4 натільних хрести репрезентують часи від Київської до Литовської Русі, 36 – пізньосередньовічний період та ранньомодерну добу, решта відноситься до XIX ст. За винятком вирізаного із бронзової платівки та кістки, натільні хрести XIII-XVIII ст. з Ігреньського півострову виконані у техніці лиття, матеріалом слугують бронза, срібло та свинець. Тільники XIX ст. виготовлені за допомогою штампування із латуні, свинцю та срібла. Переважна більшість з них мають повну або значну аналогію у знахідках, що походять з території Самарі-Богородицької фортеці, виробак зібрання Б.І. й В.І. Ханенко, чи експонатах державних та приватних зібрань Російської Федерації [5; 8; 14].

Систематизація хрестів здійснюється за схемою, розробленою для знайдених в м. Самарі – Богородицькій фортеці, з деякими виключеннями. Зокрема, колекція розділена на три категорії за хронологічними ознаками: перша – період XII-XV ст., друга – козацька доба, третя – XIX ст. Аналогії подаються, передусім, регіонального характеру, оскільки складання типологічної системи для пам'ятки знаходиться у стадії розробки. Нумерація наскрізна робоча, за хронологічним принципом; після внесення знахідок до реєстрів фондів ДНІМ предмети отримують постійні каталожні номери.

Натільні хрести XII-XV ст., представлені п'ятьма примірниками – бронзові, литі.

Хрест № 1 фрагментований (втрачене вушко), його розміри 8x9 мм, тяжіє до рівнокінцевих за формою, виготовлений у техніці імітації плетива з дроту (рис. 1.1) і має віддалену аналогію у знахідці з Чернігівщини [9, № 277].

Хрест № 2 також із втраченим вушком (рис. 1.3), прямий латинський, розмірами 15x12 мм, із зображенням на лицевому боці святого Микити, котрий б'є вервієм біса. Зображення й написи на зворотному боці відсутні. Близькі аналогії у знахідках Твері й Стариці [15, с. 43].

Хрест № 3 фрагментований (втрачено частину нижньої напівбалки) прямий латинський (рис. 1.4), має розміри 16x12 мм та зображення на лицевому боці прямого латинського хреста. Аналогії йому не виявлені.

Хрест № 4 фрагментований (втрачено нижню напівбалку та частину вушка) із слідами тривалого носіння або перебування у воді. За формою – прямий латинський із розширеними (?) балками, розмірами 11x13 мм. На лицевому боці у центрі має зображення рівнокінцевого хреста у ромбі, по кінцях балок – ромбічні медальйони. Зображення й написи на зворотному боці відсутні (рис. 1.5). Аналогій не знайдено.

Натільні хрести козацької доби розділені на групи, підгрупи і розділи за хронологічними ознаками та формою.

До першої групи даної категорії віднесені чотири прямі латинські тільники XVI-XVII ст.

Підгрупа 1.1. представлена двома знахідками.

Хрест № 5 (рис. 1.7) із погнутою горішньою напівбалкою і розмірами 35x20 мм при ширині балок 5 мм. У центральній частині спрощений проквітлий прямий латинський хрест із колоподібною цатою стоїть на напівкулястій Голгофі із головою Адама. На кінцях балок – медальйони із написами: на горизонтальній – іс, хс (Ісус Христос); на вертикальній – цс (цар слави) та лігатура ЖЯ (що означає скорочення ніка – переможець). Тло зберегло рештки білої емалі. На зворотному боці – текст молитви Хресту-хранителю. Аналогії знахідці не виявлені.

Хрест № 6 (рис. 1.12) із втраченими правою та нижньою напівбалками має розміри збереженої частини 19x15 мм при ширині балок у 4 мм. На лицевому боці у центрі – рівнокінцевий хрест 4x4 мм, від якого у боки відходить пелюстковий візерунок; на кінцях балок прямокутні медальйони із непрочитаними написами. Написи і зображення зворотного боку не читаються через кородованість тільника. Аналогії йому маємо у знахідках з Твері й Тули [4, с. 4-35].

До підгрупи 1.2 віднесено два предмети із геометричним розширенням (т.зв. кілеподібним) нижньої напівбалки. Близькі аналогії знахідкам у виробках з Богородицької фортеці (експозиції Музею Хреста), Твері XIV-XVI ст. [15, с. 44] та Вологодчини [11, с. 289].

Хрест № 7 (рис. 1.2), із втраченою горішньою напівбалкою та розмірами 18x17 мм при ширині балок у 5 мм, в центральній частині несе восьмикінцевий хрест на напівкулястій Голгофі. По краях балок має написи: на горизонтальній – іс, хс під титлами, на вертикальній – нік (скорочене Ніка). Розширення нижньої напівбалки до 8 мм прикрашене цяточками. На зворотному боці у центрі – ромбічні медальйони із колом у середині, від яких відходять рослинні візерунки.

Хрест № 8 (рис. 1.6) тотожний вищеописаному, має розміри вцілілої частини 18x15 мм та ширину горизонтальної балки – 4 мм, вертикальної – 5. У центральній частині на лицевому боці зображення Нерукотворного Спаса, під ним – невідомого святого. По кінцях горизонтальної балки – погано збережені написи, лівий може бути прочитаний як іс. Написи і зображення на зворотному боці відсутні.

До другої групи віднесено натільні хрести XVII ст., представлені виробами російського походження, віднесені нами до різних розділів групи за аналогією із ставрографічними знахідками з території Богородицької фортеці.

У першу підгрупу об'єднано бронзові, литі, прямі латинські хрести із цатою в середохресті, що, за нашим припущенням, може слугувати ознакою належності до центральноросійського ареалу побутування.

Розділ 2.1.1 представлений хрестом № 9 (рис. 1.10) із втраченою частиною правої напівбалки. Знахідка розмірами 55x28 мм, за композицією триступінчаста: основний хрест із візерунками із вписаним внутрішнім восьмикінцевим, на якому лежить цата. Основний (зовнішній хрест) – чотириохкінцевий, із шириною балок 7 мм. Зовнішні кути середохрестя розділені кулями діаметром 2 мм на прямокутній основі, що з'єднується із балками хреста за допомогою волют. Бокові й верхні кінці прикрашені пелюстковими візерунками, а нижній ще й двома півмісяцями, рогами один до одного, розділеними невеличкою кулею. Верхня частина – майже без прикрас, за винятком двох невеликих листочків, що тягнуться вгору й убік. На лицевому боці по кінцях медальйони 7x6 мм з внутрішніми табличками – написами: верхня – цр̄ під титлами, нижня – НИ (Лігатура напису НИКА – переможець), бокові – іс. хс. теж під титлами.

Внутрішній хрест восьмикінцевий 26x18 мм, із цатою, стоїть на Голгофі із зображенням голови Адама. Медальйони й майже повністю внутрішні хрести (за винятком цат і Голгоф) були вкриті білою емаллю.

На зворотному боці текст молитви «Да воскреснет Бог».

Має близьку аналогію у знахідках з території Самарі-Богородицької фортеці [5, с. 25].

До розділу 2.1.2 віднесено хрест № 10 (рис. 2.4) із втраченою частиною нижньої напівбалки, пошкодженим вушком та слідами перебування у вогні. Розміри тільника 33x24 мм при ширині балок 6 мм. У центральній частині лицевого боку розташований внутрішній восьмикінцевий хрест 20x15 мм із цатою у середохресті, зовнішні кути якого розділені кульками діаметром 3 мм на променях, що з'єднуються із балками за допомогою напівдуг. У горішній частині хреста зберігся медальйон із табличкою, проте напис на ній не прочитаний через стан предмета. Написи і зображення зворотного боку не збереглися. Часткова аналогія – серед тільників Богородицької фортеці [5, с. 5].

До розділу 2.1.3 подано хрест № 11 (рис. 2.1) із втраченою нижньою частиною нижньої напівбалки, пошкодженим вушком та слідами тривалого перебування у воді. Розміри знахідки – 38x30 мм при ширині балок 8 мм. Як й інші предмети підгрупи, має тричасну композицію. Внутрішній восьмикінцевий хрест 24x17 мм, оточений трапецієподібними медальйонами, несе у середохресті цату. Зовнішні кути середохрестя розділені невеликими кульками на промінцях, що з'єднуються із зовнішнім хрестом за допомогою волют. У цаті та біля вушка зафіксовано рештки синьої емалі, написи не збереглися. На зворотному боці написи і зображення відсутні. Часткова аналогія – у тільниках Богородицької фортеці [5, с. 25].

У другу підгрупу об'єднано два литі, прямі латинські хрести.

Хрест № 12 (рис. 1.8) бронзовий, фрагментований, із слідами тривалого перебування у воді, розмірами 18x20 мм при ширині балок 6 мм. Внутрішній восьмикінцевий хрест 8x10 мм у збереженій частині, над ним відокремлений рисою медальйон 3x5 мм із табличкою-написом, непрочитаним через стан знахідки. Лицевий бік зберіг рештки білої емалі. Написи і зображення зворотного боку не збереглися. Аналогії не виявлені.

Хрест № 13 (рис. 2.11) свинцевий, із втраченим закінченням нижньої напівбалки та більшістю розподільних елементів зовнішніх кутів середохрестя. Внутрішній хрест – восьмикінцевий, 13x10 мм, стоїть із списом і тростиною обабіч на підпрямокутній Голгофі; тло навколо нього декороване навскісними рисками. У збережених медальйонах – написи під титлами: цр̄, іс, хс. Нижній медальйон, на

відміну від інших, не відокремлювався рисками і мав непрочитаний напис під титлами. На зворотному боці – молитва Хресту-хранителю. Аналогії не виявлені.

До третьої підгрупи віднесено бронзовий, литий, латинський хрест із закругленими розширеннями закінчень балок.

Хрест № 14 (рис. 1.9) із втраченою частиною горішньої напівбалки має розміри 25x26 мм. Зовнішній хрест із розширеннями балок від 5 до 8 мм містить у собі восьмикінцевий 14x10 мм, котрий разом із списом і тростиною стоїть на підтрикутній Голгофі із головою Адама. Тло горизонтальної балки прикрашене карбуванням прямими рисками, на її кінцях – медальйони, відокремлені суцільним крапчастим візерунком, в яких – написи: іс, хс під титлами. Зовнішні кути середохрестя розділені овальними кульками на півдугах. На зворотному боці внутрішній хрест – прямий латинський, на кінцях якого ромбічні медальйони. Тло декороване прямими рисками, збереглися рештки емалювання. Близька аналогія – серед тільників Богородицької фортеці [5, с. 32].

До третьої групи, за аналогією із Самар'ю-Богородицькою фортецею [5, с. 31-33] віднесено барочні хрести.

Хрест № 15 (рис. 2.2), 20x16 мм, із втраченою горішньою частиною верхньої напівбалки. Внутрішній восьмикінцевий хрест 11x4 мм із списом і тростиною стоїть на високій під трикутній Голгофі із головою Адама. По краях рамен – написи іс, хс, угорі – цс. На зворотному боці – початкові слова молитви «Да воскреснет Бог». Барочне оздоблення балок має рослинний характер, з обох боків тільник був вкритий білою емаллю.

До четвертої групи віднесено 7 литих, прямих латинських хрестів, котрі побутували як у XVII ст., так і в подальші часи, і які старовірча традиція називає козацькими. У нашому трактуванні подібні знахідки мають робочу назву «протобарочних». Оскільки наявність громад прихильників дореформеного християнства на території Ігреньського півострова не доведена, ми атрибутуємо їх періодом XVII-XVIII ст. та припускаємо їх належність саме козацькому автохтонному населенню території. Усі предмети групи, за винятком двох свинцевих, виготовлені з бронзи. Близькі аналогії хрестам групи знаходимо у знахідках В.В. та Є.В. Бінкевичів [3, с. 98], стилістичні аналогії – у зібранні Російського етнографічного музею [8, с. 171] та матеріалах Ілимського могильника [10, № 10, 26, 74, 89, 99 та ін.].

Перша підгрупа об'єднує 5 бронзових знахідок із широкими, відносно розмірів хреста, балками.

До розділу 4.1.1 віднесено 3 тільники із пласким рельєфом.

Хрест № 16 (рис. 2.9), 36x18 мм, двоплановий за композицією. Складається із зовнішнього хреста 26 мм заввишки і шириною балок 7 мм і внутрішнього восьмикінцевого, 15x8 мм, котрий стоїть із списом і тростиною на закругленій Голгофі з головою Адама. По кінцях балок написи црвь свы (цар слави), ник (скорочене ніка), сынъ бжіи (син Божий), а також – іс, хс під титлами. З обох боків тільник був вкритий білою емаллю. На зворотному боці – текст молитви «Да восереснет Бог». Вушко пласке фігурне.

Хрест № 17 (рис. 2.5), із втраченою частиною вертикальної напівбалки, 23x18 мм, подібний до вищеописаного. Внутрішній хрест 13x10 мм із списом і тростиною здійснюється від підтрикутної Голгофи. Текст на звороті не прочитаний через утертість. Лицевий і зворотний боки були вкриті білою емаллю.

Хрест № 18 (рис. 2.3), із втраченою нижньою частиною нижньої напівбалки, 26x19 мм при ширині балок 8 мм. Подібний до інших примірників розділу. Ширина горизонтальної балки внутрішнього хреста – 10 мм. З обох боків був вкритий білою емаллю. Вушко пласке фігурне 11 мм заввишки.

До розділу 4.1.2 віднесено 2 тільники із глибоким рельєфом.

Хрест № 19 (рис. 3.1) із втраченою нижньою напівбалкою, 16x23 мм при ширині балок 8 мм. У центрі композиції – внутрішній восьмикінцевий хрест із списом і тростиною, по кінцях балок написи: угорі – царь слвы, по раменах – іс, хс, сынъ бжіи під титлами. На зворотному боці – не прочитаний через утертість текст молитви. Лицевий і зворотний боки були вкриті білою емаллю. Вушко пласке, фігурне 10 мм заввишки.

Хрест № 20 (рис. 2.6) – фрагмент правої напівбалки 10x9 мм. Написи на лицевому боці – хс, бжіи; на зворотному – частина тексту молитви «Да воскреснет Бог». З обох боків був вкритий білою емаллю.

Друга підгрупа об'єднує 2 свинцеві, литі натільні хрести із широкими, відносно розмірів хреста, балками та пласким рельєфом.

Хрест № 21 (рис. 3.4), 30x18 мм, без вушка, з отвором для підвішування. На лицевому боці – восьмикінцевий хрест із списом і тростиною стоять на лінійній Голгофі із Адамовою головою та схрещеними кістками. По краях балок написи: угорі – цр слвы (під титлом), по кінцях рамен – іс, хс (під титлами), снъ бжіи. На зворотному боці – початок молитви «Да воскреснет Бог».

Хрест № 22 (рис. 3.2) із втраченою нижньою частиною нижньої напівбалки та половиною вушка, 24x19 мм. На лицевому боці – зображення восьмикінцевого хреста, на зворотному – подібне, але із відокремленнями по кінцях усіх балок. Написи не збереглися.

Повні аналогії предметам підгрупи невідомі. Скоріш за все, тільники виготовлені у період 1712-1735 рр., під час відсутності зв'язків території із канонічною метрополією.

До п'ятої групи зібрані російські натільні хрести XVIII ст.

Перша підгрупа об'єднує бронзові, литі, прямі латинські хрести.

До розділу 5.1.1 подано тільники із пласким рельєфом.

Хрест № 23 (рис. 2.10), 52x29 мм із шириною балок 7 мм, висота вушка – 8 мм. Вушко пласке масивне. Внутрішній хрест восьмикінцевий, 26x18 мм, із списом і тростиною стоїть на закругленій Голгофі із головою Адама, під його раменами – написи к т ка (ника – переможець, к – копіє, т – тростина). Написи також знаходяться і по кінцях балок зовнішнього хреста: угорі – цр свы, унизу – МЛРБ (место лобное распят бысть), по боках – іс, хс (під титлами). Центральна частина вкрита блакитною, краї – білою емаллю. Близька аналогія – серед знахідок братів Бінкевичів [3, с. 98]

Хрест № 24 (рис. 3.7), із втраченою нижньою напівбалкою та відламанною верхівкою, 25x23 мм при ширині балок 6 мм. Вушко пласке. По кінцях зовнішнього хреста медальйони із написами: угорі – цс, по боках – іс, хс (під титлами). Внутрішній восьмикінцевий (?) хрест 13x13 мм був заповнений жовтавою (?) емаллю. На зворотному боці – медальйони із молитвою святому Хресту: центральний діаметром 8 мм, решта – овальні, розмірами 4x6 мм. Повні й близькі аналогії не виявлені.

Хрест № 25 (рис. 3.9) із втраченою нижньою напівбалкою, 21x28 мм, ширина балок 6 мм. Вушко пласке. По кінцях горизонтальної балки відокремлені та розділені навпіл медальйони, угорі – просто відокремлений; написи в них не прочитані через стертість. Внутрішній восьмикінцевий хрест із довжиною горизонтальної балки 15 мм, має під і над нею рештки літер тексту молитви. На зворотному боці – непрочитаний з тих же причин текст молитви із розділеними рисками рядками. Близька аналогія у знахідці з Богородицької фортеці [5, с. 34]

До розділу 5.1.2 подано тільники із заглибленим високим рельєфом.

Хрест № 26 (рис. 3.12), 36x19 мм, ширина балок 5 мм. Вушко пласке. По кінцях балок зовнішнього хреста написи – цр са, іс, хс, МЛРБ; внутрішній восьмикінцевий хрест 15x10 мм стоїть на трикутній Голгофі. На зворотному боці непрочитаний через

якість відливки текст молитви. Близька аналогія у знахідці з Богородицької фортеці [5, с. 38] та Хортицького ретраншементу [17].

До розділу 5.1.3 подано тількини із високим рельєфом.

Хрест № 27 (рис. 4.1) із втраченою верхівкою, 38x33 мм при ширині балок 8 мм. На лицевому боці восьмикінцевий хрест 26x17 мм із списом і тростиною стоїть на закругленій Голгофі з головою Адама. По кінцях рамен написи іс, хс під титлами, унизу – МЛРБ. Лицевий і зворотний боки вкриті блакитною емаллю, на зворотному боці – текст молитви «Да воскреснет Бог». Близькі аналогії серед знахідок з Богородицької фортеці [5, с. 34] та Хортицького ретраншементу [17].

Друга підгрупа об'єднує два бронзові, литі латинські хрести із лінійними розширеннями балок зовнішнього хреста. Віддалені аналогії предметам маємо серед знахідок з Ілимського могильника [10, № 45, 85].

Хрест № 28 (рис. 3.8), 37x23 мм, напівбалки розширюються з 3 до 7 мм (горішня й горизонтальні) та з 4 до 8 мм. Вушко пласке. На лицевому боці внутрішній восьмикінцевий хрест 16x10 мм стоїть на закругленій Голгофі з головою Адама та схрещеними кістками. На зворотному боці у центрі – ромбічна фігури, від якої відходять криноподібні візерунки.

Хрест № 29 (рис. 3.5) із втраченою нижньою частиною нижньої напівбалки, 17x13 мм, напівбалки розширюються від 3 до 5 мм. Вушко пласке. Восьмикінцевий внутрішній хрест має розміри 8x5 мм, по кінцях балок зовнішнього хреста написи іс, хс (під титлами) та црѣ. На зворотному боці – початкові слова молитви «Кресту твоему поклоняемся, Владыко».

Третя підгрупа об'єднує бронзові литі латинські хрести із закругленими розширеннями балок.

Розділ 5.3.1 представлений знахідками із сюжетом Розп'яття.

Хрест № 30 (рис. 3.11) – фрагмент нижньої напівбалки тількини із зображенням розп'ятого Господа. Зображення і написи на зворотному боці відсутні. Розміри знахідки – 24x13 мм, ширина власне балки – 7 мм. Численні аналогії таким хрестам ми знаходимо як в експозиціях Музею Хреста, так і в зібранні Ханенка [14, № 343]. Як варіант, можемо припустити слобідський ареал побутування подібних тількиників.

Хрест № 31 (рис. 3.3) – фрагмент лівої напівбалки подібного примірника. Написи і зображення на лицевому боці не збереглися, на зворотному – дві розподільні смуги між рядками тексту молитви. Розміри: 11x7 мм. Аналогії предметам розділу маємо у знахідках з Богородицької фортеці, с. Карабінівка (Дніпропетровська обл.) та півдня Харківської обл. (с. Липці). Також – у предметах, що походять з Калузької та Олонецької губерній Російської імперії [8, с. 242-243].

Розділ 5.3.2 представлений знахідкою із трикутним закінченням балок.

Хрест № 32 (рис. 4.5) із втраченими закінченнями вертикальної балки, 13x19 мм, балки закруглено розширюються з 5 до 7 мм і мають закінчення під трикутної форми. Внутрішній восьмикінцевий хрест має ширину рамен 9 мм, обабіч нього – спис і тростина. Під раменами – рештки літер, поряд з ними – написи під титлами іс, хс. На зворотному боці написи і зображення відсутні. Повні аналогії не виявлені, часткові – у знахідках з території Богородицької фортеці [5, с. 34].

Четверта підгрупа об'єднує фрагменти бронзових, литих, латинських хрестів XVII-XVIII ст., які на даний момент важко співставити з існуючими аналогіями і віднести до тої чи іншої групи.

До розділу 5.4.1 зібрано фрагменти горішніх частин вертикальних балок бронзових литих хрестів.

Хрест № 33 (рис. 1.11) – фрагмент верхньої напівбалки 16x5 мм, з пласким вушком 6 мм заввишки. На лицевому боці – медальйон із непрочитаним написом, під

ним – верхівка внутрішнього восьмикінцевого хреста. На звороті – рештки стертих літер.

Хрест № 34 (рис. 2.7) – частина верхньої напівбалки 12x7 мм з пласким погнутим вушком заввишки 7 мм. На лицевому боці зберігся напис *црь свы* під титлами, на зворотному – відокремлені рисками стерті рядки молитви.

Хрест № 35 (рис. 2.8) – невеликий фрагмент верхньої напівбалки 12x6 мм, із масивним погнутим вушком 7 мм заввишки. На лицевому боці – напис *цс (?)* під титлами, на зворотному – відокремлений рисою перший рядок молитви святому Хресту.

До розділу 5.4.2 віднесено частини нижніх напівбалок бронзових литих хрестів.

Хрест № 36 (рис. 3.6) 17x7 мм; у центрі – закруглена Голгофа з головою Адама, від якої здіймаються восьмикінцевий хрест із списом і тростиною. Під Голгофою – напис під титлами *МЛРБ*. По краю фрагмент окантований смугою із непрочитаними літерами тексту молитви. На зворотному боці – частина молитви святому Хресту.

Хрест № 37 (рис. 4.2) 17x7 мм; на лицевому боці трапецієподібна Голгофа, на якій стоїть восьмикінцевий хрест, на зворотному – відокремлені рисками стерті рядки молитви.

До розділу 5.4.3 віднесено фрагмент горизонтальної півбалки.

Хрест № 38 (рис. 3.10) 8x15 мм із раменом внутрішнього хреста 6 мм завдовжки, в якому нанесено гратчастий візерунок. На краю фрагменту – напис *ис* під титлом, на зворотному боці – частина молитви святому хресту.

До шостої групи віднесено натільний хрест запорозького (?) походження.

Хрест № 39 (рис. 4.6) 32x25 мм, вирізаний із бронзової платівки. Предмет має однакові лицевий і зворотний боки, кінці розширені від 3 до 13 мм у вигляді квіток. Слід зазначити, що за повідомленням В.М. Шалобудова, тільник може бути підробкою кінця 1960-х рр. Аналогії невідомі.

До сьомої групи віднесено вирізьблений з кістки натільний хрест.

Хрест № 40 (рис. 4.9) 45x30 мм з тотожними лицевим і зворотним боками, прикрашений як зубчастим різьбленням по краю, так і гравійованими концентричними колами. У центрі – круглий отвір, також окантований трьома концентричними колами. Вушко для підвішування, просвердлене у горішній частині, пошкоджене.

Опубліковані аналогії невідомі. За повідомленням В.О. Ліхачова, подібні вироби побутували в якості паломницьких хрестиків у XVIII-XIX ст. і могли походити із Соловецького монастиря. За повідомленням С.В. Гнутової (Центральний музей давньоруської культури і мистецтва ім. Андрія Рубльова. м. Москва), подібні тільники є взірцем паломницької продукції Києво-Печерської Лаври другої половини XIX ст. Подібні знахідки в експозиціях Музею Хреста походять з Дніпропетровщини (Нікопольський р-н) й Харківщини (Куп'янський р-н).

Натільні хрести XIX ст. розділені на групи, підгрупи і розділи за формою зовнішнього хреста, матеріалом виготовлення та особливостями оздоблення.

До першої групи віднесено прямі латинські хрести.

Хрест № 41 (рис. 4.4) срібний, литий, 36x17 мм, двоплановий за композицією. Складається із зовнішнього хреста 24 мм заввишки і шириною балок 7 мм і внутрішнього восьмикінцевого, 13x8 мм, котрий стоїть із списом і тростиною на трикутній Голгофі. По кінцях балок написи під титлами *црь слвы* (цар слави), *снь бжи* (син Божий), а також – *іс, хс*. На лицевому боці тільник був вкритий білою емаллю. На зворотному боці – текст молитви «Да воскреснет Бог». Вушко масивне фігурне. Близька аналогія – у зібранні Російського етнографічного музею [8, с. 107-171].

До другої групи подано латинські хрести із лінійним розширенням напівбалок.

До першої підгрупи віднесено срібні штаповані вироби, двопланові за композицією.

Розділ 2.1.1 представлений знахідкою, базовою для виділення підгрупи.

Хрест № 42 (рис. 5.4) 34x18 мм. Зовнішній хрест 28 мм заввишки із розширенням напівбалок від 3 до 5 мм (горизонтальні та верхня) і до 6 мм (нижня), кінці балок закруглені. На горизонтальній балці – написи іс, хс, на вертикальній угорі – цс. Зовнішні кути середохрестя заповнені секторами стилізованого кола, кожен сектор розділений двома рисками. Внутрішній хрест – прямий латинський, 14x7 мм, під ним голова Адама, схрещені кістки і стилізований щит. На кінцях балок збереглися рештки синьої емалі. Вушко припаяне. На зворотному боці клейма: пробірне 84, міське і майстра – нерозбірливі.

Розділ 2.1.2 представлений тільниками з елементами рослинного декору в оздобленні.

Хрест № 43 (рис. 5.2) розмірами 38x20 мм. Зовнішній хрест 32 мм заввишки має розширення напівбалок від 3 до 6 мм (горизонтальні), 3 до 5 мм (верхня) та 3 до 7 мм (нижня), кінці балок закруглені. На горизонтальній балці – написи іс, хс. Зовнішні кути середохрестя заповнені секторами стилізованого кола. Кінці балок прикрашені рослинними візерунками, заповненими зеленою емаллю. Внутрішній хрест – прямий латинський 14x7,5 мм. Вушко припаяне. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, міське (нерозбірливе) та майстра АСГ (?).

Хрест № 44 – позолочений (рис. 5.6), 36x20 мм, тотожній попередньому за винятком деталей: зовнішні кути середохрестя заповнені секторами стилізованого кола, умовно розділеного 8 рисками, під внутрішнім хрестом – голова Адама із схрещеними кістками. На зворотному боці – клейма: пробірне 800, міське (голова у кокошнику) та майстра ВАС.

Аналогії знахідкам підгрупи маємо серед експонатів Російського етнографічного музею [8, с. 109]

До другої підгрупи віднесено свинцеві, литі вироби, двопланові за композицією.

Хрест № 45 (рис. 5.8) розмірами 25x16 мм. Зовнішній хрест 16 мм заввишки із розширеннями напівбалок від 3 до 5 мм (горизонтальні), до 4 мм (горішня), до 6 мм (нижня); кінці балок мають закруглені закінчення. Внутрішній восьмикінцевий хрест 9x7 мм – також із лінійно розширеними балками, стоїть над ступінчастою Голгофою із списом і тростиною. Під Голгофою – череп із схрещеними кістками; на кінцях горизонтальної балки – напис іс хс. На зворотному боці напис «крест», літери якого розмежовані восьмипелюстковими квітками.

Хрест № 46 (рис. 5.5) із втраченою нижньою напівбалкою, 19x22 мм. Висота вушка – 6 мм. Вцілілі напівбалки зовнішнього хреста розширюються з 4 до 7 мм (вертикальна) і до 7 мм (горизонтальні), закінчення балок – закруглені. Внутрішній хрест – восьмикінцевий із шириною горизонтальної балки – 9 мм, по краях якої написи іс хс та восьмипелюсткові квіткі. Над внутрішнім хрестом – літера ц. На зворотному боці у центрі – хрестоподібна композиція, від якої в боки розходяться текст молитви святому Хресту. Близькі аналогії знахідкам підгрупи в експозиціях Музею Хреста.

До третьої групи подано латинські хрести із округлими розширеннями напівбалок.

До підгрупи 3.1 віднесено тільники з округлими розширеннями усіх балок.

Хрест № 47 (рис. 4.7) 32x18 мм, напівбалки зовнішнього хреста, окантованого тонкою смугою по периметру, розширюються з 4 до 6 (горизонтальні та верхня) та 7 (нижня) мм. Внутрішній хрест восьмикінцевий 17x10 мм, його горизонтальна балка окантована смугами з обох боків; стоїть на Голгофі з Адамовою головою та схрещеними кістками. Біля його підніжжя літери гг – гора Голгофа, поряд з раменами – напис під титлами іс хс. У горішній частині зовнішнього хреста напис цс,

під ним – стилізоване саяво та дві зірочки. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та ПМ майстра. Вушко тонке, припаяне, 4 мм заввишки.

Хрест № 48 (рис. 4.8) 29x16 мм, напівбалки зовнішнього хреста, окантованого потовщеною смугою по периметру, розширюються з 5 до 6 (горизонтальні та верхня) та 7 (нижня) мм. Внутрішній хрест восьмикінцевий 15x8 мм, його горизонтальна балка окантована смугами з обох боків; стоїть на Голгофі з Адамовою головою та схрещеними кістками. Тут же розташовані клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та П? майстра. На кінцях балок написи: на горизонтальній – іс хс, угорі – цс. На зворотному боці – початкова частина молитви «Да воскреснет бог». Вушко тонке, припаяне, 5 мм заввишки.

Аналогії предметам підгрупи знаходимо у зібранні Російського етнографічного музею [8, с. 46,]

До підгрупи 3.2 віднесено свинцеві, литі предмети з округлими розширеннями частини балок. Аналогії не виявлені.

Хрест № 49 (рис. 5.7) 17x20 мм, із втраченою верхньою напівбалкою. Горизонтальні балки зовнішнього хреста розширяються округло з 3 до 6 мм, закінчення мають трикутну форму. Нижня напівбалка розширяється округло до 7 мм. Зовнішній хрест окантовано смугою 1 мм завтовшки, в його центральній частині – розіп'ятий Господь, під ногами – голова Адама із схрещеними кістками. На зворотному боці – непрочитаний через якість відливки текст молитви.

Хрест № 50 (рис. 6.7) із втраченою горішньою частиною вертикальної напівбалки, недбалого лиття, 19x14 мм. Горизонтальні балки зовнішнього хреста розширяються округло з 4 до 6 мм, закінчення закруглені. Нижня напівбалка розширяється округло з 5 до 7 мм. Зовнішній хрест окантовано тонкою смугою, в його центральній частині – прямий латинський хрест, біля лівого рамена якого зберігся напис під титлами іс. На зворотному боці – непрочитаний через якість відливки текст молитви.

До четвертої групи подано латинські хрести із комбінованими розширеннями напівбалок. За стилістикою оформлення вертикальної та горизонтальних напівбалок знахідки можна умовно віднести до типу «трійчастих хрестів», оскільки вони повністю відповідають цій типологічній ознаці.

У підгрупу 4.1 об'єднано прямі латинські срібні штамповані тільники із закругленими комбінаціями на кінцях балок.

До розділу 4.1.1 віднесено знахідки із внутрішнім прямим латинським хрестом.

Хрест № 51 (рис. 6.1) 48x29 мм, ширина верхньої та горизонтальних напівбалок 3 мм (розширюються до 6 мм), нижньої – 4 мм (розширення до 8 мм). Розширення нижньої балки ступінчасте двочасне: волота, декорована рослинним орнаментом, переходить у трійчасте закінчення із стилізованою лілеєю у ньому. Внутрішній хрест прямий латинський 13x7 мм, підкреслений закругленими рисками. На кінцях зовнішнього хреста – п'ятикінцеві зірочки та написи іс, хс, цс, котрі були вкриті синьою емаллю. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та майстра МХС. Вушко тонке, сплюснене, припаяне, заввишки 6 мм. Аналогії – у фондах Російського етнографічного музею [8, с. 13, 116].

До розділу 4.1.2 віднесено знахідки із внутрішнім восьмикінцевим хрестом. Стилiстичні аналогії їм – серед матеріалів Російського етнографічного музею [8, с. 114-117] та експозицій Музею Хреста.

Хрест № 52 (рис. 5.3) 48x29 мм має ширину балок 5 мм і розширення до 10 мм на верхній і горизонтальних напівбалках та до 11 – на нижній. Розширення нижньої напівбалки ступінчасте тричасне: дві лінії напівкіл, декорованих трикутниками й рисками, переходять у, власне, трійчасте закінчення. Внутрішній хрест восьмикінцевий 22x10 мм. На кінцях зовнішнього хреста – чотирипелюсткові квітки,

котрі були вкриті блакитною емаллю. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та майстра МИР. Вушко тонке, припаяне, заввишки 5 мм.

Хрест № 53 (рис. 6.3) 25x16 мм, ширина напівбалок 3 мм: верхня й горизонтальні розширюються до 5 мм, нижня – до 6 мм. Розширення нижньої балки ступінчасте двочасне: бокові півкола, переходять у трійчасте закінчення. Внутрішній хрест восьмикінцевий 9x6 мм, стоїть на закругленій Голгофі з головою Адама та схрещеними кістками. На кінцях зовнішнього хреста – написи іс, хс, цс, доповнені двома крапками кожен; його тло прикрашене прямими рисками, що імітують карбування. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та майстра ГБ. Вушко тонке припаяне, заввишки 3,5 мм.

Хрест № 54 (рис. 6.4) 40x23 мм, ширина вертикальної балки 5 мм (розширення на кінцях до 8 мм), горизонтальної 4 мм, (розширення до 7 мм). Нижня напівбалка розширюється ступінчасто й двочасно: волюта, переходить у трійчасте закінчення із головою Адама у ньому. Внутрішній хрест восьмикінцевий 20x10,5 мм, прикрашений різноспрямованими трикутниками з паралельних рисочок. На кінцях зовнішнього хреста – написи іс, хс, цс, котрі були вкриті синьою емаллю. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та майстра ПМ. Вушко тонке припаяне, заввишки 5 мм.

Хрест № 55 (рис. 6.5) 41x23 мм, ширина балок 4,5 мм (розширення на кінцях до 8 мм). Виготовлений у традиціях різаних натільних хрестів. Нижня напівбалка розширюється ступінчасто: по два напівкола з кожного боку переходять у волюту з напівколом, котрі, в свою чергу переходять у трійчасте закінчення, заповнене клином трикутників. Внутрішній хрест восьмикінцевий 19x10 мм, його середохрестя заповнене чотирма цятками, стилізована Голгофа під внутрішнім хрестом – увігнута. На бокових кінцях зовнішнього хреста – написи під титлами іс, хс, угорі – три стилізовані промені. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та трикутне майстра ЕМ. Вушко тонке рухоме сплюснене, заввишки 8 мм.

До розділу 4.1.3 віднесено знахідки із Розп'яттям Господнім.

Хрест № 56 (рис. 6.2) 48x28 мм, ширина балок 5 мм і розширення до 9 мм на горизонтальній балці та до 10 – на вертикальній. Розширення нижньої напівбалки ступінчасте тричасне: дві лінії напівкіл переходять у трійчасте закінчення, прикрашене рослинним декором, в центрі якого – голова Адама. У центральній частині зовнішнього хреста – розп'ятий Спаситель, під його долонями – написи іс хс, над його головою – зубчастий візерунок, рослинна композиція та розгорнутий сувій із літерами цс; над сувоєм і обабіч від нього – по три стилізованих промені. На кінцях зовнішнього хреста збереглися рештки зеленкуватої емалі. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та майстра САЧ. Вушко тонке, припаяне, заввишки 5 мм. Часткова аналогія – в матеріалах Російського етнографічного музею [8, с. 112, 119]

У підгрупу 4.2 подано латинський латунний штампований тільник із лінійно-закругленими розширеннями балок та їх криноподібними закінченнями.

Хрест № 57 (рис. 5.1) 45x27 мм, зовнішні кути середохрестя заповнені 12-ма стилізованими променями. Балки розширюються від 5 мм при середохресті до 9 мм угорі, 10 мм по боках і 11 мм унизу. Кінці балок мають криноподібну форму. По периметру зовнішній хрест окантований тонкою смугою, в його центральній частині – розп'ятий Господь, навколо голови якого німб у вигляді променів сяйва та напис іс хс. Угорі – розгорнутий сувій, літери не прочитані через стертість. На зворотному боці у центрі текст молитви «До воскреснет Бог». По краях – зображення: угорі Христос Пантократор з написом іс хс обабіч, ліворуч преподобний Лавр з написом п л, праворуч преподобний Флор з написом п ф, унизу свята великомучениця Параскева (П'ятниця) з написом над головою с в п. Вушко тонке, пласке, виготовлене разом з

хрестом, діаметр 6 мм. Часткова стилістична аналогія – виріб другої половини ХІХ ст. з Києва [8, с. 106].

До п'ятої групи зібрано фрагменти, класифікувати котрі зараз неможливо через відсутність опублікованих аналогій.

До підгрупи 5.1 віднесено частини нижніх напівбалок.

Хрест № 58 (рис. 4.3) 16x7 мм, штампований, свинцевий. По периметру окантований візерунком у вигляді перевитого шнура. Унизу розташована закруглена Голгофа, від якої під кутом від внутрішнього восьмикінцевого хреста здіймаються спис і тростина. Окантовка зворотного боку тотожна лицевому. На зворотному боці у збереглася частина молитви святому Хресту.

Хрест № 59 (рис. 6.8) 16x8 мм, штампований, срібний. Унизу розташована голова Адама із схрещеними кістками, над якою стилізована Голгофа з двох волут. Над нею – Розп'яття Господнє. На зворотному боці – клейма: пробірне 84, нерозбірливе міське та майстра ІХ.

До підгрупи 5.2 віднесено частини горизонтальних напівбалок.

Хрест № 60 (рис. 6.6) 16x8 мм, штампований, срібний – частина лівої напівбалки із зображенням руки розп'ятого Господа та написом іс хс під титлами під нею. На зворотному боці – нерозбірливі через стертість літери тексту молитви.

Представлена колекція з території Ігреського півострову, незважаючи на її неповноту, разом із зібранням В.В. та Є.В. Бінкевичів [3] та втраченим комплексом [2] в достатній мірі репрезентує етапи залюднення території і підсилює аргументацію саме самарської теорії щодо відрахування часу заснування м. Дніпропетровська від згадки про козацьку Самарь в офіційних документах, оскільки ставрографічні матеріали, корелюючись із подібними знахідками з Самарі-Богородицької фортеці доводять безперервність урбаністичних процесів у Нижньому Присамар'ї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Векленко В.О., Мігульов О.В. Натільні хрести козацької доби з Ігреського півострову (попереднє повідомлення) // Нові дослідження козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 83-87.
2. Векленко В., Несправа М. Втрачена ставрографія Ігрєні // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 235-239.
3. Векленко В.О., Несправа М.В. Натільні хрести ХVІІ-ХVІІІ ст. з території Ігреського півострову (зібрання В.В. та Є.В. Бінкевичів) // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 96-104.
4. Каталог Старинных крестов. Сетевая версия книги: Станюкович А.К. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X-XX веков из частных собраний / А.К. Станюкович, И.Н. Осипов, Н.М. Соловьев. – М., 2003. – <http://www.k1000k.narod.ru/foto/>.
5. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Науково-довідкове видання. – Дніпропетровськ, 2007. – 108 с.
6. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – С. 7-36.
7. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ХІ-ХІV ст. – К.: Наук. думка, 1992. – 184 с.
8. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. – СПб: Изд-во «Арт-палас», 2007. – 348 с.
9. Нечитайло В.В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (Х – перша половина ХІІІ ст.). – К.: Фенікс, 2000. – 94 с.
10. Молодин В.И. Кресты-тельники Илимского острога. – Новосибирск: ИНФОЛИО, 2007. – 248 с.
11. Суоров М.В. Вологодчина. Неизведанная Давность. – Вологда: Наследие, 2002. – С. 273-412.
12. Телегін Д.Я. Русичі над Кодацьким порогом // Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років. – К.: НКПКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 190-192.

13. Філімонов Д. До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 38-43.
14. Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Русские. Кресты и образки. – Вып. I-II. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1899-1900. – 100 с.
15. Чудновец А.А. Каталог средневековой мелкой пластики. – М.: Минувшее, 2008. – 138 с.
16. Шалобудов В.М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Вісник Дніпропетровського університету, серія Історія та археологія. – 2007. – № 6. – С. 214-226.
17. Шелеметьева Т. Дрібна металева пластика часів російсько-турецької війни (1735-1739 рр.) з фондової збірки Національного заповідника Хортиця // Нові дослідження козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 87-96.

Клименко О.О.
м. Київ

ГОНЧАРСТВО ОПІШНОГО ДОБИ КОЗАЦТВА

Як відомо, Опішне – один з найвизначніших гончарних осередків України. Вироби з глини створювали на цій території з найдавніших часів, а розквіт гончарного промислу припадає на другу половину XIX – середину XX ст. До наших днів Опішне залишається провідним керамічним центром нашої країни. Що ж стосується доби козацтва, то в цей час (принаймні до кінця XVIII ст.) Опішне ще не вирізнялося серед гончарних осередків Лівобережжя. В цей час відомішими були Полтава, Зіньків, Великі Будища, Куземин [20, с. 648-649] тощо, проте вже на середину XIX ст., як стверджував Микола Арандаренко: «Опошанская волость (тобто Опішне з навколишніми селами – *О.К.*) занимает в гончарном промысле уезда первое место. Здесь занято этим до 400 человек работников» [1, с. 96].

За козацької доби Опішне перетворилося на значний населений пункт, який у 1640-х роках належав польським магнатам Конєцпольським та Вишневецьким. Від 1649 Опішне, як сотенне містечко, відносилось до Полтавського полку, згодом до Зіньківського, потім знову до Полтавського й від 1687 до Гадяцького полків [22, с. 6-7], з 1781 року входило до Зіньківського повіту Чернігівського намісництва, з 1796 року – до Малоросійського генерал-губернаторств [22, с. 7]. Опішне було – одним з трьох сотенних містечок Зіньківського повіту, який наприкінці XVIII ст. об'єднав 360 поселень [20, с. 638]. До наших днів чимало опішнянських гончарів пам'ятають, що їхні предки належали до козацького стану [10].

У XVII-XVIII ст. Опішне стало значним центром ремесла й торгівлі. 1734 року тут функціонували 8 ремісничих цехів, які об'єднували 63 майстрів [22, с. 41]. У 1760-х рр. кількість цехів зменшилась до 6, проте до них входило вже 250 ремісників [20, с. 641]. У XVIII ст. в містечку щорічно відбувалися чотири ярмарки [22, с. 46-47].

За козацької доби Опішне вирізнялось виробництвом селітри [20, с. 648-649]. Цікаво, що «...з кінця XVII – початку XVIII століття опішнянські селітровари видобували одні з найбільших, а в 1730-1780-х роках найбільші обсяги селітри в Російській імперії, що дає підстави стверджувати, що впродовж XVIII століття Опішне було своєрідною столицею селітроваріння» [22, с. 64]. 1737 року місцеві селітрозаводчики «об'єдналися в найбільшу в Російській імперії Опішнянську компанію селітроварних підприємств на чолі з найбільшим виробником – Якимом Балясним. До її складу увійшли мешканці Опішного та немісцеві, козаки Гадяцького полку...» [22, с. 70]. Крім того, Опішне славилось садівництвом [20, с. 648-649; 22, с. 77].

За доби козацтва гончарний промисел в містечку розвивався доволі успішно, про що свідчать як літературні й архівні дані [20, с. 648-649; 22, с. 41-43], так і матеріали археологічних розкопок, здійснюваних співробітниками НМЗУГО та Інституту

керамології – відділення Інституту народознавства НАН України – впродовж кількох останніх десятиліть [17; 14].

Перша письмова згадка про опішнянську кераміку датується другою половиною XVIII ст. Це надзвичайно цінне свідчення Опанаса Шафонського про існування у містечку гончарного цеху [20, с. 641]. Архівні відомості, виявлені Анатолієм та Оленою Щербанями, дозволяють говорити про наявність гончарного цеху вже у першій третині XVIII ст. (можливо, цех існував вже у XVII ст.). 1734 року до нього входило 6 гончарів [22, с.41].

Відомості про розвиток гончарства й порівняно значну кількість гончарів в Опішному у середині XVIII ст. містить «Исповедная книга церквей Опшанской сотни Гадяцкого полка за 1754 г.», віднайдена Анатолієм та Оленою Щербанями у Чернігівському обласному державному архіві [22, с. 42-43, 171]. Вже в ті часи більшість гончарів (їх було 19 чоловік) проживали на кутку, що донині називається «Гончарівкою». Тоді «більшість представників цієї професії мешкали в приході Миколаївської церкви (12). Утричі менше були прихожанами Михайлівської церкви і лише одна родина з трьох дорослих чоловіків (батько і два сини) були прихожанами Спасо-Преображенської церкви» [22, с. 42-43].

Технологію гончарного виробництва в Опішному козацької доби можна реконструювати на основі археологічних даних, а також завдяки етнографічним матеріалам кінця XIX – початку XX ст. й польовим обстеженням Опішного й навколишніх сіл, здійснених автором впродовж 1984-2015 років [10]. За технологічними ознаками опішнянську кераміку даного періоду можна розподілити на теракотову, оздоблену писанням або контурним розписом без подальшого покриття поливою (іноді в розпис вводили зелену поливу), полив'яну, прикрашену риткуванням і відбитками штампа та вкрити кольоровими поливами (переважно зеленою) й мальовану, декоровану підполивним малюванням ангобами. Тогочасні опішнянські кахлі були переважно теракотовими з рельєфним декором.

Вірогідно, етапи створення гончарних виробів, як і в наступні періоди, включали: добування глини, приготування глиняної маси, формування і декорування виробів з подальшим покриттям поливою (або без нього) та їх випалювання. Основною сировиною були місцеві глини, які вважалися чи не найкращими на території Полтавщини [1, с. 93; 6, с. 217-218].

В цей період побутував, як і повсюдно в Україні, шпигельний або карусельного типу ножний гончарний круг (так званий «шльонський» [12]), який складався з двох дисків – верхнього і нижнього, – з'єднаних спицями і насаджених на нерухому вісь. Впродовж XIX ст. на зміну такому кругу приходять досконаліший волоський гончарний круг, в якому верхній і нижній круги з'єднує рухома вісь, а спиці відсутні. Такий гончарний круг українські гончарі використовують і в наші дні.

Тогочасні горни для випалювання виробів в Опішному були двокамерними, як і скрізь в Україні [2, с. 87; 18]. За конфігурацією в плані їх можна розподілити на два типи – круглі (чи наближені до круглих) для випалювання посуду й прямокутні – мискові [14, с. 101-102]. Вироби закладали у верхню камеру («кабицю»), відділену від нижньої (топки) «черенем» з отворами – «дучками», – через які розжарене повітря потрапляло вгору. «Черень» спирався на перегородку, що розподіляє топку на дві частини («козел»). Перед горном знаходилась «пригребиця», звідки гончар закладав дрова і спостерігав за випалом. Подібні горна збереглися в Опішному до наших днів, тільки в плані вони лише круглої форми (мискові прямокутні побутували приблизно до кінця XIX – початку XX ст.).

Виробів XVIII – початку XIX ст. збереглося небагато. Переважно це фрагменти мисок і глечиків, що походять зі старих горнів, розкопки яких розпочато 1988 року О. Пошивайлом і продовжено співробітниками НМЗУГО та Інституту керамології у

1996-2003 роках, а також поодинокі знахідки під час польових обстежень Опішного, зокрема глечик та кілька горщиків. Цікаву колекцію опішнянської кераміки кінця XVIII – початку XIX ст. пощастило зібрати подружжю Анатолію та Олені Щербаням [21]. Для вичерпної характеристики гончарства матеріалів недостатньо. Проте, враховуючи особливості гончарних виробів XVIII ст. з інших осередків, спробуємо намітити деякі особливості опішнянської кераміки даного часу.

У XVII-XVIII ст. в Опішному, як і в інших гончарних осередках України, відбувалось формування конструктивних особливостей посуду та стилістики декору, характерних для місцевої кераміки в майбутньому: в окремих елементах форм посуду, орнаментальних мотивах бачимо риси, притаманні періоду розквіту опішнянського гончарства у другій половині XIX – середині XX ст. Це стосується форм горщиків, макітер, глечиків, мисок, полумисків та інших зразків кухонного й столового посуду. Можна припустити, що основні принципи формотворення, елементи орнаментики, засади композиційні побудови XVII-XVIII ст. збереглися в Опішному у наступні періоди, хоча наявні й певні відмінності: впродовж XIX ст., форми стають стрункішими, вишуканішими, а декор збагачується значною кількістю нових мотивів, водночас частина елементів розпису XVII-XVIII ст. зникає. Особливо помітні інновації відбулися в Опішному на зламі XIX-XX ст. під впливом діяльності Полтавського губерньського земства.

Беремо на себе сміливість припустити, що у добу козацтва сформувався і асортимент виробів опішнянських гончарів, характерний для пізнішого часу. Можливо, головні різновиди асортименту вітчизняного гончарства опішнянські майстри виробляли вже в ті часи, а пізніше відбувалося їхнє доповнення. Цю думку підтверджує факт наявності в Опішному гончарного цеху: адже в ті часи зв'язки гончарних цехів були доволі помітними й опішнянський цех не міг залишитися поза впливами західноєвропейського гончарства, які поширювались через цехи (як побачимо далі цю думку підтверджують і художні особливості виробів). У розглядуваний період українські гончарі створювали різноманітний посуд (кухонний і столовий), речі побутового призначення (світильники, люльки тощо), архітектурно-декоративну кераміку (кахлі, архітектурні вставки, черепицю). Від цього періоду у низці осередків збереглися не лише зразки іграшки, а й скульптури та фігурного посуду. Серед різновидів кухонного посуду переважали горщики, макітри, ринки. Особливо різноманітний столовий посуд – глечики, тикви, баклаги, барильця, куманці, кухлики, кубки, чарки, миски, полумиски, тарілки, сільнички тощо. На жаль, зразки опішнянської кераміки доби козацтва і щодо кількості, і щодо різновидів асортименту набагато бідніші. Маємо надію, що подальші археологічні обстеження містечка дозволять розширити наше уявлення про асортимент виробів XVII-XVIII ст.

Тогочасні писемні джерела щодо опішнянської кераміки обмежені лише кількома видами посуду. Згідно одного з них, «...відомо, що 1734 року опішнянські гончарі виготовляли «кувшини» та «горшки» – по возу таких виробів місто мало постачати до двору гетьмана Данила Апостола «на ралець» (подарунок) до Великодня» [22, с. 43]. Археологічні матеріали вже сьогодні дозволяють говорити про доволі значний асортимент продукції тогочасних опішнянських майстрів, «яка загалом мало відрізнялася від інших тодішніх гончарних осередків Гетьманщини» [22, с. 43], а також інших регіонів України, про що свідчить стилістичні особливості тогочасної опішнянської кераміки. Серед виробів гончарів Опішного козацької доби збереглися горщики, глечики, миски, полумиски, кухлі, які знаходяться переважно в колекції НМЗУГО, а також у приватних зібраннях. Значна частина речей у фрагментах, наявні й неушкоджені зразки, що дозволяє говорити про загальні особливості форм.

Лариса Виноградська відмічає приземкуватість та заокругленість форм полтавських горщиків XVII-XVIII ст. [3, с. 183]. Майже куляста, трохи видовжена в

нижній частині форма з важкуватими вінцями й невеликим вухом загалом характерна для більшості горщиків XVII-XVIII ст., реконструйованих Остапом Ханком на матеріалах розкопок у Полтаві [16, с. 54-66 (рис. 1-6)]. Ці ж риси притаманні і опішнянським горщикам розглядуваного періоду. Зокрема, два горщики XVIII ст. з Опішного (НМЗУГО, інв. № К-6835, НД-1881; фото №1) мають широкий з м'яко заокругленими плечами тулуб, звужений у нижній частині й рівні трохи розгорнуті вінця. Денце, у порівнянні з опішнянськими горщиками наступних періодів, доволі широке, що надає формі певної приземкуватості, якої позбувається опішнянський горщик в майбутньому завдяки зменшенню діаметра денця у порівнянні з діаметром вінця. Можливість датування цих горщиків XVIII ст. підтверджує не лише доволі приземкувата форма тулуба (відмінна від зразків кінця XIX – початку XX ст. й аналогічна до зразків з інших осередків Полтавщини XVIII ст.), а й характер декору, нанесеного червоно-вохристом ангобом потовщеною лінією. Перший горщик декорований писанням у вигляді «кривульки» та ряду косих рисок з пасмами концентричній ліній між ними (фото 1), другий – «кривулькою» і V-подібними мазками, також розділеними лініями.

Матеріали з Лівобережжя, зокрема з Полтави [16, с. 59 (рис. 17: 1-4, 7)], свідчать, що вже у XVIII ст. на Полтавщині робили макітри, стінки яких порівняно високі, розгорнуті, заокруглені вгорі й завершені відігнутими вінцями, рівними або опуклими. На жаль, авторів цих рядків поки що не відомі зразки достеменно атрибутованих тогочасних опішнянських макітер. Фрагмент великої макітри із ледь помітно опуклими вгорі стінками та заокругленими вінцями походить з Чернечого Яру (неподалік від Опішного). Декор червоно-вохристого кольору виконано в техніці писання. Він розташований на вінцях та під ними й складається з вузьких ліній та «кривульок» двох видів – широкої густо нанесеної (на вінцях) і розлогої у верхній частині стінок (фото 2). Макітру могли виконати як в Опішному, так і у містечку Великі Будища, відомому у XVIII ст. гончарному осередку [15], біля якого знаходиться село Чернечий Яр.

Збереглося кілька різновидів опішнянських глечиків. Серед них – теракотовий глечик з колекції НМЗУГО кінця XVIII – початку XIX ст. (?) з порівняно високою шийкою, декор якого, виконаний брунатним і червоно-вохристом ангобами, складається зі смуг, ліній та ряду горизонтальних мазків, поширених в Опішному пізніше (фото 3). Цікаві також два маленькі глечики XVIII ст. висотою 10 і 9,5 см (НМЗУГО, інв. №№ Нд-1849 та Нд-1850, фото 4-5). В обох трохи сплющений кулястий тулуб, розміщений на кільцевій ніжці, та широка розгорнута шийка з короткими вінцями. Обидва прикрашені розписом в техніці писання: смуги, риси, трикутні мазки, «кривулька», нанесені червоно-вохристом ангобом на світлий жовтувато-вохристий черепок.

Унікальний теракотовий глечик XVIII ст. у фрагментах знайшов Олесь Пошивайло 1987 року під час розбирання кахляної печі в Опішному (відреставрована посудина знаходиться в колекції НМЗУГО, інв. № К-4429, іл. 6). Його форма побудована на контрасті широкої «наповненої» верхньої частини тулуба та неширокого денця, що надає нижній частині посудини певної вишуканості. Шия невисока, пряма, з вузькими, ледь помітними вінцями. Вуха пласке (від нього залишився лише фрагмент). Декор глечика у загальних рисах подібний до оздоблення кераміки XVII-XVIII ст. з різних регіонів України [19, с. 40-43; 11, с. 81-84; 8, с. 61, 62, 66, 98; 9, с. 195-217, іл. 19, 24]. Глечик розмальований ангобами брунатного (контур) та червоно-вохристого й білого кольорів. Черепок світлий з сірувато-вохристом відтінком. Серед мотивів – велика чотирипелюсткова квітка-розета, обрамлена «накапуванням» (з одного боку посудини вона заповнена поперечними мазками білого ангобу, з протилежного – поздовжніми червоно-вохристого), складні рослинні мотиви,

що нагадують квіти з хвилястим контуром, листя, дугоподібні елементи тощо. Доволі показовим є елемент декору, розміщений на ший посудини – кружечок з крапкою в середині, оточений «накапуванням». Цей мотив можна побачити в декорі теракотових виробів XVIII – початку XIX ст., як з Опішного (кухлі з колекції подружжя Щербанів) [21], так і з інших регіонів України, зокрема з Середньої Наддніпряни (носатка з експозиції НМУНДМ, інв. № К-246 [9, с. 195-217, іл. 24]). Даний мотив у майбутньому став популярним в опішнянському підполивному малюванні під назвою «зірочка», проте він втратив контур і перетворився на велику крапку, оточену «накапуванням». У такому вигляді (велика крапка з «накапуванням») він відомий у мальованій кераміці кінця XIX – першої третини XX ст. деяких інших осередків (Гнилець на Середній Наддніпряниці, Смотрич, Миньківці на Поділлі тощо).

В цілому, якщо говорити про манеру трактування мотивів на опішнянській посудині, то вона вирізняється якоюсь особливою експресивністю (зауважимо: декор при цьому не руйнує форму, а органічно її доповнює й оздоблює), яка надає особливого шарму цій унікальній пам'ятці гончарного мистецтва XVIII ст. Доволі подібна (хоча й менш експресивна) манера трактування мотивів в оздобленні мисок і полумисків з розкопок опішнянського горна середини XVIII ст. [11, с. 78-86; 14, с. 103; 9, с. 209, іл. 41-43, 46-47], які збереглися у фрагментах (НМЗУГО, інв. № НД-597, НД-598, НД-599, НД-600, НД-601, НД-604, іл. 7-12), проте самі мотиви дещо відрізняються від використаних у декорі глечика. Контур малюнка й «накапування» нанесені темно-брунатним, а заповнення контуру й мотиви геометричного орнаменту – червоно-вохристим ангобами. Заповнення контурів рослинних мотивів на фрагментах мисок здійснено широкими рухливими мазками, а плями, укомпоновані в аркоподібні елементи й «сітку», утворену «кривульками», покладені вільно, нерідко без урахування цих контурів. Перед малюванням миски обрито білим ангобом [14, с. 102]. Серед рослинних мотивів найпопулярніший – квітка, що, за влучним спостереженням Т. Романець, нагадує античну пальмету [11, с. 79]. Проте важко погодитись з тим, що у цих зразках ми маємо справу з безпосереднім продовженням античних традицій на наших землях [11, с. 85]. Можна припустити: цей мотив потрапив в Україну завдяки зв'язкам із західноєвропейськими гончарними цехами, про які свого часу неодноразово писала Леся Данченко [7, с. 27]. Тим більше, що пальметоподібні мотиви опішнянських мисок XVIII ст. нагадують інтерпретації пальмет доби готики [4, с. 97-98, іл. 68-71]. На опішнянських мисках пальметоподібні мотиви розміщено на дзеркалі попарно (НМЗУГО, інв. №№ НД-599, НД-600; НД-604; іл. 9, 10, 12), в одному випадку збереглася лише одна пальметоподібна квітка й можна припустити, що їх було дві (НМЗУГО, інв. № НД-597; іл. 7), в іншому – цей мотив є частиною, вірогідно, восьмипелюсткової розети, у якій чотири пальметоподібні пелюстки чергуються з чотирма загостреними пелюстками, обрамленими «накапуванням» (НМЗУГО, інв. № НД-601, іл. 11). Розети, утворені загостреними пелюстками з «накапуванням» (або без нього), є доволі поширеним елементом оздоблення мисок і полумисків XVII-XVIII ст. [8, с. 62; 19, с. 41; 13, с. 40; 5, с. 136].

На одному з фрагментів дзеркало миски декоровано сіточкою, утвореною «кривульками» з мазками (НМЗУГО, інв. № НД-598; іл. 8). У декорі верхньої частини стінок опішнянських мисок середини XVIII ст. переважають концентричні лінії у різних варіантах поєднані з «кривульками». Над ними на відігнутій частині берегів бачимо ряд арочок, повністю або через одну заповнених мазками. Цей, надзвичайно популярний у XVIII ст. в Україні мотив, зберігся в мальованих виробах XIX – початку XX ст. Косова та Пістиня на Прикарпатті (так звані «копитця»), а також на баньках з Бару на Поділлі. На фрагменті берегів однієї з опішнянських мисок XVIII ст. (НМЗУГО, інв. № НД-1679) бачимо популярний в ті часи криноподібний елемент, відгомін якого також зустрічається у пізнішій гуцульській кераміці під назвою

«тройки». Таким чином, миски з Опішного XVIII ст. є типовими для тогочасної української кераміки й мають аналогії в інших осередках [15, с. 224-225; 13, с. 40]. Деякі мотиви їхнього декору зустрічаються, як в Опішному, так і в інших центрах, у виробках наступних періодів.

Ще один технологічний прийом, характерний для українського гончарства XVII-XVIII ст. як перехідний етап до підполивного малювання, зустрічаємо на окремих фрагментах опішнянської кераміки, що датуються XVIII ст. Йдеться про використання при оздобленні теракоти зеленої поливи для заповнення контурів, нанесених ангобом. Миска, яка збереглася у двох фрагментах (НМЗУГО, інв. №№ НД-1677, НД-1678, іл. 13) розмальована червоно-брунатним ангобом та зеленою поливою: смуги, ряд трикутників («зубці» у пізнішому гуцульському гончарстві), рослинні елементи. Зеленому поливу у поєднанні з брунатним ангобом застосовано і в декорі глечика (зберігся фрагмент верхньої частини посудини, НМЗУГО, іл. 14).

Переважає більшість опішнянських глиняних виробів доби козацтва оздоблена виключно геометричним орнаментом, основні мотиви якого майже без змін збереглися в опішнянському гончарстві наступних століть. Декор однієї групи пам'яток з колекції НМЗУГО (згадувані вище горщики й глечики, інв. №№ К-6835, НД-1881, НД-1849, НД-1850, фото 1, 4, 5) нанесено червоно-вохригим ангобом характерною потовщеною лінією.

Оздоблення іншої низки речей XVIII ст. з геометричним орнаментом виконано ангобами двох кольорів – темно- і світло-брунатним. Це переважно фрагменти горщиків середини XVIII ст., прикрашені концентричними лініями, «кривульками», рисками [14, с. 102, 104, мал. 8], а також фрагменти мисок кінця XVIII ст. з «кривульками» кількох варіантів, мазками, концентричними лініями, рисками тощо [14, с. 104, 107, мал. 12-14].

Отже, за доби козацтва Опішне було помітним гончарним осередком, в якому функціонував гончарний цех і створювали кераміку, характерну для України доби козацтва. Проте вже в ті часи намітилися локальні особливості опішнянської кераміки, які набули подальшого розвитку в наступному столітті.

Можна висловити припущення, що в опішнянському гончарстві доби козацтва існувала традиція оздоблення теракоти рослинною та рослинно-геометричною орнаментикою, яка майже зникла на середину XIX ст. Мабуть, однією з причин її зникнення стало поширення від другої половини XIX ст. підполивного малювання з іншими мотивами декору, хоча думка ця є вельми гіпотетичною: адже матеріалу поки що недостатньо. Ще одне припущення. Опішнянський матеріал XVIII – початку XIX ст. має ближчі аналогії до тогочасних виробів інших осередків, ніж до опішнянських мальованих другої половини XIX – початку XX ст. Вірогідно, існувала загальноукраїнська традиція, яка була майже втрачена, вірніше, переосмислена. Мотиви цієї орнаментики не були зовсім однаковими, майже не повторювались у різних місцевостях. Йдеться про їхню подібність, загальний принцип зображення елементів, їхній характер, манеру трактування, колорит. Тим більше, що в геометричній орнаментіці, так само як і у формах посуду спільні риси прослідковуються на матеріалі багатьох гончарних осередків України доби козацтва [5, с. 137, 138].

Таким чином, ми можемо переконливо говорити про наявність в Опішному місцевої традиції контурного малювання з використанням рослинних, рослинних геометризованих і геометричних мотивів, яка спочатку розвинулась у теракоті. Що ж до геометричного орнаменту, то ним оздоблювали переважну більшість опішнянського посуду XVII-XVIII ст. Ця традиція продовжувалась і у другій половині XIX – першій третині XX ст. Про спадкоємність у використанні мотивів та побудові композицій говорити важко через недостатню кількість опішнянських зразків. Однак,

можна стверджувати, що основні елементи орнаментики збереглися і що у XVIII – початку XIX ст. вони були дрібнішими й густіше заповнювали поверхню черепка, а також займали більшу площу, тобто система декору у техніці писання була розвиненішою.

Список скорочень:

НМЗУГО – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.

НМУНДМ – Національний музей українського народного декоративного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии / В 3-х частях. Часть III / Репринтное издание. Серия «Полтавское историческое наследие». Книга 11. – Х.: САГА, 2012. – С. 2, 434, 48, 28.
2. Виноградська Л. Колекція керамічних виробів XVII-XVIII ст. З розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2005. – С. 86-94.
3. Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII-XVIII вв. на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тези доповідей. – Полтава, 1990. – С. 182-186.
4. Власов В. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. – Т. VII. – СПб.: Азбука-Классика, 2007. – 912 с.
5. Голубева І. Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII-XVIII століття // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 132-144.
6. Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской губернии. – Харьков: издание Полтавского губернского земства. Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. – 1011 с.
7. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 192 с.
8. Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 544 с
9. Клименко О. Гончарство // Історія декоративного мистецтва України. – Т. 2. – К.-Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2007. – С. 195-217.
10. Польові матеріали автора 1984-2015 рр.
11. Романець Т. Мальований гончарний посуд XVII ст. з Опішного та Чернечого Яру // Студії мистецтвознавчі. – 2003. – № 1. – С. 78-86.
12. Спаська Є. Шльонський гончарський круг: Другий етюд з циклу «Чернігівське гончарство» // Матеріали до етнології. – 1929. – Вип. II. – С. 104-110.
13. Старік О. Результати дослідження поселення XVII-XVIII ст. у с. Китайгород Дніпропетровської обл. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 20. – Ч. I. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2011. – С. 38-47.
14. Троцька В. Досліджені гончарні горни Опішненського гончарного району // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 100-118.
15. Ханко О. Великобудищанський осередок гончарювання // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн.2. – С. 218-241.
16. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 54-66.
17. Хохлачова Л. Пізньосередньовічне гончарство Опішного // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 279-283.
18. Чміль Л. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVII-XVIII століть // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 195-234.
19. Чміль Л. Керамічні миски і тарілки XVII-XVIII століть із Києва // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001. – Опішне: Українське Народознавство, 2001. – Кн. 1. – С. 32-51

20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России. – К.: Университетская тип., 1851. – 697 с.
21. Щербань А., Щербань О. Глиняні кухлі з Опішні: до проблеми атрибутування // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.-Нікополь: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013. – Вип. 22. – Ч. I. – С. 136-142.
22. Щербань А.Л., Щербань О.В. Нариси з історії міста Опішне козацької доби. – Харків.: Країна мрій, 2011. – 176 с.

Моїсеєнко С.П.
м. Запоріжжя

УДК 94(477.64):792:069:77(045)

ТЕМА «ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ТЕАТРАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ» В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ: ВИКОРИСТАННЯ СВІТЛИН ФРАГМЕНТІВ ВИСТАВ НА СЦЕНІ ЗАПОРІЗЬКОГО ТЕАТРУ ІЗ ФОНДОЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Розглядаються художні твори на козацьку тематику, які були театралізовані на сцені запорізького театру. Описані світлини з цих вистав, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Хортиця». Даються рекомендації щодо їх використання в експозиції Музею запорізького козацтва.

Ключові слова: тема, глядач, вистава, головний герой, артист, режисер, репертуар, драматург, образ, козак, історія, патріотизм, світлини, фонди, експозиція.

The article considers the works of art on Cossack themes that were dramatized on the stage of the Zaporizhyan theatre. The photos of these performances stored in the funds of the National Khortytsya Reserve are described. The suggestions for their use in the Zaporozhyan Cossack's Museum are made.

Keywords: theme, audience, performance, main character, actor, producer, repertoire, playwright, play, character, Cossack, history, patriotism, photographs, funds, exhibition.

Всебічно висвітлюючи тему історії запорізького козацтва, науковці Національного заповідника «Хортиця» не оминають увагою присвячені їй твори митців. Нова тематична структура Музею історії запорізького козацтва передбачає висвітлення теми «Запорізьке козацтво в пам'яті народній, літературі та мистецтві» у окремому розділі, у якому здебільшого будуть експонуватися не речові матеріали, а видання художніх творів української і світової літератури, портрети митців, фотодокументи тощо.

Історія запорізького козацтва знайшла широке відображення в художніх творах і драматургії [9]. Тож книга у цьому випадку може виступати музейним експонатом, здатним створити тематичне середовище. Що стосується творів театрального мистецтва, їх доцільно ілюструвати світлинами із вистав.

В фондовій колекції заповідника є 65 світлин з вистав на козацьку тематику, поставлених на сцені запорізьких театрів [7, с. 35-68].

Козаччина на сцені запорізького театру імені В. Магара (раніше – театр ім. М. Щорса) представлялась не так вже й часто, бо ідеологічні наглядачі не дрімали і щоразу викреслювали з творчих планів театру теми, присвячені героїчному минулому України, вбачаючи в них замілювання, захоплення патріархальщиною, і, звичайно, «буржуазний націоналізм». Та попри все, козацька вольниця часом виривалася на сцену, наснажувала серця патріотів, нагадувала глядачам, чий ми нащадки [6, с. 121].

Ще в 30-х рр. минулого століття на сцені театру, який тоді базувався у Житомирі, з'явилися герої опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм». В цей час, в 1931 р., до Запоріжжя на стаціонарну роботу був переведений театр ім. М. Заньковецької (на початку війни був евакуйований до Сибіру). За 10 років заньківчанами було створено 70 нових вистав, і серед них – «Запорожець за Дунаєм».

У фондах Національного заповідника є одна світлина масової сцени з цієї вистави: в центрі зображена група запорожців, серед яких головні герої – Оксана,

Одарка, Карась. На створення опери композитора С.С. Гулак-Артемівського надихнув і допоміг авторові здійснити свій задум відомий історик М. Костомаров. В основу твору лягли події, коли після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. частина запорожців втекла за Дунай на турецькі землі, де перебували до кінця російсько-турецької війни, коли за умовами мирного договору козаки отримали право повернутися на Батьківщину. Головна тема опери – туга козаків, вимушених перебувати поза межами України, бажання отримати з неї хоча б вісточку, повернутися на рідну землю. Образи головних героїв глибоко реалістичні, з чітко вираженим національним характером. Артистам вдалося передати красу української пісенності, мелодійність, соковитий гумор козаків [1, с. 161].

У 1936 р. художнім керівником театру став Володимир Магар, однією з перших робіт якого була вистава за п'єсою М. Старицького «Маруся Богуславка». Через багато років, у 1968 р., театр знову звернувся до «Богуславки». Цього разу її ставив режисер і актор Микола Кудиненко, який гаряче і щиро вболівав за українську літературу. Йому вдалося створити хвилюючу виставу з історії рідного народу, яка підносить і розвиває героїчні, волелюбні та патріотичні традиції.

У фондах Національного заповідника «Хортиця» є одна світлина з цієї вистави. Вона фіксує момент дійства, що відбувається в корчмі на кордоні Буджацького степу з Польщею. Демонструючи її в експозиції, доцільно назвати цю п'єсу, в якій оживають яскраві постаті запорозьких козаків: Степан, брат Марусі, – завзятий козарлюга, Охрім Колій, осавул наказного отамана, Сохрап Мальковський, сміливий отаман, підкреслити їх благородні якості, що особливо проявляються в турецькій неволі, куди вони потрапили, визволяючи Марусю: там обидва виявляють готовність «взяти муку» один одного на себе.

Коли В. Магар прочитав ще в рукописі «Богдана Хмельницького» О. Корнійчука, вирішив негайно приступити до роботи над цим твором, що оперував матеріалом з історії рідного краю. 1939 р. В. Магар, який, за словами Г. Юри, був «майстром сценічної правди», здійснив виставу за п'єсою О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» (художник – В. Борисовець, композитор – С. Жданов). У головній ролі з успіхом виступив артист І. Клепаченко, у якого були неабиякі природні дані для цього: статура, голос, емоційність. Тема визвольної боротьби українського народу особливо високо і піднесено звучала в масових сценах. Яскраві образи у виставі створили також актори Д. Іваній (грав Максима Кривоніса), М. Геращенко (Іван Богун), В. Цимбал (Тур) та інші. Рецензенти відзначали блискучу роботу художника, який створив поетичний образ рідної землі. Особливо вражала брама Запорозької Січі, яка відкривала чарівний край – Україну.

У 1954 р., з нагоди 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією, В. Магар ставить «Богдана» вдруге. Образ гетьмана створив А. Король. Рецензенти бачили його «величним, енергійним, рішучим і простим». Вистава вийшла значна, широкомасштабна, патріотична, барвиста, романтично піднесена.

У фондах Національного заповідника «Хортиця» є три світлини з цієї вистави. На одній з них зображений заслужений артист УСРС Г. Дамаскін в ролі Лизогуба, полковника канівського (1659, 1662 рр.) та уманського (1660-1661 рр.). Артисту добре вдалося зіграти образ військового діяча, який підсилюється і зовнішнім антуражем: одягнений в жупан, на голові шапка-шлик, за пояс заткнуто пістоль. Від перших реплік Лизогуба, Кабака, Сажі, з яких було зрозуміло, що їм з Хмельницьким «не по дорозі», створювалася тривожна атмосфера політичного зрадництва, що готується. Ця своєрідна інтродукція до розгортання основного конфлікту підкреслювала надзвичайні труднощі, з якими був пов'язаний весь хід визвольної боротьби українського народу на чолі з Б. Хмельницьким. На другій: головний герой Богдан (його грає заслужений артист України Ю. Бакум, прізвище якого вказується на зворотному боці світлини)

веде розмову з Кобзарем (артист В. Пронін). Автор світлин – фотограф В. Орловський (його печатка разом з адресою теж розміщена на звороті). На третьому знімку – теж Богдан Хмельницький, який в глибокій задумі сидить в кріслі, звівши погляд на булаву.

На прикладі цих світлин є можливість охарактеризувати драматичний твір як епопею народної боротьби і проілюструвати тему визвольної війни середини XVII ст.

Духом волелюбного козацтва була прийнята вистава щорсівців «Назар Стодоля», показана до 100-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка.

Вистава за п'єсою А. Шияна «Де тирса шуміла», поставлена у 1963 р., теж відносить глядача у козацькі часи. Події відбуваються наприкінці XVII ст. В центрі твору – кошовий отаман війська запорозького Іван Сірко, його вірні друзі – козаки Шевчик, Щербак, кобзар Степан Черногор, писар Перепилиця та інші [10]. Мужність, самовідданість, полум'яний патріотизм – ось риси, якими охарактеризовані в п'єсі представники вільнолюбного українського народу.

Особливо запам'яталася сцена написання запорожцями листа турецькому султанові, і епілог, коли стомлений походами та боями, старий Сірко – отаман Запорозької Січі – схилив свою буйну голову над бандурою і заспівав улюблену пісню «Ой, чого ти, дубе, на яр похилився». Красивий сильний бас П. Рибалка, що грав Івана Сірка, болісно, тужливо виривався із його грудей, злітав під склепіння залу, а далі немовби через стіни летів назустріч вітру в степ. Поставив «Тирсу» В. Магар, музику написав Платон Майборода, художнє оформлення здійснив І. Гайденко. На світлині з цієї вистави, що зберігається у фондах заповідника, – артистка І.С. Бережна у ролі Зайтани. Героїня Бережної – дружина хана Мурад-Гірея. Її постать трагічна. Вона з'являється в п'єсі, коли у хана виникла підозра щодо неї і особливо її брата Дальгата. За те, що Зайтани організувала втечу полоненим за допомогою свого брата, Мурад-Гірей скарав її в казематі. Показуючи екскурсантам цю світлинку в експозиції музею, нагадуємо їм про історичну драму, що відображає героїчну сторінку з минулого України – боротьбу нашого народу проти турецьких загарбників.

У 1972 р. новий художній керівник театру ім. Щорса М. Равицький запропонував глядачам виставу за п'єсою О. Коломойця «Запорозька Січ» («За дев'ятим порогом»). Поставив виставу М. Савицький. Режисером був К. Паракон'єв, художнє оформлення здійснив В. Борисовець, музику написав композитор Р. Свірський. Душею вистави став козак Максим Лихограй у виконанні В. Сумського – актора божою милістю. Гарно вдався образ Гетьмана К. Параконєву, образ матері – актрисі Н. Бережній. Надзвичайно переконливо на сцені виглядали Кобзарі (В. Пронін, В. Колосок).

Вистава мала широкий розголос у пресі. Її ставили під час гастролей у Сибіру. «Ярко, талановито, самобитно» – так оцінив її рецензент томської обласної газети «Красное знамя». Але були винятки. Різко негативну рецензію П. Симоненка під назвою «Оце така Січ» надрукувала газета «Запорізька правда». Невдовзі після дзвінка з обкому партії виставу було знято з репертуару.

П'єса відомого драматурга О. Коломойця правдиво змальовує тяжке нужденне життя поневоленої України початку XVII ст. В ній яскраво представлені образи козаків, які виступають справжніми захисниками рідного народу проти шляхтичів і татар, мужніми лицарями, чесними і самовідданими, які не шкодують життя задля визволення України. В п'єсі показані особливості січового життя. Сама Січ змальована як серце козацької України, до якого направлені помисли простого люду [4].

Світлин з фрагментами цієї вистави – у наших фондах найбільше, їх 19. На одній із них зафіксовано момент, коли козаки і старшина зібралися на раду. Складне питання постало перед гетьманом: «Куди показати булавою» своєму війську. Щойно осавул виголосив почуту від Лихограя звістку: «з першим снігом чекати татар». Козак Ведмідь наполягає, що спершу «полоскати шаблями треба» панів, які лютують на

українській землі. А ось інша світлина: на Січ прибув селянин з страшною звісткою: «на їх село напали татари, взяли ясир». Особливо вразила розповідь про полонених дівчат. Одна з них чимось гострим понівечила собі лице, «вроду свою хотіла на рідній землі лишити». На іншій світлинці бачимо гетьмана з осавулом, на обличчі першого – сліди глибоких роздумів, він занепокоєний важким становищем, що склалося в Україні, нестачею зброї, людей на Січі. «Заплющу очі, і вже мариться: мечі, стрільба, полки...» – говорить він у п'єсі. А ось світлина з погрудним зображенням гетьмана з булавою в руках. В п'єсі він змальований як мудрий політик, який свою посаду сприймає як велику відповідальність, зважає військові операції, враховує обставини, що склалися. З його вуст лунає: «Татари! Турки! Панство! Три чорні стріли в грудях України! На яку дорогу стати війську?» Йому довіряють козаки. Коли на заколот курінного зібралася козацька рада, за нього знову «кинули шапки».

Ще на одній світлинці бачимо сліпого кобзаря Максима на прізвище Лихоград. Молодим здоровим хлопцем попав Максим на Січ, зігрівав душу козаків своїм співом і виконував роль провісника: закликав селян тікати на Січ. Та поляки жорстоко ставились до провісників: карали смертю. І тоді він добровільно позбавив себе зору, щоб варта його не чіпала. З того часу Максим ходив по селах з кобзою.

Наступна світлина зображує гетьмана разом з ченцем, який звернувся з проханням посприяти заснуванню закладу вищої освіти в Україні. Гетьман виявив прихильність до ченця і передав архімандриту, що Січ підтримає його в справах освіти, єдина умова, яку поставив: «щоб багатії над убогими у школі нічим вищі не були – лише самою наукою».

На більшості світлин – кульмінаційні сцени вистави. На одній з них зображений гетьман, перед яким стоїть молодий джура, поряд – насуплений старий козак. Тут відтворено момент, коли молодий джура зголосився вийти назустріч туркам і переконати їх, що запорожці вирушили в море, змусивши цим заглибитись їх далі і потрапити в залогу січовиків. Ідея належить старому козакові, він же й збирався виконати цей план, але зрозуміло, що не повірять турки досвідченому козарлюзі. Джура гаряче переконує гетьмана довірити цю справу йому. Важко гетьману дається згода: «Мені гірше, ніж священику, той уже мертвих проводить на смерть, а я живих...». ...Назустріч туркам вийдуть старий і молодий. Обоє загинуть.

Багато подробиць козацького життя висвітлює твір драматурга О. Коломійця. Ще світлина: на ній момент, коли козак на прізвище Ведмідь нагадує рецепт козацької горілки: «...Тут гвоздика, тут цикорій, тут калган, тут помаранча, тут курдимін, тут перець, тут імбір, тут полин, тут Петрів батіг, тут селітри чистої три золотники». Автор показує кумедну ситуацію: гетьман, коли приймає послів, таку горілку не п'є, у нього в келиху чиста вода. В одній із сцен (є у фондах заповідника відповідна світлина) козак Горобець, що потай причастився з чарки гетьмана, вигукує: «Чиста вода! З криниці. Я ж бо думаю, чому гетьмани п'ють і не п'яніють». На що Федір Ведмідь слушно зауважив: «Боронь Боже, щоб мене коли обрали гетьманом, краще козаком пити оковиту, ніж гетьманську».

Висвітлюючи тему «Запорозьке козацтво в театральному мистецтві», слід обов'язково звернутися до цього твору, помітного в українській драматургії. До того ж він може бути переконливою ілюстрацією козацького життя. На описані в п'єсі епізоди можна посилатися, розповідаючи екскурсантам про його особливості.

Про життя і побут козаків цікаво розповіла героїчна музична комедія «Червона калина» за п'єсою В. Сокола. На сцені вона з'явилася в 1973 р. Поставив комедію К. Паракон'єв. Глядачам надовго запам'яталися образи козака Якова Тризни (В. Сумський), зброяря (Гапон), сотника, сотничихи, розбійника, кобзаря.

В 1978 р. на афіші щорсовців з'явилася «Енеїда» – вистава за однойменною поемою І. Котляревського. Інсценізував твір і поставив його тодішній художній

керівник театру В. Грипич. У виставі по-новому розкрилося ціле суцвіття акторських талантів – В. Проніна і О. Гапона (Низ і Евріал), Г. Клейзмера (Зевс), М. Олексішиної (Венера), Т. Мірошніченко (Юнона) та інших. Особливо неперевершеним вийшов Еней у виконанні В. Сумського. Він у нього і спритний, і кмітливий, і хитрий, сповнений внутрішнього потенціалу та чоловічої привабливості. Одне слово «хлопець хоть куди козак» [5].

У експозиції музею можна також використати світлини з фрагментами цієї вистави, а разом з цим підкреслити, що цей твір вважається першим твором на козацьку тематику: античні герої перенесені тут в історичні умови українського життя XVIII ст., яскраво показано і побут козаків-запорожців. Глядач «Енеїди» захоплюється вчинками козаків, їх силою, відвагою, хоробрістю, дотепністю й товариською щедрістю, адже козаки вміють міцно стиснути в руках зброю, постояти за свою честь і мужньо захищати Вітчизну. Незважаючи на те, що вони пиячать, бешкетують (на те поема і бурлескна), «Енеїда» – високопатріотична епопея України. Це справжня енциклопедія українознавства (скільки тут зустрічається назв страв, ігор, одягу, звичаїв, українських імен, народних інструментів тощо). Троянці – це перевдягнуті запорожці. І пісень співають про Сагайдачного, про Січ, Полтавську битву.

У 1979 р., «не без задньої думки» (планувалися гастролі щорсівців у Москві) В. Грипич створює виставу за п'єсою Дмитерка «Навіки разом». Твір, написаний в 50-ті роки минулого століття, страждає на декларативність, статичність, нав'язливий пафос. Не дивно, що вистава мало кого схвилювала. Хоч ніхто тоді не знав, яку гірку іронію викликали б сьогодні слова із п'єси:

*Нехай не буде більш незгод ніяких
Між наших братніх споконвік народів.
Ви чуєте литаври і барабани:
То руське військо нам на поміч йде [2].*

Масові сцени були блідими і невиразними. Серед великої кількості акторів, зайнятих у «Навіки разом», виділявся хіба що К. Паракон'єв, який зіграв роль генерального писаря (а згодом гетьмана) І. Виговського.

У фондозбірці Національного заповідника «Хортиця» є два фото з цієї вистави. На одній з них – погрудне зображення артиста у ролі гетьмана з булавою в руках. Тут він зображений у ту мить, коли важить у руці булаву, промовляючи: «Вдарити б тобою по кожній непокірній голові, та бач – що зробили?... Вельми багато непокірних голів... Сходить тісто на Богданових дріжджах. А все ж битиму! Битиму кожного непокірного». В п'єсі він постає як хитра, підступна людина, яка зводить нанівець зусилля Богдана Хмельницького. Як сказав один з героїв п'єси, козак Завірюха, «шляхті землі повертав, які в кривавих битвах здобули ми». А інший герой, Кобзар, відверто йому докоряє: «А щоб тобі, пан Виговський, та добра не знати. Продав еси Україну туркам та магнатам».

У 80-ті роки керівництво театру (звичайно, не без вказівок згори) помітно збайдужіло до теми козащини. Натомість, воно чимало енергії спрямувало на русифікацію творчого колективу, що викликало протести з боку громадськості. Зміни відбулися лише у 90-х. 1 квітня 1991 р. в театрі відбулася прем'єра вистави «Байда, князь Вишневецький» за п'єсою П. Куліша, яку автор написав в 1884 р. і яка жодного разу не з'явилася на сцені. На виставу запоріжці прийшли як на свято – з квітами, жовто-блакитними прапорами. Серед них були члени Товариства української мови імені Т. Шевченка, Руху, мистецька громадськість. В епілозі гімн «Ще не вмерла Україна» разом з акторами співав майже весь зал [8, с. 123].

Концепція образу Вишневецького у п'єсі ґрунтується на історичній гіпотезі, яку висунули деякі українські історики (А. Скальковський, Д. Яворницький), що вважали Д. Вишневецького засновником Запорозької Січі і ототожнювали його з героєм

відомої української думи «В Царграді на риночку...» козаком Байдою. В сюжеті драми тісно переплітається конкретна історична реальність з народно-пісенною традицією.

В фондозбірці Національного заповідника «Хортиця» є три світлини з цієї вистави. На одній з них – троє козаків розмахують шаблями (перший праворуч – народний артист України О. Гапон). На іншій – гетьман Вишневецький разом з княгинею, яка звертається до нього зі словами:

«Жене тебе не мати з дому, синку,
А вольна воля, самохіть козацька,
Що на Низу...» [6].

Змістовна і третя світлина: на ній Дмитро Вишневецький зображений разом з джурою, своїм помічником («В боях за правду досвідом узнали. Ти всюди був мені слугою вірним»), якого посвячує в козаки («Навколишки ж перед мечем рицарським схились і встань товаришем козацьким»).

Діяльність Дмитра Вишневецького як засновника Запорозької Січі широко висвітлюється в експозиції Музею запорозького козацтва. Цитати із цього драматичного твору можуть служити гарною ілюстрацією до цієї теми. А наявні у фондах заповідника світлини з фрагментами вистави «Байда, князь Вишневецький» за п'єсою П. Куліша доповнять тему «Запорозьке козацтво у театральному мистецтві».

Таким чином, світлини з фрагментами вистав на козацьку тематику із фондів Національного заповідника «Хортиця» доцільно залучити до розділу «Запорозьке козацтво в пам'яті народній, літературі та мистецтві». Їх колекцію бажано поповнити світлинами із нових вистав на козацьку тематику театральних колективів міста Запоріжжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бровко Б.А. «Запорожець за Дунаєм» / Б.А. Бровко // Українське козацтво. Мала енциклопедія / С.Р. Лях, Ф.Г. Турченко, С.Ф. Плещкий та ін. – К.-Запоріжжя: Генеза, Прем'єр, 2002. – С. 160-161.
2. Дмитерко Л. Навіки разом. – К.: Промінь, 1976.
3. Запорізький обласний музично-драматичний театр ім. М. Щорса. – Запоріжжя, 1975. – 32 с.
4. Коломієць О. Запорозька Січ (За дев'ятим порогом). – К.: Художня література, 1981. – 174 с.
5. Котляревський І. Енеїда / І. Котляревський. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К., 1982.
6. Куліш П. Байда, князь Вишневецький. – К.: Художня література, 1979.
7. Моїсеєнко С.П. Образ запорозького козака в театральному мистецтві по матеріалам фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» // Звіт Моїсеєнко С.П. за науково-дослідну та науково-просвітницьку роботу за 2004 р. // НА НЗХ, спр. 1206.
8. Нещерет Т. І оживає сива давнина... (Козаччина на сцені театру імені М. Щорса) // Т. Нещерет / Альманах «Хортиця». – 1992. – Вип. 2. – С. 121-123.
9. Шевченко В.Ф. Художня література українська про козацтво / В.Ф. Шевченко // Українське козацтво. Мала енциклопедія / С.Р. Лях, Ф.Г. Турченко, С.Ф. Плещкий та ін. – К.-Запоріжжя: Генеза; Прем'єр, 2002. – С. 520-527.
10. Шиян Л. Де тирса шуміла. – Сімферополь: Таврія, 1962.

Олійник Ю.І.

м. Львів

ДОБА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ І ЛЬВІВ У ПАМ'ЯТКАХ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Галичина – невід'ємна складова України. Історичні процеси, які відбувалися на Сході України, у багатьох аспектах мали пряме відношення до Галичини. Першими втікачами в південні степи України в XV ст. були вихідці з Галичини. Ця територія ще з середини XIV ст. потрапила під владу Польщі. У важкому становищі опинилися всі верстви українського суспільства: селяни, міщани, шляхта, духовенство. Соціально-економічне гноблення ускладнювалося національно-релігійним. Особливо

погіршилося життя українців після Люблінської унії 1569 року, коли Україна втратила свою державність.

Посилення національно-релігійного гноблення, ополячення української еліти не тільки гальмували суспільний розвиток українського народу, але й загрожували втратою національної самобутності. Зазначені чинники привели до масового народного виступу в середині XVII ст. Головною рушійною силою в цій боротьбі виступило козацтво.

У 1648 році почалося повстання під проводом чигиринського козацького сотника Богдана Хмельницького (1595-1657), яке вилилося в національно-визвольну війну (лютий 1648 – серпень 1657 рр.).

Життя і діяльність Богдана Хмельницького тісно пов'язані з Галичиною і містом Львовом, що висвітлювали в наукових дослідженнях такі відомі українські вчені, як Михайло Грушевський, Йосиф Гронський, Іван Крип'якевич, Богдан Сушинський, Ігор Качор, Любов Качор та інші [13, 14, 16, 17, 20]. При написанні статті автор звертався до цих праць, а також до джерельних матеріалів з історії Львова [21, с. 84].

Досліджуючи рід Хмельницького, Іван Крип'якевич, серед інших, висловив і таку думку, що Хмельницькі, можливо, походять з Хмельника у Перемишльській землі (нині Республіка Польща). Так, у документах за 1578 рік згадується шляхтич Станіслав Хмельницький, власник с. Германова під Львовом [15, с. 41].

Достовірно відомо, що на початку XVII ст. батько Богдана Хмельницького – Михайло Хмельницький служив у Жовкві на Львівщині при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Пізніше він перейшов на службу до Івана Даниловича, власника Олеська (Львівська область). Можливо, це сталося в 1605 р., коли донька Жолкевського – Софія вийшла заміж за Даниловича [15, с. 41].

Богдан Хмельницький народився близько 1595 р. Є різні думки з приводу місця народження: Чигирин, Переяслав, Жовква.

Існує кілька тверджень щодо навчання майбутнього гетьмана України. Богдан Сушинський вважає, що Богдан Хмельницький здобував освіту в Київській братській школі. Його власноручні листи написані почерком, який палеографи зараховують до київської школи. Продовжував навчання у польській єзуїтській колегії в Ярославі (нині територія Республіки Польща) [17, с. 339]. Іван Крип'якевич твердить, що Богдан Хмельницький продовжив навчання у Львівській єзуїтській колегії. Тут він вивчав іноземні мови, у тому числі й латину. Поетики і риторики Хмельницького навчав ксьондз Гонцель-Мокрський. Отже, шкільні роки Богдана Хмельницького пов'язані з містом Львовом [15, с. 42].

Під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. військові дії склалися так, що Богдан Хмельницький з козацьким військом опинився під Львовом. У плани гетьмана входило визволити всю Україну. З цього приводу він висловився: «Визволю з лядської неволі руський (український) нарід увесь. За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підйму! Досить маю тепер на Україні, на Поділлі й Волині. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи!» [15, с. 45].

У колекції Львівського історичного музею (далі – ЛІМу) зберігається парний портрет гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Скоропадського (Ж-1493, полотно, олія, 205x144 см) [1, арк. 9; 7, с. 34]. Гетьмани зображені на повний зріст в анфас, на темно-коричневому тлі (рис. 1). Праворуч – Богдан Хмельницький, ліворуч – Іван Скоропадський. В обох у правій руці – булава, ліва – на руків'ї шаблі. Богдан Хмельницький – у хутряній шапці з султаном, зеленому жупані та червоній делії з великим хутряним коміром, у червоних чоботях. Іван Скоропадський – у шапці, оздобленій хутром, сірому жупані, зеленій делії і жовтих чоботях. Угорі – написи у три рядки кирилицею (зліва направо):

«Іоаннь, Ге'тмань кїєвопече'рскїя Ѓкоропадскїй – ктїторь, лавры Зиновій Богдань – Хмельницкїй Гетмань, Воинскъ Запорожскїхъ и Бывшїй ктиторь Кїєвопечерскїа лавры». У нижніх кутах чїтко простежуються два написи, зроблені польською мовою: «Iwan Skoropadzki» та «Bohdan Chmielnicki».

На зворотї живописного полотна – напис білою фарбою:

«Joannes Eques» (Іоанн Еквес), угорї праворуч – «de Towarnicki» (від Товарницького), «donavit 1865» (дар 1865).

Портрет є копією настїнного розпису (1728 р.) однієї з церков Києво-Печерської лаври. Для написання образу Богдана Хмельницького використано відому гравюру голландського художника В. Гондіуса (1651 р.). За указом царського синоду (30-ті роки ХІХ ст.), всі зображення світських осіб, намальовані на стїнах церков і монастирів, підлягали знищенню. Тодї ж було затерто «дикої краской» оригінальний портрет-фреску Б. Хмельницького [23, с. 51]. Невідомий художник встиг зробити копію фрески на полотні. Ще в 1834 р. український історик, перший ректор Київського університету М. Максимович бачив оригінальний портрет у Києво-Печерській лаврі на північній сторонї великої церкви біля мощей митрополита Михаїла [8, с. 3]. У Львівському історичному музеї збереглися двї копїї названого портрета. Перша копія надїйшла до 1940 року з Музею ім. князїв Любомирських у Львові.

У каталозї цього музею зазначено, що експонований портрет є найстарішою копією портрета з Києво-Печерської лаври [25, с. 115, № 215]. У 1971 році він був переданий Львівським історичним музеєм Національному заповіднику «Хортиця» (акт передачі № 26 від 15.12.1971 р.) [9, с. 63]. Друга копія виставлена для огляду в експозиції Відділу давньої історїї України.

Картину експонували на виставці «Początki Muzeum Lubomirskich...» у Вроцлаві 2008 року [25, № 42].

4 жовтня 1648 р. після низки перемог під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями козацькї війська підїшли до Львова і взяли місто в облогу. Щоб краще зрозумїти, яким був Львів у ХVІІ ст., звернемося до найдавнішого вигляду Львова гравюри Абрагама Гогенберга за рисунком Аурелїо Пассароттї «Львів – столичне місто Південної Русї, головний ринок збуту східних товарів» (Г-4218, папір, мідерит кольоровий, 51,8x35,8 см) [2, арк. 120].

Ця гравюра датується ХVІІ ст. (рис. 2). Це найдавніше зображення з відомих видів Львова, яке було умїщено в VI томї видання Георга Брауна-Франца Гогенберга «Civitates orbis terrarum...» («Книги міст свїту»), виданому в німецькому м. Кьольні 1618 року [24, с. 141].

На гравюрі зображено п'ять об'єктів, які підписані латинською мовою:

«Mons Calvus» – гора Лиса, «Arx superior, guae sereno coelo decem a Leopoli miliaribus cernitur» – Замкова гора, «Mons Stephani vulgo Leonis dictus» – гора Стефана, або Лева, «Ecclesia Metropolitana Dei parae Virginis» – Латинський кафедральний костел, «Ecclesia Russica S. Crucis» – Руська церква св. Хреста.

Вгорї лїворуч – герб міста Львова 1526 року. Під ним напис: «Insigne Civitati Leopoliensi a Dino Sigismund primo donal: A. 1526» («Герб міста Львова, наданий королем Сигїзмундом I: 1526 р.»).

Вгорї праворуч – герб Галицької землі, герб міста Львова 1586 р., внизу під гербом напис: «Insigne Civitati Leopoliensi a Sixto V. Pont. Maximo donatum. A. 1586» («Герб міста Львова, наданий Папою Римським Сикстом V 1586 р.») [10, с. 12].

В архіві ЛІМу – зберїгся старий інвентар архїву міста Львова, який вїв Франциск Ковалишин з 21.11. до 15.12.1903 р. під № 3 [27, арк. 1].

Львівський гравер був працівником Архїву м. Львова. З 1909 р. до 08.03.1915 р. Франциск Ковалишин вїв «Книгу надходжень» Національного музею ім. короля Яна III у Львові [28, арк. 2].

Гравюра неодноразово була представлена на виставках і опублікована у каталозі виставки «Види давнього Львова і Кракова» [11, с. 83], каталозі «110 раритетів Львівського історичного музею» [24, с. 141].

Львів у середні віки з усіх сторін був обнесений укріпленнями. З трьох боків – подвійними мурами (зовнішнім і внутрішнім), з четвертого – одним. Мури мали декілька десятків (близько 50) веж. Крім того, в систему укріплень входили два замки – Високий і Низький. Високий замок стояв на території сучасного парку «Високий замок». Низький – займав площу між корпусом економічного факультету Львівського національного університету ім. І Франка (пр. Свободи, 18) і Національним академічним українським драматичним театром ім. М. Заньковецької (вул. Л. Українки, 1). Річка Полтва, що протікала з боку одного ряду мурів, теж служила своєрідним укріпленням міста [19, с. 22].

На гравюрі видно пам'ятки архітектури, які є окрасою Львова до сьогодні. Для кожного середньовічного міста важливою спорудою була ратуша. Львівська ратуша (будинок Львівської міської ради) – відомий ще з XIV ст. Цінною пам'яткою є ансамбль Успенської церкви, створений у 1572-1629 рр. Він складається з самої церкви, вежі Костянтина Корнякта і каплиці Трьох святих. При церкві діяло Успенське братство – національно-релігійна організація українських міщан. Створена при братстві школа сприяла підвищенню рівня української освіти і культури. Братство з 1586 р. отримало право Ставропігії – незалежності від влади місцевих єпископів.

Ще одна цікава пам'ятка дотична теми – карта «Облога міста Львова Богданом Хмельницьким у жовтні 1648 року» (Ед-457, 148,8x90,8 см), яка відображає основні напрямки походу селянсько-козацьких військ на Львів, основні пункти зосередження військ (рис. 3). Масштаб карти 1:15000. Карту для експозиції на початку 50-х років виготовив художник Музею С. Борейко. Червоною стрілкою показано напрям наступу українських і татарських військ.

Штаб-квартира Богдана Хмельницького розміщувалася наприкінці вулиці Личаківської (в давні часи вона називалася Глинянською дорогою), за церквою св. Петра і Павла. Тут також мешкав татарський ватажок Тугай-бей. Головний козацький табір був під Кривчицями, полк Павла Головацького стояв на горі Калічій (Цитадельній), полк Максима Кривоноса – на Гарнаві (середина вулиці Жовківської), загони татар отаборилися на полях поблизу приміських сіл Скнилова, Рясної і Зимної Води [18, с. 146]. Частина козацьких військ стояла табором на Галицькому передмісті Львова біля Богоявленської церкви (між нинішніми вулицями О. Фредра, Івана Франка і В. Шухевича). З цього боку міських укріплень (на місці теперішнього одного з корпусів Національного університету «Львівська Політехніка», що на вул. Князя Романа) стояли костюл і монастир Кармелітів Взутих [18, с. 146]. Тут відбувся один з найкривавіших епізодів облоги Львова 1648 р. Ось як описує це Іван Крип'якевич: «9 жовтня 1648 року козаки почали переговори із залогою монастиря про його здачу. Переговори йшли успішно для козаків, бо монахи пригостили їх вином, викотивши кілька бочок на майдан, де отаборилися козаки. Після такої вечері, коли козаки поснули, монахи-кармеліти напали на сонних і вчинили криваву різню. Наступного дня козаки штурмом здобули монастир» [15, с. 43].

Отже, 10 жовтня монастир був здобутий. Козаків, що загинули, поховали біля Богоявленської церкви (на перетині теперішніх вул. Князя Романа і Герцена). Церкву Богоявлення знесли в 1800 р., а землю продали п. Криницькому. У 1877 році, коли закладали будинок, який стоїть зараз, і стали рити котлован під забудову, то знайшли плити з цвинтаря і залишки братської могили. В ній знайдено багато людських кістяків, козацькі шаблі, кілька залізних наконечників від стріл і голівку списа. Речі були передані в Музей імені князів Любомирських. На місці кладовища в 1853 р. розбито сквер – найстаріший у Львові [16, с. 105].

На Тарнавці отаборився полк Максима Кривоноса, який 14 жовтня 1648 р. штурмом здобув Високий Замок. Щоб зрозуміти складність штурму, потрібно уявити собі, що собою являв замок. Він стояв на трьохсотметровій горі з прямовисними схилами так, що його стіни практично були продовженням схилу гори. В укріплення входило 7 веж. За 300 років нікому не вдалося здобути замок штурмом [16, с. 24].

Ось як описує штурм Високого Замку Іван Крип'якевич: «Кривоніс під Львовом був хворий. Рана, яку дістав у бою, у лівий бік, вище серця, не гоїлася. Але він все ж таки взяв на себе командування повсталими при взятті Високого Замку. 10 жовтня о 14 годині розпочався наступ на Замок. Повсталі, озброєні залізними дрючками, з великим криком кинулися до замкової брами (від південного сходу), намагалися приставити драбини й дрючками пробивали мури. Але застава відстрілювалася сильно, також упали гарматні постріли з міста й повсталі змушені були відступити» [16, с. 23].

У замку сховалося кілька тисяч передміщан зі спалених передмість. Але комендант замку, з огляду на недостачу харчів, вигнав їх. Між ними були й українці. Вони дали знати повсталим про слабкі місця замку. Після того повсталі вдруге кинулися на замок, але теж безуспішно. 13 жовтня один із старшин полку Кривоноса – Небильський вночі організував новий наступ, але впав сильний дощ, зброя намокла – напад знову не вдався [16, с. 24].

14 жовтня наступ було повторено. Повсталим вдалося здобути вхідні ворота до замку. Хоч замок мав ще другі ворота та інші укріплення, комендант вважав оборону безуспішною й таємно, через одну з веж, разом зі своєю охороною втік із замку. Те саме наступного дня зробив і комендант піхоти Львівського повіту, що тут стояла залогою. Місто обороняли тепер тільки самі міщани. 15 жовтня 1648 р. Високий Замок був взятий» [16, с. 24].

Момент штурму Високого Замку 14 жовтня відображено на ліногравюрі, створеній художником С. Лазебою у 1949 році (Г-16411, папір, ліногравюра, 58,5x41,5 см) [3, арк. 48].

Видно фрагмент замкової стіни з кутовою палаючою вежею і вхідні ворота, через які атакуючі ввірвалися у внутрішнє подвір'я (рис. 4). У центрі на білому коні – Максим Кривоніс з піднятою шаблею. На нього націлений ворожий пістолет. За сюжетом картини – перемога на боці козаків. Музей придбав гравюру у Львівському художньому комбінаті 1 квітня 1954 року [3, арк. 48].

Після здобуття замку місто припинило чинити опір і вступило в переговори з Богданом Хмельницьким. 19 жовтня львів'яни розпочали сплату викупу на суму 365 тисяч золотих для татар, що пішли до Замостя 23 жовтня. Наступного дня за наказом Хмельницького артилерія вперше за всю облогу зробила 20 пострілів у повітря. Військо рушило, розтягнувшись на 8 миль. На деякий час тут залишався козацький загін для захисту міста від нападу загонів, що йшли слідом за військом [20, с. 55].

В експозиції Відділу давньої історії України у ЛІМі представлена літографія львівського художника, члена «Товариства прихильників української науки, літератури і sztuk» Євгена Турбацького «Посли Львівського магістрату в таборі Богдана Хмельницького під Львовом», написана в 1907 р. (Репр.-17745, папір, репродукція, 68x48 см) [4, арк. 99]. Робота походить з Національного музею ім. короля Яна III у Львові [26, с. 53]. У ЛІМ вона зберігалася у фондовій групі «Графіка» [Г-68]. 3 березня 1959 року її передано у фондову групу «Репродукції» (акт від 3.03.1959 р.).

Подія відбувається в наметі (рис. 5). Поли намету піднято. У центрі – Богдан Хмельницький. Гетьман сидить за столом, спираючись на нього лівою рукою. У правій руці – булава. За спиною Хмельницького – козацька старшина, праворуч – козаки. Один з них тримає бунчук з трьома хвостами. Перед Хмельницьким стоять на колінах представники Львова. Один з них (очевидно, член Ставропігійського братства) тримає православний хрест. На столі – сувої пергаменту. За окремим столом сидить писар.

В усіх документах загальна вартість викупу передана у різних варіантах. Частина була погашена готівкою (значну суму сплатив вірменин Кшиштоф Аведик Бернатович), частина – у товарах і коштовностях. Наприклад, Ставропігія дала не більше 5000 злотих, в тому числі і срібні оправи «Євангелій». Ця торгова операція тривала кілька днів, після чого в понеділок, 26 жовтня Хмельницький виступив на Захід, під Замостя [20, с. 55].

Вже тоді, у XVII ст., виникло питання, чому Хмельницький не став штурмувати місто. Можливі такі мотиви: у Львові жило багато українського населення. А як відомо, взяття міст супроводжується грабунками. Крім того, у війську Хмельницького були татари, які взагалі звикли грабувати, палити, нищити. Хмельницький не хотів піддавати небезпеці українське населення міста. Так пояснював він сам у 1655 році. Існує також думка про те, що Богдан Хмельницький уже тоді планував створення держави, до якої входила б і Галичина з Львовом, тому не захотів піддавати місто небезпеці руйнування. Як відомо, під час облоги 1648 р. не потерпіли жоден храм, жодна з кам'яниць, побудованих ще в XVI ст. [20, с. 55].

Вдруге Богдан Хмельницький з військом з'явився під Львовом 30 вересня 1655 року. На цей раз його союзниками було московське військо Василя Бутурліна [20, с. 55]. Місто знову опинилося в облозі. Цього разу табір Хмельницького розташувався під церквою святого Юра. Тут теж була квартира Хмельницького [18, с. 147], а неподалік – канцелярія генерального писаря Івана Виговського. В церкві святого Юра гетьман приймав посла від міста єпископа Арсенія Желіборського. З канцелярії генерального писаря Івана Виговського надіслали листи Богдана Хмельницького до магістрату міста Львова [16, с. 127].

В експозиції ЛІМу зберігаються дві фотокопії листів гетьмана Богдана Хмельницького з табору під Львовом до магістрату міста. У листах мова йде про розгром польських військ під Городком. Гетьман вимагає здати місто без бою задля уникнення кровопролиття і гарантує безпеку його мешканцям («Фотографії ЕД»-8272 і 8273, фотопапір, 13x16 см) [5, арк. 71, 72; 6]. Листи написані польською мовою. На кожному з них у правому куті під текстом – підпис гетьмана (рис. 6, 7). Перший лист датований 3 жовтня 1655 р., другий – 4 жовтня 1655 року.

Ось зміст одного з листів: «... Від мене, Богдана Хмельницького, гетьмана його царської милості Військ Запорізьких, Вам, магістратові міста Львова і людям всіх станів, які в цей час там перебувають, бажаючи доброго здоров'я, посилаємо цей наш лист. Самому Богові ясно, що ми ніколи не бажали пролиття християнської крові і до усіх цих дій. Якщо наші війська прийшли сюди, то зробили це тому, що був даний привід з боку коронних військ. Адже і в минулі роки ми йшли за Вишневецьким і, прибувши сюди, виявили до Вас нашу ласку. А тепер, коли Господь Всевишній дозволив нам повністю розгромити коронне військо під Городком, ми з християнського обов'язку (хоча вашої покори не бачимо) вимагаємо, щоб Ви, якщо бажаєте залишитися здоровими, уже нізвідки не маючи підтримки ані підмоги, не слухаючи нічиєї поради, негайно дали нам відповідь, нітрохи не сумніваючись в тому, що після підкорення зазнаєте нашої особливої ласки. А якщо зробите інакше, непокірний, за те, що він чинитиме опір, безумовно дістане по заслугі. А Ви, тим часом, дайте відповідь. Ваших милостей прихильний приятель Богдан Хмельницький, власною рукою» [15, с. 101].

З XV ст. перед самими мурами міста, які вже не існують, стоїть костюл і монастир бернардинців, тоді теж міцно укріплений. Перед костюлом встановлено колону св. Яна з Дуклі, пов'язану з подіями облоги Львова військом Богдана Хмельницького [16, с. 104].

У збірці «Живопису» ЛІМу зберігається портрет Івана Виговського виконаний художником О. Вікторовичем у 1992 році (Ж-1815, полотно, олія, 73x54 см) [1,

арк. 78]. Олександр Вікторович (1948-1999) – народився в с. Ярославичі Рівненської області. Закінчив Львівське училище прикладного мистецтва ім. Івана Труша, Український поліграфічний інститут ім. Івана Федорова у Львові. З 1978 р. працював у Львівському історичному музеї.

Портрет поясний, обличчя повернуто ліворуч (рис. 8). Тло темно-сіре. Обличчя овальне, загострене підборіддя, довгі вуса, підкручені догори, голубі очі. На голові – малинова шапка, обшита темним хутром. Одягнутий в кольчужну сорочку, підперезану широким поясом. На сорочку накинутий кафтан малинового кольору, скріплений під коміром аграфом. У лівій руці тримає булаву, права – на коліні. Гетьман сидить за столиком, на якому чорнильниця і печатка.

Аналогічне зображення зустрічаємо в книзі М. Аркаса «Історія України-Русі» [12, с. 214]. Імовірно О. Вікторович при написанні портрета взяв за основу це зображення. Портрет було виконано на замовлення дирекції Музею для експонування у Відділі давньої історії України ЛІМу.

Подібним за композицією є портрет гетьмана І. Виговського з фондів Національного заповідника «Хортиця» [9, с. 85, № 56].

Іван Виговський – син шляхтича з с. Вигова на Київщині. Навчався у Києво-Могилянській академії. У битві під Жовтими Водами воював на боці поляків. Потрапив у полон до татар, звідки його викупив Богдан Хмельницький і призначив генеральним писарем. Після смерті Б. Хмельницького прийняв булаву від малолітнього Юрія Хмельницького [17, с. 410]. У відповідь на дії Московії, яка порушила договір з Україною 1654 року і руйнувала Українську державу, уклав з Польщею Гадяцьку угоду (1658 р.). Угода забезпечувала незалежність України у складі Речі Посполитої як рівноправної з Польщею і Литвою держави. Нерозуміння козаками політики гетьмана у стосунках з Польщею призвело до невдач. Гетьман зрікся булави. Розстріляний поляками у м. Рокитному на Київщині [17, с. 411]. Де точно похований Іван Виговський, достеменно ніхто не знає. Зберігся заповіт, в якому гетьман просить, щоб поховали його в землі, за християнськими традиціями, у Скиті Великім, в склепі мурованому, в церкві Воздвиження Чесного Хреста [17, с. 421]. До сьогодні дослідники сумніваються з приводу того, чи це йдеться про Манявський Скит (поблизу с. Маняви на Івано-Франківщині). Відроджений у роки Незалежної України, цей Скит уже став місцем поклоніння пам'яті гетьмана Івана Виговського [17, с. 422].

У листопаді 1655 року облога зі Львова була знята. (Наступали татари, польські війська були розбиті під Городком). Крім того, за словами Д.І. Дорошенка, облога була знята ще й тому, щоб якомога менше міст присягали на вірність Москві, бо всі визволені міста вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. Богдан Хмельницький залишив Львів [22].

Пам'ятки, які представлені в експозиції відділу Давньої історії України Львівського історичного музею, відіграють важливу роль у вихованні підрастаючого покоління. Хоча Галичина не ввійшла до козацької держави, все ж таки похід козацького війська під проводом Б. Хмельницького до Львова став важливою подією. Тому особливого значення набирають речі, пов'язані з діяльністю гетьмана. Але оскільки тут, в Галичині, яка перебувала під владою Польщі, його ім'я не було популярним, то матеріалу збереглося небагато. А тим часом працівники музею продовжують і далі активний пошук матеріалів, пов'язаних з Хмельницьким і козацчиною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Львівського Історичного Музею (далі ЛІМ). – Інвентарна книга фондової групи «Живопис». – Т. 3. – 1979-2009. – Арк. 193.
2. Архів ЛІМу. – Інвентарна книга фондової групи «Графіка». – Т. 4. – 1980. – Арк. 196.
3. Архів ЛІМу. – Інвентарна книга фондової групи «Графіка». – Т. 18. – 1982-1988. – Арк. 105.

4. Архів ЛІМу. – Інвентарна книга фондової групи «Репродукції». – Т. 13. – 1985-1998. – Арк. 198.
5. Архів ЛІМу. – Інвентарна книга фондової групи «Фотографії ЕД». – Т. 9. – 1985. – Арк. 99.
6. ЦДІА, ф. 132, оп. 1, од. зб. 1, 2.
7. Каталог збірки живопису Львівського історичного музею / авт. Г.Д. Якущенко; Львів. іст. музей. – Львів, 1987. – 109 с.
8. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 1. – С. 101-125.
9. Іконопис. Живопис. Графіка. XVII-XIX ст. (З фондової збірки Національного заповідника «Хортиця»): каталог / авт. О.Є. Борисенко; редкол.: К.І. Сушко, М.А. Остапенко. – Запоріжжя, 2005. – 152 с.: іл.
10. Львів у графіці [Образотворчий матеріал]: [з фондів Львівського історичного музею]:[альбом] / [авт. – упоряд. Світлана Хавалко]. – Львів: Апріорі, 2013. – 112 с.: іл. – Парал. текст англ., пол. і рос. мовами.
11. Види давнього Львова і Кракова. Спільна виставка Історичного музею міста Кракова і Львівського історичного музею / S. Opalińska, O. Petiv. Muzeum Historyczne miasta. – Kraków: TRANS-KRAK, 1996. – 181 s. – Парал. текст пол.
12. Аркас М. Історія України-Руси. – К.: Вища школа, 1990. – 465 с. – Факсимільне видання.
13. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.-Львів, 1913. – 524 с.
14. Гронський Й. Будні середньовічного Львова // Жовтень. – 1983. – № 7. – С. 90-96.
15. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.
16. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову. – Львів: Каменяр, 1991. – 165 с.
17. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. Том 1. (Друге, доповнене видання) / Оформл. О. Чередниченка. – Одеса: «ВМВ», 2004. – 592 с. : іл.
18. Ісаєвич Я. Військо Богдана Хмельницького під мурами Львова // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – 647 с.
19. Мельник Б. Вулицями старовинного Львова. – Львів: Видавництво «Світ», 2001. – 270 с.
20. Качор І., Качор Л. Середньовічний Львів. Фортифікації. – Львів, 2009. – 63 с.
21. Історія Львова в документах і матеріалах. – К.: Наукова думка, 1986. – 417 с.
22. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Том 2 (від половини XVII ст.) – К.: Глобус, 1991. – 349 с.
23. Станчак Я. Національно-визвольна війна 1648-1657 років у пам'ятках Львівського історичного музею // Наукові записки / Львів. іст. музей. – Львів, 2009. – Вип. 13. – 306 с.
24. 110 раритетів раритетів Львівського історичного музею. – Львів: Афіша, 2003. – 239 с.
25. Katalog Muzeum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1877. – 158 s.
26. Inwentarz rycin. Widoki ETQ / opracowała na maszynie Julja Mękicka. – Lwów, 1936. – 53 s. – Зберігається в Архіві Львівського історичного музею.
27. Inwentarz rycin arch. m. Lwowa / opracował F. Kowaliszyn. – 1903 r.
28. Архів ЛІМу. – Dziennik nabytków Muzeum Narodowego im. króla Jana III. – 338 s.

Палійчук О.В.
м. Запоріжжя

УДК 372.893

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА В МУЗЕЇ КОЗАЦТВА

В статті висвітлюється досвід роботи з музейної педагогіки у Національному заповіднику «Хортиця», описується комплексна програма «Світ музею для дошкільнят» та підведені підсумки її використання.

Ключові слова: музейна педагогіка, музейні пам'ятки, історична свідомість, повага до старовини.

В статтє освещается опыт работы по музейной педагогике в Национальном заповеднике «Хортица», описана комплексная программа «Мир музея для дошкольников» и подведены итоги её использования.

Ключевые слова: музейная педагогика, музейные памятники, историческое сознание, уважение к старине.

Механізмом збереження і трансляції досягнень культури є музей, привабливість якого визначається тим, що він зберігає та пред'являє людині матеріалізовані результати його творчого потенціалу. Включення музею у загальноосвітній процес

сприяє формуванню психологічної і моральної готовності людини не тільки жити в світі, що стрімко змінюється, але й бути суб'єктом соціокультурних перетворень. Тобто музей сприяє формуванню творчої особистості, яка освоївши текст гуманітарної культури і мистецтва, включає його в контекст особистого життя. Музейні пам'ятки не тільки інформують нас про минуле, вони подієві, дозволяють глядачу через сприйняття художніх образів, предметів минувшини реконструювати і пережити ту чи іншу епоху. Закладаючи ці паростки культури з раннього дитинства, формуємо ціннісне, особистісне, емоційно забарвлене ставлення до культурної спадщини своєї країни і світу. В цьому процесі на допомогу приходять музей і музейна педагогіка.

Музей і освітні заклади в меті своєї діяльності традиційно мають багато спільного: вони прагнуть виховувати почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань світової та вітчизняної науки і культури; розвивати мислення, творчі здібності та певні практичні навички, стимулювати творчу активність особистості тощо. Проте сьогодні музейна педагогіка в освіті майже не застосовується. Музей у сучасному світі є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток культури. Сьогодні музей – це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, також широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні та виховні завдання. Можна стверджувати, що сучасний музей – це своєрідний центр духовної культури майбутнього. Таке розуміння ролі і місця музею в останні десятиліття зробило актуальним сприйняття музею як цілісного соціального інституту з його багаточисельними функціями, напрямками, формами в їх органічній взаємодії.

Музейний простір, музейні експонати мають унікальну здатність впливати на інтелектуальні, вольові та емоційні сторони особистості дитини водночас. Кожна виставка, кожна експозиція є, власне, програмою передачі через експонати знань, навичок, суджень, оцінок, почуттів. Саме музей дає змогу донести до дітей надбання культури, сформувати у них стійку потребу отримувати естетичну насолоду від творів мистецтва, поповнювати свої знання про видатних людей, історичні події тощо.

Ще з 80-х років минулого століття співробітники Національного заповідника «Хортиця» звертались до цього питання. Була розроблена комплексна програма «Заповідник – школі», затверджена науково-методичною радою Державного історико-культурного заповідника та Запорізьким обласним інститутом вдосконалення вчителів у 1987 р., вона була направлена в усі школи міста. Програма передбачала різні форми комплексного обслуговування, спрямовані на вирішення ідейно-політичного, патріотичного, трудового, морального, атеїстичного, естетичного, екологічного виховання. Програма являла собою перелік екскурсій та лекцій відповідно до навчальних предметів (біології, природознавства, літератури, географії) для 1-10 класів. Тематика була доволі широкою: лекції з історії міста Запоріжжя, археологічних пам'яток Запоріжжя, наш край, природа Хортиці» [6, с. 1-16]. Програма, на жаль, не працює.

Пізніше були вдалі спроби розробки і впровадження ігор-екскурсій «Знайомство з музеєм» та «Знайомство з історією запорозького козацтва», що проводились безпосередньо в експозиції музею козацтва. Пропонували її дітям починаючи з п'ятирічного віку. В ігор-екскурсії був провідник – маленька іграшка Тарасик, завдання якого діти залюбки виконували. Текст екскурсії містив віршовані форми, загадки, дидактичні ігри, використовувались рухливі ігри та завдання. Це активізувало увагу, розвивало пам'ять, мислення та емоційний світ дитини. За словами фахівців, ця екскурсія «...дає можливість досягти ефективності у сприйнятті дітьми текстового матеріалу екскурсії, розуміння ролі експоната в музеї, необхідності його збереження – це перший крок у справі формування історичної свідомості дитини, виховання бережливого ставлення до пам'яток історії, природи, культури українського народу»

[9, с. 290]. Але знов таки існування їх було не довгим у зв'язку з великим потоком туристів у 2010 р. (заповідник відвідало тоді чверть мільйона туристів).

На особливу увагу заслуговує тематичний ранок «Джури – юні козачата». Ця послуга актуальна в заповіднику вже більше 16 років! Вперше була розроблена і презентована у 1999 р. Проводився і проводиться ранок «Джури» на обладнаному майданчику біля Музею історії запорозького козацтва і відрізняється від інших видів діяльності з дітьми у музеї яскравою наочністю, активними рухливими іграми на козацьку тематику, «випробуваннями козацької спритності та кмітливості». Крім того, дітям пропонуються інтелектуальні завдання. Час показав, що ці напрямки роботи просвітницького відділу знайшли позитивний відгук у дітей дошкільного віку, їхніх батьків та педагогів [7].

Отже, музейна педагогіка вже давно цікавила співробітників заповідника. І ми замислились над розробкою довготривалої музейної послуги, комплексної музейної програми, причому, для найменших відвідувачів музейних об'єктів. Тому у 2010 р. була створена програма «Світ музею для дошкільнят». У 2013 р. вона була доповнена, затверджена науковою радою НЗХ та рецензована старшим викладачем кафедри дошкільної освіти Погрібняк Ніною Василівною.

В процесі розробки програми ми користувались дослідженнями з музейної педагогіки таких вчених як Т.Ю. Белофастова, С.М. Зоніна, О.В. Караманова, Б.А. Столяров, М.Ю. Юхневич та ін. [2; 3; 4; 5; 8; 10; 11; 12].

Програму укладено відповідно до вимог програми розвитку, навчання та виховання дитини дошкільного віку «Дитина в дошкільні роки» та Базового компоненту дошкільної освіти [1]. Дана програма враховує вікові особливості дітей дошкільного віку, містить регіональний компонент ознайомлення дітей з особливостями Запорізького краю та укладена, виходячи з особливостей експозиції Музею історії запорозького козацтва та історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» у Національному заповіднику «Хортиця».

Програма курсу складається з 30 занять і розрахована на дітей старшого дошкільного віку. Заняття містять теоретичну і практичну частину, де дітям пропонується різноманітна діяльність: малювання, розфарбовування, робота з шаблонами, ігри та вправи: рухливі, дидактичні, конструктивні, сюжетно-рольові, а також театралізації та пісенна творчість. Крім того, програма містить рекомендації для педагогів та батьків щодо закріплення матеріалу програми. Тривалість занять – 25-30 хв.

Для проведення занять підібрано й використовуються фотографії історичних та природних пам'яток острова Хортиця, художні твори, карти Хортиці (археологічна, природна та туристична), а також карта Дніпровських порогів, міні-скульптури половецької доби, предмети побуту періоду козащини, макет Запорозької Січі, одяг, предмети кінця XIX та XX ст. Створено каталог відеофільмів, презентацій, слайд-шоу.

Реалізація програми, спрямована на залучення дітей до предметного світу культури, мистецтва, історії, потребує від педагога глибокої обізнаності у сфері історичної минувшини, високої загальної культури, володіння методикою музейної педагогіки та досвіду роботи з дітьми дошкільного віку.

На перший план висувалось завдання допомогти дитині побачити «музей» навколо себе, розкрити перед ним історико-культурний контекст музейних предметів та звичайних речей, що оточують його в повсякденному житті, навчити самостійно аналізувати, зіставляти, робити висновки.

Специфіка навчально-виховного процесу на матеріалах історичного музею полягає в тому, щоб допомогти дитині навчитися сприймати музейні експонати, розуміти мову експозиції, розбудити потребу до створення прекрасного у своєму побуті, сформувати почуття патріотизму. Мова йде про прилучення дітей до історії;

знайомство з музеєм, музейними професіями, музейними експонатами; про оволодіння словниковим запасом на дану тематику; засвоєнні навичок стійкого історичного сприйняття.

Ознайомлення зі специфікою музейної роботи дозволило дітям зрозуміти, яку важливу роль відіграють музейні професії в збереженні історичних артефактів, наскільки відповідально треба ставитись до музейних експонатів, дізнаватися про історію давніх предметів, зберігати їх у певних умовах. Це розвивало у дітей інтерес до музею і музейної справи, вони характеризували предмети, описували їх самостійно і за схемою. Паралельно йшла робота щодо збагачення мовлення дітей виражальними засобами (метафорами, епітетами) розвитку умінь будувати промову, використовуючи речення різних типів, дотримуючись структури. Навчання включає розвиток умінь бачити головне й деталі в історичних предметах, розуміти їх значенні, уміти розповісти про них.

Ознайомлення з історією України дало можливість дітям відчути часовий історичний простір, зрозуміти, що наша історія насичена різноманітними подіями та постатями. Діти із задоволенням сприймали інформацію про давніх людей, про їх життя у давнину, способи здобуття вогню, полювання тощо.

Найбільш значний розділ з вивчення історії запорозького козацтва викликає у дітей не тільки пізнавальний інтерес, а й естетичні враження, бажання пройти козацькі випробування і бажання змагання.

Використання оригінальних артефактів, новоробних предметів різних історичних епох обумовило підвищення рівня історичної обізнаності, естетичної культури дітей, вироблення ціннісного ставлення до культурного надбання, предметів старовини, прищеплення бажання до спілкування з музейними експонатами, виховання свідомого патріота свого краю. Діти з більшим зацікавленням сприймали інформацію про історичні події минувшини, відгукувались на сучасні події та сприймали культурне надбання як частину сьогодення і усвідомлювали свою відповідальність не тільки за його збереженість.

Системна робота дозволила сформувати у дошкільників емоційно-ціннісне сприйняття навколишнього світу, збагатити історичний досвід, зрозуміти мову експонатів, експозиції історичного музею, залучила дітей до культури свого народу та інших народів світу, навчила бачити, відчувати, дивуватись, захоплюватись цікавим світом історичної науки; привчила до здатності концентрувати увагу, уяву, образне мислення, розвивала пам'ять, творчу фантазію, навички творчого пошуку, розширила асоціативні зв'язки, дозволила виробити своє особисте ставлення до предметів експозиції, сформувати свою особисту думку на історичні події та сформувати стійкі патріотичні почуття.

Такою системою роботи зацікавились і вчителі початкових класів, і керівники історичних гуртків у середній школі. Було прийнято рішення не відмовляти бажаючим у музейних заняттях. Так з'явилися уроки-екскурсії для дітей молодшого шкільного віку. Проводились вони на базі Музею в лекційній залі або з виїздом до школи. Тривалість 45 хв. Наочність використовувалась та сама, але інформація ускладнювалась, розширювалась, добавлялись завдання з виготовлення поробок, дидактичні ігри, спортивні вправи тощо, діти вчилися міркувати, зіставляти, продовжувати розповідь одне одного, висловлювати своє бачення історії. Телевізійні канали «Запоріжжя» та «Вільний простір» випустили репортажі про музейні заняття в музеї козацтва.

Чудовим прикладом втілення музейної педагогіки у музейну практику став квест, проведений у квітні 2015 р. співробітниками Національного заповідника «Хортиця» та керівниками гуртків Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. Захід проводився до 50-річчя створення заповідника «Хортиця» і являв собою

завдання природничого та історичного спрямування, що виконувались вихованцями гуртків центру на території заповідника «Хортиця» та в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ». Став у нагоді багатий рослинний світ Хортиці – діти шукали гледичію, айлант, дуб, визначали по ньому сторони світу; шукали ідоли із зображенням давніх Богів, святилище епохи бронзи, скіфське городище, ліпили прикраси для скіф'янки, і, навіть, шукали хортицькі скарби, один з яких був закопаний, другий схований у дуплі, третій був на горі під деревом, а четвертий у дніпровській воді біля берега.

Отже, у процесі споглядання та взаємодії з музейним предметом у свідомості людини відбуваються певні зміни, її природа визначає та виявляє з глибин підсвідомості приховані до певного часу естетичні відчуття та поняття, що набувають для неї цілком нового значення та смислу. Відповідно виникає ефект причетності до експонату, «занурення» до певної історичної епохи та нове розуміння її значення, трансформація цього розуміння у дійсність. Такий перехід визначають нові умови, що оточують людину (музейні предмети, урочиста атмосфера та взаємодія з іншими відвідувачами музею). Такий ефект має найбільшу значущість у ранньому віці, коли в дитини розвинута вразливість, а сприймання емоційно забарвлене. Це сприятливий вік для формування почуття прекрасного, моральних норм та виховання смаку, пробудження патріотичних почуттів. Музейні експонати, можуть слугувати для дитини об'єктом такого естетичного переживання, через що вона стане емоційно багатішою, здатною глибоко, сильно і тонко відчувати і переживати. Полюбивши і освоївши цінності музейного простору надалі діти стануть вдячними відвідувачами музейних залів, культурних заходів, а отже – інтелігентними, добре вихованими освіченими людьми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція). – К., 2012. – 30 с.
2. Белофастова Т.Ю. Педагогічні засади діяльності музею як соціально-культурного центру. [Автореф. дис. канд. пед. наук]. – К.: КНУКіМ, 2003. – 17 с.
3. Зонина С.Н. Эстетическое воспитание школьников средствами музейной экспозиции. Автореф. дис. канд. пед. наук. – М.: Институт общего образования, 1999.
4. Караманов О.В., Ласкій І.В. «Педагогічний марафон» як форма ефективної організації взаємодії з учнями у музейному просторі / Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького). – Вип. 11. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. – 608 с.
5. Караманов О.В. Роль музейної педагогіки у процесі соціалізації особистості / Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Львів, 2007. – Вип. 22. – С. 58-64.
6. Карасенко В.Ю. Історичні аспекти та перспективи культурно-просвітницької діяльності Національного заповідника «Хортиця» / В.Ю. Карасенко // Культурна спадщина України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Умань 15-16 травня 2009 р. – Умань, 2009. – С. 49.
7. Коновалова О.В. Культурно-просвітницька діяльність Національного заповідника «Хортиця» в контексті регіональної програми розвитку, навчання та виховання дітей «Дитина в дошкільні роки» / О.В. Коновалова // Культурна спадщина України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Умань 15-16 травня 2009 р. – Умань, 2009.
8. Лаврова Е.Ю. Эстетическое воспитание учащихся в системе взаимодействия «школа – художественный музей». – М.: Принт-Плюс, 2007. – 141 с.
9. Митрофанова Т.Г., Моїсеєнко С.П. Культурно-просвітницька діяльність Національного заповідника «Хортиця» та сучасне рекреаційне навантаження об'єкта культурної спадщини України // Заповідна Хортиця: Збірник праць співробітників заповідника. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – 304 с.
10. Столяров Б.А., Бойко А.Г. Концепция педагогического взаимодействия художественного музея и системы образования. Художественный музей в образовательном процессе. – СПб.: Специальная Литература, 1989.

11. Столяров Б. Детский сад и музей: проблемы и перспективы взаимодействия в культурном пространстве, режим доступа: <http://www.obrazpress.ru/index>.
12. Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике / М.Ю. Юхневич. Министерство культуры РФ, Рос. Институт культурологи. – М., 2001. – 224 с.

Пачковська О.Л.

м. Запоріжжя

**ОСТАННІЙ МЕДАЛЬЄР ІМПЕРАТОРСЬКОЇ І ПЕРШІЙ МЕДАЛЬЄР
РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ УКРАЇНЕЦЬ АНТОН ФЕДОРОВИЧ ВАСЮТИНСЬКИЙ ТА
МЕДАЛІ ЙОГО РОБОТИ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ХОРТИЦЯ»**

Стаття присвячена питанню вивчення окремих зразків медальєрного мистецтва, виконаних медальєром Санкт-Петербурзького монетного двору А. Васютинським. Основу даного дослідження становить колекція медалей роботи майстра, яка є частиною медалічної колекції Національного заповідника «Хортиця».

Ключові слова: пам'ятні медалі, нагородні медалі, приватний чекан, медальєрне мистецтво, Санкт-Петербурзький монетний двір.

The article is devoted to the study of the certain samples of medal art made by medalist A. Vasyutinsky of St. Petersburg Mint. The basis of this study is a collection of medals, which is a part of the collection of medals of the National Reserve «Khortytsya».

Keywords: commemorative medals, award medals, medal art, private stamp, St. Petersburg Mint.

Медалі завжди були відображенням різноманітних сторін життя країни: політичні, військові та історичні події, розвиток економіки, виникнення та діяльність наукових, культурних та освітніх закладів, трактування яких подається відповідно до поглядів тогочасної історичної науки, знайшли свій відбиток в медалічних зразках.

З моменту своєї появи і протягом наступних століть тематика, сюжети та композиційні рішення медалей знаходилися в тісному взаємозв'язку із подіями, що відбувалися в країні і, таким чином, посіли особливе місце в системі державної ідеології. Наявна джерельна база – листування сучасників, законодавчі акти та папери, друковані видання, – дозволяє створити історичну картину епохи, отже, можливо, саме через це дослідники, чий науковий інтерес зосереджений на періоді кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., досить рідко звертаються до такого специфічного джерела, як медалі.

У другій половині ХІХ ст. розширюється коло сюжетів та відмічається поява великої групи пам'ятників, присвячених економічному прогресу, технічним вдосконаленням, розвитку засобів спілкування, виникненню та діяльності промислових виробництв та сільськогосподарських спілок. Під впливом змін у суспільній свідомості складається традиція випуску медалей на честь діячів науки та мистецтва; ще більш численними стали медалі-премії навчальних закладів – від гімназій та інститутів до військових училищ та академій. В ряді творів, наприклад, в медалях сільськогосподарських спілок та виставок, з'являються елементи жанру [22, с. 51].

В даній публікації зроблені спроби аналізу окремих зразків медальєрного мистецтва, як історичних пам'яток, що надають офіційні версії різних подій і дозволяють ввести до наукового обігу історичний матеріал, який ілюструє соціально-політичну ситуацію в країні наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Основу даного дослідження становить колекція пам'ятних та нагородних медалей роботи відомого майстра медальєрного мистецтва українського походження А. Васютинського, які є частиною медалічної колекції Національного заповідника «Хортиця».

Сучасні дослідники неодноразово зверталися до вивчення діяльності талановитого медальєра. Вивчення творчості майстра знайшло відображення у ряді невеликих за обсягом статей та нарисів, що були опубліковані в художніх журналах та монографіях з медальєрного мистецтва.

Є. Шукіна у дисертаційному дослідженні приділила увагу розкриттю маловідомих сторінок біографії художника, проаналізувала особливості його творчості на зразках медалічної колекції Ермітажу [20]. Л. Євдокімова приділила багато уваги вивченню пенсіонерського періоду життя А. Васютинського та аналізу впливу європейської культури на медалічне мистецтво імператорської Росії [8; 9]. В роботах Т. Сича, К. Шукіної, А. Гдаліна проведено аналіз особливостей творчої діяльності художника [19; 22; 3], а каталоги С. Гінзбурга та, пізніше, М. Дьякова дають детальні описи робіт майстра [4; 7]. В альбомі-каталозі О. Круковського та С. Пахолка представлені роботи художника, які є частиною колекції медалей Львівського історичного музею [12].

Треба зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст., медалерне мистецтво Російської імперії на порозі свого нового періоду розвитку переживало серйозну кризу. І саме на цей час припадає діяльність людини, яка втілила у своїх творах дві епохи і стала останнім медалером імператорської та першим медалером радянської Росії – видатного українця, медалера Антона Федоровича Васютинського.

А. Васютинський народився 17 січня 1858 р. в м. Кам'янці-Подільському в бідній родині. В три роки залишився без батька, рано пішов працювати. Пристрасть до малювання проявляв із самого малечку, але навчатися улюбленій справі довелося досить пізно. Лише в 1879 р. він отримує освіту в Київській художній школі, яку очолював відомий український живописець та педагог М. Мурашко [18, с. 12]. З червня 1881 р. стає вільним слухачем Санкт-Петербурзької Академії мистецтв, а з 1882 р. прийнятий учнем до класу історичного живопису. Після трьох років напруженого навчання, через брак коштів, молодий художник був змушений повернутися до Кам'янця з метою викладання уроків малювання в шкільних закладах міста. Але вже через рік Васютинський повертається до Санкт-Петербургу і переводиться до медалерного класу Академії мистецтв. Його успіхи в навчанні були неодноразово відмічені медалями Академії. Так, у 1888 р. за створення медалі «Геркулес, що вбиває триголову гідру» він отримує золоту медаль, а разом з нею – звання класного художника першої степені [5, с. 18]. Так скінчився період навчання А. Васютинського в Академії, але зв'язки з нею майстер не поривав. Вже працюючи на Санкт-Петербурзькому монетному дворі, він одночасно навчається на педагогічних курсах при Академії, щоб мати можливість викладати малювання в середніх навчальних закладах [14, с. 21].

Після закінчення академії мистецтв у 1888 р., де А. Васютинський пройшов підготовку під керівництвом відомого майстра В. Алексєєва, рішенням Ради Академії молодий майстер отримує стипендію та їде до Австрії вивчати медалерну справу під керівництвом одного з самих відомих фахівців-медалерів того часу – А. Шарффа. Треба відмітити, що за всю історію медалерного класу Імператорської Академії мистецтв А. Васютинський був єдиним випускником, що був удостоєний «пенсіонерської» поїздки за кордон [8, с. 137]. За словами майстра, російське медалерне мистецтво було «...брошено на произвол чиновников, в полное их распоряжение и сведено до степени входящего и исходящего номера. Это положение не только не устраивало художников, но и беспокоило императора Александра III, пожелавшего поднять пришедшее в упадок искусство медали...» [2, с. 55]. Члени Ради Академії мистецтв вважали, що в певній мірі цьому підйому може посприяти відрядження до Європи А. Васютинського.

Першим європейським містом для майстра став Відень. Із звітів художника відомо, що в цей період він займався вивченням діяльності найстарішого в Європі Віденського монетного двору. Після Відня відвідує Мюнхен, потім їде до Парижу, де перебуває майже весь пенсіонерський термін і натхненно та плідно працює, отримуючи загальне визнання [8, с. 137-138].

У звіті за 1890 р. майстер вказує на те, що монетні двори Відня, Парижу та Лондону набагато гірше оснащені, але художній та виконавчий рівень готового медальєрного виробу в них на порядок вищий за російський. Суть цього казусу майстер бачив в тому, що керівництво медальєрною справою в Росії перейшло «...к людям, ничего общего с искусством не имеющим...» [8, с. 140].

Перебуваючи за кордоном майстер зрозумів, що мистецтво медалі не повинно бути ізольованим від інших видів мистецтва: воно повинно розвиватися поряд із живописом, скульптурою, декоративно-прикладним мистецтвом. Витвори медальєрного мистецтва обов'язково повинні експонуватися на художніх виставках, відрізнятися добрим смаком автора, і в цих витворах потрібно звертати увагу не лише на техніку, а, насамперед, на зміст [9, с. 119].

Нові віяння в житті та мистецтві різко змінили умови творчості художника. На відміну від більшості своїх попередників, які провели життя затворників у стінах Монетного двору, А. Васютинський, починаючи з 1902 р. і до революції, майже кожного року виїжджав за кордон, відвідував монетні двори та виставки в Римі, Турині, Венеції, Парижі, Мюнхені, Льєжі [19, с. 63]. І майже завжди у його звітах про поїздки підкреслювалося низьке положення медальєра та медальєрного мистецтва в Росії. Цю ж ідею він висловлює під час доповіді на Першому Всеросійському з'їзді художників у 1912 р. Називаючи медальєрну справу «пасинком російського мистецтва», він додає: «...судьба этого вида искусства безжалостна, она отдала его перво-наперво в руки всеобъемлющего чиновника!» [2, с. 58].

Після повернення до Петербургу у 1895 р., А. Васютинський (вже визнаний та відомий фахівець), посідає провідне положення серед медальєрів Санкт-Петербурзького монетного двору, виконуючи найбільш відповідальні замовлення.

Його перші медалі (на одруження Миколи II, до 50-річчя Археологічного товариства) в значній мірі відображали прийоми французького медальєрного мистецтва останньої третини ХІХ ст. Однак, початок 1900-х рр. став періодом творчої самостійності художника. Майстер архітектурного пейзажу, в цій галузі був неперевершеним віртуозом [21, с. 288].

Початок ХХ ст. приніс нові випробування для медальєрної справи: катастрофічно звужується коло медальєрів Монетного двору, а закриття медальєрного класу в Академії мистецтв забирає в медальєрного мистецтва всі перспективи розвитку. З 1910 р. кількість медалей, випущених Монетним двором, рахувалася одиницями. Після революції медальєрна справа продовжує існувати лише завдяки зусиллям А. Васютинського, а потім і його учня М. Соколова [11, с. 112].

Перелік медальєрних робіт А. Васютинського вражає. Майстер різав медалі майже до всіх видатних подій Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., а потім – до подій радянської держави, у періоді її становлення. Велику кількість медалей присвятив ювілеям видатних діячів культури і мистецтва (як, російських, так і українських), виготовив зразки золотої та срібної банківських монет, працював над виготовленням ювілейного карбованця до 300-ліття дому Романових, а на початку 20-х рр. виготовляв штемпелі до монет радянської держави. В цілому, з під різця майстра вишли більше 130-ти зразків медалічного мистецтва [23, с. 87]. А по кількості виготовлених портретів А. Васютинському належить пальма першості у всій історії російського медальєрного мистецтва [23, с. 92].

Свої роботи художник експонував на багатьох виставках Європи. За досягнення в галузі медальєрного мистецтва у 1908 р. обраний академіком Санкт-Петербурзької академії мистецтв. У 1922 р., за значний внесок у відновлення діяльності Монетного двору та організацію чеканки монет отримав звання Героя Праці [5, с. 19].

А. Васютинський працював на Санкт-Петербурзькому монетному дворі до самої смерті і помер на робочому місці 2 грудня 1935 р. У 2015 р. виповнюється 80 років з дня смерті майстра.

В колекції Національного заповідника «Хортиця» зберігається два зразки пам'ятних медалей, що вийшли з під різця медальєра.

Зокрема, привертає увагу пам'ятна ювілейна медаль «В пам'ять освячення Войськового соборного храму в Новочеркасске», яка була випущена досить невеликим накладом у 500 примірників (Мал. 1).

Д – 77,5 мм, m – 220,34 г. Матеріал – бронза. Дата випуску – 1905 р.

Аверс: Рельєфне зображення розвернутих ліворуч профілів імператорів Олександра I у лавровому вінку та Миколи II. Біля кожного з профілів по краю півколом написи «ИМПЕРАТОРЪ АЛЕКСАНДРЪ-I-» та «ИМПЕРАТОРЪ НИКОЛАЙ-II-».

Реверс: В центрі перспективне зображення кам'яного православного собору візантійського типу, а саме – Новочеркаського храму з боку його південно-західної частини, під зображенням напис «1805-1905.». З краю по колу легенда – «ВЪ ПАМЯТЬ ОСВЯЩЕНІЯ ВОЙСКОВОГО СОБОРНАГО ХРАМА ВЪ Г. НОВЧЕРКАССКЪ».

Новочеркаській Вознесенський кафедральний собор є третьою за величиною церковною спорудою Росії – має висоту 74,6 м. Закладений у 1893 р., освячений та відкритий у 1905 р. Взагалі, від закладання першого варіанту собору до відкриття його третього варіанту пройшло рівно 100 років, що теж є своєрідним рекордом. Як відомо з документів, перший собор, хоча й чисто символічно, але все ж був закладений ще при заснуванні Новочеркаська у 1805 р. Ця дата, до речі, і значиться на реверсі медалі [16, с. 54].

Будівництво грандіозної споруди у стилі класицизму то тривало з великим перервами, то йшло авральним темпами. Як наслідок – за час будівництва храм та його бані двічі обрушувалися. Освячення що відбулося 6 травня 1905 р., пройшло із відповідними урочистостями, в яких взяли участь делегації козаків майже від усіх ближніх та дальніх станиць [12, с. 87].

Роботи А. Васютинського досить часто ілюстрували діяльність та досягнення товариств, виставок тощо. Таким примірником в колекції заповідника є медаль, присвячена відомству, в якому зосереджувалися всі накази та розпорядження, що стосувалися питань селянського землеволодіння – «От главного управления землеустройства и земледелия» (Мал. 2).

Д – 65,5 мм, m – 138 г, матеріал – бронза. Дата випуску – 1905-1915 рр. А. Васютинський різав аверс, М. Скуднов (без підпису) – реверс.

Аверс: Рельєфні поплічні розвернені ліворуч зображення імператорів Олександра III та Миколи II. Біля кожного з профілів по краю півколом написи «ИМПЕРАТОРЪ АЛЕКСАНДР III» та «ИМПЕРАТОРЪ НИКОЛАЙ II».

Реверс: По центру напис в шість рядків «ОТЪ / ГЛАВНАГО / УПРАВЛЕНІЯ ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВА / И / ЗЕМЛЕДЕЛІЯ», підведений лінією, звитою по центру джгутом. Навколо вінок лаврового та дубового листа, овочів, фруктів, листя плодкових дерев та пшеничного колосся, скріпленій внизу стрічкою, зав'язаною на бант.

Медаль, виконана у бронзі та сріблі, була відчеканена для губернських виставок досягнень сільського господарства [1, с. 348].

В колекції заповідника також є декілька нагородних медалей роботи майстра.

Так, у 1909 р. побачила світ ювілейна нагородна медаль «В пам'ять 200-летия Полтавской битвы» (Мал. 3), яку носили на Андріївській стрічці. На Санкт-Петербурзькому монетному дворі було відчеканено 71 500 медалей.

Матеріал – світла бронза, d – 28 мм, m – 12 г. Має вушко.

Аверс: Профільне розвернуте ліворуч поплічне зображення Петра I у лавровому вінку.

Реверс: Біля верхнього краю напис півколом «ПОЛТАВА», нижче – дата «1709». Під нею напис в шість рядків «А О ПЕТРЪ / ВЪДАЙТЕ, ЧТО / ЖИЗНЬ ЕМУ НЕ / ДОРОГА – ЖИЛА / БЫ ТОЛЬКО / РОССИА», що є словами з приказу Петра I, видданого в день Полтавської битви. Під написом дата «1909».

Нагороду отримали всі без винятку військові чини та цивільні чиновники «...тех войсковых частей, которые участвовали в Полтавском бою и, существуя в настоящее время, сохраняют то наименование, которое носили в 1709 году» [10, с. 3]. За власний рахунок цю медаль могли отримати особи, які давно відслужили в цих військових частинах. Окрім того, були нагороджені всі чини та офіційні представники, що були присутні на ювілейному святкуванні в Полтаві, а також члени комісії з підготовки святкування та прямі нащадки по чоловічій лінії командирів частин, що брали участь в Полтавській битві. В подальшому з'явилася велика кількість всіляких приватних повторів цієї нагородної медалі, що свідчило про популярність в народі даної події [17, с. 32].

Два екземпляри нагородної медалі «В память 100-летия Отечественной войны 1812 г.» мають різний стан збереженості і, цілком ймовірно, є зразками приватного чекану (Мал. 4). З штемпелів майстра було виготовлено близько 442 000 екземплярів для носіння на грудях на Володимирській стрічці.

Матеріал – світла бронза, d – 28 мм, m – 12,74 г. Має вушко. Дата випуску – 1913 р.

Аверс: Погрудне профільне розвернене праворуч зображення Олександра I, без будь-яких імператорських регалій.

Реверс: В верхній частині – дата «1812», під нею напис в п'ять рядків «СЛАВНЫЙ ГОДЪ / СЕЙ МИНУЛЬ, / НО НЕ ПРОЙДУТ / СОДЪЯННЫЕ ВЪ / НЕМЪ ПОДВИГИ». Під ним дата «1912». Напис для цієї медалі був взятий із «Высочайшего приказа войскам...», що був підписаний Олександром I 5 лютого 1813 р. [7, с. 132].

15 серпня 1912 р. імператором Миколою II було затверджене положення «О ношении установленных Манифестом 30 августа 1814 года медали... потомками...», яке визначало правила нагородження даними медалями [15].

Медаллю були нагороджені всі, без винятку, військові чини, які були задіяні у святкуванні річниці, а також, несли службу в частинах, котрі брали участь у війні 1812 р., особи духовного звання, службовці та всі прямі нащадки, по чоловічій лінії, офіцерів, що брали участь у війні 1812 р. Виключення було зроблене для нащадків генерал-фельдмаршала М. Кутузова – дану медаль отримували його нащадки і по жіночій лінії [6, с. 30-31].

Треба зазначити, що під час правління Миколи II була не лише проголошена велика кількість указів та маніфестів, але й викарбовано багато пам'ятних нагородних медаль. Одним із досить популярних зразків є медаль «В память 300-летия царствования дома Романовых» (Мал. 5), що мала чи не наймасовіший випуск. На Санкт-Петербурзькому монетному дворі було відчеканено 1 500 000 медаль, які носилися на стрічці з білої, помаранчевої та чорної смужок однакової ширини. Матеріал – світла бронза, d – 28 мм, m – 13 г. Має вушко. Дата випуску – 1913 р.

Були затверджені два зразки медалі – настільна та нагородна. Приватні майстерні, за особистими замовленнями, могли виготовляти медалі з позолоченого срібла та, у дуже рідких випадках, із золота [13, с. 324].

Аверс: Погрудне розвернене на три чверті праворуч зображення імператорів Миколи II (праворуч) у парадному мундирі (?) – каптан оздоблений по коміру геометричним візерунком, з погонами (еполетами) та Михайла I (праворуч) у

царському убранні для великих виходів. По краю у стрічці візерунок з точок та ліній, внизу обріз.

Реверс: Напис «ВЪ ПАМЯТЬ 300-ЛѢТІЯ ЦАРСТВОВАНІЯ ДОМА РОМАНОВЫХЪ 1613-1913».

Медаллю нагороджувалися особи, що на зазначену дату мали придворні посади та звання і перебували на державній службі по військовому, морському, цивільному відомствах, юнкерів та пажів спеціальних класів, всіх нижчих чинів діючої армії та флоту, поліції, конвойних команд, тощо, а також всіх осіб, що брали активну участь в розробці планів ювілейного святкування або в самому святкуванні [22, с. 183].

А. Васютинському довелося стати автором єдиної медалі, яку носили на темно-синій стрічці Ордену Білого Орла і яка стала останнім нагородним медалічним зразком Російської імперії [1, с. 386] – «За труды по отличному ведению мобилизации 1914 г.» (Мал. 6). На Монетному дворі Санкт-Петербургу було відчеканено не менш як 50 000 екземплярів. В фондосховищі заповідника зберігається два примірника такої медалі.

Матеріал – світла бронза, d – 28 мм, m – 12,3 г. Має вушко. Дата випуску – 28 лютого 1915 р.

Аверс: Профільне, розвернене ліворуч погрудне зображення імператора Миколи II, без жодних імператорських атрибутів.

Реверс: Займаючи все поле медалі прямий п'ятирядковий напис «ЗА ТРУДЫ / ПО ОТЛИЧНОМУ / ВЫПОЛНЕНИЮ ВСЕОБЩЕЙ / МОБИЛИЗАЦИИ / 1914 ГОДА».

Взагалі, вищезазначений фалеристичний матеріал є багатограним історичним джерелом, яке має бути залучене до всебічного та більш глибокого осмислення особливостей соціальних взаємин кінця ХІХ – початку ХХ ст., вивчення становлення медальєрних традицій того часу. В тематиці пам'ятних та нагородних медалей знайшли своє відображення різноманітні сторони життя держави: історичні, політичні та військові події. Аналізуючи тематику та техніку виготовлення зразків медалей роботи А. Васютинського з колекції Національного заповідника «Хортиця», які були випущені Санкт-Петербурзьким монетним двором, можна говорити про те, що мистецтво майстра формувалося на зламі епох і стало певним фундаментом розвитку нових напрямків у медальєрній справі. Надзвичайна медальєрна спадщина талановитого майстра являє собою великий інтерес для істориків, нумізматів, мистецтвознавців.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Биткин В.В. Русские медали для ношения. 1492-1917 гг. / В.В. Биткин. – К.: Юнона-Монета, 2008. – 397 с.
2. Васютинский А.Ф. Медальерное искусство в России / А.Ф. Васютинский // Труды Всероссийского съезда художников в Петрограде. Декабрь 1911 – январь 1912. – СПб, 1912. – Т. III. – С. 55-58.
3. Гдалин А., Робинсон Д. Первый медальер Советской России / А. Гдалин, Д. Робинсон // Советский коллекционер. – М.: Радио и связь, 1982. – Вып. 20. – С. 94-105.
4. Гинзбург С.М. Каталог Русских наград от Петра I до Великой Октябрьской Социалистической Революции (кроме орденов), которые носились на ленте, булавке или приспособлялись для ношения / С.М. Гинзбург. – Алма-Ата, 1964. – 382 с.
5. Глейзер М.М. Антон Фёдорович Васютинский / М.М. Глейзер // Петербургский коллекционер. – 2007. – № 2 (42). – С. 18-19.
6. Глейзер М.М. Медали к празднованию 100-летнего юбилея Отечественной войны 1812 года / М.М. Глейзер // Петербургский коллекционер – 2010. – № 2. – С. 28-33.
7. Дьяков М.Е. Медали Российской империи / М.Е. Дьяков. – М.: Духовная Нива, 2005. – Ч. 3. – 191 с.
8. Евдокимова Л.А. Пенсионерский период творчества художника-медальера А.Ф. Васютинского / Л.А. Евдокимова // Общество, среда, развитие (Terza Humana). – 2012. – № 3. – С. 136-141.
9. Евдокимова Л.А. Особенности советских медалей А.Ф. Васютинского / Л.А. Евдокимова // Золотой червонец. – 2013. – № 1 (22). – С. 118-121.

10. И.Д. О медалях / И.Д. // Старая монета. Нумизматический журнал. – 1910. – № 1. – С. 2-3.
11. Косарева А.В. Искусство медали / А.В. Косарева. – М.: Просвещение, 1977. – 127 с.
12. Круковський О.С., Пахолко С.В. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею) / О.С. Круковський, С.В. Пахолко. – Львів: Апріорі, 2011. – 120 с.
13. Кузнецов А.А., Чепурнов Н.И. Наградная медаль / А.А. Кузнецов, Н.И. Чепурнов. – М.: Патриот, 1995. – Т. 1. – 415 с.
14. Моисеенко Н.С. Медальеры, художники, гравёры / Н.С. Моисеенко // Петербургский коллекционер – 2008. – № 4 (54). – С. 19-23.
15. Свод законов Российской империи. [электронный ресурс] / Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/169/460.html>.
16. Смирнов В.П. Описание русских медалей / В.П. Смирнов. – С-Пб.: СПб Отечественная тип. Подольская, 34, 1908. – 748 с.
17. Смирнов М.И. Со знаком С.П.Б... Очерки истории Санкт-Петербургского Монетного двора. 1724-1994 / М.И. Смирнов. – Тольятти: АвтоВАЗ-банк, 1994. – 48 с.
18. Стельмах В. Антон Федорович Васютинский – відомий український художник-медальєр кінця ХІХ – початку ХХ століття / В. Стельмах // Подольнин. – 2003. – січень. – С. 12-13.
19. Сыч Т.А. Русский медальер Антон Федорович Васютинский / Т.А. Сыч // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. – 2009. – апрель. – С. 60-67.
20. Щукина Е.С. Медальерное искусство России : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора искусствоведения : спец. 17.00.04 «Искусствоведение» / Е.С. Щукина. – СПб, 1994. – 41 с.
21. Щукина Е.С. Работы А.Ф. Васютинского 1895 г. / Е.С. Щукина // Сб. материалов XV Всероссийской нумизматической конференции. – М.: ФГУП «Государственный Исторический музей», 2009. – С. 287-289.
22. Щукина Е.С. Два века русской медали. Медальерное искусство в России 1700-1917 гг. / Е.С. Щукина. – М.: Terra, 2000. – 271 с.
23. Щукина Е.С. Монограммы и подписи на русских медалях XVIII – начала XX веков / Е.С. Щукина. – К.: Юнона-Монета, 2002. – 155 с.

Перепелиця А.

м. Чигирин

КОЗАЦЬКА КРИНИЦЯ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЧИГИРИНІ (XVII-XXI СТ.)

Чигиринщина багата не тільки на пам'ятки культурної спадщини, а також на гідрологічні об'єкти. Вагоме місце серед них займає природне джерело, яке знаходиться на південній частині комплексної пам'ятки ландшафту, історії і архітектури національного значення «Замкова гора» (постанова КМУ № 929 від 10.10.2012 р.) НІКЗ «Чигирин».

Замкова гора, згідно із свідченням академіка П. Тутковського, є залишком давньої гірської системи, яка з часом була зруйнована. Місцями кристалічна основа Українського щита виходить на земну поверхню, частіше всього по долинах річок.

Весь масив гори є монолітом, складений переважно із метаморфізованих гірських порід: кварцитів, пісковиків, гранітів, що являли собою дешевий і добрий будівельний матеріал [20, с. 2]. Це стало однією з причин того, що на Замковій горі з початку XVI до другої половини XVII ст. височіли мури Чигиринської фортеці. Кам'яна гора, на якій стояв замок, мисом видавався в долину Тясмина охоплюючи її півколом. Гора мала дуже стрімкі схили зі сходу, півночі, заходу і тільки вузькою смугою з'єднувалась із степами. Отже, щоб зробити замкове подвір'я неприступним козаки перекопали вузьку смугу глибоким перекопом [15, с. 6].

Історичні джерела свідчать, що у 1532 році Чигиринську фортецю король польський і великий князь литовський Сигізмунд I віддав Черкаському старості Остафію Дашковичу. В 70-х роках XVI ст. Чигирин був зруйнований після ординського наскоку. Згідно літопису Граб'янки польський король Стефан Баторій провівши козацьку реформу (1578 р.) подарував Чигирин «низовим козакам для пристанища». Вже у 1589 році Черкаський староста Олександр Вишневецький

отримав у польського короля Сигізмунда III дозвіл «закласти місто і збудувати замок на пустому урочищі і городищі, яке називають Чигирин» [2, с. 6].

У 1592 році Чигирин отримав магдебурзьке право і став центром Чигиринського староства Київського воєводства. В цей час на Замковій горі розпочалося будівництво замку [2, с. 6].

Однією з причин побудови на Кам'яній горі фортеці вважається наявність джерела, що відіграла значну роль під час облоги. Про колодязь у замку дає відомості люстрація 1622 року: «...замок стоїть на скелястій горі, має три вежі, до нього веде Спаська брама. Довкола замку стоїть дерев'яний паркан з паль, замок обведений ровом, у котрому вода з Тясмина. У замку є чимало комор для припасів, у долині стоїть два будинки – казарми, на горі – ще два, є глибокий колодязь. До міста ведуть три брами (Кримська, Млинарська і Московська), коло яких постійно стояла сторожа» [19, с. 17]. Воду із криниці набирали за допомогою величезного дерев'яного колеса, до семи метрів в діаметрі, встановленого на площадці обладнаній на рівні джерела. Через трибки воно приводилось в рух кіньми чи волами. На ободі колеса ремінням прив'язували череп'яні глечики. Рухаючись разом з колесом глечики черпали воду з криниці, піднімаючи воду високо в гору і виливаючи до якоїсь ємкості, чи водоводу. Цей пристрій для водопостачання називався «чигир», а його власник «чигиром». Назва пристрою для водопостачання за однією із версій і спричинила появу походження топоніму Чигирин.

Про місце знаходження колодязя дізнаємося із Справжнього і точного іконографічного плану Чигирини 1677 р., що зберігався у дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі. Згідно з Експлікації даного плану переведеної з французької мови науковцями З. Борисюком та В. Ленченком «колодязь глибиною 250 туазлів, по шість футів у кожному (34) із південно-західного схилу гори був захищений рavelіном (35). Із замку до колодязя можливо було потрапити тільки через браму». План французького резидента у Стамбулі Шарля О. Нуантеля відображає укріплення міста та замку напередодні першого турецько-татарського походу (серпень 1677 р.).

В період гетьманування П. Дорошенка (1665-1676 рр.) в Чигирині були проведені значні фортифікаційні роботи, зокрема «...расчищены рвы, укреплены каменные и деревянные стены замка и города, отремонтированные деревянные башни. В замке появился обширный каменный вывод именуемый «тюрма Дорошенка» [3, с. 162]. Прилеглий до бастіону рів називався «рвом Дорошенка» [30, с. 3].

Продовжив укріплювати Чигиринську фортецю і проросійський гетьман Іван Самойлович.

В лютому 1677 року гетьман наказав полковнику Карпову «чтобы он послал во все города и уезды той и сей стороны Днепра... чтоб они навозили лесу на городовую починку, сколько ему будет надобно, и того лесу дать половину великого государя ратним людям на починку Верхнего города, а другую половиною велел починивать и вновь, где надобно делать ему полковнику, Большой город [12, с. 4].

З давніх-давен на Чигиринщині існує легенда про джерело на Замковій горі, яка пов'язана із подіями першого турецько-татарського походу (1677 р.). Історичні джерела свідчать, що він розпочався 4 серпня 1677 року і тривав три тижні. Легенда розповідає «Влітку 1667 року з усіх сторін Чигирин обложило 100-тисячне турецько-татарське військо. Іржали коні, важко гупали гармати, падали градом ворожі кулі. Клубочився дим, закриваючи сонце. Та найбільше дошкуляла чигиринцям спека, а тут ще води не стало. Спочатку козаки виводили коней до Тясмина потайним підземним ходом, але перебіжчик повідомив про це Ібрагім-пашу. Довелося козакам підірвати підземелля Чигиринського замку. Пороху, їжі вистачало захисникам Верхнього міста, але не було води, і тоді вирішили козаки довбати в граніті криницю.

Камінь б'ють день, тиждень..., але немає жодної краплини живильної вологи. І ось одного дня захмарило, пронеслася блискавиця і шпигонула вогняним списом у скелю, де довбали криницю. Гулко відгукнулося ехо і сталося диво: з розколеної скелі загуртувало джерело. Подолали спрагу тисячі козаків, завдяки цьому вистояли захисники Чигирини. Із тих часів джерело стали називати Громобоем».

Аналізуючи іконографічний план Чигирини 1667 року та дану легенду приходим до висновку, що для «10-тисяч хоробрих козаків» [4, с. 3], які знаходились в Чигиринській фортеці під час першого турецько-татарського походу 1677 року води «у колодязі глибиною 250 туазлів» [5, с. 2] не вистачало.

Знаючи про неминучість другого турецько-татарського походу гетьман І. Самойлович звернувся до московського царя Федора Олексійовича з проханням прислати до Чигирини фортифікатора «который в деле своїм знающий... к битью камня построенным прислан был; каково орудие тамо потребно будет, когда новый ров и вал начнёт строится, хотя и старой починиватися будет, а удобно те крепость утверждена и крепко укреплена будет, когда совершенно инженер подаст к тому способ» [4, с. 36]. Московський цар «велел среди прочих воинских людей быть в Чигирине полковнику и инженеру Петру Гордону с драгунским полком» [5, с. 46]. Патрік Гордон прибув в Чигирин у квітні 1678 року.

По приїзду він «принял губернатора и всех начальних особ нашего гарнизона и нижнего города у себя за обедом» [13, с. 168]. 1 травня 1678 року П. Гордон пише у своєму «Щоденнику»: «Мы совещались о рытье и устройстве в замке нового колодца, не нашли болем удобного места для оногo, чем в старом замковом рву, и немедля отрядили людей на работу». Точніше про його місце знаходження зазначається у «Описи оружия и имущества»: «Старого верхнего Чигирини города во рву против каменного вивода и казенного каменного ж погреба, что бывала Дорошенкова тюрма, учили копать колодез майя с 12 числа. В том колодезе с труб шатровой опускают трёх сажень трёх аршинных, а сверх шатра с труб будет меж углов полторы сажени, а как тот колодез будет сделан и то описано вперёдъ будет». Старий замковий рів – не що інше, як рів Дорошенка. Саме в ньому проти бастіону Дорошенка і був «устроен другой крепосной колодез» [27, с. 15]. Криницю, яку розпочали копати 12 травня 1678 року можливо було позначено на «планах нових укреплений» [3, с. 2] посланих П. Гордоном 15 травня 1678 року боярину Г. Ромадановському та 4 та 20 червня 1678 року «Его Величеству імператору» [28, с. 166]. Але на планах Чигирини із колекції БРАН і РГАДА і на плані Чигирини П. Гордона 1678 року зображена тільки криниця, яка позначена у Експлікаціях під № 8. Згідно з «Росписью...» 1678 року він був розміщений «от Крымской башни в сторону реки Тясмин по склону горы ответвлялось укрепление с башней, защищавшей замковый колодез или источник» і мав назву «Башня на колодызе».

Аналізуючи Справжній і точний іконографічний план Чигирини 1677 р. та плани зображені у «Щоденнику» П. Гордона, приходимо до висновку, що на цих планах вималюваний «верхний колодызь», який знаходився біля п'ятистінної дерев'яної башні.

Під час другого турецько-татарського походу 1678 р. верхній колодызь захищали дві пищалі. Про них дізнаємося із «Описи нового верхнего города», що датується 1670 р. Одна розміщувалася на повернутій до криниці куртині Старого замку «Пищаль медная в станку длиною два аршина без п'яти вершков, на ней герб ядер к ней нет, ядро надобно в п'яти гривеник». Друга «...у башни верхнего колодызя» стояла «пищаль медная в станку длиною полтора аршина два вершка, ядро к ней портрети гривенки ядер к ней нет» [29, с. 4]. Крім криниці піщаль також захищала дорогу до Тясмина, зображену на плані П. Гордона під № 9.

В серпні 1678 року під час другого турецько-татарського походу турки прокладали підкопи у Старому замку. «Йдуть під землею, ми їхніх голів не бачимо» [5, с. 6], а також використовували міни для підриву куртин та башт, що знаходились поряд фортечних колодязів. Отримавши письмовий наказ від боярина Г. Ромадановського і гетьмана І. Самойловича «вывести саме легкие орудия, закопать, что нельзя увести, уничтожить замок и боевые припасы, а особливо поджечь порох» [4, с. 36]. Виконуючи наказ козаки вкинули гармати в криниці Старого замку. Військовий інженер П. Гордон 12 серпня 1678 року о другій годині ночі підірвав пороховий погріб Чигиринської фортеці. В своєму «Щоденнику» він пише «...я пошел с огнем по складу боевых припасов... Я поджег здание, что стояло спереди и прымыкало ко складу...». Вибухова хвиля підкинула стіни «високо в повітря разом з християнськими людьми [19, с. 17]. В результаті підкопів та вибухів два колодязі Старого замку були зруйновані і засипані фрагментами кам'яних фортечних укріплень.

Архівні джерела свідчать, що вже у другій половині XVII ст. камінь із Замкової гори почали використовувати для будівництва. Із 70-х років XVIII ст. на ній розпочалося промислове добування млинового каменю. У 1855 році функціонувало чотири ями, з них три робочі. Найбільша яма, згідно опису, простягалася «...з півдня на північ глибоким з заломами ровом, протяжність в довжину цієї каменоломні біля ста сажнів. Зі східного боку, на всю довжину цієї каменоломні простягається скеля, з якої ламають і обробляють камінь; скеля висотою від основи до вершини від чотирьох до шести сажнів, в тому числі зверху покрита товстим шаром землі, яка, при ламанні скелі, все знімається і складається на тому ж східному боці, із західного боку в тій же каменоломні, чи правильніше сказати, в глибокому рову, на всю його довжину, складені осколки малого каменю, з яких утворилася похила стіна висотою переважно в рівень з протилежною стіною і землею, що покриває її, а в інших місцях вище скелі з землею. Простір між скелею і складеними осколками переважно становить від двох до трьох і чотирьох аршин ширини, але є місця, де його ширина від двох до чотирьох сажнів. Хід скалою і складеними осколками повсюди очищений, за виключенням двох місць, в яких (скеля) упала сама по собі і засипала рів на декілька аршин в довжину. У двох тільки місцях помітні в скелі відколені і повислі камені, які найближчим часом від дощів і від власної ваги повинні впасти і засмітити яму, а тому прохід в цьому місці доволі небезпечний. Із західного боку, де складено дрібний камінь, зроблено п'ять ходів із рову на вершину гори для витягування сміття й викочування обробленого каменя. Ходи ці з обох боків закладені осколками каміння і біля підніжжя становлять не більше двох-трьох аршин, але самі ходи не засмічені і очищені задовільно» [22, с. 129].

14 квітня 1860 року Чигиринський міський магістрат слухав справу щодо тимчасового утримання гори купцями Білостоцьким і Заславським і прийняв постанову про очистку ними каменоломні.

На початку XX ст. у Чигирині була «археологічна лихоманка», яка дістала назву «руху копацтва». «Всі чигиринські хихацькі розкопки скупчили... свою увагу» [10, с. 60] на Замковій горі. Зокрема, біля садиби Добровольського «...бо по розказах матр[оса] Міщенка і др... тут є засипана глибока криниця, в яку під час наступу турків і пожежі монастиря було вкинуто цілі, кованого срібла, царські церковні врата, і кріпосна скарбниця з іншими дорогоцінностями. Тут т. Міщенко знайшов цілий ряд мідних монет, чотири з котрих жінкою Міщенка, було подаровано голові для Черкаського т[оварист]ва. Найцікавіші монети там «є гроші ганзейської торговельної спілки»» [10, с. 60].

Крім чорних археологів, восени 1921 року на Замковій горі російський професор Гнат Стеллецький проводив археологічні дослідження. Розгалужені археологічні

розвідки йому допомагали здійснювати місцеві знавці та збирачі старожитностей, зокрема учень двокласного городського училища І.Т. Запорожченко. Саме він знайомив вченого археолога із пам'ятками старовини Замкової гори. Увагу Гната Яковича привернули руїни оборонних укріплень XVII ст., які були впритул розміщені до садиби М. Добровольської. Із розповіді директора Чигиринської музичної школи А. Блонського дізнаємося, що в колодязі на Замковій горі Гнат Стеллецький відкопав гармату XVII ст. Знайдена на Чигиринщині козацька зброя до 50-х років XX ст. знаходилась в історичному музеї міста.

Із звіту уповноваженого Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК) за перше півріччя 1926 року О.М. Олександрова черпаємо інформацію, що Замкову гору місцеве населення розбирало «на цеглу і каміння». Руйнація гори була припинена завдяки розпорядженню Шевченківського окружного виконавчого комітету, який відповідальність по догляду Богданової гори поклав на Чигиринський Райвиконком.

Аналізуючи історичні та архівні джерела приходимо до висновку, що завдяки роботам, які проводились протягом кінця XVII – початку XX ст. був розчищений та став діючий колодязь на Замковій горі. Найймовірніше саме той, який козаки викопали 12 травня 1678 року «во рву против каменного вивода» [27, с. 4].

Вчителька Є. Рябокінь згадує: «...криничку на Замковій горі в 20-х роках XX ст. чистив батько. Чигиринці повертаючись із фронтів та евакуації у звільнене від німецько-фашистської окупації місто (12 грудня 1943 року) заходили на Замкову гору до криниці напиться холодної джерельної води. Кожного дня по східцях доводилося підніматися на гору, спочатку із одним відром, потім – з двома, і нести додому чисту смачну воду. Старі люди платили один карбованець за відро молоді, що носила їм джерельну воду. Навіть жителі сусідніх сіл, зокрема Галаганівки в кінці тижня приходили до криниці, щоб взяти води для миття голови, адже вона була не тільки смачною, а й дуже м'якою. Перед вихідними воду вибирали до дна, але наступного дня криниця знову наповнювалась». Воду із криниці також використовували для заправки акумуляторних батарей МТС і автороти, які функціонували в 50-70 рр. XX ст. в Чигирині [12, с. 2].

Якою була криниця у першому півріччі XX ст. дізнаємося із численних розповідей чигиринців: «...до криниці вела стежка, що збігала по камінні вниз до скелі із під якої стрімко витікала вода. Напір води рухав камінці, що лежали на дні криниці. Скеля знаходилась, по ліву сторону входу до джерела. Воду набирав кожен своїм відром. Напиться джерельної води можливо було із дерев'яного корячка із ручкою, що лежав поряд на камінці» [21, с. 2].

14 квітня 1954 року в селищі Чигирин відбулося засідання Виконкому Районної Ради депутатів трудящих на якому було прийнято рішення № 393 «Про підготовку до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією» згідно з яким «проведено ремонт і новонасаджено понад 15 тисяч штук декоративних дерев в парках на Замковій горі (Богдановій)». Біля криниці звели цегляний паркан з дерев'яними латами та висадили дерева. На потреби по благоустрою Чигирини, «до свята 300-річчя возз'єднання руського й українського народів підприємства та установи отримали 286 тисяч карбованців», зокрема «Комунхоз» – 60 тисяч карбованців.

На світлині, що зберігається у колекції жителя Чигирини С. Потапенка зображена криниця на Замковій горі 50-х років XX ст.

10 років поспіль в СРСР готувалися до відзначення 50-ти річчя радянської влади. В зв'язку з цим, на початку 1965 р. були розроблені і затверджені відповідними партійними органами плани соціально-культурного будівництва і благоустрою райцентру на 1965-1967 рр. В цей період на Богдановій горі заклали парк імені вождя революції В.І. Леніна. Роботи по благоустрою Богданової гори проводилися завдяки постанові виконкому Черкаської обласної ради від 21.11.1966 р. «Про заходи по

упорядкуванню історичних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Б. Хмельницького». Постанова передбачала, крім встановлення пам'ятника гетьману, також виготовлення проекту по благоустрою Богданової гори. В 1966-1967 рр. районна організація УТОПІК виділила на благоустрій гори 8732 крб. «Підпорядчиком робіт затвердили рембуддільницю (начальник тов. Рясіченко). Замовником даних робіт виступив комбінат комунальних підприємств (начальник тов. Тверський). Контролювати роботи виконком Районної Ради депутатів трудящих поклав на Районного архітектора тов. С. Гненного та Голову міськради тов. С. Чубіна Відповідальним за благоустрій міста та Богданової гори призначили М.С. Коваленка» [28, с. 4].

Згідно з проектом благоустрою були побудовані сходи до криниці та прокладено доріжку з гранвідсіву, а на самому джерелі встановили зруб із журавлем і заасфальтували площадку біля нього. Воду набирали дерев'яним цебром. Фундаменти старого паркану облаштували, як лавки для відпочинку. Керував роботами майстер шляхового Черкаського управління Ф.М. Михайлюта.

Світлина, де зображена криниця із журавлем нині (2014 р.) експонується в одному із залів музею Б. Хмельницького.

В газеті «Зоря комунізму» за листопад 1968 року згадується криниця на Замковій горі «...це її живодайне джерело надавало міці і сили чигиринському козацтву ще в XVII ст.».

ЦК КП України напередодні святкування 100-річчя з дня народження вождя більшовиків В.І. Леніна видав постанову «Про ініціативу трудящих міст Києва, Жданова та Кам'янець-Подільська в організації соціалістичного значення міст республіки по благоустрою на честь 100-річчя з дня народження В. Леніна». 10 липня 1969 р. обласна влада, відповідно до даної постанови, вирішила провести численні будівельні роботи на Замковій горі. 18 липня 1969 року Чигиринський райвиконком народної Ради депутатів трудящих рішенням № 233 ухвалив: «Затвердити проектне завдання на благоустрій Богданової гори на суму 57381 крб. Зобов'язати комбінат комунальних підприємств негайно дати замовлення Черкаському відділу інституту «Укржилпромпроект» на виготовлення робочих креслень для благоустрою Богданової гори 1-черги». Роботи по упорядкуванню історичних місць та пам'ятників старовини і культури в районі розпочалися в червні 1970 року. Виконком Районної Ради депутатів трудящих ухвалив: «Просити обласне товариство по охороні пам'ятників історії та культури виділити для цієї мети 15 тис. крб. Контроль за якістю і кількістю виконаних робіт покласти на райархітектора тов. С.І. Гненного, а за правильністю витрачання коштів на зав. відділом тов. В.П. Заїченка».

В серпні 1970 року криниця на Замковій горі функціонувала. «Над невеликим заглибленням у камені – зруб, журавель. Внизу хлюпає холодна, чиста, джерельна вода». Чудо-криниця завжди привертала увагу гостей міста, які приходили на Замкову гору поклонитися Великому гетьману.

З 1 квітня по 1 травня 1971 року на Чигиринщині проводився місячник саду і лісу. Виконком міської Ради депутатів трудящих залучив для проведення місячника широкі маси населення і забезпечив контроль за виконанням робіт по озелененню міста; зобов'язав голову Чигиринської міськради тов. І. Манька в термін до 15.06.1971 року провести благоустрій Богданової гори.

2 квітня 1971 року на 8 сесії міської Ради голова виконкому І. Манько у своїй доповіді «Про стан та заходи по благоустрою, озелененню та поліпшенню санітарного стану в місті» інформує «з районного бюджету на благоустрій Чигирини виділено в цьому році 144 тис. крб. За рахунок цих коштів необхідно благоустроїти Замкову гору». 20 квітня 1971 року понад 400 учнів Чигиринського технікуму бухгалтерського

обліку висадили на Богдановій горі більш ніж 200 дерев. Студентами груп 1-А, 1-В та 2-В біля криниці було посаджено два кущі «червонощокої» калини [9, с. 2].

В червні 1971 року Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури виділило 200 тис. крб. на реставрацію і впорядкування окремих пам'яток в Чигиринському районі. Крім того на археологічні дослідження садиби Б. Хмельницького в Суботіві, Мотронинського монастиря, городища і курганів Холодного яру, а також Богданової гори в Чигирині було перераховано 60 тис. крб.

Кореспондент газети Чорноморського пароплавства «Моряк» С. Остроущенко в статті «Джерело» в жовтні 1971 року подає детальний опис криниці на Замковій горі: «Як дзеркало, непорушна вода цього джерела, і схилившись над маленьким потемнілим зрубом, спочатку бачиш своє обличчя і гілки берез і блакитне небо. А потім, коли око звикає до напівтемряви, помічаєш на дні кожен камінчик і піщинку, омиті студеною водою до чистоти дорогоцінного каменю. Не поворухнуться, лежать на поверхні маленькі березові листочки... І, вдивившись в його глибину, бачиш легкий рух піщинок і вгадуєш – джерело там, під скелею, де злегка тремтить зелена борода водорослів... А джерело, те маленьке чисте джерело, що до цього часу не вмирає...».

5 січня 1972 р. відбулася сесія міської Ради депутатів трудящих на якій був затверджений план та бюджет Чигирини на 1972 р. Планом на 1972 р. передбачено провести великі роботи по благоустрою Замкової гори. Районне товариство охорони пам'ятників історії та культури в лютому 1972 р. планувало здійснити в поточному році археологічні розкопки на Замковій горі, матеріали яких відіграють значну роль у створенні генерального плану по її відбудові.

Протягом 1972-1973 рр. к.і.н. Р. Юра та к.і.н. П. Горішний на Замковій горі проводили археологічні розвідки. На схилі південно-західної частини гори в шурфі біля козацького колодязя археологи знайшли фрагменти: кахлів, жолобкової цегли та керамічного посуду XVII ст. покритого зеленою і жовтою поливою. «Постійно забезпечувати нагляд і порядок» на Замковій горі, зокрема біля джерела повинні були учні Чигиринських шкіл, згідно з Рішенням райвиконкому № 529 від 15 грудня 1972 р. «Про взяття на Державну охорону пам'ятників археології, історії та культури, що знаходяться на території Чигиринського району». Контроль за виконанням цього Рішення покладался на районний відділ культури.

У червні 1974 р. УТОПК виділило на благоустрій Замкової гори – 200 тис. крб. За ці кошти планувалося побудувати дороги, парадні алеї, спорудити штучну водойму, реставрувати криницю та сходи, провести освітлення. Крім цих коштів Виконком районної Ради депутатів трудящих ухвалює: «Просити Виконком обласної Ради депутатів заплановані в 1974 р. на нове будівництво кошти, в сумі 63 тис. крб. використати на впорядкувальні роботи по благоустрою гори. Підпорядчиком залишити Черкаський шляховий ремонтно-будівельний трест (т. Замчалов). Для повного завершення запланованих робіт виділити з обласного бюджету 50 тис. крб.». 18 липня 1974 р. Виконком Районної Ради депутатів трудящих затвердив проектно-кошторисну документацію на благоустрій Богданової гори на суму 185720 крб. А також дозволив начальнику комбінату комунальних підприємств тов. Харченку заключити умови на виконання субпідрядних робіт з Черкаським обласним дорожнім ремонтно-будівельним трестом. Численні роботи на Замковій горі потребували значного фінансування. 27 серпня 1974 р. Виконком Районної Ради депутатів трудящих затвердив ще одну проектно-кошторисну документацію на благоустрій Богданової (Замкової) гори на 1974 р. вартістю 65960 крб. Із районного бюджету за рахунок надпланових лишків на 1.10.1974 р. також було виділено 10770 крб. Проект «благоустрою Богданової гори 1-черги» передбачав біля криниці провести будівельні роботи. Зруб із журавлем було знято для побудови 14-ти сходів, які вели до джерела. Для того, щоб встановити сходи, будівельники підірвали камінь, зокрема скелю з-під

якої витікала вода. В квітні 1973 р. криниця на Замковій горі вже була закидана камінням. Відновлюючи джерело, вхід до нього, по боках, укріпили цементним розчином, зруб створили скелі, дно виложили дрібним піщаником [16]. В наряді за 28 липня 1974 року районний архітектор Фелікс Столяров записав: «1. Роботи по вдосконаленню криниці – виконують 5 чоловік з районного споживчого товариства». 30 листопада 1974 р. криниця на Замковій горі була впорядкована. Біля неї росли два великі кущі калини, але води в криниці вже не було. Існує кілька гіпотез, щодо зникнення води в козацькому колодязі. Пояснити це можна природними факторами або антропогенним впливом. Вчені дослідили, що ґрунтові води на горі рухаються не в горизонтальному напрямку, а концентричними колами, завдяки цьому відбувається періодичне зниження рівня води в межах Замкової гори та підвищення її рівня в підлісній зоні Чигиринщини. Зниження рівня води можна пояснити і іншими причинами – осушуванням боліт на території Ірдино-Тясминської низовини призвело до зниження рівня ґрунтових та міжпластових вод, в тому числі рівень упав і на Богдановій горі.

Для того, щоб функціонувало джерело від цистерн об'ємом 150 м³, що були встановлені на Замковій горі, у 1967 р. проклали два трубопроводи 15 мм і 20 мм довжиною 350 м. Воду в джерелі можна було пити ще в 1977 р. На початку 80-х рр. XX ст. цистерни та трубопровід на Замковій горі потребували капітального ремонту. Влітку 1986 р. Комбінат комунальних підприємств замінив цистерни на нові ємністю 100 м³, але вода в джерелі так і не набралася [16].

7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». Замкова гора площею 27,5 га увійшла до його складу. 23 вересня 1995 р. Указом Президента України Чигиринському державному заповіднику надано статус Національного.

26 квітня 2006 р. в 20-ту річницю Чорнобильської трагедії учні міських шкіл, спільно з працівниками НІКЗ «Чигирин», посадили біля джерела кілька кущів самшиту.

На сьогоднішній день (15.03.2015 р.) біля джерела ростуть два кущі самшиту та інші дерева. На сучасному етапі комплексна пам'ятка Національного значення «Замкова гора» потребує наукового дослідження археологів, геологів та геодезистів для відродження гідрологічних об'єктів НІКЗ «Чигирин».

Історичні дослідження козацької криниці на Замковій горі (XVII-XXI ст.) мають велике значення для виявлення нових пам'яток культурної спадщини, які відіграли важливу роль у минувшині першої гетьманської столиці Українська Козацька Держава Війська Запорізького.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1869. – С. 25.
2. Брель О. Діденко Я. Магдебурське право // Залізнякові читання. – Черкаси, 2012. – С. 6.
3. Гордон П. Дневник 1677-1678. – М., 2005. – С. 162.
4. Там само. – С. 36.
5. Там само. – С. 46.
6. ДАЧО, ф. 420, оп. 1, спр. 123, арк. 36.
7. Кілессо С., Кабенко А. Научная реконструкция Чигиринского замка. – С. 21.
8. Клименко Т. З історії охорони пам'яток історії та культури Чигиринщини у 20-х рр. XX ст. за документами ДАЧО // Залізнякові читання. 21 жовтня 2011 р. – Черкаси, 2011. – С. 40.
9. Кохановський Я. Джерело // Зоря комунізму 1978 р., 5 серпня. – С. 2.
10. Кривенко С. Розрита могила // Пам'ятки України: історія та культури. – 2002. – С. 60.
11. Лебеденко Н. Суботник на Замковій горі // Чигиринські вісті. – 2006. – С. 2.

12. Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3-6. – С. 64.
13. Ленченко В. История и топография Чигирина в XVII веке // Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С. 168.
14. Там само. – С. 46.
15. Логвин Г. Чигирин Суботів. – К.: Видавництво Академії Архітектури Української РСР, 1954. – С. 6.
16. МПД автора. – Записано від Кострицького А., 1945 р.н., м. Чигирин.
17. МПД автора. – Записано від Клепака В., 1950 р.н., м. Чигирин.
18. МПД автора. – Записано від Ключко В., 1943 р.н., м. Чигирин.
19. Мицик Ю. Гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 17.
20. НА НІКЗ «Чигирин». – Паспорт об'єкта культурної спадщини «Замкова гора Б. Хмельницького», ПП Ларо. – С. 1-6.
21. Рябокінь Є. Криниця мого дитинства // Зоря Комунізму, 1972, 21 березня. – С. 2.
22. Солодар О. Нарис історії Чигиринщини. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003. – С. 129.
23. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ-1293/133.
24. Фонди НІКЗ «Чигирин». – Ф. 4, оп. 1, спр. 107, арк. 45.
25. Фонди НІКЗ «Чигирин». – Ф. 4, оп. 68, спр. 34, арк. 16.
26. Фонди НІКЗ «Чигирин». – Ф. 420, оп. 1, спр. 1230, арк. 37.
27. ЦГАДА. – Ф. 137, оп. 2, арк. 15.
28. ЦГАДА. – Ф. 137, оп. 2, арк. 4.
29. ЦГАДА. – Ф. 137, оп. 2, арк. 5.
30. ЦГАДА. – Ф. 137, оп. 2, арк. 3

Пискун О.О.
м. Чигирин

ОРНАМЕНТАЦІЯ ПІЧНИХ КАХЛІВ XVII-XVIII СТ. ІЗ ФОНДІВ НІКЗ «ЧИГИРИН». ГЕРАЛЬДИЧНІ МОТИВИ

У кінці XVI століття на території України для обігріву кімнат узимку широко використовувались печі або груби, знизу до верху оздоблені кахлями. Кахля (польсь. < нім. плошка) – облицювальна керамічна плитка із задніми стінками, що утворювали порожнисту коробку (румпу) для кріплення у кладці (коробчасті кахлі) [1]. Кахлі мали цінну властивість: вони накопичували тепло, поступово віддаючи його та не перегріваючи повітря у приміщенні.

Кахлі були відомі в Західній Європі ще з VIII століття. Дешевизна матеріалу і початкова нескладність виготовлення сприяли їх широкому поширенню.

На території України найбільшого розквіту використання кахлів набуло у XVII-XVIII ст. Це пов'язано з тим, що у великих містах та в гетьманських столицях – Чигирині, Глухові, Батурині – будувалося багато споруд цивільного призначення – житлові будинки гетьманів, козацької старшини, адміністративні, виробничі, господарчі, учбові та лікувальні заклади. Кахляні печі поширились, також, серед широких верств населення. Попит на кахлі значно зріс, тому у XVIII ст. їх робили майже в усіх великих гончарних осередках України. Для бідніших верств населення найчастіше виготовляли безполив'яні кахлі, у будинках заможних міщан та козацької старшини використовувались кахлі більш дорогі – покриті зеленою поливою, рідше мальовані підполив'яні кахлі [2, с. 139].

Вивчаючи орнаментальні мотиви українських пічних кахлів, знавець кераміки, відома дослідниця Лариса Виногородська розділила їх на 5 основних видів:

- кахлі з геральдичними мотивами в орнаменталії;
- кахлі з сюжетним (релігійним, портретним, зооморфним, пейзажним) зображенням;
- кахлі з рослинним орнаментом;
- кахлі з геометричним орнаментом;

- кахлі зі змішаними орнаментальними мотивами [3, с. 440-446].

На кахлях, знайдених на Чигиринщині зустрічаються усі зазначені орнаментальні мотиви. Найпоширенішими є рослинні та рослинно-геометричні. Однак, трапляються і пічні кахлі з сюжетними орнаментами, які, як правило, мають геральдичне походження.

Поява геральдичних мотивів в орнаменталії українських кахлів пов'язана з поширенням у XV-XVI ст. геральдичних зображень на європейських кахлях, та їх проникненням через Польщу та інші прикордонні країни в Україну.

На українських кахлях найчастіше зустрічаються 3 геральдичні мотиви, які наприкінці XVII-XVIII ст. трансформуються у сюжетні народні мотиви. Це мотив «дерева життя» із стоячими перед ним тваринами, мотив двоголового орла та мотив герба Литви – вершника з піднятою в руці шаблею («погоні») [3, с. 442]. Ними оформляли, насамперед, кахляні печі у замках польсько-литовської шляхти та козацької старшини.

В експозиції музею Б. Хмельницького представлено дві кахлі з геральдичними мотивами в орнаменталії, ще одна включена до тематико-експозиційного плану історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького».

У 1990 році однією з перших археологічних знахідок у ході розкопок, які проводила на території Мотронинського городища археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом С.С. Бессонової стала пічна кахля «Бій грифона з левом» [4, KB-11106, A-5330] (Мал. 1). Вона поповнила фонди нещодавно утвореного Державного історико-культурного заповідника «Чигирин». Керівництво заповідника, вбачаючи символізм цієї знахідки (заклад був молодий, лише формувався, боровся за своє існування), зробив зображення цієї кахлі своєрідною емблемою закладу, яке певний час містилося на його кутовому штампі (Мал. 2).

Орнамент «Бій грифона з левом» має глибоке коріння: він походить від геральдичного мотиву «дерево життя», який зустрічається на українських кахлях ще з кінця XVI ст. Подібні кахлі були знайдені під час археологічних розкопок у Києві, Чернігові, Батурині. На них зображено ведмедя та грифона, які в геральдичній позі стоять по обидві сторони від колони, що символізує дерево життя [3, с. 443]. Цей мотив використовувався в орнаменталії українських кахлів до XVIII ст. Однак, на кахлях козацьких часів зображення дещо змінилося: на прямокутній кахлі у наївно-примітивному стилі зображено фігури лева та грифона, що стоять на задніх лапах, мотив «дерева життя» втратив свій символізм – воно перетворюється у невелику рослину з двома пагонами та трипелюстковою квіткою у нижній частині кахлі. Грифон тримає у передніх лапах кубок. Тобто, скопійований геральдичний мотив перетворився у козацький сюжет. Саме таке трактування популярного геральдичного орнаменту ми бачимо на кахлі з Чигиринщини, яка експонується у музеї Б. Хмельницького.

Під впливом польської та російської геральдичних традицій в XVII – на поч. XVIII ст. значного поширення на творах народного мистецтва, у тому числі пічних кахлях набув мотив двоголового орла. Кахлі з такими зображеннями були виявлені під час археологічних досліджень у Києві, Білій Церкві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові, Новгород-Сіверському, Умані [5].

У 2005 році під час розкопок у Чигирині теж було знайдено фрагменти такої кахлі [4, Анд-1915] (Мал. 3). Її розміри досить великі – 27,2×24,7 см, висота румпи 8,5 см; колір коричневий. Лицьова пластина з одноступінчастою рамкою. На ній зображено орла, дві голови дивляться у різні боки, вони увінчані королівськими коронами, дзьоби птаха розкриті, з висунутими язиками; крила опущені донизу; хвіст розпущений; лапи з кігтями розставлені у різні боки. Дрібні деталі зображення орла (очі, ніздрі, оперення) ретельно пропрацьовано [5].

Двоголовий орел як геральдичний символ набув поширення з часів Східно-Римської (Візантійської) імперії. Згодом він з'явився на гербах держав, які вважали себе наступниками Риму. Після шлюбу Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог (1472 р.) двоголовий орел стає символом Московської держави [6]. Герб з двоголовим орлом, увінчаним королівською короною був, також, пожалуваний Чернігівському воєводству польським королем Владиславом IV у 1633 році [7]. Найбільш подібним до зображення на чигиринських кахлях є орел з Російського герба часів першого царя з династії Романових – Михайла Федоровича (1613-1649). Збігаються найдрібніші деталі: обриси голів, корон, оперення, форма крил, хвоста та лап [5]. Однак, зображення православного хреста між головами замінено на потроєний рослинний пагін з листочками на кінцях, а на грудях замість щита з зображенням Св. Георгія Побідоносця – невеличкий щит у вигляді серця.

Таким чином, ми знову бачимо приклад того, як геральдичний мотив стає народним.

У зв'язку з цим, показовою є історія описана автором «Історії Русів», яка сталася у 1735 році на Чернігівщині. Армійський офіцер Якинф Чекатунов, побачив у будинку поміщика, власника містечка Горськ, на печі «по кахлях вималюваного орла», та наказав заарештувати господаря зі звинуваченням, «...що він палить на печах своїх герб Державний невідомо з яким наміром». У відповідь на це поміщик, залучившись доказом свідків, виправдовувався, що «...купив він піч тую у вільному містечку Городні, у гончаря тамтешнього Сидора Перепілки, у якого між багатьма фігурами, на оздоблення печей зробленими, були між тваринами обличчя людські, а між птахами і орли, але щоб то було священне і заповідане, йому про те й на думку не спадало, і купив він усі ті печі, а між ними й ту неподобну з єдиним і звичайним наміром, щоб узимку обігрівати світлиці». Однак, не зважаючи на всі пояснення «орли» на кахлях коштували поміщиківі «доброто табуна коней і корів з грошовим додатком» [8, с. 298].

У XVII-XVIII ст. на території України поширився орнаментальний мотив у вигляді вершника на коні. Зображення кінного вершника було досить популярним у народному мистецтві козацької доби, в тому числі і на пічних коробчастих кахлях. В основі зображення лежить «Погоня» (вершник з піднятою догори шаблею) із герба Великого князівства Литовського. У XVII-XVIII ст. «Погоня» асоціюється з образом козака, отже, геральдичний сюжет усе більше перетворюється на побутовий. Такі кахлі було знайдено в Києві, Умані, Корсуні, Запоріжжі, Суботові, Чигирині. Дослідники припускають, що вони використовувались для облицювання печей у будинках козацької старшини, як символ воїна – переможця [3, с. 443].

У постійній експозиції музею Б. Хмельницького зберігаються дві такі кахлі – «Сотник і джура» [4, KB-8814/3, A-3958] (Мал. 4) з Суботова та «Вершник з корогвою» [4, KB-11549/55, A-5478] (Мал. 5) з Чигирини.

Пічна кахля «Сотник і джура» випадково знайдена у 1998 р. поблизу Іллінської церкви Віктором Гуглею [9, с. 78], який на той час працював завідуючим відділом «Суботівський історичний музей». На лицьовій пластині кахлі зображено вершника (сотника) та піхотинця (джуру), який лівою рукою тримає за повід коня, а правою – древко з трикутним прапором на вершині. Така форма прапора або наближена до неї, була досить поширена серед козацтва. Незважаючи на спрощеність, досить точно вказані деталі одягу. Вершник одягнений у короткий жупан, широкі штани, заправлені у чоботи. Головний убір на ньому трикутної форми. Іконографічні джерела свідчать, що такий тип одягу був розповсюджений на українських землях у XVII ст. По периметру лицьової частини кахлі – широка рамка, прикрашена геометричним орнаментом.

За припущенням Віктора Гуглі, цілком ймовірно, що на ній зафіксовано таку урочисту подію, як в'їзд сотника до містечка (можливо до Суботова). Саме тому джура без головного убору, тримає в руках «знак» сотні [9, с. 79].

З 2006 р. пічна кахля «Сотник і джура» знаходиться у постійній експозиції музею Б. Хмельницького.

Під час досліджень території пізньосередньовічного міста Чигирин, зокрема житла першої половини XVIII ст., археологічною експедицією під керівництвом Дмитра Куштана у 2006 р. була знайдена пічна кахля «Вершник з короговою». Вона виготовлена з рожевої глини. Складається з орнаментованої пластини та румпи трапецієвидної форми. Зображує людину верхи на коні. Коня показано ніби у русі: ноги напівзігнуті. На морду одягнуто уздечку, на спині попона, а на грудях та крупі широкі підпруги.

Вершник – у головному уборі з полями, свиті з гаптованою планкою та взутті на підборах. Лівою рукою він тримає віжці, правою – спис, на кінці якого прикріплено прапорець з трикутним вирізом (корогва). Фон за вершником заповнено стилізованими шестипелюстковими квіточками. Нижню частину композиції займають дві невеликі майже однакові фігури тварин (собак?) [10].

Цікаво, що подібні кахлі (можливо, навіть, виготовлені у одній формі) походять з місця Кам'янської Січі (с. Республіканець, Бериславський р-н, Херсонська обл.) і зберігаються у фондах Національного заповідника «Хортиця» [11, с. 25] (Мал. 6). У збірці хортицького заповідника є і інші кахлі майже ідентичні чигиринським. Це кахля «Бій грифона з левом» [11, с. 32] (Мал. 7) та декілька фрагментів з рослинним та рослинно-геометричним орнаментом.

Чому так сталося можемо лише припустити.

По-перше, одним із найбільших осередків керамічного виробництва на півдні Правобережної України була Гончарна слобода Запорозької Січі. Тут працювали гончарі – втікачі з різних регіонів України [2, с. 138]. Оскільки після Чигиринських походів 1677-1678 рр. землі Чигиринщини були спустошені, а згідно з Вічним миром, підписаним у 1686 році між Московщиною та Польщею взагалі оголошені «нічийною територією», то, ймовірно, майстри – гончарі змушені були шукати кращої долі на Запоріжжі, де і продовжували займатися своїм ремеслом, тобто матриці (форми) були завезені. По-друге, поясненням того, чому кахлі з Кам'янської Січі майже однакові з кахлями знайденими на Чигиринщині може бути і те, що деякі дослідники говорять про наявність в Україні центрів по виготовленню форм для коробчастих кахлів [12, с. 80].

Проте, не виключено, що орнаменти представлені у декорі кахель були просто скопійовані майстром.

Пічні кахлі «Сотник і джура» та «Вершник з короговою» є справжньою окрасою експозиції музею Б. Хмельницького. У 2010 році ці експонати демонструвались на міжнародній виставці «Україна – Швеція на перехресті історії» у м. Нью-Йорк, США.

Отже, розвиток українського кахлярського мистецтва відбувався у тісному зв'язку з загальноєвропейським, зазнавав російського впливу, однак мав свої самобутні риси. Прикладом цьому є орнаментация пічних кахлів XVII-XVIII ст. знайдених на Чигиринщині, на яких популярні геральдичні мотиви трансформуються у козацькі та побутові сюжети.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кахель, Кахля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://slovopedia.org.ua/44/53402/297341.html>
2. Виногородська Л. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. //Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129-140.

3. Виноградская Л. Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI-XVII веков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наук. статей. – К.: Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 439-448.
4. Фонди Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».
5. Куштан Д.П. Звіт про науково-дослідні археологічні розкопки у центрі м. Чигирин, рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2005 рік. – Черкаси, 2005.
6. Государственный орел // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://gufo.me/content_his/gosudarstvennyj-orel-1112.html
7. Герб Чернігівської області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B1_%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96
8. История руссов или малой России. Сочинение Георгия Конискаго. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 318.
9. Гугля В. Пічні кахлі с. Суботова сер. – II пол. XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 76-81.
10. Куштан Д.П. З приводу тлумачення мотиву «Вершник на коні» на деяких українських кахлях XVII-XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.arheolog-ck.ru/?p=5131>
11. Пічні кахлі XVII-XVIII ст. Каталог із фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» / Упорядник Н. Чергик. – Запоріжжя, 2010.
12. Гугля В. Керамічне виробництво XVII-XVIII ст.: зв'язки, еволюція форм, барвники // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наук. статей. – К.: Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 79-83.

Шевченко-Чепелева Т.Т.

г. Мелитополь

ХОЛОДНОЕ ОРУЖИЕ XVII-XIX ВВ. ИЗ ФОНДОВ МЕЛИТОПОЛЬСКОГО ГОРОДСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В 2015 г. основной фонд Мелитопольского городского краеведческого музея (далее МКМ) составил 47350 единиц хранения. В коллекции оружия МКМ (73 предмета) находятся образцы холодного оружия XVII в.: копьё-перо, бердыш, образец холодного оружия XVIII в. – эспантон, образцы второй половины XIX в.: 1 палаш – Западная Европа и два палаша – Россия. Оружие было передано из фондов Государственного исторического музея г. Москва (далее – ГИМ) в 50-60-е гг. XX в. [1].

Холодное оружие появилось первоначально как средство охоты и защиты. Конструктивно предназначено для поражения цели с помощью мускульной силы человека. XVII в. в коллекции МКМ представлен древковым оружием – разновидность ручного холодного оружия, характеризующееся наличием протяжённой рукояти – древка, на котором прочно и неподвижно закреплена боевая часть (наконечник) [2].

Первым в ряду древкового оружия по праву должно быть названо древнейшее оружие – копьё. Появившись в эпоху раннего палеолита, (представляло собой заострённую палку, для крепости обжигалась, позднее к древку стали привязывать каменный наконечник) [5], копьё не подвергалось конструктивным изменениям со времён античности до XVIII в. В древнем мире и в средние века копьё – главное оружие пехоты и конницы. В XV-XVII вв. русские копья имели гранёные наконечники, пробивающие защитные доспехи противника [3, с. 549]. Копья различаются по весу, длине, форме пера – наконечника, а также по назначению – метаемые (метательные) – обладающие небольшим весом – лёгкое древко, тяжёлые – для ближнего боя.

Копьё – колющее древковое холодное оружие, которое состоит из деревянного древка и металлического наконечника (форма может быть самой разнообразной – удлинённо-ромбовидной, листовидной), крепящимся к древку насадом, и подтока

(нижней оковки), служащего для упора в землю и как дополнительный поражающий элемент. Древко (ратовище) – деревянный (реже – полый металлический) стержень, на который насажен боевой наконечник древкового оружия. Наконечник состоит из пера – клинка, тульи – трубки, куда вставлялось древко, шейки (между тульей и пером), также может быть «яблоко» – расширение на шейке [4].

Копьями успешно останавливали конницу и, как оружием нападения, мастерски владели запорожские казаки. Использовали копьё не только в бою, но и как подручное средство для переправы по болоту – сооружали мост: «...дойдя до вязкого места, они выкладывали один за другим два ряда копий – в каждом ряду копьё вдоль и поперёк – и переходят по ним; когда перейдут через один ряд, сразу становятся на другой, а первый снимают и с него мостят третий и т.д. – так и перебираются дальше...» – такую информацию о копьё даёт Д.И. Яворницкий в «Истории запорожских казаков» [6, с. 218]. С введением огнестрельного оружия копьё выходит из употребления у пехотинцев и сохраняется лишь в виде пики. В пехоте до середины XVII в. использовалось копьё с узким гранёным наконечником [3, с. 550]. По акту № 67 от 27.11.1953 г. из Государственного исторического музея г. Москва в фонды МКМ был передан образец древкового холодного оружия XVII в. копьё – перо, которое состоит из деревянного древка и железного наконечника. Длина древка – 92 см, наконечника – 47,5 см (удлинённо-ромбовидной формы). На клинке есть перепонка – ограничитель (до неё копьё входило в тело врага). Музейный предмет КВ-6943/Ор-220 – копьё-перо соответствует образцу древкового колющего оружия XVII в. для ближнего боя.

Стандартным древковым оружием русской пехоты в XVII в. был бердыш. В музеях Украины, Белоруссии, России находится большое количество лезвий бердышей. Путём сравнений их параметров специалисты составили определённую классификацию бердышей – т.к. лезвие, являясь основным элементом бердыша, определяет его тип. Существует два базовых типа лезвий: 1 – полулуние, 2 – полулуние с развитым пером [8]. В 1953 г. по акту № 63 от 27.11. был передан в фондовое собрание МКМ образец бердыша из фондов ГИМ г. Москва. Инвентарная карточка на этот музейный предмет – МКМ КВ-№ 6944/Ор-221 содержит такие данные: бердыш состоит из деревянного древка и железного топора. По тыльной стороне топора пробиты в два ряда круглые отверстия. Нижний конец топора прикреплен к древку. Длина клинка – 75 см, дл. топорика – 82,5 см. Клинок покрыт ржавчиной. В энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона дана следующая информация об этом древковом оружии: «...Бердыш – старинное оружие, употреблявшееся в XIV-XVII вв. Оно имело вид полулуния, с одной стороны было заострено и насаживалось на древко или топорик, которое на нижнем конце имело железную оковку или «стопь». Бердыши делались весьма различного вида и величины и употреблялись только пешими стрельцами, которые всегда их носили на ремнях за плечами. По сказаниям иностранцев, вооружённые саблями и бердышами или «бердышники», считались лучшей пехотой...» [7, с. 492]. Московские и городские стрельцы, солдаты полков «нового строя» (или иноземного строя – формировались и обучались по образцу западноевропейских армии в первой половине XVII в.), крестьяне, набранные в «посоху» (вспомогательные войска из ополченцев) были вооружены бердышами. Лезвия – (полотно, железко) оружейники изготавливали по установленным образцам (характерным для того или иного века и типа) [8]. Бердыш – («barda» – древнегерманский – широкий топор, «berdysz» – польский – топор) подвид боевого топора, предназначен для рубящих ударов, а также мог эффективно использоваться для защиты. Боевой топор как оружие имеет ряд конструктивных особенностей, влияющих на технику боя – удар топором требует достаточно широкого замаха, т.е. наличие свободного пространства, что в условиях пехотного строя не всегда приемлемо. Пехотинец, вооружённый бердышом на длинном древке, способен

был размашистыми ударами отгонять коней противника. Пехотный бердыш вместе с древком был длиной 150-160 см, для конных стрельцов древко укорочено [9]. В бердышах XVI в. делалась отковка верхнего конца лезвия в одно острие – основываясь на конструкции оружия, историки полагают, что оно могло использоваться и для нанесения колющих ударов острым концом. В XVII в. верхние концы лезвия стали отковывать в два более коротких острия [5] – бердыш из коллекции оружия МКМ имеет лезвие такого образца. Иногда в полотне бердыша делали маленькие отверстия (бердыш из коллекции оружия МКМ – в лезвии 54 отверстия) предположительно для облегчения веса оружия. Иногда в отверстия вставляли кольца – такими бердышами вооружали городскую стражу, которая при обходе ночного города звоном колец отпугивала бандитов [9]. Тупая часть клинка, предназначенная для насаживания на древко, как и у топоров, называется обухом, а край, противоположный лезвию – тупьём, оттянутый книзу конец – косицей. Древко прикрепляется к железу посредством обуха, косицы, гвоздей-заклёпок и ремешков через скважины в обухе (таких скважин обычно делалось от 3 до 7). На нижний конец ратовища насаживался железный наконечник – подток («вток», «стопь») для упора бердыша в землю как при стрельбе из ружей (пищалей), так и во время парадного строя (на древке бердыша из коллекции оружия МКМ «вток» отсутствует). Древко имело овальную, круглую или гранёную форму [5]. Бердыши вышли из употребления в конце XVII в. вместе с ликвидацией стрелецкого войска. Помимо боевых бердышей существовали парадные или посольские – лезвия парадных бердышей могли быть больше метра в длину и с орнаментом, они использовались при торжественных встречах – их не держали в руках, а древком втыкали в землю. Бердыш являлся почётным оружием дворцовой стражи и оружием полицейских будочников до конца XVIII в. [8]. Музейный предмет из коллекции оружия МКМ КВ № 6944/Ор-221 – бердыш – соответствует образцу древкового холодного оружия XVII в. 2 типа и ведения боя двумя руками.

В 1957 г. коллекция оружия МКМ пополнилась ещё одним образцом древкового оружия – по акту № 97 от 20.04.1957 г. из ГИМ г. Москва был передан эспантон. Инвентарная карточка на этот музейный предмет – МКМ КВ. 6945/Ор-222 содержит такую информацию: эспантон, XVIII в. – короткая пика, на которой изображён герб Российской империи. В России в XVIII в. был на вооружении мушкетёрских офицеров. Дл. – 102,5 см. Дерево, металл. В сохранности. Получено из дублетных фондов ГИМ г. Москва. Эспантон (эспонтон) – (фр. – *esponton*, от лат. – *espietus*, *sperdus* – копьё) – колющее древковое холодное оружие, состоящее из фигурного пера (поражающая часть), тульи, крестовины, находящейся между ними, помочей и древка [9]. В энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона эспонтон определяется как «...небольшая пика, длиною 7 футов, с плоским наконечником и поперечным упором. Во Франции с XIV в. до половины XVI в. эспонтонами были вооружены офицеры пехоты и драгуны. В России со времён Петра Великого эспонтонами вооружены в строю все мушкетёрские офицеры; при Екатерине II они были оставлены только в гвардии...» [10, с. 70], (7 футов – 2 м 134 см). В русской армии эспантон как разновидность протазана (плоскость лезвия наконечника имеет боковые элементы – «ушки»), появляется в 1731 г. и является отличительным признаком офицера. Ниже наконечника закреплялась кисть: у штат-офицеров (от майора до полковника) – из золотых и серебряных шнуров, у обер-офицеров (от прапорщика до капитана) – из цветных шелковых нитей. Офицерский эспантон – русский вариант – существовал как армейское оружие до 1807 г., служил знаком места сбора полка, им подавались команды для исполнения. Общая длина – 2100 мм, дл. наконечника – 370 мм, ш. – 80 мм, диаметр древка – 30 мм, вес – 1200 г. Как правило, на наконечник наносились изображение государственного герба и буквенное обозначение названия полка [11]. На образце наконечника эпантона из коллекции

оружия МКМ есть изображение герба и буквы ЛГ Е ИВ П. Древко эспантона оковано металлическими полосами (лангеты, помочи) – накладки для усиления и защиты от повреждений; длина наконечника – 350 мм, ш. наконечника – 130 мм и буквы, которыми обозначено сокращённое наименование полка. Изображение герба на наконечнике соответствует описанию герба России при правлении императора Павла I. Став императором, Павел модифицировал российский герб – указом от 5 апреля 1797 г. двуглавый орёл становится неотъемлемой частью герба императорской фамилии. Но поскольку Павел I был магистром Мальтийского ордена, то это не могло не отразиться и на государственном гербе – в 1799 г. был издан его указ об изображении двуглавого орла с мальтийским крестом на груди. Крест разместился на груди орла под московским гербом («коренным гербом России» – изображение Георгия Победоносца, поражающего копьём змея служило символом Москвы и Московского княжества XV в., в царствование Ивана III Великого). На верхнем конце мальтийского креста помещалась корона Великого магистра [12]. Внёс изменения Павел I и в название полков личной охраны – лейб-гвардии (нем. слово – Leibgarde, от нем. – Leib – тело, guardia – защита, охрана) – почётное наименование отборных воинских частей, предназначенных для охраны особы и место пребывания монарха [13]. Один из них – лейб-гвардии Преображенский полк в 1800 г. по велению императора стал называться Лейб – гвардейский Его Императорского Величества полк [14] – буквенное обозначение на наконечнике эспантона – ЛГ Е ИВ П – соответствует этому наименованию воинского формирования. Полк был сформирован царём Петром Алексеевичем в 1687 г. из «потешных» села Преображенского, от которого и получил своё наименование в 1700 г. – лейб-гвардейский Преображенский полк. Офицеры и солдаты Преображенского полка (как и Семёновского) набирались, обучались лично Петром I и были ему беззаветно верны в военных сражениях, были главной вооружённой опорой при ликвидации дворцового заговора правительницы Софьи [3, с. 281]. И Павел I был последним императором, кто распрощался с властью в ходе дворцового переворота в марте 1801 г. Музейный предмет КВ. 6945/Ор-222 – эспантон – соответствует образцу древкового оружия гвардейских офицеров XVIII в.

XIX в. в коллекции оружия представлен клинковым оружием Западной Европы и России – один палаш изготовлен в г. Золинген и два палаша изготовлены в г. Златоуст. Палаш (венг. – pallas, польск. – palasz, нем. – pallasch, тур. – pala – меч, кинжал) – контактное клинковое рубящее и колющее оружие с широким к концу, прямым и длинным (85-100 см) клинком, может иметь двустороннюю (ранние образцы) или полуторную заточку, сложным эфесом [4; 3, с. 571; 5]. По сравнению с мечом, палаш имеет развитую гарду (обычно включающую в себя чашку и защитные дужки). Отличие палаша от сабли состоит в более тяжёлом клинке, имеющем большую ширину и толщину [5]. Появление палаша относится к кон. XVI – нач. XVII вв., когда в Западной Европе появляются регулярные части кирасиров – тяжёлой кавалерии, всадники которой были защищены металлическими доспехами, хотя и более лёгкими по сравнению с рыцарями прошлых эпох. Непременной частью снаряжения тяжёлой кавалерии были металлические нагрудники – кирасы. Эффективным против такого металлического доспеха мог быть только тяжёлый и длинный клинок, такой как палаш. Западноевропейский палаш развился из тяжёлой кавалерийской седельной шпаги. Первые образцы палаша носили название валлонской шпаги. Палаш, распространившийся в континентальных странах Западной Европы, отличался асимметричным эфесом с развитой конфигурацией дужек. В XVII в. происходила постепенная унификация палашей в кавалерии европейских армий. На вооружение принимались единые образцы оружия, палашами вооружались, прежде всего, кирасирские и драгунские полки. Обоюдоострая форма клинка сохранилась почти во всех армиях до середины XVIII в., потом она стала вытесняться клинком с одним

лезвием и тупым обухом. В начале XIX в. клинки палашей повсеместно становятся однолезвийными, оставаясь достаточно мощными и широкими. В 1961 г. в фонды МКМ был передан образец палаша из фондов ГИМ г. Москва по акту № 187 от 25.08. В инвентарной карточке KB-2276/Op-120 данные на оружие: Палаш – Западная Европа, XIX в., с прямым длинным однолезвийным к концу обоюдоострым клинком, с надписью – ALEXESPFEE SOLINGEN. Дл. – 95 см, сталь. Покрыт пятнами ржавчины. К этим данным добавлю следующее: клинок двудольный, надпись находится на пяте клинка, дл. клинка – 805 мм, ш. у пяты – 25 мм, без ножен. Эфес палаша состоит из рукояти (овальная и покрыта поперечными желобками) и гарды, образованной тремя боковыми дужками и овальной чашкой. Между втулкой и крестовиной закреплено кожаное кольцо для фиксации указательного пальца. На правой стороне крестовины закреплён откидной овальный щиток – картуш, формирующий узкую защитную чашку. В прорезном картуше – рельефное изображение герба (орёл в короне со скипетром и мечом в лапах), на груди – вензель последнего германского императора и короля Пруссии Вильгельма II – WR II (1888-1918 гг.). Изготовлен данный образец в г. Золинген, Германия. Это даёт основание для приблизительной датировки палаша KB-227/Op-120 из коллекции холодного оружия МКМ – германский (пруссский) офицерский пехотный палаш образца 1889 г. Такие палашы были на вооружении до конца Первой мировой войны и крушения Германской империи [5, с. 15].

В России палаш появился в конце XVII в. вместе с принимаемыми на службу иностранными офицерами. В Большой советской энциклопедии [3, с. 571] есть информация о палаше X в.: это меч-палаш, найденный при раскопках в Киеве. Клинок этого образца обоюдоострый, ромбовидного сечения, рукоять наклонная, палашного типа. Затем, вплоть до конца XVI в., ни в летописях, ни в поэтических сказаниях упоминаний о палашах не встречается; нет палаша и в изображениях миниатюр и в археологических раскопках [16]. Как массовый образец вооружения, изготовленный заводским способом, палаш утвердился в России при Петре I, когда в первой четверти XVIII в. создавались драгунские полки. Палашы изготавливались не только в России, но и ввозились из-за границы, преимущественно из г. Золинген, Германия. В коллекции оружия МКМ находятся два образца морского палаша: 1. МКМ KB-2277/Op-121, акт № 187 от 25.08.1961 г., ГИМ – палаш морской, 1857 г., с прямым однолезвийным (к концу обоюдоострым) клинком. На тыльной стороне клинка надпись «ЗЛАТОУСТЬ 1857 г. Дл. – 86,5 см, дл. клинка – 73 см, ш. у пяты – 3,5 см. Сталь, покрыт пятнами ржавчины; 2. МКМ KB-2278/Op-122, акт № 97 от 20.04.1957 г., ГИМ – палаш морской, 1857 г., со стальным лезвием, прямым и длинным однолезвийным (к концу обоюдоострым) клинком. На тыльной стороне клинка надпись «Л.П.О. ЗЛАТОУСТЬ 1857». Дл. – 86,5 см, дл. клинка – 73 см, ш. у пяты – 3,5 см. Сталь, покрыт пятнами ржавчины. Морской палаш использовался с XVI в. в качестве абордажного оружия. Абордаж – фр. – *abordage*, от *bord* – борт судна – способ ведения боя гребными и парусными кораблями (до XIX в). Абордажный палаш – клинковое рубящее-колющее оружие с прямым широким клинком без долов, односторонней или полуторной заточкой, деревянной или металлической рукоятью, гардой (типа дужка, крестовина, щиток) [5, с. 17]. К данным инвентарных карточек добавлю следующее: два палаша соответствуют установленному образцу 1856 г. – клинок стальной, незначительной кривизны, без долов. В нижней трети клинка – утолщение, на всём протяжении которого клинок – двулезвийный. Эфес состоит из рукояти металлической с поперечными желобками, с головкой и симметричной гарды. Со стороны обуха клинка из чашки выступает конец крестовины, незначительно загнутый вниз и закруглённый. В верхней части дужки имеется отверстие для темляка [18, с. 33-35]. Ножны отсутствуют. Клеймо на обухе клинка «Л.П.О. ЗЛАТОУСТЬ 1857» – литая сталь Павла Обухова, экспериментальная для того времени технология

изготовления. В отличие от строевых палашей, которые имели металлические или кожаные ножны, палаши абордажные обычно вкладывались в кожаные ножны.

Образцы холодного оружия из фондовой коллекции МКМ – коллекционные, т.к. являются элементами коллекции оружия. Копьё – перо XVII в., бердыш XVII в. и эспантон XVIII в., палаши II п. XIX в. – образцы исторического оружия – они изготовлены до 1891 г. [2] и представляют историческую и культурную ценность.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Фонды МКМ.
2. ГОСТ Р. 51215-98: Оружие холодное. Термины и определения. Режим доступа: https://Standartgost.ru/g/ГОСТ_P_51215-98
3. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. Б.А. Введенский. – 2 изд. – М., 1953, 1955. – Т. 22 (С. 549), Т. 31 (С. 571), Т. 34 (С. 281).
4. Древковое оружие. Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Древковое_оружие.
5. Холодное и огнестрельное оружие XVII-XVIII вв., ч. 1. Режим доступа: <http://zealot.h1.ru/history/armshistchap1.html>
6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.
7. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1891. – Т. III. – А.
8. Бердыши. Вещественные источники. SwordMaster. Режим доступа: <http://swordmaster.org/bardishes.html>
9. Большая энциклопедия оружия / Гл. ред. Ю.В. Шокарев. – М.: ЗАО «РОМЭН-ПРЕСС», 2008. – 208 с. Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=KV4CY_smeE8C&pg=PA194&pg=PA194&dg
10. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1904. – Т. XLI.
11. Эспонтон офицерский. Режим доступа: <http://www.imha.ru/1144531207-yesponton-officerskij.html#/VNNsyu4nlyt>.
12. Герб Российской империи: история. Режим доступа: <http://www.rosimrija.info/post/1507>.
13. Лейб-гвардия. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Лейб-гвардия>.
14. Полки русской гвардии. Гвардейская пехота. Режим доступа: <https://оррссuu.com/guardy.htm>.
15. Режим доступа: <https://askalon.ws/>...пруссия-пехотный-офицерский-палаш...го/>
16. Режим доступа: <https://historywar.org>384-palash>.
17. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org>Абордаж>
18. Кулинский А.Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800-1917 годов. Режим доступа: <https://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Kylinskiy.pdf>.

Яремченко В.А.

м. Полтава

ШАБЛЯ КОЗАКА ПАВЛА РУДЕНКА

Серед багатьох зразків холодної зброї XVII-XVIII ст. у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського вирізняється шабля (Інв. № ПКМВК 3343, Зб 83) [1], що належить до парадної козацької зброї XVIII століття із багатою оправою. Попередньо дана зброя була атрибутована як шабля Павла Яковича Руденка [2].

Павло Якович Руденко походив з козацької родини, яка у XVIII ст. оселилася в Полтаві. Дід Павла Руденка – Яків Рудий – був шляхтичем, мав ґрунти поблизу Чигирини [3]. Після входження Правобережжя до Польщі він, будучи на той час неодруженим, не захотів залишатися під польським пануванням і разом із племінниками Іваном і Костянтином подався на Запорожжя, де записався до Пашковського куреня. Згодом Яків Рудий перебрався із Запорожжя до Полтави, де одружився. В *«Атестаті Війська Запорозького Низового, виданого товаришеві Корсунського куреня Павлу Руденку 17 листопада 1771 р.»*, зазначено, що дядьки Павла Руденка, Іван і Костянтин Пашковські, під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. були кошовими отаманами.

Павло Якович Руденко народився 1725 р. За прикладом діда 13 років провів на Запорозжі. Наприкінці 50-х років XVIII ст. Павло Руденко повернувся до Полтави і зайнявся цілком мирним заняттям – торгівлею. У Полтаві Павло Якович одружився. Трапилося це близько 1657 р. На час проведення Румянцевського опису у 1765 р. П. Руденко проживав у Полтаві на Воскресенській вулиці і був записаний купцем, спільно з братами володів батьківським будинком, що знаходився поряд з Воскресенською церквою [4]. Павлу Яковичу на той час було 40 років, він мав дружину та двох дітей: *«У него жена Уляна Петрова дочь, двадцати лет, здорова. У них дѣты: син Лука сем, дочь Уляна трох лет, здорови. У него ж братья: Михайло сорока пята, Иван двадцаты пята лет»*[5]. У нього проживало 4 найманих працівники та троє неповнолітніх дівчат, що знаходилися на утриманні господаря. Напевне, справи у нього йшли непогано, бо вже в останній чверті XVIII ст. на сусідній вулиці Павло Якович придбав садибу у полтавського осавула Василя Магденка і сусідні з нею садиби та спорудив на їх місці двоповерховий цегляний будинок (де зараз знаходиться Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) [6]. У 1771 р. Павло Руденко був обраний полтавським бурмістром, у 1774 р. отримав звання бунчукового товариша (дехто з дослідників вважав, що був полковником), після 1775 р. став панмаршалком Новомосковського повіту Новоросійської (Катеринославської) губернії. Павло Руденко жертвував кошти на благодійність: у 1773-1778 рр. власним коштом звів п'ятибанну Воскресенську церкву у Полтаві, Михайлівську церкву у Глобиному, у 1778 р. – його коштом у Полтаві було споруджено пам'ятник на честь Полтавської битви. У 1775 р. Павло Руденко за указом Катерини II отримав у володіння містечко Глобине та хутір Глоби, що дісталися йому після арешту кошового писаря Івана Яковича Глоби у якості винагороди за постачання провіанту для російської армії. У Глобиному мешкали сини Павла Руденка – Лука і Федір. Лука Павлович одружився на Анастасії Андріївні Магденко. Подружжя оселилося у Глобиному в батьківському маєтку. У 1805-1815 рр. Лука Павлович Руденко був предводителем дворянства Кременчуцького повіту Полтавської губернії.

Поштовхом до атрибуції зброї став портрет Павла Яковича Руденка, написаний видатним українським портретистом В.Л. Боровиковським між 1778-1781 роками [7]. Портрет належить до парадних і, очевидно, писався для великої зали нового будинку Павла Руденка. Портрет написано з натури в реалістичній манері: у центрі на передньому плані зображений Павло Руденко, на другому плані, мабуть не випадково, зображені споруди, зведені його коштом у Полтаві – пам'ятник на честь Полтавської битви, за яким виступає приділ Воскресенської церкви. Павло Якович зображений на повний зріст у смушевій сірій шапці з зеленим верхом, у темному сукняному жупані поверх шовкового білого каптана, підперезаного широким смугастим поясом, у високих чорних чоботях (Рис. 2). Ліва рука закладена за пояс, правою рукою він спирається на палицю. На лівому боці Павла Руденка зображена парадна шабля (Рис. 3), як певний символ, що мав підкреслювати його шляхетне походження і козацьке минуле. На портреті видно лише руків'я шаблі, але і воно дає можливість визначити її приналежність до шабель типу «карабела», найбільш характерним елементом яких було верхів'я, зроблене у формі «голови орла». Шабля має відкритий ефес. Руків'я сірого кольору, з'єднане з хвостовиком трьома заклепками. Металева стрічка хвостовика прикрашена насічками. Кінцівки перехрестя закручені і загнуті вниз. Руків'я оснащене двома металевими ланцюжками. На останню деталь варто звернути особливу увагу, оскільки випадки використання ланцюжків на ефесах шабель зустрічаються досить рідко. Колір руків'я та металевої оправы шаблі на портреті та шаблі із зібрання музею співпадають. Подібність форм і кольору руків'я, характерна форма перехрестя із закрученими кінцями, колір металевої оправы шаблі та піхов, наявність металевого ланцюжка, – поєднання всіх цих елементів в одній шаблі

вказують на те, що перед нами не просто подібна річ, а річ аналогічна до тієї, що зображена на портреті. Велика схожість між зображенням на портреті та реальним зразком дала вагомій підставі атрибуувати дану зброю саме як шаблю П. Руденка.

У інвентарній книзі Полтавського державного краєзнавчого музею 1939-1941 рр. зброя була записана під № 7758 як *«шабля крива, козацької старшини, з шкляним держаком, який прикріплений трьома мідними заклепками. Піхви дерев'яні, оббиті шкірою темно-зеленого коліру. По краях і на середині – мідні оковки, орнаментовані. До середньої оковки прикріплене мідне кільце. Коло держака – мідний ланцюжок. Розмір: довжина шаблі – 93 см»* [8]. Історія надходження даної шаблі до музейної збірки до кінця не з'ясована. Єдина згадка про шаблю в зелених піхвах міститься у спогадах Валентина Федоровича Ніколаєва, завідувача Природничо-історичним музеєм Полтавського губернського земства (1916-1917 рр.), потім народним музеєм Полтавщини (1917-1920 рр.). У 1920 р. В.Ф. Ніколаєв став свідком одного епізоду, що трапився за участю голови Полтавського Губвиконкому В.І. Порайка:

«Хочется привести один случай из многих, который характеризует отношение т. Порайко к музею.

Однажды, стоя у окна своего кабинета, когда мимо проходила какая-то воинская часть (кавалерийская), ему бросилось в глаза богатое вооружение двух командиров, ехавших впереди части. Вызвал последних к себе, для чего пришлось остановить часть около помещения Губисполкома, он выяснил, что две шашки в чудесных ножнах из малинового и зеленого [виділено авт.] бархата были взяты командирами из какого-то имения. Рукояти шашек и перевязи блестели золотом. В этот же или на следующий день обе шашки оказались в музее с сопроводительной запиской: «Полтавскому музею от Председателя Полтавского Губисполкома Порайко». На шашках турецкой вязью было выгравировано, что они являются даром турецкого султана, кажется, одному из князей Кочубеев» [9]. Спогади були написані В.Ф. Ніколаєвим у 1963 р. – чотири десятиліття потому, тому деякі подробиці цієї історії з часом могли стертися із його пам'яті. У його спогадах закарбувалося лише те, що одна з двох *«шашок»* мала зелені піхви. Однак, чи це та сама шабля, чи ні, достеменно сказати неможливо.

Дана зброя представлена шабельним комплектом, що датується II третиною XVIII століття. До шабельного комплекту входять шабля і дерев'яні, обтягнуті шкірою піхви (Рис. 1, 4). Шабля складається з двох частин – клинка і ефеса. Клинок виготовлений зі сталі, слабо викривлений, розширюється до вістря, утворюючи у нижній третині клинка так зване перо з елманню. Спинка клинка розложиста. Бойовий кінець гострий. Ефес відкритого типу, складається з руків'я та гарди. Верхня частина ефеса – *верхів'я* – має форму *«голови орла»* (Рис. 5). Руків'я складається з двох пластин (*щічок*) та металевої стрічки (*каптура*). Щічки виготовлені з мінералу кварцу (онікс) сірого кольору зі скляним блиском, з'єднуються з хвостовиком трьома заклепками, прикрашеними накладками у вигляді розеток. Каптур прикрашений рослинними орнаментами. Гарда лита, проста, хрестоподібної форми. Перехрестя ромбічної форми з двома металевими вусами (*шипамі*), розташованими перпендикулярно до хрестовини. Верхні кінці вусів утоплені в руків'я. Кінцівки перехрестя загнуті і закручені донизу. Одна з найбільш характерних деталей руків'я – металевий ланцюжок (Рис. 7). Він з'єднує голівку руків'я з переднім плечем перехрестя. Ланцюжок (або ланцюжки) кріпився до невеликих кілець, припаяних до голівки руків'я і переднього плеча перехрестя. Металеві частини ефеса виготовлені зі срібла, вкритого позолотою.

Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою-замшею, що первісно була пофарбована в темно-зелений колір. Шов стягнутий срібним шнуром, розташований на зовнішньому (лівому) боці піхов. Сама шабля призначалася для носіння біля лівого стегна.

Металева оправа піхов складається з устя, наконечника, двох обоймиць (одна з яких втрачена) із рухомими кільцями для пасових ременів. Устя піхов має вікна для нижніх вусів. На лівому (зовнішньому) боці устя видряпаний хрест, на правому (внутрішньому) – монограма з літер «КПС»? (Рис. 8). На верхньому кінці правого вуса вміщено арабописемне тавро з датою, яку можливо інтерпретувати наступним чином «ШVI» – 1171 р.х., (1756/1757 р.) (Рис. 9). Арабописемні написи частково затерті, у зв'язку з чим потребують окремого, більш детального дослідження. Оправа піхов виготовлена з того ж матеріалу, що й металева оправа перехрестя. Металеві деталі шаблі і піхов прикрашені рослинними орнаментами в стилі рококо: «С» та «S»-подібними завитками із використанням зображення морських мушель, гребенів, доповнених гірляндами квітів, листям троянд, аканту, пальмет, зображеннями рогу достатку.

Параметри шаблі:

A – 810 мм; B – 690 мм; C – 32 мм; E – 230 мм; F – 75/105 мм, або 280/310 мм (за О. Кулинським); L – 96 мм; N – 91 мм; R – 73 мм; T – 5; V – 590 мм; W – 730 гр.; Wy – 1070 гр.; Wx – 340 гр.; X – 270 мм. На клинку на відстані 325 мм є зарубка.

Шабля має сліди тривалого носіння. Зокрема, оригінальний клинок був втрачений і замінений іншим, про що свідчить зварювальний шов на хвостовику нижче руків'я (рис. 6). Очевидно, дана зброя була дорога власнику як пам'ять, оскільки після такого пошкодження він все ж таки вирішив її зберегти, хай і як суто декоративний елемент. Заміна клинка являє собою приклад зброярських технологій XVIII ст. Напевно, клинок був зламаний в іншому місці, тому майстер, який лагодив зброю, аби приховати цей недолік, вирішив зробити шов трохи вище руків'я – під перехрестям. На новому клинку немає жодних позначок, які б допомогли у його ідентифікації. Втрачений клинок вказує на своє пряме призначення – бути зняряддям вбивства. У нашому прикладі даний елемент засвідчує, що зброя могла використовуватись не тільки як парадна, а і як повноцінна бойова. Серед інших втрат відсутні одна обоймиця на піхвах, розетка на одній з трьох заклепок руків'я, кріплення ланцюжка, фрагменти шкіряної обшивки піхов.

Польські, а разом з ними і українські дослідники відносять шаблі з руків'ям у вигляді голови орла до польсько-угорського типу (тип IV – за В. Квасневичем), за якими закріпилася назва «карабелі» або «карабелі» [10]. Російська дослідниця Е.Г. Аствацатурян у своїй роботі подає турецьку назву таких шабель – «клих» («клич»), хоча в цілому не заперечує і вже існуючої термінології – «карабелі» [11]. Шаблі даного типу відзначаються відносно невеликою кривизною клинка, відкритим ефесом з верхів'ям у формі стилізованої голови орла [12]. Карабелі поширились в Європі у XVI-XVII ст. Клинки до них здебільшого імпортувалися з Туреччини. Оздоблення шаблі, піхов і приладдя до них виготовлялися окремо. Форма перехрестя шаблі із Полтавського краєзнавчого музею запозичена у перських шабель типу «гаддаре» або «пала». За типологією Е.Г. Аствацатурян найбільше під опис шаблі з музею підпадають вірмено-турецькі карабелі «с крестовинами, опущенними вниз, часто с цепочкой, соединяющей яблоко с крестовиной» [13]. До такого висновку підштовхує і матеріал, з якого виготовлені щічки руків'я – онікс, що, за визначенням кандидата геолого-мінералогічних наук В.О. Кривошеї, має вірменське походження. Наявність арабописемної легенди і дати вказує на, ймовірно, турецьке, можливо стамбульське, походження даної зброї.

Обміри шаблі, визначення матеріалу металевої оправи шаблі та піхов здійснені Денисом Віталійовичем Тоїчкіним (у свою чергу дослідження автора статті були використані Д.В. Тоїчкіним при підготовці ним нового видання) [14]; визначення матеріалу руків'я здійснене кандидатом геолого-мінералогічних наук Кривошеєю Валерієм Олександровичем. Автор статті висловлює подяку співробітникам

Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського, зокрема П. Баранцю за фото шаблі, співробітникам науково-дослідного відділу фондів, а також співробітникам Дніпропетровського художнього музею за надані знімки портрету П. Руденка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського «Зброя. № 1» // Архів фондів ПКМ ВК. – С. 29.
2. Яремченко В. Шабля-карабела XVIII ст. із зібрання Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. IX / Редкол.: Волошин Ю., Киридон А.М. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 666-674.
3. Абросимова С.В. Документи з особового архіву полтавського бургомістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею / С.В. Абросимова, Ю.А. Мицик // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Дніпропетровський нац. ун-т; за ред.: О.І. Журба. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – С. 599-629; Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. Предисловие В.А. Мокляк. – Харьков: «Издательство САГА», 2009. – С. 247-248 (Репринтное воспроизв. издания: Полтава, 1914 г.); ВД «Адеф Україна», 2004. – С. 258-259; Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. Иллюстрированное издание. – Харьков: «Издательство САГА», 2009. – С. 87-188 (Репринтное воспроизв. издания: Полтава, 1908 г.); Філоненко Л.К. Перший полтавський пам'ятник // Археологічний літопис Лівобережної України. Ч. 1-2. – К.-Полтава, 2000. – С. 111-113.
4. Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: Проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2011. – № 1. – С. 57-71.
5. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / Упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К., 2012. – С. 146.
6. Коваленко О. Будинок Павла Руденка в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вип. IV, кн. I. – С. 462-469.
7. Український портрет XVI-XVIII століть: Каталог-альбом / Кер. проекту А. Мельник. – К.: ВД «Адеф Україна», 2004. – С. 258-259.
8. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею. Том 10. 1939-1941 рр. // Архів фондів ПКМ ВК. – С. 594.
9. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. – Полтава, 1991. – С. 25 – (Полтавский краеведческий музей).
10. Квасневич В. Польские сабзи / Пер. с польск. – СПб.: Атлант, 2005. – С. 110; W. Kwasniewicz. Pies wiescow szabli polskiej. – Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 1993. – s. 142; Тітков О.В., Сальніков В.О. Східна зброя у зібранні Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // Археологічний літопис Лівобережної України. Ч. 1. – К.-Полтава, 2009. – С. 106-111; Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження / Інститут історії України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С. 51-52.
11. Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – СПб.: Атлант, 2002. – С. 91-93.
12. Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – СПб.: Атлант, 2002. – 336 с.; Квасневич В. Польские сабли / Пер. с польск. – СПб.: Атлант, 2005. – 224 с., илл.; Кулинский А.Н. Европейское холодное оружие. – СПб.: Атлант, 2003. – 552 с.; Кулинский А.Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800-1917 годов. Определитель. – СПб., 1994. – 184 с.; Тітков О.В., Сальніков В.О. Східна зброя у зібранні Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // Археологічний літопис Лівобережної України. Ч. 1. – К.-Полтава, 2009. – С. 106-111; Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження / Інститут історії України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с., іл.; Тоїчкін Д. З історії шаблі в Україні // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 81-94; Тоїчкін Д. Канали постачання в українські землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків: XVII – I половина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 11. Зб. наук. праць: У 2-х част. – К: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Т. 1. – С. 176-186; Тоїчкін Д. Зброя козацької

старшини: шабля Йосипа Гладкого // Військово-історичний альманах. – 2010. – 1 (20). – С. 105-117 та ін.

13. Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – СПб.: Атлант, 2002. – С. 93.

14. Тоїчкін Д. Клинок зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 464 с., іл.

Шелеметьєва Т.І.

м. Запоріжжя

ДЕРЕВ'ЯНІ ЛЮЛЬКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Образ запорозького козака пов'язаний з рядом візуальних образів. Відсутність одного з елементів призводить до викривлення його загального сприйняття. Це відноситься до елементу буденності в житті козаків, а саме козацької люльки. Зазвичай серед козаків був попит на керамічні люльки як місцевого, так і імпортного походження. Дерев'яні люльки також були в користуванні у козаків, однак це досить рідка знахідка в культурних шарах доби козацтва обумовлена поганою збереженістю дерева в сухому ґрунті. На відміну від глиняних люльок, значна кількість яких збереглася в музеях і приватних колекціях, дерев'яні люльки є досить рідкісними. В даній статті приведено огляд одного з типів люльок з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» (далі НЗХ), а саме виготовлених з дерева. Ця колекція не дуже чисельна, але кожен з експонатів унікальний та заслуговує на введення в науковий обіг.

Дослідницею О. Коваленко було розглянуто питання переваги чисельності побутування керамічних люльок над дерев'яними. Вона припускає, що можливо на той час існувала своєрідна мода на глиняні люльки, що і зумовило їхню кількісну перевагу. З XIX ст. глиняні люльки почали поступово виходити з ужитку та замінюватись люльками, виготовленими з дерева. Полтавщина в XIX ст. перетворюється на центр дерев'яного люлькарства, особливо виділялося село Велика Павлівка Миргородського повіту, де виготовлялись люльки з коріння клена та липи [3, с. 25-26].

Деревина має ряд недоліків: вона більше нагрівається, швидко насичується вологою та має специфічний запах, який впливає на смак тютюну. Щоб уникнути гіркої присмаку дерев'яні люльки в середині мали металевий циліндр. Загалом люльки з дерева мали спільний недолік – від впливу тепла і тютюну вони досить швидко псувались – вигорали.

На відміну від деревини, так званий бріар та кап зберігає практично повний нейтралітет у смаці та властивості матеріалу. Кап та бріар – нарост на стовбурі та корені дерева, вважається аномалією деревини з деформацією напрямку росту волокон. Частіше всього поняття бріар використовується в контексті деревовидного наросту між коренем і стовбуром дерева деревовидного вереска.

Відомості про дерев'яні люльки знаходимо в різних джерелах. Наприклад, французький дипломат середини XVIII ст. Шарль де Пейссоннель у своєму трактаті «О торгівлі на Чорному морі» вказує, що на території так званої Малої Татарії крім глиняних люльок були розповсюджені і дерев'яні. Він зазначає, що «другим сортом являються трубки из Гермечека и Гайгема, сделанные из вишневых деревьев и розовых кустов (возможно кушчи вереску); наибольшая их часть привозится из Молдавии... Ногайцы и черкесы употребляют их в удивительно большом количестве» [6].

Примітивні дерев'яні люльки «смольки» часто виготовляли по мірі необхідності на швидку руку з підручного матеріалу, навіть не маючи спеціального інструменту.

За народними повір'ями, у жодному разі не можна було різати люльки з осики – проклятого дерева, на якому повісився Іуда. Не можна було також виготовляти люльки з дуба – дерева, священного для всіх слов'янських народностей.

Дослідити люльки можна за допомогою образотворчих пам'яток. До найбільш популярних та найулюбленіших творів українського образотворчого мистецтва належить серія народних картин «Козак Мамай». Цей образ був однією з форм образотворчого фольклору, що відображав світогляд тогочасного населення. Не дивлячись на те, що картини «Козак Мамай» виділяються в окрему групу подібністю та загальною тотожністю своєї композиції, та все ж у кожного автора індивідуальні подача кольорової гами, деяких елементів сюжету. Це стосується і зображення люльок, що були невід'ємним атрибутом образу козака – як в плані розташування на картині, так і зовнішнього вигляду. Згідно іконографії картин дерев'яні люльки набули поширення наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Дерев'яні люльки з металевими накладками та кришкою добре проглядаються на картинах з колекцій Музей Івана Гончара КН-3041, Ж-616 [4, с. 147], Національного музею історії України М-1224 [4, с. 146], з Нікопольського державного краєзнавчого музею КН 1453/Х-53 [4, с. 142], Національного художнього музею України, Ж-172, Ж-807, Ж-810, Ж-811, Ж-813, Ж-817 [4, с. 211, 214, 225, 232-233, 236], Одеського художнього музею, Ж-1544 [4, с. 191].

Досліджуючи особливості зображення люльок на вказаних картинах можна встановити не лише їх форму люльок, але й конструктивні особливості металевих накладок та типи кріплення – на картинах детально промальовано, яким чином підвішувалась металеві прочистки для отворів на мундштуку.

Найбільш ранні знахідки дерев'яних люльок, відомих з археологічних досліджень з території України, датуються серединою XVII ст. та походять з місця битви під Берестечком. Як відзначає І.К. Свешников, дерев'яні люльки повторювали форму глиняних та зазвичай були неорнаментованими. Унікальною за формою була дерев'яна люлька, схожа на стилізованого слимака та прикрашена скісними та горизонтальними нарізами. Внутрішня частина чашечки має сліди кіптяви [5, с. 185-186].

Найбільш ранні дві дерев'яні люльки в колекції Національного Заповідника Хортиця датуються часом першої російсько-турецької війни (1735-1739 рр.) і були знайдені випадково збирачем старовини О.О. Сосновським. Виготовлені з дерев'яного наросту – капу. Обидві люльки відносяться до одного виду. На превеликий жаль, тулійки обох люльок втрачені. Чашечки невисокі, роздуті. Краї вінець скошені. Висота чашечок становить 30 та 32 мм, товщина стінок 9 мм. На одній із люльок зберігся орнамент під вінцями у вигляді двох прорізних тоненьких ліній. В першому екземплярі діаметр тулійки в районі переходу до чашечки 10 мм, в іншому – 12 мм, отвір в тулійках свердлений, в місці зламу його діаметр становить відповідно 6 та 7 мм. В колекції заповідника відомі і інші предмети, виготовлені з капу. Так, наприклад, в похованні на кладовищі російсько-турецької війни на острові Хортиця було виявлено залишки каптана з гудзиками у кількості 33 одиниці. Основа гудзиків виготовлена з пористої деревини на зразок пробки або деревного гриба, що була обшита тонкою шовковою ниткою та срібним закрученим дротом [7, с. 297].

В ході гідроархеологічної експедиції 90-х рр. було виявлено ще одну аналогічну люльку європейського зразка (форми), зараз вона зберігається в колекції Запорізького обласного краєзнавчого Музею.

Ще один зразок дерев'яної люльки XVIII ст. (розміром 61x92 мм) до фондів надійшов у грудні 2013 р., як випадкова знахідка з Черкаської області. Нещодавно проведені реставраційні заходи реставратором Д.В. Гришком. Люлька повної форми, цікава тим, що в комплекті повністю збереглися всі металеві елементи. Чашечка з роздутою нижньою частиною та циліндричною шийкою, на якій було зафіксовано

металева накладку – кришку. Нижня частина чашечки, діаметром 33 мм, злегка приземкуватої підовальної форми. По боках декорування у вигляді металевої інкрустації, вбитими невеличкими цвяшками (клинцями) з підпрямокутною шляпкою, згрупованими в чотири горизонтальні ряди. Нахил вбитих цвяшків різний. Зовнішній шар деревини низу чашечки втрачений. На відміну від загальної практики використання в конструкції дерев'яних люльок карбованих та гнутих металевих елементів, в даному випадку металева накладка та кришка були відлиті окремо. Тулійка видовжена, циліндрична, діаметром 22 мм. Зверху до краю кріпилась металева насадка під мундштук. Виготовлена вона з мідного сплаву, сліди спайки прослідковуються знизу накладки. Діаметр накладки на тулійку 23 мм, довжина 16 мм, метал завтовшки близько 1 мм. Під прямим кутом насадка переходить в циліндричну основу під мундштук діаметром 14 мм, довжиною 10 мм. По краю накладка має незначне потовщення з двома гравірованими поглибленими декоративними лініями. Знизу припаяне пласке кільце діаметром 5 мм, шириною 3 мм. Внутрішня тютюнова камера має металева циліндричну вставку по всій висоті чашечки діаметром 18 мм. На вінці кріпилась металева накладка зі складною рухомою кришкою. Накладка на вінці циліндричної форми висотою 15 мм, діаметром 30 мм, товщина вінця 5,5 мм. З одного боку кріпилися трьохскладові шарніри з залізною шпилькою, що не збереглась. Кришка по формі представляє собою перевернутий зрізаний конус з верхнім діаметром 37 мм, нижнім 23 мм, висотою 13 мм. По боках для виходу диму в два ряди просвердлено круглі отвори. Зверху кріпився декоративний трьохскладовий елемент, закріплений до кришки підпрямокутною фігурною заклепкою. Декоративна накладка складалась з нижньої багатопелюсткової квітки з підквадратними пелюстками діаметром 38 мм, зверху кріпилась багатопроменева зірка діаметром 27 мм, вище якої розміщено круглу насадку 14 мм в діаметрі. Всі вони виготовлені з листа металу 0,7 мм завтовшки, трохи вигнуті відповідно до форми кришки. З протилежної сторони від шарнірів припаяна фігурна петля, можливо для кріплення металевої голкоподібної прочистки.

Інша дерев'яна люлька з металевими накладками НДФ-40462-40464 походить з Полтавської області (околиці м. Гадяч). Дерево збереглось лише в районі металевих вставок – в районі вінця та тулійки. Металева накладка на тулійку за формою нагадує нижню частину зрізаного конусу діаметром 22 мм та розширюється на кінці до 27 мм. Зрізаний край закінчується зигзагом. В районі димового каналу метал загнутий в середину на 3 мм. Отвір діаметром 10 мм зміщено, розташовано не по центру. Знизу накладки припаяна петля діаметром 5 мм, шириною 3 мм, товщиною 1 мм. Поверхня накладки орнаментована чотирма паралельними лініями дрібних насічок.

Кришка на вінці двоскладова – складається з накладки на вінці та рухомої кришки. Накладка на вінці діаметром 29 мм, висотою 13 мм. Нижній край закінчується дрібним зигзагом. Вінці рівне товщиною 7,5 мм. Метал загнутий в середину тютюнової чашечки на 8 мм. Отвір циліндричний діаметром 15 мм. Кришка кріпилась на трьохскладовому шарнірі. Шпилька для фіксації була виготовлена з чорного металу. Кришка фігурна – вгорі кріпилась багатопроменева зірка діаметром 22 мм квадратною заклепкою, розклепаною з внутрішньої сторони кришки. Кришка плоска зверху, діаметром 27-28 мм, звужується до вінця до 23 мм, з горизонтальним бортиком та фігурною закрученою петлею. По боковим скошеним сторонам просвердлено 4 отвори для виходу диму діаметром 1 мм. Поверхня орнаментована карбованим та гравірованим візерунком. Верхня зіркоподібна накладка по краю має карбоване коло з двох рядів опуклих дрібних крапок. Навколо шпильки також нанесені опуклі крапки. По боковим скошеним сторонам в техніці гравірування нанесено дворядний зигзаг.

Окремої уваги заслуговують металеві елементи від дерев'яних люльок. Необхідно зазначити, що металеві кришки та насадки на вінця відомі і для керамічних люльок, однак їх було не багато. Серед майже 800 зразків керамічних люльок з колекції НЗХ лише у трьох випадках можна впевнено сказати, що на вінцях фіксувалась металева накладка під кришку. Згадані люльки турецького виробництва, з циліндричної шийкою та ідеальним, рівно зрізаним вінцем. Причому, на відміну від дерев'яних люльок, де металеві насадки були на вінце з кришкою та на тулійку, на керамічних люльках відомі лише насадки з кришками на вінце, а тулійка була з валикоподібним потовщенням, без металевих елементів.

Металевих накладок та кришок на люльки в колекції НЗХ нараховується 33 одинці. З них 7 накладок на вінця, 21 кришка та 4 накладки на тулійку.

Металеві накладки на люльки виготовлялись з мідних сплавів в техніці штампування, іноді відливались окремо. Деякі елементи зі слідами паяння. Іноді для кріплення декоративних елементів використовувались розклепані фігурні заклепки. Судячи з накладок на вінця, розмір люльок був різний: найменший діаметр вінця 22 мм, найбільший 37 мм. Тютюнова камера діаметром від 13 до 20 мм.

Кришечки були двох типів: до першого типу належать приземкуваті кришки циліндричної форми з відігнутих нижніми бортами, з просвердленими отворами на бокових сторонах; з одного боку кріпилась фігурна загнута петля. Даний тип кришок декоровано фігурними накладками, круглої або зіркоподібної форми та гравірованим орнаментом у вигляді дражировки, дрібних насічок, концентричних кіл.

До другого типу віднесено кришки у формі приземкуватого конусу на циліндричній основі з петлею вгорі для кріплення ланцюжка для фіксації люльки з більш якісним штампованим орнаментом. Люлька з подібним другим типом кришки добре проглядається на картині «Козак Мамай» початку XIX ст. з колекції з Одеського художнього музею И-3 [4, с. 191]. Відповідно до цього зображення, саме такий тип кришок міг використовуватись на керамічних люльках.

По стану деревини та залишкам корозії на поверхні можна сказати, що в середину тютюнової камери крім звичних чашечок з мідного сплаву іноді вставлялась чашечка – циліндрик виготовлений з чорного металу (заліза).

Накладки на тулійки розподілено на два типи: звичайні циліндричні та циліндричні зі вставкою меншого діаметру під мундштук та припаяною петлею. Тулійки бувають різного розміру. Найменший діаметр тулійок, відновлений за розмірами накладок становить 18 мм, найбільший – 30 мм.

Люльки великих розмірів, виготовлені з дерева, пінки та кістки, оздоблені дорогоцінними металами і каменями були широко розповсюджені в Європі XVII-XIX ст. В козацькому середовищі їх називали «обчиськими». Подібна люлька великого розміром відома в колекції НЗХ. Згідно фондової документації вона була включена до фондів заповідника 1990 році і записана, як «Трубка курильна – «обчиська» XVIII ст. Україна, місце виявлення – Вінницька область с. Удич».

Люлька виготовлена з суцільного шматка капу розміром 186x210x89 мм. Двоскладова, складається з самої люльки та дерев'яної кришки. Чашечка майже циліндричної форми, діаметром 57 мм, що під кутом 45° переходить у видовжену циліндричну тулійку діаметром 54 мм. Тютюнова камера в середині з металевою циліндричною вставкою для меншого вигорання поверхні, виготовлена з листа чорного металу (заліза) завтовшки 0,5 мм, з однієї сторони має сліди паяння. Камера виступає над вінцем на 10 мм. Чашечка щільно закривалась дерев'яною кришкою з аналогічною циліндричною металевою вставкою. Діаметр кришки 62 мм. Зверху просвердлено отвори для виходу диму, в центрі один великий, діаметром 6 мм, навколо якого на різній відстані просвердлено ще 4 отвори діаметром 2 мм. Для більш надійної фіксації металевих вставок в простір між чашечкою та тютюновою камерою

були вставлені пласкі дерев'яні клини – щепки. До краю тулійки кріпилась металева накладка для фіксації мундштука, виготовлена з мідного сплаву. Вона фіксувалась на дерев'яній основі 4 цвяшками. Частина накладки, що одягалась безпосередньо на тулійку, приземкувата, циліндричної форми діаметром 53 мм і висотою 10 мм. Поверхня вкрита заглибленими лініями. Ця частина переходить в циліндричну основу під мундштук діаметром 17 мм, довжиною 21 мм, що по краю має потовщення з двома орнаментальними лініями. Знизу припаяна пласка фігурна петля. На поверхні чашечки та тулійки з двох сторін нанесено симетричне рельєфне зображення. Зображення подано в досить високому рельєфі, підвищується майже на 10 мм від головної поверхні. Рельєф зображає вершника з вусами в профіль, який сидить верхи на коні. Одягнутий в високий військовий циліндричний кашкет (ківер), на шиї позначено високий комір. Вершник взутий в низькі черевики (?) зі шпорами. В руках перед обличчям він тримає можливо палаш вістрям в гору. Зображення коня займає всю площину чашечки та майже всю тулійку. Знизу чашечки вирізьблено кутове ребро, що на вертикальній поверхні чашечки переходить в зображення гілки зі стилізованим бутонем.

За фондовою обліковою документацією дана люлька «обчиська» датується XVIII ст. Згідно зображення та стилізованого одягу вояка, можна зробити уточнення в датуванні даного предмета. Головний убір, так званий ківер, був розповсюджений в багатьох європейських арміях початку XIX ст. В російській армії новий тип головного убору – циліндрична шапка – з'являється у 1802 р., до 1807 р. вона трансформується в ківер, що в різних військових формуваннях могла відрізнятися кольором та султанами [2]. Скоріш за все, на люльці зображено унтер-офіцера російської армії часів Олександра I.

В колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького в старій колекції було відомо 49 великих люльок, які не збереглися до сьогодення. Серед цієї колекції відомі як виготовлені з пеньки, так і з дерева. Одна з люльок «Люлька осокурова, обчиська, величезного розміру, з обличчям козака. Довжина – 30 см, висота – 20 см, товщина – 43 см». Можливо, саме цю люльку зобразив на відомій картині І.Ю. Рєпін у козака, що сидить за столом [1].

Отже, дерев'яні люльки з фондової колекції НЗХ представлені як індивідуальними, так і колективними люльками; є досить яскравими експонатами та важливим джерелом у вивченні історії запорозького козацтва. Знахідки добре ілюструють та доповнюють наукове знання про побут козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безіна Л.В. Люльки з колекції Д.І. Яворницького: вціліле і втрачене / <http://ru.museum.dp.ua/article0402.html>
2. Веремеев Ю. Знаки различия званий Русской Армии XVIII-XX век / <http://army.armor.kiev.ua/forma/unter.shtml>
3. Коваленко О. Глиняні люльки XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). – Опішне, 2008. – 143 с.
4. Козак Мамай: Альбом / Автор вступної статті: Станіслав Бушак, Відповідальний за випуск: Валерій Сахарук. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
5. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 304 с.
6. Шарль де Пейссоннель. Трактат о торговле на Черном море / http://apsnyteka.org/766-reisonnel_sh_traktat_o_torgovle_na_chernom_more.html
7. Шелеметьева Т.І. Гудзики часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. з фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 11. – С. 295-300.

ПРАПОР ДИНАСТІЇ ВАЗА XVII СТ. З КОЛЕКЦІЇ НЗХ

Вироби з тканин, що зберігаються у музейних колекціях, переважно відносяться до XVIII-XX ст. Це пов'язано з тим, що тканини активно піддаються процесам старіння, в результаті яких втрачають свої властивості й руйнуються. Крім того, до того як потрапити до музейних фондів вироби з тканини активно використовуються довгі роки за призначенням, що також впливає на їх збереження. Тому музейний текстиль ранішого часу завжди привертає увагу.

Серед майже двох тисяч музейних предметів, які на даний момент складають колекцію тканин НЗХ, одним з найдавніших є прапор XVII ст. В обліковій документації предмет значиться як «прапор польський XVII ст.». До фондової збірки надійшов у 1971 р. зі Львівського історичного музею.

Прапори є важливим історичним джерелом, яке дає багато допоміжного матеріалу для вивчення політичної, соціальної, військової історії, геральдики, емблематики.

Дослідження прапорів на науковій основі відбувається з середини XIX ст. у рамках геральдики. З кінця 50-х рр. XX ст. вивчення знаменних комплексів трактується як окрема спеціальна історична дисципліна – вексилологія.

На сьогодні продовжується розробка методології й термінології, виявляються й систематизуються нові матеріали, ведуться дослідження з метою формування цілісної геральдично-вексилологічної системи.

Переважно вексилологічні пам'ятки зберігаються у фондах музеїв, тому перед науковцями стає завдання їх збереження, вивчення та популяризації.

Прапори виготовлялись з дорогих матеріалів вручну. Складались з полотнища, держаку, наверхня, стрічок, китиць, скоб та підтоку. Полотнище виготовлялось з двох шматків тканини, які потім зшивались по периметру, отже прапор мав лицьову та тильну сторони. Лицьовою вважається та, що розгорнута праворуч від держаку по відношенню до глядача. Лицьова та зворотна сторони прапорів могли відрізнятись. В такому випадку, кожна з них мала свій зовнішній вигляд, на лицьовій містились найбільш важливі написи.

Зображення на прапорі вишивалось, малювалась або наносилось технікою аплікації. Найбільш дорогими були вишиті прапори. Полотнище прикрашалось бахромою, стрічками, китицями, потім кріпилось безпосередньо до держаку спеціальним цвяхами.

У фондовій збірці НЗХ представлено зворотну сторону прапору, яка являє собою полотнище червоного кольору прямокутної форми довжиною 237 см, шириною 104,5 см, з двома короткими хвостами. Полотнище шовкове, обшите жовтою бавовняною торочкою з китицями. В центральній його частині вишиті контури двох щитів під королівською короною. Ліворуч розміщений одноголовий орел в золотій короні (герб Польщі). Орел білого кольору із вкрапленням золотого пір'я. На правому щиті міститься вершник – «погоня» (герб Литви). Вершник зображений на білому коні із золотою попоною, в латах, в правій руці він тримає меч, в лівій – щит. Лати та щит вишиті нитками зеленого кольору.

Нижче розміщується невеличкий щит із стилізованим зображенням снопу під князівською короною.

Вишивка виконана гладдю, шовковими нитками. Композиція має розміри 39x42 см.

По боках від центральної композиції уклінно нашиті дві смуги жовтої зі срібними квітами парчі шириною 16 см, які утворюють трапецію з основами 79 (верхня) та 131 (нижня) см.

Об'єднані під короною орел та «погоня» були гербом Литви та Польщі після заключення Кревської унії у 1385 р. Герб являв собою чотиричастний щит, у першому та четвертому червлених полях якого розміщувався срібний польський орел, в другому та третьому – срібна «Погоня». Поєднання орла та вершника зустрічається на різних варіантах польських гербів до кінця XVIII ст. Білий прапор з таким гербом був у XV-XVI ст. прапором Польської держави, а червоний прапор з білим орлом залишався символом короля та армії.

Після остаточного об'єднання Польщі та Литви за Люблінською унією у 1569 р. в єдину державу – Річ Посполиту – в якості державного було відновлено польський червоний прапор з білим орлом у золотій короні.

Починаючи з 1573 р. польські королі стали виборними, в результаті чого на польському престолі перебували представники різних іноземних династій. З того часу з'являється традиція розміщувати на основному гербі династичний чи особистий герб короля, що править.

Сніп, що зображений на прапорі з колекції НЗХ, був династичною емблемою роду Ваза. Отже, можна припустити, що прапор належав одному з представників цієї династії.

Рід Ваза походить із Швеції. Відомий з XIV ст. Засновником королівської династії Ваза був Густав Еріксон, який у 1523 р. став королем Швеції під іменем Густава I. При ньому та його сині Еріку XIV сформувався вид династичної емблеми – це золотий сніп у лазорево-срібно-червленому полі, що двічі скошено праворуч. У шведській мові родове ім'я «Ваза» співзвучно слову, що означає сніп, зв'язку прутів, пучок рослин та ін. Спочатку герб не мав ніякого відношення до вази (швед. Vas), але поступово контури снопу змінились й він став нагадувати вазу з ручками.

Польський престол представники шведської династії Ваза займали з 1587 по 1668 р. Першим з них престол посів Сигізмунд III (1587-1632). Після його смерті польську та литовську корону носили його сини Владислав (1632-1648) та Ян-Казимир (1648-1668). В цей час робилися спроби створити загальний прапор Польсько-Литовської держави. Збереглося зображення прапору Сигізмунда III Вази на картині, що демонструє його весільний в'їзд із королевою Констанцією до Кракова у 1605 р. Прапор трикутний, червоно-біло-червоний, з трьома клинами та чотиричастним гербом Речі Посполитої й династичною емблемою у центрі.

Відомо, що пізніше в якості державного прапору Речі Посполитої використовувався прямокутний чотирикутний біло-червоно-біло-червоний прапор, також із зображенням гербу й династичної емблеми в центрі. Один з таких прапорів зберігається у Королівському музеї Стокгольму.

Описів зворотної сторони цих прапорів не надається. За формою полотнища, прапор з колекції заповідника не співпадає із згаданими прапорами. На сьогодні його аналоги не встановлені.

Зважаючи на те, що прапори в цілому відносяться до недовговічних пам'яток і виготовлялися в єдиному примірнику, можна вважати його унікальною пам'яткою, яка потребує подальшого дослідження.

Прапор експонувався у Музеї історії запорозького козацтва з часів його відкриття. За відсутності консерваційних заходів прапор поступово прийшов у незадовільний стан – полотнище було деформовано, мали місце численні розриви, місцями втрати тканини, торочка та тасьма були потерті та ламкі. Спостерігалось загальне забруднення, плями. Крім того, простежувались сліди попереднього непрофесійного ремонту у вигляді латок, швів та штопання.

Прапор було передано на реставрацію до Харківської філії ННДРЦУ у 2011 році. Проведені реставраційні заходи укріпили та стабілізували оригінал, захистили прапор від подальшої деструкції. Сьогодні прапор гідний зайняти місце в експозиції музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горобець В.М. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. – К.: Кріон, 2009. – 203 с.
2. Гречило А. Вексиллологія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник. – К.: Либідь, 2008. – С. 114-122.
3. Иванов К.А. Флаги государств мира. – М.: Изд. «Транспорт», 1971. – 232 с.
4. Пчелов Е.В. Вексиллологія: пути научного поиска // Гербовед. – 2005. – № 83. – С. 4-9.
5. Райхард Г., Шурдель Г. Флаги. – М.: «Слово», 1994. – 48 с.

РОЗДІЛ III. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Брель О.В.
м. Чигирин

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ МУЗЕЮ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Музеї називають «біноклями в історію», оскільки вони наближають до нас минулі події, дають змогу в деталях розглянути деякі сторінки історії нашого народу.

Однією зі складових частин Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» є музей Б. Хмельницького, через експозицію якого розкриваються військова, зовнішньополітична та державотворча діяльність великого гетьмана; висвітлюється історія гетьманської столиці – Чигирини; події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. [8, с. 24].

Свою роботу музей розпочав напередодні 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького 25 грудня 1995 року. Спочатку робота музею була побудована на базі тимчасових виставок. Постійну експозицію було сформовано лише у 2006 році [8, с. 22]. Музейна колекція поповнювалась в результаті археологічних та етнографічних експедицій, музейні предмети закупувались через фондово-закупівельну комісію, дарувались меценатами та місцевими жителями [8, с. 24].

Сьогодні музейна збірка нараховує близько 2000 експонатів, які дозволяють змістовно, образно реконструювати історичні події, наблизити їх до відвідувачів, допомогти відчувати зв'язок з минулими поколіннями [8, с. 24].

Безперечно, найбільш значиме місце в музейній збірці займає археологічна колекція, оскільки оригінальні знахідки можуть якнайточніше передати дух епохи, максимально розповісти про особливості того часу і матеріально-предметного середовища. Багатий археологічний матеріал, який відображає історію козацької доби – доби виникнення і розвитку міста Чигирини, зібраний за останні 60 років.

Умовно археологічну колекцію музею Б. Хмельницького можна розділити на такі групи:

- зброя та козацьке спорядження;
- особисті речі козаків;
- знаряддя праці, побутові предмети, будівельні матеріали;
- предмети гончарного виробництва:
- вироби з гутного скла;
- елементи одягу та прикраси;
- культові предмети;
- нумізматики.

Археологічна частина музейної колекції *козацької зброї та спорядження* цікава і різноманітна. Це шаблі та їх фрагменти, чекани, наконечники списів, дротиків та стріл, ножі, фрагменти вогнепальної зброї (дуло мушкета, кремінний замок рушниці), рушничні кремені, кулі та заготовки для куль, гарматні ядра. Серед них і унікальні речі: широка шабля (ЗС-837) та клинок шаблі (ЗС-834) – випадкові знахідки, знайдені на місці переправи козацько-стрілецького війська через р. Тясмин під час оборони Чигирини у 1678 р. від турків.

Іншим видом козацької холодної зброї був чекан – сокирка з розширеним похиленим вниз лезом, простим обухом і округлим або овальним провухом на довгому держаку. В експозиції музею Б. Хмельницького представлено кілька чеканів. Один з них (ЗС-854) було виявлено у 2005 році під час розкопок експедиції Черкаської археологічної інспекції ОДА, очолюваної Д.П. Куштаном.

До найбільш розповсюджених козацьких речей належать ножі. У ножів, які були знайдені під час археологічних розкопок на Чигиринщині руків'я, в основному, втрачене. Спинки ножів здебільшого прями, хоча трапляються і ножі із ввігнутими спинками. Цікавими є два суцільно металеві ножі (ЗС-829, 221), які, можливо (на думку І. Свешнікова), використовувалися як метальна зброя [10, с. 60]. В експозиції музею Б. Хмельницького представлений також бойовий ніж (ЗС-813), клинок якого має вигляд списа – видовжено-трикутний, овальний у перерізі. Знайдено ніж було під час археологічної розвідки 2005 р. у Холодному яру в комплексі речей козацького спорядження та вжитку – пластина свинцю, кільце вудил, люлька, пряжка до кінської упряжі. Упор ножа плаский із потовщеними, загнутими до клинка краями. Основа руків'я чотиригранна, у формі усіченої піраміди, яка звужується до плаского квадратного навершя. Накладки руків'я не збереглися. Продатовано ніж XVII-XVIII ст.

Для загострення лез ножів та шабель козаки використовували оселки – бруски із дрібнозернистого абразивного матеріалу. Такі точильні камені виявлено було як в результаті археологічних робіт у 1991-1993 рр. на Замковій горі та у Нижньому місті (А-2999, 2998, 2893, 4153, 4154), так і випадково на території Чигирини та довколишніх сіл (А-4793, Іп-3844, 1808).

У музеї Б. Хмельницького представлено велику кількість наконечників списів, дротиків, стріл, що говорить про активне використання козаками списів, луків та арбалетів. Деякі із наконечників списів були виявлені під час роботи Чигиринської археологічної експедиції під керівництвом П.А. Горішнього на Замковій горі у 1992 р. (ЗС-226, ЗС-227) та на території Нижнього міста у 1993 р. (А-4151). Наконечник списа (А-5198) було виявлено у 2004 р. біля бастиону Дорошенка експедицією Чернігівського державного педагогічного університету на чолі з В.І. Полтавцем та Г.А. Мудрицьким. Наконечник стріли (ЗС-853) знайдено під час розкопок у центральній частині міста експедицією Черкаської археологічної інспекції ОДА на чолі з Д.П. Куштаном. Інші наконечники, представлені в експозиції музею, є випадковими знахідками і передані до фондів заповідника жителями Чигирини, Медведівки, Стецівки.

У XVII ст. козаки активно застосовували вогнепальну зброю та артилерію.

В експозиції музею Б. Хмельницького представлено кременний рушничний замок (ЗС-835), виявлений жителями Чигирини на власній земельній ділянці під час весняно-польових робіт. Про активне застосування козаками рушниць з кременним замком свідчить велика кількість рушничних кременів, виявлених під час розкопок на Замковій горі у 1991 р. експедицією П.А. Горішнього (ЗС-201, 202, 203, 237), та у центрі міста у 2005-2006 роках експедицією Д.П. Куштана (ЗС-923, 924, 925, 926).

Серед предметів козацького спорядження – зливки свинцю або свинцевий лом (А-2919, 2949, 3207 – розкопки 1991-1992 рр. під керівництвом П.А. Горішнього та А-5239 – з комплексу речей козацького спорядження та вжитку, виявлених у 2005 р. у Холодному Яру), що його рубали, плавили на вогні, й відливали з нього кулі за допомогою кулелійок [7, с. 18]. Дві такі кулелійки експонуються у музеї Б. Хмельницького. Одна з них (ЗС-857 КВ-11195), XVII-XVIII ст., є випадковою знахідкою (знайдена на березі Кременчуцького водосховища) і має вигляд латунної формочки, що складається з двох половинок. Стулки скруглено-конічні, на внутрішній частині кожної – напівкулясте заглиблення – негатив для відливання свинцевих куль діаметром 12 та 13 мм. Різні за діаметром негативи для відливання куль, та відсутність лійчастого виступу на одній із матриць говорять про те, що, ймовірно, стулки від різних кулелійок. Друга кулелійка (А-5177 КВ-10818), XVII ст., знайдена у 2004 році в результаті археологічних робіт на території бастиону Дорошенка експедицією Чернігівського державного педагогічного університету на чолі з В.І. Полтавцем та Г.А. Мудрицьким. Кулелійка являє собою залізне знаряддя, подібне до кліщів на

шарнірі з негативами куль у верхніх кінцях і ливарним отвором напроти негативу з одного боку знаряддя. Негативи мають діаметр 7-8 мм.

У різний час на території Чигирин та Чигиринського району було виявлено свинцеві кулі та заготовки до куль, як в результаті роботи археологічних експедицій, так і як випадкові знахідки, передані до фондів НКЗ «Чигирин» місцевими жителями.

Колекція гарматних ядер різних калібрів, представлена в експозиції музею Б. Хмельницького, свідчить про активне застосування чигиринськими козаками артилерійської зброї, а також про те, що Чигирин у XVII ст. неодноразово піддавався облогам та штурмуванням. Ядра були виявлені як на території Замкової гори, так і на території Нижнього міста.

До предметів козацького спорядження належить металевий середньовічний панцир (ЗС-754), знайдений у 1987 р. у с. Бірки Олександрівського району Кіровоградської області (у середині XVII ст. – власність Б. Хмельницького). Обладунок належав до захисного озброєння, призначався для захисту тулуба від шабельних ударів та колючої зброї. Панцир зроблено зі злегка опуклих залізних пластин та сплосчених дротяних кілець, сплєтених у кольчужне полотно. Virізнявся легкістю, рухливістю, пластичністю, що було дуже важливо для кіннотника [8, с. 24]. Даний панцир було представлено на тимчасовій виставці «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII ст.)», що проходила в Українському музеї у Нью-Йорку з 20 березня по 3 жовтня 2010 р.

Окрему групу предметів археологічної колекції музею Б. Хмельницького складають *особисті козацькі речі*: люльки, кресало, гребінці, бритва, похідна виделка, перстень-печатка.

У музеї Б. Хмельницького експонується 42 люльки XVII-XVIII ст. з колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», знайдених під час археологічних розкопок на території Нижнього і Верхнього міста (Чигирин) протягом 1989-2006 років, а також випадкові знахідки. Люльки різноманітних форм: від струнких, витягнутих догори, з циліндричною чашечкою, до невеликих екземплярів зі сплосненою чашечкою на тютюн та невисокими прямими вінцями. Вони прикрашені рельєфним або штампованим орнаментом, вкриті зеленою та жовтою поливою, деякі чорнодимлені [9, с. 158].

Кресала виготовлялися із загартованих плоских залізних смужок. Таке кресало (А-5771) було знайдено під час городніх робіт жителякою Чигирин Л.В. Костенко та передано до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» для експонування у музеї Б. Хмельницького. Являє собою металеву пластину із загнутою догори та завуженою до краю нижньою частиною, що утворює петельку для пальця. Датується XVII-XVIII ст.

Серед особистих речей козака були також бритви (ЗС-222 – виявлена у 1992 р. на Замковій горі експедицією П.А. Горішнього) та гребінці (А-2954 – виявлений у 1991 р. на Замковій горі експедицією П.А. Горішнього, А-4794 – виявлений випадково у 1997 р. у с. Суботів під час будівельних робіт на приватній садибі).

У похідному житті козаки часто користувалися однозубою виделкою-рожном. Виделка, представлена в експозиції музею Б. Хмельницького (А-2997), являє собою загострений з однієї сторони стержень, на верхньому кінці якого петелька і кільце. Такі знаряддя були військовими похідними виделками і могли також служити для смаження на вогні шматків м'яса [7, с. 21]. Виявлена дана виделка була під час розкопок Чигиринської археологічної експедиції під керівництвом П.А. Горішнього у 1991 році на території Замкової гори.

До особистих козацьких речей можна віднести і перстень-печатку із зображенням герба «Леліва» та ініціалами «М.І.» (Іп-3901), знайдений у 2007 р. в околицях с. Жаботин в комплексі з двома солідами XVII ст.

Наступна група археологічних предметів представлена *знаряддями праці, побутовими предметами та будівельними матеріалами*. Серед знарядь праці, виявлених в результаті археологічних розкопок: серп (А-2976), зуби борони (А-2928, 2939), ножиці (А-2975) – 1992 р., експедиція П.А. Горішнього, територія Замкової гори; молоток (Іп-1807) – 1991 р., експедиція П.А. Горішнього, територія Замкової гори; свердло (А-5443) – 2005 р., експедиція Д.П. Куштана, центр міста, сокири (ЗС-795) – 2004 р., експедиція Г.А. Мудрицького, територія Замкової гори, (ЗС-836) – 1995 р., Чигирин, місце переправи козацько-стрілецького війська через Тясмин під час оборони Чигирини у 1678 р. від турків. Велика кількість знарядь праці, представлених в експозиції музею Б. Хмельницького, є випадковими знахідками. Серед них сокири, окуття заступів, наральники, мотики, серп (ЗС-824), скісок, молотки, кирка, голка, шило, тесла, свердло. Всі ці предмети дають змогу зробити висновки про розвиток ремесел на Чигиринщині у середині XVII ст. А оскільки в козацькому війську були селяни і міщани, то деякі знаряддя праці могли слугувати і в якості зброї: сокири, заступи, серпи, скіски.

Серед побутових предметів – навісні замки (А-5377, 5378), виявлені у 2005 р. випадково на території Чигирини; зв'язка металевих ключів XVII ст. (А-5379-5387), виявлена на території бастиону Дорошенка на Замковій горі під час археологічної експедиції 1989-1994 рр. на чолі з П.А. Горішнім. Кілька ключів є випадковими знахідками. Під час розкопок у центрі міста у 2005-2006 рр. під керівництвом Д.П. Куштана були виявлені тиглі (А-5436, 5437, 5438), в яких плавили поливу та, ймовірно, дорогоцінні метали, оскільки на стінках одного з тиглів було виявлено вкраплення золота, грузила (А-5439), ножі, накладки на руків'я ножів (А-5452), двозуба виделка (А-5442).

Серед будівельних матеріалів, представлених у музеї Б. Хмельницького: жолобкова цегла (А-3005) та фрагмент карниза (А-3956), знайдені у 1996 і 1998 рр. у Суботові на території замчища Хмельницьких, зелена полив'яна черепиця (ТЗ-200), фрагменти віконного скла (ТЗ-215, 216).

Найбільш вагомою і чисельною (більше 60 предметів) археологічною групою є *предмети гончарного виробництва XVII-XVIII століть*. Серед них – кухонний і столовий посуд, пічні кахлі, побутові вироби різного призначення (підсвічники, іграшки, ремісничі знаряддя праці). Вони вирізняються високою якістю виробництва, різноманітністю форм та оздоблення [8, с. 25]. Ці речі виявлені були в результаті робіт археологічних експедицій, рятувальних розкопок, або є випадковими знахідками.

Серед будівельної кераміки на особливу увагу заслуговує пічна кахля XVII ст., прикрашена сюжетним орнаментом «Сотник та джура», виявлена на місці садиби Б. Хмельницького у Суботові (А-3958). На лицевій пластині кахлі зображено вершника (сотника) і піхотинця (джуру), який лівою рукою тримає за повід коня, а в його правій руці – трикутний прапор [8, с. 25]. Привертає увагу також кахля з сюжетним мотивом «Вершник на коні» (А-5478), знайдена під час розкопок у 2005 р. у Чигирині при дослідженні житла першої половини XVIII ст. [5, с. 176]. Ці кахлі, разом з середньовічним панциром, експонувались на тимчасовій виставці «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII ст.)».

Інша група археологічної колекції представлена *виробами з гутного скла*. Скло виробів прозоре з бульбашками повітря, безколірне або має блакитний чи зеленкуватий відтінок, поверхня патинізована. Скляний кухоль (А-5248) було виявлено у 1997 р. в Суботові в результаті рятувальних розкопок господарської ями на житловому будівництві. Маленька пляшечка з темного скла (А-2987), яка, можливо, слугувала для зберігання парфумів або ароматичних масел чи ліків, знайдена була на території Замкової гори під час розкопок у 1991 р. Інші скляні предмети виявлені в результаті роботи експедиції Черкаської археологічної інспекції під керівництвом

Д.П. Куштана. Особливо привертає увагу абсолютно ціла пляшка-плесканка, виявлена у фундаменті житла XVII ст. (А-5450). На площі близько 1 м² знайдено розвал тонкостінної скляної карафки із зеленкуватого прозорого скла (А-5474). Посудина мала кільцевий гофрований піддон, розширений доверху конічний тулуб, циліндричну шийку з невеличким розтрубоподібним горлом та плескату ручку з виступом. На жаль, поки що не вдалося реставрувати даний експонат. Цікавими є майже ціла високогорла пляшечка на овальному кільцевому піддоні з круглим плескатим тулубом, виготовлена з коричневого скла (А-5476), а також нижня частина кухля на кільцевому піддоні з ручкою (А-5475) [4, с. 120]. Всі ці речі свідчать про високий розвиток складувного виробництва на українських землях і, зокрема, на Чигиринщині.

З-поміж археологічних речей, представлених в експозиції музею Б. Хмельницького, великий інтерес становлять *елементи одягу та прикраси*. Під час розкопок 1994 р. було знайдено унікальні речі – фрагменти жіночого костюма XVII ст.: головний убір – очіпок (А-3997) та передня частина нагрудного одягу (А-3996), а також широкий смугастий вовняний пояс (А-3995), відреставровані у 1996 р. [3, с. 42]. До елементів одягу можна віднести підківки до взуття (Іп-1802, 1803) та гудзики (А-5153, 5161).

Серед прикрас, представлених у музеї Б. Хмельницького: срібні сережки у формі пташок з трьома краплеподібними пласкими підвісками (А-5159, 5160), перстень (А-5152), скляне намисто (А-4882), виявлені під час розкопок козацького цвинтаря у 1993-1994 роках Чигиринською археологічною експедицією під керівництвом П.А. Горішнього. Частина прикрас: персні (А-5148, 5149, 5150) та браслет (А-5154) – була передана до фондів заповідника жителями с. Погорільці Чигиринського району, як випадкові знахідки. Намисто (А-5158) та перстень (А-5155) знайдені були під час археологічних розвідок на узбережжі Кременчуцького водосховища. Великий інтерес представляє маленький золотий перстень XVII ст. (ТЗ-1232/9), виявлений під час археологічних розкопок 2008 р. під керівництвом Д.П. Куштана у с. Суботові на території замчища Б. Хмельницького. Завдяки викарбуваній на внутрішній стороні дужки персня монограмі «ӨХ», можна припустити, що прикраса належала комусь із родини гетьмана (судячи з невеликого розміру персня – дівчинці або тендітній жінці) [6, с. 47].

Культові предмети, представлені в експозиції музею Б. Хмельницького, в основному є випадковими знахідками. Нагрудний бронзовий хрест (ІІІ-3884), датований XVI-XVII ст., є випадковою знахідкою; двосторонній, із рельєфним зображенням розп'яття Христового в центрі та круглими медальйонами на відрогах. Провух хреста з лицьової сторони прикрашений зображенням Спаса.

Нагрудна ікона (ІІІ-2305а), датована XVII-XVIII ст., теж є випадковою знахідкою, виявленою у с. Вершачі Чигиринського району. На іконі рельєфне зображення: по центру Микола Чудотворець, права рука піднята у благословляючому жесті, у лівій – Євангеліє. По обидва боки постаті святого – зображення Ісуса Христа та Марії.

Фрагмент складня «моління» (А-5147), датований другою половиною XVI – першою половиною XVII ст., був виявлений у 2003 році під час археологічної розвідки по берегах Кременчуцького водосховища. На лицьовому боці стулки рельєфне поясне зображення Миколи Чудотворця, зворотний бік прикрашено зображенням шестипелюсткової квітки.

Фрагмент складня «Ілля-пророк на вогненній колісниці» (ІІІ-3558) являє собою середню частину складня з наверхшам. Фрагмент було випадково знайдено у 2000 р. в с. Медведівка Чигиринського району під час весняно-польових робіт. На наверхші зображення Спаса Нерукотворного, на основній частині фрагмента – багатофігурна композиція «Ілля-пророк на вогненній колісниці» [2, с. 205].

Хоча всі ці предмети були виявлені в різних місцях і ніяк не пов'язані між собою, але вони дозволяють побудувати більш цілісну картину стану духовності чигиринців періоду середньовіччя.

В експозиції музею *нумізматична група*, сформована із випадкових поодиноких знахідок, а також монетних скарбів, представлена монетами Речі Посполитої, Пруссії, Швеції, Голландії, Іспанських Нідерландів, Московського царства та Кримського ханства XVI-XVII століть різних номіналів. Центральне місце належить змішаному скарбу монет (Н-2889-3789), який було випадково знайдено під час земляних робіт поблизу с. Вітове Чигиринського району у 70-х рр. XX ст. Скарб налічує 901 монету, більша частина з яких соліди – дрібна розмінна монета з низькопробного срібла або міді. Найстарішою монетою скарбу є солід Сигізмунда III 1615 року, найпізнішою – шведський солід 1669 р. [1, с. 102].

В рамках даного дослідження неможливо повністю розкрити всі особливості археологічної колекції музею Б. Хмельницького НІКЗ «Чигирин». Кожна з груп потребує окремого розгляду.

Наявні археологічні матеріали дають уявлення про обличчя козацького столичного міста. Зброя, спорядження, особисті речі козаків розповідають про рівень військового мистецтва XVII ст. Знаряддя праці, побутові предмети, будівельні матеріали характеризують повсякденне життя чигиринців, занурюють у атмосферу середньовічного міста. Предмети гончарного виробництва та речі з гутного скла свідчать про високу культуру керамічного та склодувного виробництва тих часів. Через елементи одягу та прикраси відбилися тогочасний рівень матеріального виробництва, суспільні відносини та естетичні уявлення жителів Чигириня. Культові предмети допомагають більш повно прослідкувати основні тенденції релігійного життя чигиринців доби козаччини. Нумізматична збірка музею відображає характер грошового обігу та рівень економічного розвитку Наддніпрянщини за часів Б. Хмельницького.

Історія промовляє до нас через великі і малі речі, які зберігаються у музеях. І дуже важливо почути цей голос історії, навчитися приймати її такою, якою вона була насправді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Діденко Я.Л. Монети XVI-XVII ст. в фондівій збірці Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / Я.Л. Діденко // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17-18 травня 2006 р. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2006. – С. 97-102.
2. Діденко Я.Л. Фрагмент складня «Ілля-пророк на вогненній колісниці» II пол. XVI – I пол. XVII століть / Я.Л. Діденко // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350 річчя храму Б. Хмельницького в Суботові – церкви Святого Пророка Іллі): Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». 1-2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 2004. – С. 205-206.
3. Діденко Я.Л. Фрагменти жіночого костюма XVII ст. / Я.Л. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 10. – Луганськ: Шлях, 2001. – С. 40-43.
4. Куштан Д.П. Звіт про науково-дослідні археологічні розкопки у центрі м. Чигириня, рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2006 рік / Д.П. Куштан, О.В. Назаров, О.В. Дяченко. – Черкаси, 2006.
5. Куштан Д.П. З приводу тлумачення мотиву «Вершник на коні» на деяких українських кахлях XVII-XVIII ст. / Д.П. Куштан // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя: A&V.Art GROUP. 2011. – С. 175-177.
6. Куштан Д.П. Рештки зруйнованого монетно-речового скарбу XVII ст. з замчища Богдана Хмельницького у Суботові / Д.П. Куштан // Чигиринщина: історія і сьогодення: Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2011. – С. 45-50.

7. Липа К.А. Військо Богдана Хмельницького / К.А. Липа, О.В. Руденко. – К.: Наш час, 2010. – 63 с.
8. Пискун О.О. Музей Богдана Хмельницького у Чигирині / О.О. Пискун // Пам'ятки України: історія та культура. – 2011. – № 5-6. – С. 20-27.
9. Попованова О.О. Люльки XVII-XVIII ст. із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (за матеріалами археологічних розкопок 1991-1993 рр. у м. Чигирині) / О.О. Попованова, П.А. Горішний // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. [редкол. Д.Я. Телегін, О.М. Титова, І.М. Симоненко]. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 157-161.
10. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І.С. Стороженко. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.: Наукове видання. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с. + 3 вкл.

Волков А.В.

м. Запоріжжя

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ПАМ'ЯТНИКА «ПРОТОЛЧЕ»

Острів Хортиця відомий у всьому світі, перш за все, як колиска українського козацтва, але він також багатий і на інші пам'ятки історії та археології. Історично зафіксовано, що з епохи енеоліту він приваблював до себе різні племена завдяки своєму вдалому природному та географічному положенню. На острові широко представлені пам'ятки епохи бронзи, вистачає скіфських поховань та курганів, є сліди присутності ранньослов'янських племен. Період середньовіччя часів розквіту Київської Русі та золотоординської навали представлений літописним пам'ятником, який отримав назву «Протолче».

Сам термін «Протолче» або «Протолчий брод» вперше з'являється на сторінках літопису «Повість минулих літ». Є декілька варіантів походження назви, по одній з них назва походить від слова «потолча, протолочча», – так люди у давнину називали вузьке місце між крутих берегів. Згідно з іншим варіантом, слово походить від терміну «протолочить», тобто прокласти стежинку. Територіально пам'ятник розташований в нижній частині острова Хортиця поблизу озер Осокорового, Качиноного та Коржевого. З західної сторони острова плавні потрохи звужуються в північному напрямку, поступово досягаючи підвищеного берегу. До створення Каховського водосховища тут розташовувався брід, який вів з правого берега через Старий Дніпро в південну, плавневу частину Хортиці, і далі через череду озер та Новий Дніпро на лівий берег.

Вперше сліди поселення знаходить відомий дослідник Запорізького краю, археолог та краєзнавець Олександр Всеволодович Бодяньський, учень Дмитра Івановича Яворницького. Згідно з польовими щоденниками Хортицької археологічної експедиції 1976 р., Олександром Всеволодовичем на північному схилі балки Башмачка (східна частина острова Хортиця) у 1972 р. було знайдено декілька фрагментів кераміки, датованої ним IX-X ст. На терасовидній площадці ним виявлено п'ять незначних западин округлої форми діаметром 3-4 м, глибиною в середній частині близько 0,40-0,50 м [13, с. 2].

У 1976 р. в південно-західній частині острова Хортиці, біля Осокорового озера у 30 м від земляної дамби на підвищеній терасовидній площадці (12-15 м над рівнем озера) директором Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця А.Л. Сокульским було виявлено на поверхні велику кількість фрагментів кераміки, попередньо датованої XI-XII ст., саме на цьому місці вирішено було провести перші розвідувальні розкопки, які виявили велику кількість гончарної та ліпної кераміки, кістки різних тварин, бронзовий хрест – енкалпійон, золотоординські монети, різноманітні залишки домашнього побуту [13, с. 3].

За результатами розкопок пам'ятки, керівниками експедиції А.Л. Сокульским та Т.К. Шевченко був складений звіт, в якому дослідники припускають, що в X – I

половині XIV ст. в плавневій частині острова Хортиця існувало велике давньоруське поселення, яке мало вигідне місцерозташування і використовувалось як опорна стратегічна база давньоруських сил для виступу проти зовнішніх ворогів. Т.К. Шевченко порівнює знайдені речі з матеріалами з Княжої Гори, Дівич-Гори, Белгорода, Райковецького городища, тим самим наводячи паралелі з Київською Руссю і зв'язуючи літописне Протовче, місце, де збиралися на бій з половцями київські князі на чолі зі Святославом Ізяславовичем у 1103 р., з поселенням поблизу озера Осокорового [13, с. 6].

Текст з «Повісті минулих літ» зазначає *«придоша на конихъ и в лодьяхъ, и приидоша ниже порогъ, и стаа вь Протолчехъ и в Хортичимъ островъ»* [9, с. 253]. З цього уривку бачимо, що літопис Нестора зв'язує Протолче і Хортицю в одну територіальну одиницю, але й відокремлює їх. Але вже в «Літописі Радзивіла» буква «и» зникає, текст набуває конкретики *«I придоша ниже порог і стаа в Протолче в Хортичем острове»* [11, с. 62].

Нажаль ми не можемо стверджувати яка з частин літопису більше відповідає дійсності. Чи існувало Протолче на Хортиці, чи розташовувалось у вовчому гирлі Крайіської переправи, чи так називали всю вузьку плавневу частину нижче острова Хортиця. Потрібні більш ретельні археологічні дослідження щоб підтвердити або спростувати дані літописів.

Завдяки літописам ми маємо конкретні дати існування поселення, перша згадка в «Повісті минулих літ» стверджує, що у 1103 р. воно слугувало як місце, де зустрілось княже військо. Наступна згадка датується 1190 р. і пов'язана з походом Ростислава Рюриковича проти половців *«...поехали они быстро в приступ к Протолчегу и здесь заняли много стад половецких на луге на днепровском. А за Днепром не можно было им ехать, а то Днепр был во льду...»* [10, с. 252-25]. І остання дата, яка згадується в літописі, відноситься до 1223 р., коли сталася битва на річці Калка, де руси та половці були переможені татаро-монгольським військом *«...придоша по Днепроу и воидоша в море бо лодей тысяща и воидоша во Днепръ и возведоша порогы и стаа оу рекы Хортыць на бродоу оу Протолчи...»* [10, с. 252-25].

Керівники досліджень А.Л. Сокульский та Т.К. Шевченко, вказують, що Протолче як поселення можна розділити на два хронологічних періоди. До більш раннього (X-XI ст.) відносяться дослідження споруди зі знахідками фрагментів ліпної кераміки, до пізнього етапу (XII-XIII ст.) – господарчі ями, поховання, гончарна кераміка [4, с. 361-362]. Як бачимо, дослідники, виходячи зі знайдених матеріалів, датують пам'ятку X-XIII ст.

Археологічні дослідження були продовжені у 1977 та 1978 рр. В археологічному звіті за 1978 р. А.Л. Сокульский та Т.К. Шевченко інтерпретують пам'ятку як давньоруське поселення, яке грало роль південного форпосту. Це, а також дослідження 1979 р., і складений Т.К. Шевченко за матеріалами розкопок звіт, дещо зрушують хронологічні межі, і датують його вже XIII-XIV ст. [16, с. 5].

В 1990 р. після тривалого перериву були продовжені археологічні дослідження під керівництвом В.Є. Іллінського та О.О. Козловського. Завдяки ним було частково досліджено городище другої половини XIV – початку XV ст. Роботи проводились поблизу селища Виноградне, тому і сама археологічна пам'ятка отримала назву Виноградне. На поселенні простежено залишки валу, що складався з піскового ґрунту, укріпленого плетеними з лози, заповненими землею чи піском «кошами». Цегла-сирець з однієї споруди мала характерні для золотоординського часу параметри. Виявлено також заглиблену в землю юрту. Керамічні вироби з городища походять із Поволжя і Волзької Булгарії, Придністров'я. Знайдені фрагменти чавунних казанів і золотоординські монети ханів Джанібєка і Кільдібека [8, с. 127]. Ці знахідки

підтверджують хронологічні дані наведені Т.К. Шевченко в звіті за 1979 р. Вчені віднесли його до золотоординських часів і датують XIII-XIV ст.

Ще при розкопках 1976-1980 рр. серед іншого, були знайдені монети хана Кільдібека, які належать до 1361 р., що вказує на присутність Золотої орди. Ця знахідка в комплексі з іншими знахідками, а саме залишками фортифікаційних споруд, асиметричним лемехом та ін., дозволяють стверджувати, що в XIII ст., острів входив в сферу впливу золотоординського ханства. Проте відомо, що для золотоординських поселень не притаманні укріплення, і їх появу на острові слід розглядати в контексті тих подій, які відбувалися в 60-80-х рр. XIV ст., коли розгорнулася жорстока боротьба між Мамаєм та Сарайськими ханами за владу та престол в Орді. Беклярібек Мамай з'являється на політичній арені навесні 1361 р., висунувши на престол маріонеточного хана Абдулаха. Йому був підвладний Крим та частина Орди від Волги до Дністра. Як стверджує ряд дослідників, Сарайські хани не нападали на підвладні Мамаю території до 1380 р., коли Тохтамыш без бою підкорив улус Мамаю. Виходячи з цього, перші споруджені укріплення Хортицького поселення можуть бути зв'язані з періодом появи Мамаю та його боротьбою з ханом Сарай ал-Джадіт Кільдібеком, який мав вплив в Придніпров'ї та Подоні. Кільдібек вирушив у боротьбу з Мамаєм восени 1361 р., до цього часу він встиг відчеканити свої монети в Азаке. Він помирає в бою влітку 1362 р. З цих часів монети на лівому березі Дніпра чеканили лише ставленики Мамаю – Абдулах і Мухамед [1, с. 262]. Монети з Хортицького городища вказують на присутність орди принаймні після 1361 р.

У 1363 р. Мамай обирає місцем своєї ставки Шехр-аль-Джедід (Кучугурське городище), яке розташоване у 18 км від острова Хортиця. В цьому ж році Ольгерд підходить зі своїми військами (після битви при Синіх водах). З цими подіями може бути зв'язано руйнування поселень на о. Хортиця та знищення оборонних споруд.

В подальші роки городище перебуває в тіні великого золотоординського міста та поступово від цього сусідства набуває розвитку. Розкопки 1976-1990 рр. (верхні шари) свідчать про виникнення хуторів і посаду навколо укріпленої частини, дослідженої у 1990-91 рр. Події 1395-1396, навала Тимура і тотальне знищення міст і поселень в Криму, Південному Подніпров'ї стали причиною припинення існування поселення Протовче як золотоординської пам'ятки. Михайло Васильович Єльніков стверджує що в XIV-XV ст., життя на Протовче продовжується в якості Польсько-литовської митниці.

Можна умовно розділити існування поселення Протовче на три хронологічних етапи. 1. Літописний етап (X-XII ст.) 2. Золотоординський етап (XIII-XIV ст.) 3. Литовсько-польський етап (XIV ст.).

А.Л. Сокульский та Т.К. Шевченко схиляються до думки, що багаточислове поселення в Південній частині острова Хортиця виникло як поселення слов'ян бродників. Цієї ж думки підтримується краєзнавець Юрій Вілінов, який вважає Протовче столицею бродників. В звіті про роботу Хортицької археологічної експедиції в 1976 р. зазначається, що Протовче «первоначально возникло как торгово-ремесленное поселение славян-бродников, которое не имело укреплений» та окреслюють нижні хронологічні рамки X ст.

Бродники часто згадуються в літописах як учасники в міжусобних княжих сварах та війнах з половцями та татарами, тому можна припустити, що Протовче, як місце зустрічі княжої дружини перед походом на половців, вибрано не випадково, а було стратегічним місцем, де княжі війська з'єднувались з силами бродників. В «Слові о полку Ігореві» згадуються люди під назвою «деремела», що в перекладі з тюрського означає «люди з брода». [17, с. 252]. Окремо слід зазначити, що частина вітчизняних дослідників (М.С. Грушевський, М.Ф. Котляр та ін.) бачать у бродниках предтечу запорозького козацтва.

Також відомо, що о. Хортиця та прилеглі території у XI-XIII ст. входили до сфери впливу половців, а в XIII-XIV ст. – татар. За М.В. Єльніковим, ми знаємо, що починаючи від «Протолчого броду» Причорноморську луку між річками Інгул і Молочна займали лукоморські половці. Для безпеки торгового шляху «з варяг у греки» руським військовим дружинам найчастіше доводилось ходити до Крарійської (Кічкаської) переправи та Протолчого броду проти придніпровських і лукоморських половців, що нападали на «гречників» [8, с. 29]. В плавневих урочищах міжріччя р. Дніпр та р. Конка розташовувались постійні улусні стійбища. Це підтверджується літописом «...поехали они быстро в приступ к Протолчено и здесь заняли много стад половецких на луге на днепровском. А за Днепром не можно было им ехать, а то Днепр был во льду...» [9, с. 653]. Ми не можемо з точністю сказати, хто контролював Протолче – бродники або половці, а може і й інші, в ряді випадків вони були союзниками [12, с. 191].

Таким чином, за більш ніж 25 років досліджень поселення Протолче мусимо констатувати необхідність їх продовження, адже досі багато питань залишаються не вирішеними, а саме неодноразова зміна хронологічних меж; тотожність поселення літописному Протолче; наявність у XIV-XV ст., на місці Протолче польсько-литовської митниці; не знайдений могильник поселення та ін. Для вирішення цих питань слід продовжувати археологічні роботи на пам'ятці, дослідити навколишню берегову смугу за допомогою гідроархеології. Провести тотожний аналіз знайдених речей з аналогічними знахідками на поселеннях доби Київської Русі, застосувати комплексні археологічні методи для більш точного датування пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ильинский В.Е., Козловский А.А. Золотоордынское поселение на о. Хортица // ДСПИК. – № 4. – 1993. – С. 250-264.
2. Ильинский В.Е., Козловский А.А. Отчет о работе на острове Большая и Малая Хортица в 1991 г. // НА НЗХ.
3. Козловський А.А. Господарча діяльність осілого населення XXIII ст. у Південному Подніпров'ї // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 59-72.
4. Сокульский А.А., Шевченко Т.К. и др. Раскопки славянского поселения на острове Хортица // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 256-257.
5. Козловський А.А. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – К., 1992. – С. 184.
6. Козловський А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. – К., 1985. – С. 62-71.
7. Козловський А.А. Отчет о работе Хортицкой археологической экспедиции 1979 г. // НА НЗХ.
8. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях // Невідома Україна. – К., 2008. – С. 175.
9. Літопись Руський за Іпатським списком. – К., 1989.
10. Повесть Временых лет. За Іпат'євським списком. – К., 1990.
11. ПСРЛ. Літопис Радзивіла. – Л., 1989. – № 38.
12. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї II-XIII ст. – К., 1975. – С. 210.
13. Шевченко Т.К., Сокульський А.Л. Отчет о работе Хортицкой археологической экспедиции в 1976 г. // НА НЗХ.
14. Шевченко Т.К., Сокульський А.Л. Отчет о работе Хортицкой археологической экспедиции в 1977 г. // НА НЗХ.
15. Шевченко Т.К., Сокульський А.Л. Очет о археологических исследованиях на о. Хортица в 1978 г. // НА НЗХ.
16. Шевченко Т.К., Козачок Н.Л. Отчет о работе Хортицкой археологической экспедиции 1979 г. // НА НЗХ.
17. Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5 томах / Рос. акад. наук. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. – Т. 3 : К-О. – 392 с.

Петрашина П.Д.

м. Запоріжжя

ТЕХНІКА ДАВНЬОЇ РЕСТАВРАЦІЇ ЛІПНОГО ПОСУДУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПАМ'ЯТКИ «ГЕНЕРАЛКА-2» ТА МАТЕРІАЛАМИ ХЕРСОНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Вироби з глини зазвичай є найбільш масовим матеріалом археологічних досліджень. Завдяки доступності глина перетворилась на майже універсальний матеріал, що широко використовувався в побуті – для виготовлення столового і кухонного посуду, знарядь праці та облаштування житла. Але, слід зауважити, що не дивлячись на розповсюдженість, процес виготовлення кераміки і в теперішній час є досить трудомістким та вимагає наявності певних умов, таких як вільний доступ до сировини, палива та наявність майстрів, що володіють технологією виробництва.

Завдяки тому, що керамічний посуд високо цінувався давнім населенням Нижнього Подніпров'я, а процес його виготовлення був досить трудомістким, значний процент керамічних виробів має сліди реставрації.

Слід зауважити, що термін «реставрація» використовується в даному випадку в трохи іншому контексті – мається на увазі побутовий ремонт предмета, пошкодженого в результаті експлуатації (реставрація в сучасному розумінні передбачає не лише відновлення предмету, що вже вийшов з побутування, але й його наукову атрибуцію).

У випадку незначних пошкоджень посуду намагались продовжити строк використання за допомогою сукупності певних технологічних дій або ремонту. Археологічні колекції Національного заповідника «Хортиця» дозволяють простежити традиції та прийоми такого ремонту.

Для аналізу було взято комплекс ліпної кераміки періодів енеоліту – бронзи з фондозбірки НЗХ з ознаками, нехарактерними для загальної маси подібних виробів, такими як потовщення черепка, свердлення, шліфування та ін. Безпосередньо досліджувався ліпний посуд середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур, культури багатопружкової кераміки, приклади сарматських гончарних посудин. Аналізувались як цілі форми, так і окремі фрагменти. В першу чергу досліджувався керамічний комплекс пам'ятки доби ранньої бронзи Генералка-2, що дає найбільшу кількість кераміки з ознаками ремонту. Не менш цікавими є матеріали археологічних досліджень Херсонської новобудівної експедиції під керівництвом А.І. Кубишева, передані до колекції Національного заповідника Інститутом археології НАН України в 2015 р.

Для формування повної картини вивчались також окремі знахідки ліпної кераміки зі згаданими ознаками, виявлені в межах Запорізької області, о. Хортиця та акваторії Дніпра.

Головний метод дослідження – візуальний. Також використовувались трасологічні методи, головним чином – експеримент. Трасологічні методи – аналіз слідів виготовлення знарядь праці і предметів, слідів їх утилізації, функціональний аналіз слідів спрацьованості; аналіз слідів обробки як на самих знаряддях, так і на матеріалі, що оброблявся, дозволяють всебічно дослідити найменш дрібні технічні нюанси давніх технологій.

1. Пам'ятку Генералка-2 розташовано на західному узбережжі острова Хортиця (з боку Старого русла Дніпра, південніше б/в «Запоріжсталь», на правому високому березі балки Генералка) площа – близько 300 м² [5, с. 7].

За всіма ознаками Генералка-2 належить до ямної культури і датується кінцем III – початком II тис. до н.е. Кераміка має прямі аналогії у верхньому шарі

Михайлівського поселення. В цілому комплекс дає уяву про матеріали пам'яток ранньої бронзи Нижнього Подніпров'я [7, с. 8].

Аналіз керамічного комплексу ліпного посуду Генералки дозволив виділити певні рівні та прийому ремонту.

В залежності від стадії технологічного процесу, на якій знаходилася посудина з ознаками ремонту – реставраційне втручання могло бути проведеним 1) до випалу; 2) після випалу.

1. Перший тип втручання проводився в процесі виробництва майстром-гончарем у випадку пошкодження ще невипаленої посудини. Якщо ремонт виконувався якісно, його майже неможливо простежити.

2. Другий тип ремонту міг виконуватись будь-яким членом давнього суспільства – скоріше за все власником посудини, у випадку пошкодження вже випаленого виробу в результаті його експлуатації. Сліди такого ремонту фіксуються завжди.

Обидва типи ремонту передбачають використання низки технологічних прийомів, традиційних як для доби бронзи, так і для попередніх та наступних епох.

Серед прийомів ремонту фіксується:

- замазування тріщин до випалу з нарощенням товщини черепка;
- свердлення парних отворів для стягування тріщин або фіксації окремих фрагментів посудини мотузкою, шкіряним ременем або металевими скобами;
- стягування всієї окружності посудини металевим обручем або дротом;
- заліплення воском (або іншими пластичними матеріалами, такими як смола, мул, волога глина, заділування мохом) незначних за розміром втрачених фрагментів.

Використання металевих деталей для фіксації в цілому не є характерним для доби бронзи і з'являється пізніше. Частково – фіксується в матеріалах скіфських поселень, елліністичних пам'яток та слов'янських пам'яток I ст. н.е. Можливість використання воску або інших органічних речовин для ремонту кераміки давнім населенням б. Генералка без спеціальних аналізів простежити неможливо (органіка розкладається).

За рівнями впливу на предмет ремонт розподіляється на 1) технологічний ремонт; 2) побутовий ремонт; 3) побутове пристосування.

Технологічний ремонт проводився до випалу, у випадку пошкодження посудини в процесі її створення внаслідок порушення технології або дії випадкових факторів та механічних пошкоджень. Якщо в ході висихання посудини з'являлась тріщина, її краї розмочувались водою, розминались, після чого в зоні пошкодження робилась «латка з вологої глини» і ретельно загладжувалась. Зазвичай після випалу на місці ремонту залишався невиразний пружок або незначне потовщення черепка посудини, що повторювало форму тріщини.

Єдиним прикладом такого типу ремонту є фрагментований горщик, знайдений у 2002 році в південній частині рову 1 (Генералка-2) (Інв. № 27752/А-1029 згідно фондової облікової документації НЗХ). Висотою – 34 см, з відновленим діаметром – 24 см, вінця прямі, висотою 2,5 см. Тулуб горщика яйцеподібний, з гострим денцем. З внутрішнього боку придонної частини горщика чітко простежується ремонт 2-х вертикальних тріщин – 2,5 та 9 см, шляхом накладання пружка з вологої глини, що призвело до збільшення товщини черепка з 0,8-1 см до 1,5 см (Мал. 1.1). Краї тріщини в ході ремонту були змочені недостатньо – на це вказують чисельні дрібні тріщинки, що мережею вкривають наліпний пружок. Вони виникають у випадку, коли загальний сухий масив глиняної маси різко всмоктує вологу з доданої глини, завдяки чому сушіння проходить нерівномірно і призводить до нових дрібних пошкоджень. Під час проведення ремонту горщик було зафіксовано на боку, про це свідчить сплюснення поверхні тулубу (плаский відбиток) протилежної тріщинам та загальна деформація

окружності посудини (деякий час висихання йшло на боку). В цілому ремонт пройшов успішно, про що свідчать сліди активного використання горщика в побуті – кіптява та борозни від фіксації на вогнищі.

Побутовий ремонт представлено найбільшою кількістю прикладів (не менше 8-ми відносно цілих посудин та значною кількістю окремих фрагментів). Його можна охарактеризувати як тип впливу, що застосовувався у випадку пошкодження посудини в процесі використання з метою продовження строку її служби, зазвичай підсобними засобами і не вимагав спеціальних навичок.

Дослідженнями комплексу кераміки Генералки-2 виявлено основний прийом побутового ремонту – свердлення парних отворів для стягування тріщин або фіксації випадуючих фрагментів. Яскравим прикладом використання згаданих прийомів є ліпна посудина яйцеподібної форми з 46-ти фрагментів (Інв. № 27474/А-796) з невисокими прямими вінцями висотою 25 мм. Черепок достатньо міцний, з добре вимученої глини з домішками кварцу (до 1 мм) на зламі дрібнопористий, добре спечений, випал нерівномірний, в глині спостерігається двошаровість – від жовто-рожевого до чорного кольорів. В придонній частині горщика вздовж вертикальної тріщини, що проходить від денця до вінців просвердлено 3 наскрізні отвори діаметром 6-7 мм, два з яких є парними (знаходяться на одному рівні), третій отвір розташовано навпроти втрати великого фрагменту, в якому за аналогією міг бути просвердлений четвертий отвір – парний до третього, на одному рівні з ним. Таким чином, тріщина стягувалась у двох місцях – з'єднанням мотузкою або ременем 4-х парних отворів (Мал. 1.2).

Відповідний тип з'єднання зафіксовано на фрагментах двох ліпних посудин: а) НДФ-40104 – (середня частина тулубу) – 2 парні отвори діаметром 0,7-0,8 см розташовано на відстані 0,5 та 1,2 см від тріщини на одному рівні (Мал. 2.1).

б) 28125/А-1154 – великий фрагмент середньої частини тулубу, стягування вертикальної тріщини чотирма парними отворами (Мал. 2.2).

в) розвал Б2 (за описом археологічних досліджень 2002 р.) – фрагментований яйцеподібний горщик (збереглась приблизно 1/3 частина профілю) трохи нижче плічка вздовж тріщини просвердлено 2 отвори (Мал. 2.3).

У декількох випадках відмічається фіксація втрачених (випадуючих) фрагментів шляхом їх прикріплення до сусідніх цілих частин тим самим прийомом свердлення і стягування:

27755/А-1032 – ліпний яйцеподібний горщик з прямими низькими вінцями, орнаментований шнуром та пальцевими вдавленнями. В середній частині тулуба фіксуються 2 просвердлені отвори (0,9-1 см), між якими спостерігається втрата фрагменту 5,75x4 см. Отвори просвердлено несиметрично по відношенню один до одного (один трохи вище), і ймовірно були зроблені для закріплення втраченого фрагменту, в якому було зроблено як мінімум ще один отвір (Мал. 3.1).

Прямі аналогії в техніці фіксації фрагментів трапляються на енеолітичних пам'ятках Нижнього Подніпров'я та Приазов'я – ілюстративним є гостродонний горщик з пізньоенеолітичного поховання Репінської культури (с. Розівка Донецької обл.). Вінця посудини були пошкоджені ще в давнину. Майстру знадобилось 8 отворів, для того щоб зафіксувати фрагмент вінця, що випадав [3, с. 17] (Мал. 3.2). Загалом географія використання прийомів стягування і фіксації поширюється на більшість пам'яток ямної культури в різних частинах Північного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я, Подоння, Приазов'я та інших регіонів, зокрема відповідна техніка ремонту практикувалась мешканцями Михайлівського поселення на всіх етапах його існування (Мал. 3.3-6) [2, с. 51].

Деякі досліджені приклади не дозволяють з абсолютною точністю визначити тип з'єднання і схему розташування отворів, насамперед це стосується окремих

фрагментів кераміки та посудин зі значними втратами. В такому випадку під час опису ознаки ремонту вказувались без уточнень – стягування тріщини або фіксація фрагменту (Мал. 4.1-3).

Серед більш ніж двадцяти досліджених зразків у трьох випадках сліди ремонту фіксувались в районі плечиків посудин, шість – в середній частині тулубу, ще шість – в придонній частині; у трьох випадках ремонтувалась верхня частина вінців (шийка). В інших випадках схема розташування отворів чітко не фіксується (це насамперед стосується дрібних фрагментів кераміки). Таким чином, для ліпного посуду Генералки-2 найчастішими були пошкодження у вигляді довгих вертикальних тріщин, що проходили вздовж всієї посудини від вінців до донця та горизонтальні тріщини придонної частини. Рідше спостерігаються пошкодження верхньої частини посудин. Можливо, відповідні дефекти пов'язані з технологічними особливостями виготовлення ліпного посуду, такими, як принцип накладання глиняних стрічок, сушіння або випалу.

Відповідно до трасологічних методів аналізу, досліджуючи форму та особливості просвердлених отворів, вдалося простежити і частково реконструювати спосіб свердлення а також форму і матеріал знарядь. За характером отворів можна зробити висновок про використання найпростішого одноручного та дворучного двобічного свердлення. Відповідно спочатку проводилось свердлення зовнішньої поверхні черепка на половину або дві третини від його загальної товщини, після чого (за необхідністю) отвір доводився з протилежного боку, на що вказує різниця діаметрів вхідного та вихідного отворів (зазвичай вхідний та вихідний отвори трохи зміщено). При застосуванні даного типу свердлення отвір зазвичай має біконічну форму зі звуженням до середньої частини товщини черепка [9, с. 345]. Така техніка існувала ще з часів пізнього палеоліту (Мал. 5.1-2).

Реконструюються 3 основні типи знарядь свердлення:

1) знаряддя невеликого діаметру (3-6 мм) з плавним звуженням вістрям правильної круглої або заокругленої форми в перетині. Його використання дає отвір з рівномірним вхідним та вихідним діаметром правильної форми (Мал. 5.3, 5.6). Ймовірний матеріал – метал (бронза-?), можливо, якісно оброблений кремій.

2) знаряддя з різким розширенням від робочого вістря трохи сплющеної в перетині, неправильної форми. Ймовірний матеріал – кремій (пластини, відщепи, вістря стріл), можливо – бронзові ножі або вістря списів з широким лезом. Використання другого типу знаряддя при свердленні призводить до значної різниці в діаметрах вхідного та вихідного отворів (для комплексу кераміки, що досліджувався, відмічена різниця становить від 2 до 6 мм) (Мал. 5.4, 5.7).

3) третій тип знаряддя можна умовно назвати «знаряддя з упором» – зазвичай неправильної форми, сплющене. Його конструктивна особливість в тому, що трохи вище за робоче вістря такого інструменту знаходився виступ (або упор), який в процесі свердлення глиняного черепка лишав пошкодження поверхні у вигляді глибоких концентричних боріздов навколо свердленого отвору. Ймовірний матеріал – кремій, твердий камінь, можливо уламки крупних кісток. Відповідні знаряддя не були призначені для свердлення і скоріше за все мали зовсім інше функціональне призначення тобто під час ремонту були використані ситуативно (серед кераміки зі слідами ремонту пам'ятки Генералка-2 зафіксовано єдину посудину з ознаками подібного свердлення) (Мал. 5.5, 8).

Унікальним прикладом використання знарядь різних типів є великий фрагментований яйцеподібний горщик (Інв. № А-1036) висотою 40 см, на якому фіксуються сліди чисельних ремонтів, проведених різними прийомами за допомогою різнотипних знарядь. На вказаній посудині простежено 10 отворів, за допомогою яких було стягнуто не менш чотирьох вертикальних тріщин. Чотири отвори було

згруповано попарно вздовж однією тріщини, решта шість – у дві групи по три отвори (Мал. 6). П'ять свердлень здійснені другим типом знаряддя, ще п'ять – свердлом «з упором», внаслідок чого на поверхні на однаковій відстані в 5 мм навколо отворів утворились концентричні борізки та осипи. На цій же посудині присутні сліди ще однієї техніки – трохи нижче вінців та в придонній частині знаходяться 2 сліди вибірки (вишкрябування або транкування) зовнішнього шару поверхні правильної округлої форми 13 та 15 мм – заготовки під майбутні отвори (Мал. 6.4). Ймовірно, горщик ремонтувався неодноразово, різними особами в різний час. Причини такої цінності описаної посудини невідомі, але можна припустити, що остаточно він був знищений саме невдалим ремонтом, на що вказують чисельні тріщини в районі свердлень, осипи та відшарування поверхні від невдалого вибору знаряддя.

Для підтвердження можливості існування описаних типів знарядь було проведено реконструкцію процесу свердлення. Фрагмент кераміки доби бронзи з відповідним складом глиняної маси свердлився за допомогою кременевого сколу, що відповідає другому типу знаряддя. Процес свердлення зайняв близько 7 хвилин, в результаті чого був отриманий отвір, що за формою та розташуванням концентричних борідок повністю співпав з описаними зразками (Мал. 7.1-2). Таким чином, можна зробити висновок про те, що ремонт посуду шляхом свердлення і стягування не вимагав особливих навичок, часу чи специфічних інструментів.

В ході свердлення було відмічено ще одну особливість – абразивні властивості спеченої глини. Спечений черепок з домішками піску та кварцу швидко пошкоджує кременеве знаряддя, значно змінюючи його форму. Цим пояснюється велика різниця в діаметрах та формах наскрізних отворів, зроблених в одній і тій же посудині (неможливо просвердлити два однакові отвори єдиним кременевим знаряддям).

Аналіз кременевої колекції Генералки, представленої близько 200-ми одиницями дозволяє провести аналогії з можливими інструментами свердлення. Загалом серед кременевих знахідок переважають лусочки, відщепи за майже повною відсутністю нуклеусів. Серед знарядь переважають скребла, рідше трапляються вістря і свердла. Так, другому типу реконструйованого знаряддя можуть відповідати кременеві зразки № 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9; першому – № 2; третьому – № 5 (Мал. 8.1-9). В цілому, можна припустити, що в процесі використання кременю для свердлення кераміки диференціація знарядь за конкретними функціональними ознаками була відсутньою, в результаті чого під час ремонту могли застосовуватись знаряддя з зовсім іншим призначенням (інструменти для обробки кістки, каменю, дерева та ін.).

Побутове пристосування керамічного посуду пов'язується з ремонтом досить умовно – лише прийомами виконання (свердлення – тому в деяких випадках сліди пристосування легко сплутати зі слідами ремонту) і передбачає навмисну зміну або розширення функціональних особливостей предмету побуту. Деякі приклади ліпного посуду Генералки-2 поєднують ознаки як ремонту, так і пристосування:

27753/A-1030 – Мініатюрний яйцеподібний горщик зі сплющеним денцем, висотою 152 мм, з низькими прямими вінцями, орнаментованими відбитками перевитого шнура. На перегині між плічком і вінцями з двох боків посудини симетрично просвердлено по 2 парних отвори (Мал. 9.1). Свердлення виконано перпендикулярно до денця, однобічне – з зовнішньої поверхні знаряддям 2-го типу – для можливості монтажу ручок або петель. Пристосований таким чином горщик був в експлуатації досить довгий час (підвішування, перенесення), на що вказують сліди затертостей на ділянках вінців вище отворів. Матеріалом для петель не міг бути метал, який лишив би на поверхні посудини вищерблення та окисли, отже були використані м'які матеріали – мотузка з рослинних волокон, шкіряні ремені або жиля.

В той же час на горщику присутні сліди невдалого ремонту у вигляді двох намічених недосвердлених отворів (зовнішній діаметр – 10 мм, внутрішній – 3 мм)

(Мал. 9.2) вздовж лінії втрати найбільшого фрагменту тулубу. Можна припустити, що у відсутньому фрагменті було просвердлено як мінімум ще 2 парних отвори, але в процесі ремонту горщик було остаточно знищено.

Повністю з дослідження слід виключити фрагменти кераміки зі слідами вторинної обробки, насамперед пряслиця, грузила та лоцила. Такі фрагменти можуть мати відповідні свердлення, які, в свою чергу, не є свідченнями ремонту. До трасологічних ознак подібних керамічних фрагментів належать сліди абразивної підроботки і вищерблень [1, с. 51].

Таким чином, керамічний комплекс ліпного посуду пам'ятки Генералка-2 досить широко представлений зразками посудин зі слідами ремонту. На сьогодні досліджено лише третину загальної площі об'єкту, відповідно повний аналіз матеріалів неможливий без проведення подальших археологічних досліджень. Серед зафіксованих прийомів традиційними були свердлення парних отворів для стягування тріщин або фіксації випадючих фрагментів, рідше спостерігається ремонт посудин до випалу на стадії виробництва. Матеріалом для стягування досліджених зразків не міг бути метал (скоби), який лишив би на поверхні посудин вищерблення та окисли, до того ж знахідки металу є рідкісними для Генералки (бронзовий ніж – у 2014 р.). Отже застосовувались лише м'які матеріали – мотузка з рослинних волокон, шкіряні ремені або жили.

Можливість використання воску або інших органічних речовин для ремонту кераміки давнім населенням, створившим пам'ятку Генералка-2 без спеціальних аналізів простежити неможливо (органіка розкладається), але з функціональної точки зору утягнуті тріщини могли бути зароблені воском, смолою, мохом або сирою глиною. Загальні причини інтенсифікації ремонту можна пов'язати з природним браком сировини, часу для виготовлення, відсутністю майстрів з відповідними навичками або кочовим характером організації життєдіяльності носіїв ямної культури.

Загалом ремонт посуду шляхом свердлення і стягування не вимагав особливих навичок, часу чи специфічних інструментів, міг виконуватись ситуативними знаряддями, тобто в процесі використання кременю для свердлення кераміки диференціація знарядь за конкретними функціональними ознаками була відсутньою, в результаті чого під час ремонту могли застосовуватись знаряддя з зовсім іншим призначенням (інструменти для обробки кістки, каменю, дерева та ін.) або домашні побутові знаряддя, що функціонували в кожній родині.

Слід зауважити, що ремонт не завжди був успішним, про що свідчать наявні зразки зі слідами невдалого ремонту, під час якого посудини руйнувались. Водночас свердлення в будь-якому випадку завжди пошкоджувало черепок і призводило до появи нових мікротріщин, відшарувань та осипів поверхні, що скорочувало строк життя посудини.

Використання прийомів стягування і фіксації не є унікальним, поширюється на більшість пам'яток ямної культури в різних частинах Північного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я, Подоння, Приазов'я та інших регіонів, має широкі аналогії серед керамічних матеріалів енеолітичних культур і пам'яток доби бронзи; в подальшому згадані прийоми отримують розвиток у скіфську добу, практикуються ранньослов'янським населенням.

2. Подібні тенденції в ремонті кераміки простежуються на прикладі керамічного комплексу досліджень Херсонської археологічної експедиції під керівництвом А.І. Кубишева, переданих Національному заповіднику у 2015 р. Інститутом археології НАН України. З 1968 до кінця 1980-х рр. Херсонська археологічна експедиція досліджувала курганні пам'ятки в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи на території Херсонської та Запорізької областей [8, с. 137]. Екземпляри ліпної кераміки Херсонської археологічної експедиції відіграють виключно важливу роль у

дослідженні технік та прийомів ремонту, адже представлені, насамперед, повними формами посудин. Серед 14-ти проаналізованих посудин дві датуються періодом ямної культури, чотири – катакомбної, шість належать до зрубної культури. Ще одна посудина (гончарна) хронологічно вибивається з окресленого періоду дослідження і відноситься до сарматських часів, але технічно прийоми ремонту, що були до неї застосовані повністю відповідають тим, що фіксуються на ліпних посудинах доби бронзи.

Технологічний ремонт до випалу простежується на п'яти зразках:

1. Посудина пізньоямної культури з пласким денцем, різко виділеними плічками, що виступають під гострим кутом, з трохи відігнутими назовні вінцями (форма посудини близька до біконічної). Зовнішня та внутрішня поверхні вкриті розчосами. Нижче плечиків на зовнішній поверхні слід від заділування (заліплення) розриву у вигляді великого нерівномірного наліпу неправильної форми – 36x22 мм, що виступає над поверхнею на 2-3 мм. З внутрішнього боку йому відповідає вдавлення (для скріплення шарів глини). По наліпу простежується сітка дрібних тріщин, що вказує на ремонт підсохлого виробу до випалу (Мал. 10.1-2).

2. Горщик катакомбної культури з широким горлом, заокругленими, злегка відігнутими назовні вінцями і невисокою шийкою (Н-13 мм), що плавно переходить до заокруглених плечиків. Дно пласке, широке. Внутрішня та зовнішня поверхні вкриті розчосами. Від вінців до плечиків простежується вертикальна тріщина довжиною 40 мм, зсередини та ззовні підсилена 2-ма наліпними пружками. Шари погано скріплені – фіксуються випадіння фрагментів пружків. Тріщина не розмочена і не пром'ята, чітко виступає з-під пружків, ремонт неякісний, але горщик слугував в побуті на що вказують плями кіптяви на поверхні та сліди експлуатації у вигляді вищерблень та борідок від фіксації на вогнищі (Мал. 10.3-5).

3. Ріповидний горщик катакомбної культури інгульського типу, прикрашений по шийці та тулубу прокресленим ялинковим орнаментом. Дві вертикальні тріщини 32 та 30 мм по шийці та вінцям відремонтовані в першому випадку – наліпним пружком розміром 14x25 мм з зовнішнього боку горщика, що виступає на 2 мм; у другому випадку тріщина посилена наліпними пружками як ззовні, так і зсередини. Як і в попередньому прикладі, ремонт здійснено неякісно – тріщини не розмочені та не пром'яті, внаслідок чого частину пружка було відірвано при випалі а тріщини лишились. Водночас на горщику присутні сліди активного використання в побуті (Мал. 10.6-8).

4. Посудина зрубної культури баночного типу з пласким денцем, майже вертикальними стінками. У верхній частині посудини (в районі вінців) накладено додатковий шматок глиняної маси ззовні та зсередини, яким заліплено невелику вертикальну тріщину (29x21 мм). Маса добре прим'ята, тріщину вдалося зупинити (Мал. 10.9-11).

5. Посудина зрубної культури баночного типу з пласким денцем, округлими плічками. В районі вінців на зовнішній поверхні простежується невдала спроба замазати вертикальну тріщину шляхом накладання шматку глини 26x18 мм. Після випалу тріщина збереглася (Мал. 10.12-13).

Свердлення для стягування та фіксації відмічено у 7-ми випадках:

1. Посудина зрубної культури баночного типу зі стінками, що розширюються до вінців, з пласким денцем з закраїною. В даному випадку дві вертикальні тріщини стягувались парними отворами. Біля першої тріщини довжиною 32 мм зберігся один свердлений отвір, інший втрачено разом з випавшим фрагментом. З одного боку від другої тріщини довжиною 82 мм зберігся один повний отвір, слід від іншого фіксується на протилежному фрагменті (частину втрачено). Отвори діаметром 3-4 мм мають біконічну неправильну форму, свердлення головним чином проводилось

зсередини, трохи під кутом до поверхні (вхідні отвори більше за діаметром), потім отвори були доведені ззовні.

Тріщина № 2 – 82 мм. Зберігся один свердлений отвір, слід від іншого фіксується на протилежному фрагменті, втрачено разом з випавши фрагментом. Отвір, д-3 мм, правильної форми, свердлення головним чином проводилось зсередини, трохи під кутом до поверхні (вхідний отвір більше за діаметром), потім отвір було трохи доведено ззовні.

Свердлення виконано металевим (бронзовим-?), круглим в перетині знаряддям з загостреним кінцем (Мал. 11.1-2).

2. Посудина зрубної культури баночного типу зі стінками, що розширюються до вінців, пласким денцем без закраїн. Вертикальна тріщина, що йшла від вінців до тулубу довжиною 61 мм, зтягувалась за допомогою парних отворів правильної форми д-4,5 мм. Свердлення виконано металевим (бронзовим-?), круглим в перетині знаряддям з загостреним кінцем зсередини – на дві третини товщини черепка, трохи доведено з зовнішньої поверхні (Мал. 11.3-4).

3. Горщик катакомбної культури з відігнутими назовні вінцями, округлими плічками та тулубом. Сліди ремонту у вигляді 5-ти отворів діаметром 4 мм (2-в районі шийки, 3-на плічках) вказують на спробу зафіксувати великий випадуючий фрагмент вінців.

Свердлення виконано металевим (бронзовим-?), круглим в перетині знаряддям з рівномірним діаметром (шило-?) з зовнішньої поверхні (Мал. 11.5).

4. Горщик ямної культури з короткою прямою шийкою і шаровидним тулубом, що звужується до сплющеного нестійкого денця. Зовнішня поверхня світло-рожевого кольору, з плямами кіптяви, вкрита рельєфними розчосами. В основі плечиків по обидва боки від вертикальної тріщини просвердлено 2 парні наскрізні отвори правильної форми. Свердлення однобічне – з зовнішньої поверхні, з протилежного боку вирвано тонкий шар поверхні (не підправлялось). Діаметр вхідного отвору – 5 мм, вихідного – 3 мм. Свердлення виконано металевим (бронзовим-?), знаряддям із значним розширенням від вістря (Мал. 11.6).

5. Великий горщик зрубної культури з широким горлом, плічками, виділеними гострим ребром та пласким денцем. Верхня третина посудини орнаментована гусеничним штампом. Простежено два етапи ремонту горщика.

1) Вертикальна тріщина – від вінців по тулубу довжиною 60 мм стягувалась парою отворів горизонтальним «швом». 2) Велика горизонтальна тріщина по ребру – 260 мм, з'єднувалась 2-ма парами отворів (4 шт.), розташованих не перпендикулярно, а зі зміщенням – «косим швом», стежки якого художньо вписуються в зигзагоподібний орнамент, нанесений гусеничним штампом. Свердлення виконано металевим (бронзовим-?), круглим в перетині знаряддям з рівномірним діаметром, однобічне – з зовнішнього боку, без доведення з протилежної поверхні, діаметр отворів 5 мм (Мал. 11.7-8).

6. Посудина зрубної культури баночної форми з невиразним ребром та пласким денцем з закраїною.

Під вінцями фіксуються сліди ремонту у вигляді двох просвердених отворів Д. – 4 мм на відстані 25 мм один від одного, за допомогою яких «горизонтальним швом» стягувалась вертикальна тріщина.

Свердлення проведено металевим (бронзовим) інструментом рівномірного діаметру з незначним розширенням від робочого краю, однобічне – ззовні незначне збільшення діаметру, без доведення з внутрішнього боку (Мал. 11.9).

7. Сіролощений гончарний глечик сарматських часів з вузькою горловиною, однією ручкою та шаровидним тулубом. В даному випадку спостерігається

перенесення прийомів ремонту, традиційних для ліпної кераміки доби бронзи на гончарну:

Горизонтальна тріщина довжиною 140 мм в районі максимального розширення тулубу стягнута за допомогою двох пар отворів (Д-4 мм), вертикальна – 53 мм, що упирається в середню частину горизонтальної тріщини, з'єднується однією парою отворів. Свердлення однобічне, проведено з зовнішньої поверхні (вхідний отвір ширше вихідного) металевим інструментом рівномірного діаметру з незначним розширенням від робочого краю (Мал. 11.10-11).

Ще два приклади посудин зі свердленням походять з акваторії р. Дніпро в районі о. Хортиця. Один з них датується добою енеоліту – фрагмент стінки посудини середньостогівської культури (Інв. № НДФ-372), на якому зафіксовано 4 отвори. Два з них парні, з'єднують вертикальну тріщину горизонтальним швом. Два інші – непарні, але аналіз їх розташування вказує на стягування іншої вертикальної тріщини та на наявність ще двох отворів на втраченому фрагменті. Форма та діаметр отворів неоднакові: 2 з них з широким вхідним отвором – 12-13 мм, що зменшується в середній частині товщини черепка до 5 мм, два інших мають меншу різницю – вхідний отвір з 9 мм зменшується до 6 мм. Таким чином, отвори робились або різними інструментами, або відображають процес сточування (деформації) одного і того ж кременевого знаряддя.

Свердлення однобічне – з зовнішньої поверхні посудини, здійснено за допомогою кременевого знаряддя з розширенням від робочого краю (Мал. 11.12).

Інший приклад – фрагмент вінців габаритної посудини культури багатопружкової кераміки з заокругленим наскрізним отвором неправильної форми в районі шийки, просвердленим з двох боків за допомогою кременевого знаряддя зі значним розширенням від робочого краю, що призвело до перепаду діаметру отвору з 13 до 7 мм (Мал. 11.13).

Побутове пристосування в матеріалах розкопок Херсонської археологічної експедиції зафіксовано лише на одній посудині (Мал. 11.14-15), датованій катакомбним часом. За аналогією з горщиком А-1030 (Генералка-2) в основі шийки посудини з двох боків простежуються два наскрізні симетричні отвори діаметром 6 мм для можливості фіксації петель. Але на відміну від попереднього прикладу, отвори зроблено до випалу пустотілим інструментом (кісткою, соломинкою).

Порівняльний аналіз технік свердлення та прийомів реставрації ліпної кераміки з керамічних комплексів пам'ятки Генералка-2 та матеріалів розкопок Херсонської археологічної експедиції вказує на те, що аналогічні прийоми ремонту, запозичені з попередніх епох, були поширені на всій території розповсюдження культур доби бронзи (ямної, катакомбної, зрубної, кбк). Насамперед, така єдність прийомів пов'язана з кочовим характером життя носіїв культур доби бронзи, їх мобільністю та здатністю розповсюджувати свої традиції на інші культурні спільноти. Водночас спостерігається певна еволюція технік свердлення та знарядь праці в період пізньої бронзи (заміна свердл з кременю на бронзові). Так, якщо для ремонту кераміки ямної культури з пам'ятки Генералка-2 традиційним є використання кременевих знарядь та двобічного ручного свердлення, то в період середньої та пізньої бронзи (а потім і в залізний вік) поширеним стає застосування металевих (головним чином бронзових) знарядь, використання яких в ході свердлення давало отвори правильної форми рівномірного діаметру, менше пошкоджувало посудину.

В той же час підхід до процесу виробництва, використання та ремонту керамічних виробів лишається незмінним і досить примітивним впродовж всієї доби бронзи, що цілком відповідає кочовому стилю життя населення Нижнього Подніпров'я III-II тис. до н.е., коли еволюція знарядь праці та інструментів, необхідних для виживання (охоти, ведення війни – наприклад, таких як зброя та

ззаряддя з бронзи або каменю) випереджала побутові умови. Таким чином спостерігається поступове збільшення кількості більш досконалих бронзових ззаряддя та інструментів при порівняно низькій якості кераміки. Така тенденція зберігатиметься впродовж всього періоду раннього залізного віку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Керамика как исторический источник: тезисы докладов и материалы конференции. – Тобольск, 1996.
2. Коробкова Г.Ф. Шапошникова О.Г. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры(экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). – СПб.: Европейский дом, 2005. – 316 с.
3. Тарасенко Е.Н. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк / [http://parasoma.narod.ru/books/rozovka-index.htm]
4. Отчет о раскопках памятника ранней бронзы Генералка 2 на о. Хортица в 2002 году // НА НЗХ, спр. 208.
5. Отчет о раскопках памятников в районе балки Генералка на о. Хортица в 2003 году. О.В. Тубольцев // НА НЗХ, спр. 58.
6. Отчет о раскопках памятника Генералка 2 (о. Хортица), разведка на территории Запорожского, Васильевского районов Запорожской области в 2007 году. О.В. Тубольцев // НА НЗХ, спр. 625.
7. Отчет о раскопках памятника Генералка 2 (о. Хортица), разведка на территории Запорожского, Васильевского районов Запорожской области в 2012 году. О.В. Тубольцев // НА НЗХ, спр. 818.
8. Полін С.В., Симоненко О.В. Пам'яті Анатолія Івановича Кубишева. Слово про начальника // Археологія. – 2001. – №1. – С. 137-138.
9. Vains, R., Bar-Yosef, D., Russell, N., Vasic, M., & Wright, K. I. 2013. A technological approach to personal ornamentation and social expression at Çatalhöyük. In I. Hodder (Ed.), Substantive Technologies from Çatalhöyük: reports from the 2000-2008 seasons. Çatalhöyük Volume 9: 331-363. [https://www.academia.edu/5852208/].

Таб.1. Перелік посудин з ознаками ремонту

№	Датування	Тип ремонту	Матеріал, тип ззаряддя	Тип свердлення	Маркування
1	Пізньюмна к-ра	А	-	-	ХАЕ-1981 Атманай-2 №89
2	Катакомбна к-ра	А	-	-	ХАЕ-1981, с. Юріївка К1.П.8
3	Катакомбна к-ра	А	-	-	ХАЕ-1974, с. Н. Кам'янка к1. п.35 №39
4	Зрубна к-ра	А	-	-	ХАЕ-1972, с. Львово к1.п.10 №13
5	Зрубна к-ра	А	-	-	ХАЕ-?, с. Ольговка к1.п.5 №3
6	Ямна к-ра	А	-	-	Генералка-2, 27752/А-1029
7	Зрубна к-ра	Б	1а	двобічне	ХАЕ-1975, с. Привілляне №182
8	Зрубна к-ра	Б	1b	Однобічне (ззовні)	ХАЕ-1975 с. Привілляне №181
9	Катакомбна к-ра	Б	1b	Однобічне (ззовні)	ХАЕ-1973 с. Бехтери к1.п.3 №3
10	Ямна к-ра	Б	1а	Однобічне (ззовні)	ХАЕ-1973 с. Софіївка к40.п.20 №21
11	Зрубна к-ра	Б	1b	Однобічне (ззовні)	-
12	КБК	Б	2	двобічне	о. Хортиця, русло р. Дніпро
13	Середній Стіг	Б	2	Однобічне (ззовні)	о. Хортиця, русло р. Дніпро
14	Зрубна к-ра	Б	1b	Однобічне (ззовні)	Зелений табір Кг 2 к.1 п.1 №52
15	Ямна к-ра	Б	2	двобічне	Генералка-2 27474/А-796
16	Ямна к-ра	Б	2	двобічне	Генералка-2 НДФ-40104
17	Ямна к-ра	Б	2	двобічне	Генералка-2 28125/А-1154

18	Ямна к-ра	Б	2	двобічне	Генералка-2 Б-2
19	Ямна к-ра	Б	2	двобічне	Генералка-2 27755/А-1032
20	Ямна к-ра	Б, В	2, 2а	двобічне	А-1036
21	Ямна к-ра	Б, Г	2	однобічне	А-1030
22	Сарматські часи	Б	1а	Однобічне (ззовні)	ХАЕ-1986 с. Костянтинівка к1.п.2
23	Катакомбна к-ра	В	Пола трубка	-	ХАЕ-1984 Василівка к.4 п.8 №127

Тип ремонту: А-технологічний ремонт до випалу посудини (накладання наліпних пружків)

Б-свердлення отворів для стягування та фіксації

В-транкування

Г-побутове пристосування

Матеріал, тип знаряддя: 1а-металеве(бронзове) знаряддя зі сплосченим розширюючимся вістря

1б- металеве(бронзове) знаряддя з округлим в перетині вістря

2-кременево знаряддя

2а-кременево знаряддя «з упором»

Головаха Р.В., Денисенко А.О.

м. Запоріжжя

УДК 7.025.4

ОСОБЛИВОСТІ КОНСЕРВАЦІЇ МОКРОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДЕРЕВИНИ

В статті розглянуто особливості консервації пам'яток виготовлених з мокрої археологічної деревини. Основна частина має вигляд методичних рекомендацій. Особливо приділено увагу технології вакуумного просочення деревини.

Ключові слова: мокра археологічна деревина, поліетиленгліколь, консервація, вакуумне просочення.

The article deals with conservation peculiarities of the artifacts that were made of wet archaeological wood. The main part represents methodological recommendations. Special attention is paid to the technology of vacuum impregnation of wood.

Key words: wet archaeological wood, polyethylene glycol, conservation, vacuum impregnation

Під час археологічних розкопок знаходять дерев'яні речі різного ступеню збереженості. Тому в реставраційній практиці є потреба розробки методик зі збереження пам'яток виготовлених з деревини, які сотні років перебували під водою або у землі. На сьогодні методики консервації археологічної деревини дають: по-перше, не завжди ідеальний результат, а по-друге, потребують багато часу. Особливу проблему складають досить об'ємні дерев'яні фрагменти – такі, як залишки човнів, архітектурних конструкцій тощо. Тому основним завданням експериментальних досліджень було досягти більш глибокого просочення масиву деревини консервантом за найменший час.

Археологічна деревина досить сильно відрізняється за своєю структурою, а відповідно, і за фізичними властивостями. Треба відрізнити деревину підняту з-під води від деревини викопаної з землі. В даній роботі основна увага звертається на особливості консервації пам'яток виготовлених з деревини знайдених під час гідроархеологічних досліджень. Деревина піднята з-під води, яка зберігалась під шаром піску та глини, без доступу кисню, на перший погляд майже не відрізняється від свіжої деревини спочатку навіть за кольором. Проте за сотні років всередині деревини пройшли деструктивні процеси, вимились мінеральні солі та лігнін, що призвело до порушення зв'язків між волокнами. Перші процеси руйнації починаються ще під водою, в той час коли пам'ятку розкопують і вона опиняється у відкритій воді. Це проявляється у зміні кольору: деревина тьмяніє. При довготривалому перебуванні у відкритій воді поверхня деревини починає розмочуватись і м'які волокна вимиваються. Процес цей може тривати від кількох діб до кількох тижнів, в залежності від потужності течії та виду і стану деревини. Тому після розкриття

пам'ятки під водою треба за можливості, як можна швидше її підіймати на поверхню для проведення рятувальних консерваційних заходів. Після витягування деревини з води, під час висихання починаються активні деструктивні процеси. Основні візуальні прояви деструкції на сосні – це поява на поверхні розгалуженої системи дрібних розтріскувань, які з часом переходять в стадію лущення поверхні. На дубі з'являються поздовжні тріщини за волокнами, які з часом призводять до повного розтріскування та руйнації пам'ятки. Тому після витягування деревини з води треба захистити пам'ятку від втрати вологи. Краще за все пам'ятку транспортувати до місця проведення консерваційних робіт зануреною у воду. Якщо пам'ятка габаритна, то до початку консервації поверхню треба зрошувати водою та загортати у поліетиленову плівку. Також на поверхню доцільно наносити рідини, що утворюють захисні плівки – гліцерин або суміш льняного мастила та етилового спирту. Для консервації археологічної деревини піднятої з-під води частіше за все використовують водні розчини поліетиленгліколю (ПЕГ). Поліетиленгліколі відрізняються своєю молекулярною масою від 200 до 6000, в залежності від цього відповідно змінюються їхні властивості: температура застигання, гігроскопічність. Під час консервації «Козацького човна» обробку деревини робили розчинами ПЕГ-400, 1500, 4000. ПЕГ-400 дав можливість просочити деревину на прийнятну глибину, швидка втрата вологи та деструктивні процеси були зупинені, також в подальшому це полегшило процес просочення поверхні ПЕГом-1500 та 4000. На перший погляд досягнутий результат наблизений до ідеального, проте ПЕГ-400 досить сильно гігроскопічний, тому деревина оброблена ним чутлива до перепадів вологості. При підвищенні вологості повітря на поверхню просочується консервант і через це пам'ятка потребує постійного догляду та обслуговування. На сьогодні ми дійшли висновку, що при консервації деревини треба використовувати ПЕГ молекулярною масою не менше 1500. Обробку поверхні бажано проводити шляхом повного занурення. Починати треба з 10% розчину, збільшувати концентрацію слід поволі протягом місяців в залежності від масиву пам'ятки. Швидке насичення розчину полімером може призвести до усушки та деформацій. Якщо пам'ятка габаритна і консервація повним зануренням неможлива – обробку роблять зрошуванням. Проте якість обробки при цьому погіршується. Основною проблемою є недостатнє проникнення полімеру в глиб деревини. Спираючись на досвід консервації кораблів XVIII ст., можна зауважити, що глибина просочення деяких ділянок складає біля 2 мм, що замало для досягнення задовільного результату. Непоганих результатів можна досягти якщо процес зрошування зробити неперервним по замкнутому циклу. Якщо такої можливості немає і між зрошуваннями проходить певний час, то є дуже важливим не дозволити консерванту полімеризуватись у верхніх шарах деревини: адже якщо це відбувається, то більш глибоке насичення деревини буде неможливе. Тому необхідно звертати увагу на те, щоб поверхня не пересихала. У проміжках між зрошуваннями пам'ятку необхідно загортати у поліетилен або процес консервації проводити у теплиці з максимально підвищеним рівнем вологості. Зрошування можна припиняти коли на поверхні утворюється біла плівка з полімеру. Залишки консерванту видаляються шляхом прогрівання поверхні до 60-80°C та вимочуванням розплавленого консерванту тампонами з фланелевої тканини. Остаточна поверхня розполіровується за допомогою фетру.

Для покращення результатів стабілізації та консервації мокрої археологічної деревини нами проводяться дослідження з насичення деревини розчином консерванту під дією вакууму. У експериментальній установці здійснювалось вакуумування при якому з порожнин між волокнами деревини видалялась волога та повітря. Після цього ємність зі зразком заповнювалась розчином консерванту. З метою більш глибокого проникнення консервуючого розчину у деревину, здійснювався процес підвищення

тиску до атмосферного і повторного вакуумування. Для досліджень використовувались зразки різних порід дерева (дуб, сосна) піднятих з-під води. Зразки було поділено на рівні фрагменти (40x40x80 мм) це дало можливість більш точно проводити порівняльні аналізи, спостерігати за змінами об'єму та лінійних розмірів під час консервації. Для перевірки глибини просочення у розчин консерванту було додано барвник. Експерименти проводили з розчинами на основі поліетиленгліколю. Експериментально було доведено, що при вакуумуванні невеликих фрагментів деревини вдалось досягти просочення на всю глибину. Після просушки зразків при кімнатній температурі протягом декількох діб, деформацій, розтріскувань та порушень лінійних форм помічено не було. Експерименти з габаритними зразками поки що не проводились. Тому дослідження не можна вважати завершеним, а висновки остаточними.

Зважаючи на вищесказане, можна підсумувати, що класичні методи консервації мокрої археологічної деревини шляхом крапельного зрошування або повним зануренням є досить довготривалими і не завжди дають очікуваний результат. Консервуючий розчин має невелику глибину проникнення у деревину та нерівномірно в ній розподіляється. Це призводить до недостатнього просочення порожнин клітин, кліткових стінок та простору між волокнами деревини. Як результат деревина зберігає здатність до деформацій та розтріскувань.

Технологія вакуумного просочення методом повного поглинання дозволяє механізувати процес консервації, зменшити необхідну кількість просочень, а також скоротити загальну тривалість реставраційних робіт.

Ця технологія дає можливість суттєво зменшити кількість вологи та повітря у деревині, покращити рівномірність просочення та зчеплення між волокнами, дозволяє значно збільшити механічну міцність дерева та зберегти лінійну форму пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойкина И.Н. Реставрация археологической находки «Корабль XIX в.» // Изучение памятников морской археологии. – СПб., 2004. – Вып. 5. – С. 43-59.
2. Герасимова Н.Г., Никитина К.Ф. Консервация мокрого археологического дерева полиэтиленгликолями // Художественное наследие. – 1975. – №1 (31).
3. Едомаха И.И. Находка ладьи однодревки на Десне // Советская археология. – 1964. – № 1.
4. Калниньш А.Я. Консервация древесины. – М., 1962.
5. Кубло Э.К. Консервация насыщенной водой археологической древесины в Новгородском музее-заповеднике // Хорошие дни. Памяти А.С. Хорошева. – Великий Новгород-СПб.-М., 2009. – С. 319-324.
6. Ланитцки П. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города. – М., 1982.
7. Малачевская Е.Л. Методика реставрации дерева археологической находки ММО «Корабль XIX в.», Приморский карьер Калининградского янтарного комбината. ООО «РЕСЦАР». Исполнители реставратор высшей категории Н.Ю. Шарков, зав. лабораторией химических технологий реставрационных процессов ГосНИИР. – М., 1993.
8. Орбели Р.А. Гидроархеология. Подводные исторические изыскания близ древних греческих городов на Черноморском побережье. – Судоподъем, 1945.
9. Пикок И.И., Сетерхаг Р. Консервация мокрого археологического дерева и кожи // Новгород и Новгородская земля. История и археология (Материалы научной конференции). – Вып. 7. – Новгород, 1993.
10. Рамсайер Д., Волантен Д. Археология и консервация мокрого дерева // Museum. – 1987. – Вып. 153.
11. Румянцев Е.А. Стабилизация насыщенной влагой древесины, найденной при археологических раскопках // КСИИМК. – 1958. – Вып. 72.
12. Сорокин П.Е. Изучение памятников морской археологии в Финском заливе и на Ладожском озере в 2003 г. // Изучение памятников морской археологии. – СПб., 2004. – Вып. 5. – С. 24-42.

РОЗДІЛ V ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЛАНДШАФТУ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Василенко С.В., Охріменко С.Г.
м. Запоріжжя

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО ЛАНДШАФТУ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ ТА ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЙ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Порожиста частина Дніпра та Великий Луг є одними з найвідоміших об'єктів не тільки в Україні, але й у світі. Дніпровські пороги, разом з виходами докембрійських гранітів (вздовж узбережжя острова Хортиця) входять до Придніпровського мегаблоку, який є найдавнішим з шести мегаблоків Українського кристалічного щита. Про Дніпровські пороги існувало надзвичайно багато переказів та легенд. Вони становили велику небезпеку для кожного лоцмана, який вів судно або пліт по Дніпру. Етнограф Дмитро Яворницький писав, що у часи Запорозького козацтва лоцмани боялися не самих порогів, а чортів, які в них сиділи. І хоча всі 9 порогів знаходяться під товщою Дніпра, після будівництва Дніпровської ГЕС, нижче греблі знаходяться виходи кристалічних гранітів (близько 20 метрів від рівня Дніпра) вздовж берегової смуги острова Хортиця та правого берега Дніпра, а також на островах та скелях навколо острова Хортиця. Залишки ж Великого лугу після затоплення Каховським водосховищем збереглися в заплаві о. Хортиця та нижче неї за течією. Це є надзвичайно мальовничі місця багаті на історичні події. Саме ця частина біосфери розташована нижче «Дніпрових порогів» за течією дала назву першому в Україні, а можливо й у всьому світі демократичному руху: Запорозькому Козацтву; стала підґрунтям виникнення першого громадського природоохоронного руху на теренах України – «Хортицького общества охранителей природы» (створення якого датується 21 травнем 1910 р.). Тут розташовується велика кількість різних природних комплексів та об'єктів як штучного, так і природного походження, що потребують особливої охорони з боку держави і мають особливе екологічне, наукове, культурно-історичне, рекреаційне, пізнавальне, лікувальне та естетичне значення.

Ці території мають бути вилучені в спеціально установленому порядку з господарської експлуатації з метою збереження еталонів природи, типових та унікальних ландшафтів, екосистем, генетичного фонду рослин і тварин, визначних природних та культурно-історичних утворень. Проте у зв'язку з недосконалістю природоохоронного законодавства та законодавства з охорони культурної та археологічної спадщини вилучення цієї об'ємної ділянки біосфери, враховуючи сушу та акваторію, з традиційного інтенсивного господарського обороту як єдиної особливо охоронюваної природної території не можливе. В сучасних умовах збереження цієї території можливе лише завдяки інтерференції на цій території режимів декількох природних та історико-культурних об'єктів різних рангів (Національний заповідник «Хортиця», загальногеологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», пам'ятка природи загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», пам'ятка садово-паркового мистецтва, водно-болотні угіддя міжнародного значення, Національний природний парк «Великий Луг»).

Перші офіційно підтвержені спроби встановлення особливого режиму використання території в околицях о. Хортиця датуються початком ХХ ст. коли представники «Хортицького общества охранителей природы» зверталися через волості до селян-землеробів з прилеглих до Хортиці волостей з письмовою пропозицією «не брати з собою у поле собак»; врятували від руйнування декілька красивих скель на Дніпрі. Сакральне ж значення Хортиці та її околиць для представників більш ранніх культур теж є незаперечним, що підтверджується наявністю сотень курганів, кам'яних закладок тощо.

Одним зі шляхів збереження особливо цінних природних територій є їх заповідання. Офіційне встановлення статусу о. Хортиці та прилегло до нього узбережжя Старого Дніпра, як об'єкта природно-заповідного фонду датується 1958 р. – оголошення пам'ятки природи місцевого значення «Дніпровські пороги», згодом, у 1965 р., на цій території оголошується історико-культурний заповідник «Хортиця».

На сьогоднішній день, на території острова Хортиця відповідно до законодавчих актів наявні наступні території та об'єкти природно-заповідного фонду України:

- Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Віковий дуб» площею 0,05 га, створена Рішенням Запорізького облвиконкому від 10.03.1971 № 115

- Загальногеологічний заказник загальнодержавного значення, площею 1383,00 га, оголошений;

- Пам'ятка природи загальнодержавного значення «Дніпровські пороги».

Наявність двох перших об'єктів не викликає ні в кого сумнівів. В той самий час пам'ятка природи загальнодержавного значення, однойменна з заказником «Дніпровські пороги», була безпідставно не включена до переліків об'єктів ПЗФ Запорізької області та не має відповідно оформлених положення та охоронного зобов'язання.

Робота з нормативними та законодавчими актами дозволила нам виявити цей великий об'єкт природно-заповідного фонду у м. Запоріжжя, який конче потребує упорядкування документації у відповідності до вимог чинного законодавства. Розпорядженням Ради Міністрів Української РСР від 7 серпня 1963 р. № 1180-р, була заснована пам'ятка природи республіканського значення «Дніпровські пороги», до якої увійшла порожиста частина Дніпра, місце багатьох історичних подій. Пам'ятка являє собою єдину ділянку, що збереглася з «Великого Лугу» запорожців. У її межах знаходяться відшарування докембрійських кристалічних порід, скельна рослинність, залишки байрачних лісів, ділянки цілинних степів і дніпровських плавнів: південна частина острова Хортиця, острів Мала Хортиця, скелі Стог I і Стог II, берегова смуга (до 1 км) правого протоку Старого Дніпра від гирла р. Нижня Хортиця (площа до 2000 га) [1].

Те, що для цієї пам'ятки природи не розроблені відповідні Положення та не видані охоронні зобов'язання, не проведено винос її меж в натуру пов'язано з юридичними аспектами. Розпорядження Ради Міністрів яким її було оголошено втратило чинність крім підпункту «б» пункту 1 на підставі Постанови Ради Міністрів Української РСР від 22.07.83 № 311. У зазначеному підпункті «б» пункту 1 зазначений Додаток 2 (список пам'яток природи республіканського значення, що беруться під охорону державою) є вказана пам'ятка [2].

Крім того, частина території цієї пам'ятки природи в подальшому, Постановою Ради Міністрів Української РСР від 28.10.1974 № 500 була оголошена геологічним заказником загальнодержавного значення з однойменною назвою – «Дніпровські пороги». Площа заказника 1383,00 га. До його складу увійшла більша частина острова Хортиця, а також прилеглі до нього скелі та острови. На сьогоднішній день він складає 96% від сумарної площі усіх територій та об'єктів природно-заповідного фонду, розташованих у місті Запоріжжя. Основною метою його створення було збереження не тільки комплексу рідкісних для регіону геологічних утворень, але й збереження біорізноманіття на його території [3].

Роботи з архівними матеріалами по цій тематиці спричинили необхідність розтлумачити відмінність термінів «республіканського» та «загальнодержавного» значення, «загальногеологічний» та «геологічний».

Даний «Гордіїв вузол» розв'язує Постанова ВР України від 16.06.1992 № 2457-ХІІ «Про введення в дію Закону України «Про природно-заповідний фонд України», в

якій зазначено, що «державні заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення вважаються відповідно заказниками, пам'ятками природи, ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками, парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення». Тобто, на сьогоднішній день, територія острова Хортиця вважається, крім іншого, ще й пам'яткою природи загальнодержавного значення (замість республіканського значення) [4].

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» передбачає загальногеологічні заказники, тому хоча «Заказник» був створений як геологічний, але після набрання чинності зазначеного Закону (у 1992 р.) він автоматично став загальногеологічним [5].

У перспективі на підставі підготовлених відділом охорони природи клопотань поданих до відповідних державних органів, можливо створення нових об'єктів ПЗФ України на теренах острова Хортиця. Зокрема, наразі передано до роботи клопотання про оголошення території, відомої як «Дендропарк», парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення та підготовлено клопотання про оголошення комплексної ботанічної пам'ятки природи місцевого значення «Вікові дуби б. Ганнівка». Крім того знаходяться в роботі документи для надання акваторії нижнього б'єфу ДніпроГЕСу з островами та скелями статусу водно-болотних угідь міжнародного значення (відповідно до Рамсарської конвенції).

Відновлення режиму пам'ятки природи «Дніпровські пороги», упорядкування питань винесення в натуру та функціонування наявних об'єктів ПЗФ України, створення нових об'єктів ПЗФ та угідь міжнародного значення дозволить об'єднати всі особливо цінні природні території єдиного комплексу залишків Дніпровських порогів та Великого Лугу в єдину особливо охоронювану природну територію, режим обмеження господарського навантаження на яку регламентуватиметься положеннями про низку різних охоронюваних об'єктів, території яких частково накладаються одна на одну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Розпорядження Ради Міністрів Української РСР від 7 серпня 1963 р. № 1180-р. Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1180-63-%D1%80>
2. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22.07.83 № 311. Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/311-83-%D0%BF>
3. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.10.1974 № 500. Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500-74-%D0%BF/print1433829921461099>
4. Постанова ВР України від 16.06.1992 № 2457-ХІІ «Про введення в дію Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2457-12>
5. Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>

**Головаха Р.В., Карпенко Г.О.,
Муленко М.А., Денисенко А.О.**
м. Запоріжжя

УДК 582.284

НОВІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ РІДКІСНОГО ВИДУ МАКРОМІЦЕТУ У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (УКРАЇНА)

*У статті проведено аналіз особливостей екології та поширення рідкісного виду базидоміцету – *Myriostoma coliforme*. Наведено відомості стосовно нового місцезнаходження*

Myriostoma coliforme. Обґрунтовано та підтверджено цінність природних комплексів Національного заповідника «Хортиця».

Ключові слова: *Myriostoma Coliforme*, Червона книга України, Національний заповідник «Хортиця».

The paper analyzes the peculiarities ecology and distribution of rare species *bazidomitseta* – *Myriostoma coliforme*. Provided information about the new location *Myriostoma coliforme*. Is substantiated and confirmed the value of natural systems of the National preserve «Khortytsya».

Keywords: *Myriostoma Coliforme*, The Red book of Ukraine, National preserve «Khortytsya».

Однією з основних задач, що стоїть перед Національним заповідником «Хортиця», нарівні з охороною навколишнього середовища є збереження різноманіття біологічних форм на його території.

Останнім часом зростає увага до збереження видів флори та фауни, що занесені до Червоної книги України (ЧКУ). Однією з таких груп, що потребують особливої уваги – є гриби. Нові знахідки видів макроміцетів, що занесені до Червоної книги, дають можливість встановити межі ареалів та розробити заходи по їх охороні.

У цій статті ми подаємо відомості про нові місцезнаходження рідкісного виду гриба.

На протязі 2014-2015 рр. під час проведення маршрутних мікологічних обстежень території о. Хортиця було виявлено рідкісний вид базідоміцета, занесеного до ЧКУ – *Myriostoma coliforme* (Dicks.). Corda (III, рідкісний). Зразки зберігаються в гербарії відділу охорони природи Національного заповідника «Хортиця».

Видову належність цього гриба було ідентифіковано за відповідними джерелами [1, 2, 3, 4, 5].

Нижче наводимо відомості про особливості екології та поширення знайденого рідкісного виду гриба *Myriostoma coliforme* (Dicks.) Corda (1842).

Syn.: *Lycoperdon coliforme* Dicks. (1785), *Geastrum coliforme* (Dicks.) Pers. (1801), *Myriostoma anglicum* Desv. (1809), *Polystoma coliforme* (Dicks.) Gray (1821), *Myriostoma coliforme* (Dicks.) Corda (1842), *Geastrum columnatum* Lév. (1846), *Bovistoides simplex* Lloyd (1919).

Плодові тіла знайдених екземплярів округлі, завширшки 5-8 см і заввишки 2-2,5 см.

Екзоперидій розірваний на 4-12 негіроскопічних, різних за формою та розміром, лопатей. Лопаті екзоперидій надалі загинаються вниз і, спираючись на землю, піднімають гриб вгору (їх розмах досягає 15-20 см).

Усередині знаходиться кулястий, діаметром 4-6 см, іноді трохи приплюснутий, тонкий, ендoperидій спочатку сірувато-білого, сріблясто-блискучого кольору, а пізніше – синювато-сірого або брунатного.

Округлий ендoperидій тримається на 5-25 шийкоподібних брунатних утвореннях, 1-5 мм заввишки, та має 10-20 отворів з торчкуватим краєм розміром 1,5-2 мм у діаметрі.

Спори кулясті, бородавчасті, діаметром 4-7 мкм у діаметрі, брунатного та червоно-брунатного кольору.

Місцезнаходження

Запорізька обл., м. Запоріжжя, південна частина о. Хортиця, заплашний ліс, на піщаному ґрунті (координати 47°47'58.9"N 35°07'18.9"E). 02.02.2015 р. Р.В. Головаха, Г.А. Карпенко, М.А. Муленко (рис. 1).

Деревостан в місці знаходження представляє: *Gleditschia triacanthus* L., *Populus alba* L., *Acer negundo* L., *Sambucus nigra* L.

Трав'яний фітоценоз сформовано переважно *Anthriscus sylvestris* L., субдомінантами виступають *Aristolochia clematitidis* L., *Chelidonium majus* L., *Leonurus quinquelobatus* Gilib.

Екологія

Термофільний, сапротрофний вид. Найчастіше трапляється на піщаних та супіщаних ґрунтах фітоценозів узлісся.

Поширення в Україні

Харківський Лісостеп, Правобережний та Старобільський злаково-лучний Степ, Лівобережний злаковий Степ і Південний берег Криму (рис. 1) [6, 7].

Загальне поширення

Австралія, Азія (Афганістан, Ізраїль, Індія, Іран, Пакистан), Африка (Південна), Європа (Австрія, Болгарія, Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Туреччина, Росія, Словаччина, Угорщина, Франція, Швейцарія, Швеція), Південна Америка (Бразилія), Північна Америка (Гавайї). Гриб занесений до Червоних списків 12 європейських країн (Австрія, Болгарія, Велика Британія, Вірменія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Словаччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція), охороняється рішенням Бернської Конвенції [8].

Знахідка рідкісного виду макроміцета *Myriostoma coliforme* в черговий раз підтвердила цінність природних комплексів заповідника. Розпочаті дослідження мікобіоти о. Хортиця показало багатство і різноманітність цієї асоціації живих організмів, що в умовах ксерофітизації клімату робить цю систематичну групу зручним об'єктом для вивчення динаміки еколого-ценотичної структури заповідника. Ці відомості дадуть можливість спостерігати сучасні флорогенетичні тенденції у цьому рефугіумі, що необхідно для організації науково обґрунтованого моніторингу рослинних формацій, охорони природно-історичних ландшафтів, та біоценозів тощо.

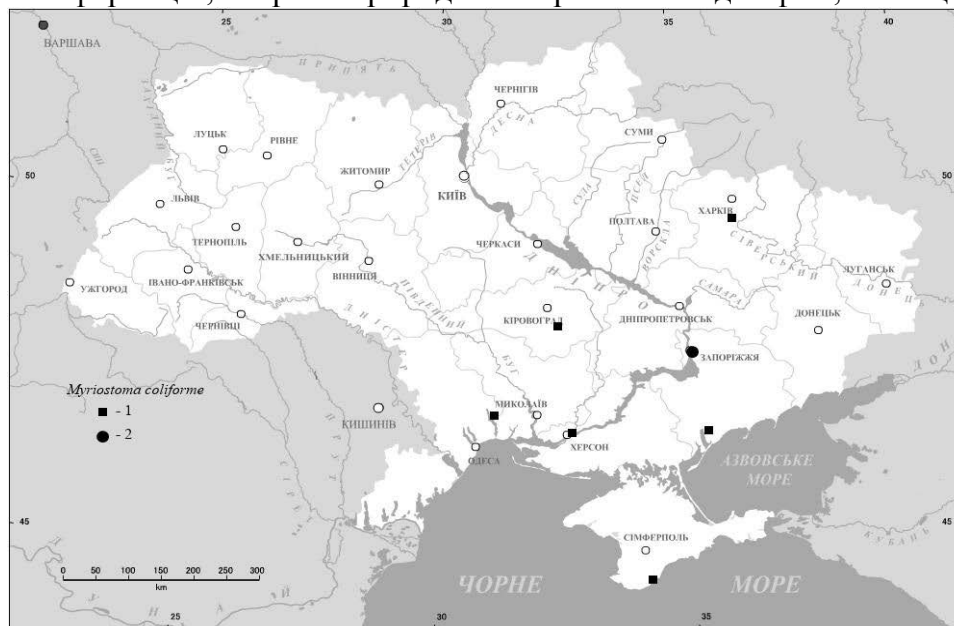

Рис.1. Розповсюдження *Myriostoma coliforme* в Україні:

- - за літературними даними.
- - знахідка авторів

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горленко М.В., Бондарцева М.А., Гарибова Л.В., Сидорова И.И., Сизова Т.П. Грибы СССР / отв. ред. Горленко М.В. – М.: Мысль, 1980. – 303 с.
2. Грибы. Большая энциклопедия: «Ридерз Дайджест», 2005 – 368 с.
3. Жизнь растений, том 2, Грибы. – М.: «Просвещение», 1976. – 479 с.
4. Томас Лессо. Определитель. Грибы. – М.: «АСТ. Астрель», 2003. – 304 с.
5. Сосин П.Е. Определитель гастеромицетов СССР. – Л.: «Наука», 1973. – 164 с.
6. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. – К: Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
7. <http://redbook-ua.org/ru/item/myriostoma-coliformecorda/> – Червона книга України Мириостома шейковидная (дырчатая) *Myriostoma coliforme* (With.: Pers.) Corda.

Шелегеда В.І., Шепеленко Д.Ю.

м. Запоріжжя

**МОНІТОРИНГОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ
САМОВІДНОВЛЕННЯ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ ПОРУШЕНИХ ЛАНДШАФТІВ
О. ХОРТИЦЯ (НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ»)**

Острів Хортиця – найкрупніший острів в долині Дніпра (площа 2320 га), на якому представлені зразки всіх ландшафтних зон Півдня України: степ, балки, луки, скелі. Флора вищих рослин о. Хортиця включає 1092 види, а фауна хребетних тварин – 245 видів. Проте, через історичні умови, що склалися, 75% природних ландшафтів Хортиці порушено або знищено господарською діяльністю людини. Збережені природні ділянки на сьогодні складають 25% і відносяться до рекреаційної зони м. Запоріжжя з інтенсивним режимом використання. У 1965 році з метою збереження унікального історичного і природного середовища о. Хортиця був оголошений державним історико-культурним заповідником, а у 1993 – Національним заповідником «Хортиця». У зв'язку з цим особливого значення для острова Хортиця набувають заходи з виведення територій із господарського використання і відновлення на них природних ландшафтів, реінтродукція і репатріація природних рослинних угруповань тощо [2, 3, 5, 7].

У 1994 році екологічним відділом КЗ «Центр туризму» ЗОР спільно з асоціацією «Екологічна освіта» м. Запоріжжя був розроблений проект «Три щогли», спрямований на відновлення природних ландшафтів Хортиці, зруйнованих господарською діяльністю людини [10]. Для проведення робіт з відновлення природних ландшафтів і рослинності острова відділом природи Національного заповідника «Хортиця» була запропонована північна частина о. Хортиця – рекреаційна зона заповідника (Мал. 1).

Ландшафтна структура північної частини острова складна і різноманітна, що пов'язане з геолого-геоморфологічними властивостями території, а в подальшому – з господарською діяльністю людини: вирубка і штучне насадження лісів, орання степів, випас худоби, створення поселень тощо, які здійснювалися на протязі декількох століть. Головними є два елементи рельєфу: підвищене плато у центральній вододільній частині острова, і круті скелі і схили по краю плато вздовж берегової смуги Дніпра, перерізані балковими комплексами [5, 6, 8, 11].

В одній з балок північної частини острова – балці Велика Молодняга (Мал. 1), в 1927 р. у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу виникло спочатку тимчасове, а потім постійне житлове поселення «Три мачти». Схили балки були засаджені плодовими культурами, прилеглий до балки плакор розораний і засіяний зерновими, а пізніше баштанними культурами. Після війни, у 50-ті роки ХХ ст., ця територія була віддана Хортицькому лісництву і засаджена штучними лісопосадками акації білої і дубу звичайного. У 1988 р. мешканці селища були виселені, залишивши після себе купи будівельного і побутового сміття, порушені і сильно змінені природні ландшафти. У наукових архівах заповідника не збереглася детальна інформація про первинний, природний образ балки В. Молодняга.

У 1994 році (початок реалізації проекту) ділянка вдавала із себе пустир, завалений будівельним сміттям. Першим етапом реалізації проекту був збір і вивіз сміття, рекультивація порушеного ландшафту. За період 1994-1995 роки силами школярів і студентів міста було зібране і вивезене з території досліджуваної ділянки 80 т сміття і 8 т металобрухту. Наступним етапом проекту стало започаткування

моніторингових досліджень з вивчення динаміки самовідновлення рослинних угруповань на рекультивованій ділянці балки.

У відповідності зі схемою класифікації лук, розробленої А.Н. Шенниковим (1938 р.) і Д.Я. Афанасьєвим (1968) для рік степової зони в заплавах характерні справжні й степові злаково-різнотравні луки, розміщення яких визначається екологічними умовами [11]. Загальну схему демуатації порушених ландшафтів і самовідновлення рослинних угруповань на них, яка вважається універсальною для степової зони європейської частини колишнього СРСР, запропонував К.М. Залеський (1918 р.), який дослідив такі стадії:

- польових бур'янів;
- кореневищних рослин;
- кущових злаків (для степів);
- повторної цілини.

При цьому, процес природного відновлення рослинних угруповань по цій схемі протікає протягом 20-50 років.

Виходячи з вищесказаного, метою роботи є вивчення сучасного стану та узагальнення досліджень з вивчення динаміки відновлення рослинного покриву гирла балки Велика Молодняга (Національний заповідник «Хортиця») за період 1995-2014 роки під впливом екологічних та антропогенних факторів. Зібрані дані послужать основою для подальшого вивчення території і моніторингу її стану, що особливо важливе, якщо врахувати, що проект розвитку заповідника передбачає поступове виведення з господарського використання антропогенних ландшафтів о. Хортиця і відновлення на них природних і квазіприродних ценозів.

Роботи проводилися в рамках польових екологічних таборів учнівської молоді Запоріжжя «Заповідна Хортиця» влітку 1994, 1995, 2003 і 2014 років. Досліджувана територія в цілому займає біля 3 га і складається з трьох ландшафтно-територіальних одиниць: гирло балки Велика Молодняга (1,5 га), пляжно-берегова зона з водною акваторією річки Дніпро, що примикає до неї (0,2 га), степові схили і байрачний ліс, що примикають до гирла балки (1,5 га). Досліджування охоплювали переважно гирлову частину балки площею 1,5 га (Мал. 2).

Під час досліджень були використані методи: історико-порівняльний, картографічний, статистичний, метод аналізу і синтезу, польових досліджень. В гирловій частині балки В. Молодняги були закладені і описані контури наявних рослинних угруповань. Рухаючись по периметру ділянок, ми вказували видову назву рослини, її проективне покриття, рясноту, фенофазу та загальне проективне покриття угруповання. Для визначення видової належності рослин використовувався «Визначник вищих рослин України». – К.: Наукова думка, 1987.

За нашими даними і даними НЗ «Хортиця» (1995) у гирловій частині б. В. Молодняга ґрунти лучно-чорноземні примітивні піщані (механічний склад: пісок, переплетений коренями трав'янистих рослин) на неслоїстому (немає прошарків мулу) піщаному алювії. Ґрунти мають сірий, де-не-де чорний колір, із невисоким вмістом азоту і гумусу. У 1994-1995 роках під час робіт з вивозу сміття і рекультивації території гирлова частина балки була спланована і вирівняна із загальним нахилом із заходу на схід 3⁰. Головним джерелом зволоження ґрунту в гирлі балки є атмосферні опади. Ґрунтові води глибоко (5-7 м) і недосяжні для кореневої системи трав'янистої рослинності. На невеличкій ділянці, що примикає до степових схилів, спостерігається після дощів поверхневий стік із схилів, що збільшує зволоження ґрунту на даній ділянці. У цілому зволоження недостатнє. Крім того, відкрита місцевість піддається інтенсивному впливу сонячної радіації, 236 днів на протязі року дують північно-східні вітри, які влітку викликають його висихання, а взимку – промерзання.

У 1995 р. (перший рік самовідновлення рослинності) у гирловій частині б. В. Молодняга (надалі дослідна ділянка ДД) було виявлено 6 рослинних угруповань (Мал. 3). З них – у 3-х угрупованнях домінуючими і едифікаторами є бур'янисті види (фітоценоз № 1 – чорнощир нетреболистий, № 2 – амброзія полинолісна, № 3 – гірчак пташиний); у 2-х фітоценозах – кореневищні злаки (фітоценоз № 4 – метлюг звичайний, № 5 – моновидові зарості пирію повзучого), в одному фітоценозі – типовий узлісно-заплавний вид – хвилівник звичайний (фітоценоз № 6). Усього на ДД було виявлено 57 видів вищих рослин. Таким чином, процес відновлення природної рослинності на рекультивованій ДД у 1995 р. підпорядковується існуючим закономірностям і відповідає 1 стадії демутації залежів – стадії бур'янів.

У 1996 р. на ДД було описано 5 рослинних співтовариств, домінуючими і едифікаторами кожного з яких виявилися кореневищні і пухкодернинні злаки (Мал. 5). Усього було виявлено 56 видів вищих рослин. Динаміка зміни рослинних угруповань виглядає наступним чином. На місці невеличкого пирійного фітоценозу у 1995 році (5% від загальної площі ДД), а також пирійних асоціацій в угрупованнях чорнощира нетреболистого і метлюга звичайного на другий рік сформувався потужний пирійний фітоценоз (55% від загальної площі ДД). На місці різнотравно-куничниково-метлюгової асоціації 1995 року в 1996 році був відзначений моновидовий фітоценоз куничника наземного (5%). Багатолітник тонконіг вузьколистий витиснув бур'ян чорнощир нетреболистий і зайняв 25% від загальної площі. Трошки розширив свій ареал хвилівник (до 5% у 1996 р.). Таким чином, уже на другий рік на порушеній ділянці гирлової частини балки Велика Молодняга (ДД) позначилися процеси, характерні для 2 (другої) стадії демутації залежі – стадії кореневищних рослин [10].

За 7 наступних років, із 1996 по 2003 роки, рослинність ділянки значно змінила свій вигляд (мал. 5).

Фактично всю ДД займає угруповання куничника наземного (у 1996 р. воно складало усього 5% від загальної площі). У складі даного угруповання ми виділили 5 фітоценозів: № 1 – монодомінантний фітоценоз куничника наземного (50%), № 2 – тонконого-куничниковий (30%), № 3 – деревійно-куничниковий (біля 5%), № 4 – хвилівниково-куничниковий (15%). При цьому динаміка зміни рослинного покриву йде по наступній схемі.

Куничник наземний – багатолітник із товстими подовженими кореневищами, як агресивний вид із широкою екологічною амплітудою, що любить легкі ґрунти, витискує ячмінь мишачий (однорічник) і тонконіг вузьколистий, утворюючи монодомінантний фітоценоз куничника наземного в східній і центральній частині ДД. Це територія з найбільш бідними ґрунтами (примикає до берегової смуги Дніпра) і схильна максимальному рекреаційному навантаженню (витоптування, пали). У свою чергу, тонконіг вузьколистий, як пухкодернинний злак із повзучими кореневищами, витискує кореневищний злак пирій повзучий, зміщуючись із східної, більш оліготрофної і ксерофітної частини ДД, на західну, більш мезотрофну і мезофітну, яка примикає до степових схилів. Значно збільшує вплив на формування рослинності ДД хвилівник звичайний, площа фітоценозу якого за цей період зросла майже в 3 рази. Невеличку узлісну ділянку, що примикає до смуги дерев, займає фітоценоз 5 м'яточника бур'янового з пирієм повзучим (5%) [11].

За наступні 10 років, з 2003 по 2014, куничник наземний продовжує залишатися едифікатором дослідної ділянки, формуючи, фактично, монодомінантні рослинні угруповання у її східній, північній і південній частинах, поступово витісняючи лучне та степове різнотрав'я (малюнок 7).

У складі формації куничника наземного ми виділили 3 фітоценози:

№1 – монодомінантний фітоценоз куничника наземного (30%);

№2 – хвилівниково-тонконого-куничниковий (30%),

№3 – бур'янисто-куничниковий з полином звичайним (біля 20%) – див. Таблицю 1.

Таблиця 1. Динаміка самовідновлення рослинних угруповань у гирловій частині балки В. Молодняга, 1995, 1996, 2003, 2014 роки

Назва рослинних угруповань (за назвою едификаторів і домініантів)	1995 (% від загальної S)	1996 (% від загальної S)	2003 (% від загальної S)	2014 (% від загальної S)
1. Чернощир нетреболисний	30	-	-	-
2. Амброзія полинолісна	20	-	-	-
3. Гірчак пташиний	5	-	-	-
4. Метлюг звичайний	35	-	-	-
5. Пірій повзучий	5	55	-	10
6. Кунічник наземний	-	5	50	50
7. Хвилівник звичайний	5	5	15 (у складі угруповання кунічника наземного)	5 + 30 (у складі угруповання кунічника + хвилівник + тонконіг)
8. Тонконіг вузьколистий	-	25	30 (у складі угруповання кунічника наземного)	35 (у складі угруповання кунічника + хвилівник + тонконіг)
9. Ячмінь мишачий	-	10	-	-
10. М'яточник бур'яновий	-	-	5	-
11. Костриця борозниста	-	-	-	5
Усього співтовариств:	6	5	5	4

Але у центральній частині ДД поряд з кунічником головним конкурентом за територію продовжує залишатися хвилівник звичайний – заплавний лучно-лісовий вид. Від центру ділянки, де він к 2014 року утворює щільні моновидові зарості (біля 5% від загальної площі), хвилівник поступово збільшує свою експансію у південно-східному і північно-західному напрямках, вклинюючись у фітоценози кунічника. Якщо у 2003 році площа угруповань за участю хвилівника складала приблизно 15% від загальної площі ділянки, то у 2014 році вона збільшилася до 35%. Наявність відокремлених ценопопуляцій хвилівника на дослідній ділянці (у її південній частині) свідчить про можливе продовження впливу цього виду на загальний процес самовідновлення рослинності у гирлі б. В. Молодняга.

Тонконіг вузьколистий, пухнастодернинний злак із повзучими кореневищами, який у 2003 році у складі тонконогово-куничникової асоціації домінував у західній, більш мезотрофній і мезофітній частині ДД, у 2014 році трохи розширив ареал свого впливу на процеси формування рослинності. Поряд з хвилівником звичайним тонконог зайняв домінуючі позиції у центральній і південно-західній частині ділянки, увійшовши до складу флористичного ядра формації кунічника наземного, утворюючи хвилівниково-тонконогово-куничникову асоціацію (на схемі позначена буквами В М К).

Південна частина ділянки за останні 10 років найбільше піддавалася рекреаційному навантаженню: витоптування, костриця, уїкенди, пали тощо. Все це призвело до зміни домінанта – замість кунічника наземного в цьому місці закріпився пірій повзучий, який з деревієм паннонським створив трав'янисто-бур'янову асоціацію, до флористичного ядра якої входять бур'яни щирця звичайна, амброзія полинолісна, спориш піщаний, м'яточник бур'яновий тощо. Це рослинне угруповання займає приблизно 5-10% відсотків від загальної площі території.

У західній, більш мезотрофній і мезофітній частині ділянки, яка межує безпосередньо зі степовими схилами, з'явилася вузька, але суцільна і щільна смуга плотодернинного злаку костриці борознистої (типчаку) – на схемі позначена буквами «Т Т». Незначна за площею, але також щільна ділянка цього злаку закріпилася,

фактично, в центрі ДД, формуючи разом із заплавно-лучним видом хвилівником звичайним окрему асоціацію-фітоценоз. Таким чином, через 20 років самовідновлення рослинного покриву на порушеній ділянці почалися, хоча й дуже повільно, процеси формування лучно-степової «цілини», що відповідає четвертій, останній стадії демутації рослинного покриву. Процеси закріплення дернинних злаків (типчаку), на нашу думку, можуть бути пов'язані, в тому числі, зі збільшенням загального проективного покриття трав'яного покриву території за останні 10 років (до 80%), накопиченням трав'яної підстилки (товщиною до 4 см), що, в свою чергу, призвело до збільшення вологості і мезотрофності цієї частини ділянки в цілому.

Таким чином, за майже 20 років, з 1995 по 2014, процес самовідновлення рослинності на порушеній ділянці б. Велика Молодняга пройшов, на нашу думку, наступні стадії:

I стадія – польових бур'янів (1994-1995 рр.);

II стадія – кореневищних рослин (1996-2003 рр.);

III стадія – проміжна стадія між кореневищними рослинами і кущовими злаками з елементами вторинної цілини (2003-2014 рр.).

Проте, в процес відновлення рослинності дослідної ділянки значні «похибки і коливання» може внести антропогенна, перш за все рекреаційна діяльність людини. Так, восени 2014 року, вже після закінчення опису рекультивованої ділянки, її значна частина була спалена відпочивальниками «під корінь», повністю оголивши ґрунти. Зрозуміло, що такі процеси знов і знов можуть «відкидати» рослинний покрив назад, до експансії (стадії) бур'янів, закріплюючи у якості кінцевої стадії розвитку рослинності – стадію кореневищних рослин (а саме, безроздільне домінування куничника наземного). Вірогідно, наявність на значній території дослідної ділянки угруповання куничника наземного з бур'янистим видом полином звичайним є результатом подібних пірогенних процесів на протязі останніх 10 років.

Для подальшого прогнозування розвитку рослинних угруповань гирлової частини б. В. Молодняга важливим є аналіз флори ДД. За результатами наших досліджень флора гирлової частини б. Велика Молодняга за період 1995-2014 нараховує 94 видів судинних рослин із 75 родів і 27 родин. Адвентивні і здичавілі види розглядаються поряд з автохтонними видами, оскільки занос і експансія чужорідних елементів є одними з істотних процесів антропогенної трансформації флори дослідної ділянки. По роках досліджень флористичне багатство гирлової частини балки складає:

у 1995 р. – 57 видів, 51 рід, 18 родин;

у 1996 р. – 56 видів, 52 роди, 18 родин;

у 2003 році – 44 види, 43 роди, 19 родин;

у 2014 році – 48 видів, 44 роди, 23 родин.

Таким чином, загальна кількість видів і родів на досліджуваній території у період 1995-2003 мала тенденцію до зниження, зменшившись на 19,3%. У наступні 10 років, 2003-2014 рр., кількість видів і родів більш-менш стабілізувалася, зате кількість родин помітно збільшилась – на 18% (Графік № 1).

Поряд із флористичним багатством, рівень якого визначається числом видів, родів і родин, найважливішим якісним показником флори вважається її систематична структура. У досліджуваній флорі б. В. Молодняга середнє видове багатство на один рід складає 1,1, а на одну родину – 2,65 видів. По роках, протягом яких відбувався процес самовідновлення рослинного покриву, ці показники середньої видової розмаїтості розподіляються в такий спосіб (Таблиця 2).

Таблиця 2. Систематична структура флори гирлової частини б. Велика Молодняга за період 1995-2014 рр.

Середнє видове багатство на один рід	Середнє видове багатство на одну родину
--------------------------------------	---

1995 - 1:1,2; 1996 - 1:1,2; 2003 - 1:1; 2014 - 1:1.	1995 - 1:3,2; 1996 - 1:3; 2003 - 1:2,3; 2014 - 1:2,1.
--	--

Отримані дані свідчать про незначну флористичну розмаїтість гирлової частини балки (середнє видове багатство на одну родину у флорі Південного сходу України складає 14,6 видів, а на один рід – 1 : 4, Р.І. Бурда, 1991). При цьому просліджується тенденція до загального зменшення середнього видового багатства на одну родину.

В основу біоморфологічного аналізу досліджуваної флори взята тривалість життєвого циклу трав'янистих рослин: багаторічники, дворічники й однорічники (див. Таблицю 3).

Таблиця 3. Біоморфологічний спектр флори гирлової частини б. В. Молодняга за період 1995-2014 рр.

	1995	1996	2003	2014
Багаторічники	47%	52%	68%	49%
Дворічники	25%	21%	18%	12%
Однорічники	26%	27%	14%	39%

Характерною рисою досліджуваної флори є тенденція до поступового переважання багаторічних трав'янистих рослин і зменшення впливу дворічників і однорічників на I-II стадіях відновлення рослинності (1995-2003). Але у наступні 10 років (перехідний етап між II і III стадіями відновлення) тенденція різко і несподівано змінюється – зменшується доля багаторічників майже до початкового стану, а відсоток однорічників збільшується більше ніж у 2 рази порівняно з II стадією (2003 рік) і досягає майже 40% (Графік № 2).

Подібний біоморфологічний спектр властивий іншим лучно-степовим ділянкам із порушеним рослинним покривом у період самовідновлення (К.М. Залеський, 1918), але ще не має тенденції розвитку в бік наближення до природних ценозів.

Комплексним результатом розвитку флори і рослинності на досліджуваній території є рослинний покрив. Тому еколого-ценотичний аналіз флори – важлива складова частина її загальної характеристики. Узавши за основу систему розподілу флори України на флороценотичні групи (Заверуха, 1985; визначник..., 1987), а також флороценотичний аналіз флори острова Хортиця (Природа острова Хортиця, 1993), ми вважали за можливе адаптувати її до нашого випадку. При цьому еврибіонтні види ми відносили до декількох флороценотичних груп (Табл. 4).

Таблиця 4 Еколого-ценотична структура флори гирлової частини б. Велика Молодняга за період 1995-2014 років

Флороценотична група	Індекс	1995 (% у флорі)	1996 (% у флорі)	2003 (% у флорі)	2014 (% у флорі)
Степова	С	23 (40%)	22 (39%)	23 (52%)	24 (50%)
Лучна	Лу	18 (31%)	20 (36%)	19 (43%)	16 (33%)
Гранітнопетрофітна	Пг	8 (14%)	7 (12%)	8 (18%)	8 (17%)
Лісова	Л	19 (33%)	18 (32%)	16 (36%)	11 (23%)
Рудерально-сегетальна	Ас	31 (54%)	28 (50%)	18 (41%)	28 (58%)
Усього		57	56	44	48

Найбільше багаті видами степова і лучна групи, менше представлені лісова (бореонеморальна) і гранітнопетрофітна групи. Внаслідок високого ступеня порушеності ґрунтового покриву і ландшафту, а також великого рекреаційного навантаження на дану ділянку досить значною є рудерально-сегетальна флороценотична група.

Аналіз динаміки флороценотичних груп у процесі самовідновлення порушеного ландшафту і рослинного покриву за період 1995-2003 роки показав збільшення впливу на рослинний покрив гирлової частини степової (від 40% у 1995 р. до 52% у 2003 р.),

лучної (від 31% до 43%) і лісової (від 33 до 36%) флороценотичних груп. У той же час помітно зменшення впливу рудерально-сегетальної флороценотичної групи: від 54% у 1995 р. до 41% у 2003 р.

За період 2003-2014 роки у динаміці флори ДД сталися зміни загальної тенденції. Рудеральні види флори ДД, які у 1995-2003 мали чітку тенденцію до зменшення видового різноманіття (з 54% до 41% від загальної кількості видів), у період 2003-2014 років не тільки відновили своє різноманіття, а й збільшили його до 58% від загальної кількості видів (діаграма 1).

Флороценотип степової рослинності, або степофітон, – найбільш потужний і визначає основу досліджуваної флори (за період 1995-2014 роки його частка збільшилася від 40% до 50%). Загальна кількість степових видів, що оселилися на ділянці відновлення, складає 24 (2014 р.). Центральна роль даного флороценотипа пов'язана з зональним положенням гирла балки, а також наявністю природних степових схилів, що примикають до гирлової частини, і з яких відбувається експансія насінних зачатків природної рослинності. Але до степових зональних (різнотравно-типчакково-ковилових) видів відноситься усього 1 вид злаків – костриця борозниста, що свідчить про невідповідність умов зростання гирлової частини еколого-ценотичним особливостям степових ценотипівних видів. Всі інші види цього флороценотипу можна об'єднати в один евристепофітний ценоелемент – види, загальні з іншими флороценотипами (із широкою екологічною амплітудою), або випадкові, бур'янисті, адвентивні. При цьому відзначається безсумнівна перевага лучно-степової флори.

Флороценотип лучної рослинності поданий також широкоареальними видами. Оригінальні регіональні риси надає наявність видів-ендемів волошки дніпровської і жовтозілля дніпровського. Флороценотип лісової рослинності поданий, в основному, узлісними видами, що не заходять далеко під полог лісу і не зростають на степових цілинках. Флороценотип синантропної рослинності позбавлений ендемів і поданий широкоареальними видами, серед яких відзначені карантинні бур'яни – чорноцир нетреболісний й амброзія полинолісна.

Завершуючи еколого-ценотичний аналіз флори гирлової частини балки Велика Молодняга відзначимо динамічність і нестійкість флороценотичних груп, що свідчить про те, що вони перебувають у стадії розвитку, і пропорції між ними остаточно ще не визначилися. Спрямованість розвитку флори дозволяє припустити можливість формування тут остепнених лук із мезоксерофітною і ксерофітною рослинністю з елементами псамофітних степів.

Висновки

1. На місці знищеного природного фітоценозу в гирловій частині б. В. Молодняга протягом 1995 р. (перший рік самовідновлення) утворилося 6 (шість) фітоценозів, головними едификаторами і домінантами яких є бур'янисті види, що відповідає літературним даним про першу стадію демутації залежів.

2. Протягом другого року самовідновлення (1996) на ДД сформувалося 5 фітоценозів, утворених кореневищними і рихлокущовими злаками. Високий відсоток однорічників і бур'янистих видів поряд із домінуванням кореневищних видів-едификаторів свідчить про початок перехідного етапу рослинності з першої стадії демутації залежі до другого – кореневищних рослин.

3. У 2003 році через 8 років з початку процесу самовідновлення рослинного покриву, у гирловій частині балки сформувалося, фактично, одне значне угруповання куничника наземного, едификаторами і домінантами яких, поряд із куничником, є види суходільних і заплавних лук – тонконіг вузьколисний, хвилівник звичайний, деревій паннонський. Даний етап відповідає другій стадії демутації залежів – стадії кореневищних рослин.

4. У 2014 році, через 20 років з початку процесу самовідновлення рослинного покриву, куничник наземний продовжує домінувати на всій дослідній ділянці, створюючи 3 фітоценози, домінантами яких, поряд із куничником, продовжують залишатися тонконіг вузьколистий і хвилівник звичайний, які поступово збільшують свою експансію. Але поряд з куничником у західній, більш мезотрофній і мезофітній частині ділянки з'явилася вузька, але суцільна і щільна смуга плотнoderнинного злаку – костриці борознистої (типчаку). Таким чином, через 20 років самовідновлення рослинного покриву на порушеній ділянці почалися, хоча й дуже повільно, процеси формування лучно-степової «цілини», що відповідає проміжній (III) стадії демуації рослинного покриву – стадії між кореневищними рослинами і кушовими злаками з елементами вторинної цілини.

5. Динаміка рослинних угруповань гирлової частини балки В. Молодняга відповідає закономірностям самовідновлення фітоценозів на територіях із порушеним ґрунтовим покривом.

6. Загальна кількість видів і родів на досліджуваній території у період 1995-2003 мала тенденцію до зниження, зменшившись на 19,3%. У наступні 10 років, 2003-2014 рр., кількість видів і родів більш-менш стабілізувалася, зате кількість родин збільшилась на 18%.

7. У досліджуваній флорі б. В. Молодняга середнє видове багатство на одну родину досягає 2,8 виду, а на один рід – 1,2. Співвідношення родин, родів і видів свідчить про незначну флористичну розмаїтість гирлової частини балки. При цьому просліджується тенденція до зниження середнього видового багатства на одну родину.

8. Характерною рисою досліджуваної флори є головна роль у складанні видового багатства 5 родин – Астрові, Злаки, Бобові, Хрестоцвітні, Губоцвітні, які охоплюють 65% родового складу і містять біля 66% усіх видів флори досліджуваної ділянки. Кількісно ж переважають родини, що нараховують невелике число видів.

9. Характерною рисою досліджуваної флори є тенденція до поступового переважання багаторічних трав'янистих рослин і зменшення впливу дворічників і однорічників на I-II стадіях відновлення рослинності (1995-2003). Але у наступні 10 років (перехідний етап між II і III стадіями відновлення) тенденція різко змінюється – зменшується доля багаторічників майже до початкового стану, а відсоток однорічників збільшується більше ніж у 2 рази порівняно з II стадією (2003 рік) і досягає майже 40%.

10. Аналіз динаміки флороценотичних груп у процесі самовідновлення порушеного ландшафту і рослинного покриву за період 1995-2003 роки показав тенденцію до збільшення впливу на рослинний покрив гирлової частини степової (з 40% у 1995 р. до 53% у 2003 р.), лучної (від 31% до 43%) і лісової (від 33 до 36%) флороценотичних груп. У той же час помітно зменшення впливу рудерально-сегетальної флороценотичної групи від 54% у 1995 р. до 41% у 2003 р. Але за період 2003-2014 роки у динаміці флороценотипів ДД сталися несподівані зміни загальної тенденції. Рудеральні види флори ДД, які у 1995-2003 мали чітку тенденцію до зменшення видового різноманіття, у період 2003-2014 років не тільки відновили своє різноманіття, а й збільшили його до 58% від загальної кількості видів.

11. Значна роль степового, лучного і лісового флороценотипів пов'язана з зональним положенням гирла балки, а також наявністю природних степових схилів і байрачного лісу, що примикають до гирлової частини, з яких відбувається експансія насінних зачатків природної рослинності. Різке зростання рудерального флороценотипу у період 2003-2014 роки, можливо, пов'язане з негативним рекреаційним навантаженням, перш за все, випалюванням значних ділянок рослинності дослідної ділянки.

12. Невисокий відсоток ценотипично вірних і значна кількість широкоареальних видів у флорі гирлової частини балки В. Молодняга свідчать про динамічність і нестійкість флороценотичних груп, про те, що вони перебувають у стадії розвитку, і пропорції між ними остаточно ще не визначилися.

Таким чином можна припустити, що на досліджуваній ділянці у подальшому буде формуватися інтразональний тип рослинності – суходільна злаково-різнотравна лука з мезофітною і ксеромезофітною рослинністю з елементами псамофітного (піщаного) степу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєв Д.Я. Рослинність УРСР. – К.: Наукова думка, 1968.
2. Ванат П.М. Состояние и направления решения экологических проблем Запорожского индустриального региона.
3. Иноземцев А.А., Щербаков Ю.А. Использование и охрана ландшафтов. – М.: Росагропромиздат, 1988. – 314 с.
4. Кондратюк Е.Н., Чуприна Т.Т. Ковыльные степи Донбасса. – К.: Донецкий ботсад АН Украины, 1992.
5. Концепція розвитку національного заповідника «Хортиця» // Субота плюс. – 25.04.2002 р. – С. 10-11.
6. Природа острова Хортиця / під ред. В.І. Петроченко. – Запоріжжя: НЗ «Хортиця», 1993. – 150 с.
7. Руденко Л., Шевченко Л., Ющенко О. Географічні підходи до визначення оптимальної мережі заповідних територій в Україні // Ойкумена 1-2. – К.: Національна академія наук України, 1995. – С. 57-62.
8. Стогний Н.П. Запорожская область. – Запорожье: КГИ, 1963.
9. Тарасов В.В. Флора Дніпропетровської та Запорізької областей: судинні рослини. Біолого-екологічна характеристика видів. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2005. – 275 с.
10. Шелегеда В.І., Биндюг С. Изучение динамики восстановления растительного покрова нарушенных ландшафтов о. Хортица // Вестник АсЭКО. – 1995. – № 2/3. – С. 17-23
11. Шелегеда В.І., Грибова Л. Изучение процессов восстановления растительного покрова нарушенных ландшафтов о. Хортица. Рукопись. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2003. – 20 с.
12. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Михалевич О.А., Ємельянов І.Г. Деякі теоретичні проблеми охорони природи / Матеріали конференції, присвяченої 75-річчю Канівського природного заповідника. – Канів: Фітоцентр Українського фітосоціологічного центру, 1998. – С. 24-26.

Шелегеда В.І.

м. Запоріжжя

ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО – НОВИЙ НАПРЯМОК КРАЄЗНАВСТВА В СИСТЕМІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ – ІСТОРИЧНИЙ РАКУРС РОЗВИТКУ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

Зародження нового напрямку краєзнавства – «екологічного» – в системі позашкільної освіти Запорізької області відбулося на початку 80-х років ХХ століття і тісно пов'язано з історією Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді.

15 квітня 1983 р. на Запорізькій обласній станції юних туристів (стара назва центру) відкриваються два перші в області еколого-краєзнавчі гуртки під керівництвом випускника біофаку Дніпропетровського держуніверситету Анатолія Льовіна. В той час екологія, як нова біологічна наука «Про взаємодію живих організмів та їх угруповань між собою і з навколишнім середовищем», тільки розпочала свій розвиток на теренах СРСР, а популярність серед населення здобула у зв'язку з громадським рухом за охорону природи [9].

Форми і методи туристсько-краєзнавчої роботи гурток використовував традиційні: походи, лекції і екскурсії в природі, польові практикуми і експедиції. Але їх тематичне наповнення було новим – екологічним. Провідною проблемою пошуково-дослідної роботи гуртка стало «Вивчення впливу відпочиваючих на заплавні ліси о. Хортиця і узбережжя р. Дніпро». Ось деякі еколого-краєзнавчі теми, які розроблялися гуртківцями у середині 80-х років: «Вплив рекреації на норну діяльність лисиць», «Вплив стежкової мережі на рослинний покрив плавневих лісів», «Щільність дупло-гніздових птахів в місцях рекреації», «Відстань полохання водно-болотних птахів рекреантами» та інші [9].

У 1988 році до А. Льовіна приєдналися Олександр Жаков (випускник ЗДІА) і Віталій Шелегеда (ХДУ), в центрі сформувалася команда одностудентів з трьох педагогів і шести еколого-краєзнавчих гуртків. Районом проведення досліджень визначається о. Хортиця, провідна тема досліджень трохи змінюється: «Вивчення різноманіття тваринного і рослинного світу Хортиці, вплив рекреації на стан природних комплексів острова». Свої наукові нароби учні еколого-краєзнавчих гуртків представляють на Міжнародних і Всесоюзних форумах і конференціях, де постійно стають переможцями. Ось деякі з тем дослідницько-пошукових робіт 1988-1993 років: «Очищення внутрішніх проток плавнів о. Хортиця від топляка, соціологічні опитування рибалок-підлідників та облік виловленої ними риби» (Виставка ВДНХ СРСР, м. Москва, бронзова медаль), «Стан штучних лісів північної частини о. Хортиця» (Всесоюзна науково-практична конференція учнів «Юність, наука, культура» (м. Обнінськ, Росія), «Структура і сучасний стан фітоценозів Чилима дніпровського в плавнях о. Хортиця» (міжнародний конкурс наукових робіт учнівської молоді «Вода на Землі» (м. Москва, Росія), «Вплив промислових стоків на безхребетну гідробіоту русла Дніпра в районі м. Запоріжжя» (Всесоюзний форум юних екологів, м. Москва), «Динаміка рослинних угруповань порушених ландшафтів о. Хортиця» (Всесоюзна туристсько-краєзнавча експедиція «Моя Батьківщина – СРСР») та інші.

У цей же період еколого-краєзнавчими гуртками започатковується програма «Екологічний практикум» – навчальна практика гуртківців в польових біостаціонарах Харківського і Дніпропетровського університетів, виступи на студентських конференціях з доповідями. Серед них: «Рудеральна рослинність заплавної частини острова і динаміка її чисельності залежно від ступеня рекреаційного навантаження», «Динаміка заростання вогнищ в різних біогеоценозах Хортиці», «Вплив засміченості

на різноманіття флори рослинних угруповань о. Хортиця», «Пірогенні сукцесії степових ділянок о. Хортиця», «Добова активність і конкурентні відносини між окремими видами водно-болотної авіфауни плавнів о. Хортиця» і так далі [15].

У 1991 р. на базі гуртківців і випускників еколого-краєзнавчих гуртків Центру створюється Запорізький дитячо-юнацький екологічний клуб – одна з перших громадських екологічних організацій Запорізької області. Члени клубу беруть участь у міжнародній молдавсько-українсько-румунській екологічній експедиції «Дністер» з підготовки рекомендацій по створенню біосферного заповідника «Дністровські плавні», розробляють проект «Лукомор'є» по створенню Національного природного парку на острові Хортиця, який на першій радянсько-американській конференції громадських екологічних організацій в Москві визнається одним з найперспективніших.

1992-1993 роки проходять під девізом Аппалачського Гірського клубу (США), з яким підписана домовленість про обмін делегаціями. Учні і педагоги еколого-краєзнавчих гуртків Центру, члени Запорізького дитячо-юнацького екоклубу, здійснюють візит в США, де знайомляться з досвідом неформальної екологічної освіти і громадського природоохоронного руху цієї країни. В цей же 1993 рік екоклуб за підтримки Центру проводить на о. Хортиця Міжнародну польову конференцію-зліт з питань екологічної освіти і виховання молоді, на яку приїжджають педагоги і юні екологи з Прибалтики, Росії, центральних, західних і східних районів України. За підсумками роботи конференції її учасники виходять з ініціативою до органів місцевої влади про необхідність створення на базі Центру профільного відділу «Екологічне краєзнавство і туризм».

Наприкінці 1993 року на базі центру відкривається профільний відділ «Екологічне краєзнавство і туризм» (зав. відділом В.І. Шелегеда, співробітники О.В. Жаков, О.Р. Шелегеда), діяльність якого спрямована на об'єднання учнів і педагогів-екологів області навколо проблем вивчення і збереження природної спадщини рідного краю. У 1994 році відділом ініціюється створення громадського об'єднання «Асоціація «Екологічна освіта», в основу діяльності якої пропонується нова педагогічна технологія – «екологічний проект», а головним принципом пошукової роботи: концентрування зусиль педагогічної і учнівської громадськості навколо вирішення актуальних національних і місцевих проблем збереження біологічного і ландшафтного різноманіття. Засновниками асоціації стали учні, педагоги і випускники центру і навчальних закладів області: В.І. Шелегеда, О.В. Жаков, А.С. Льовін, О.Р. Шелегеда, Н.Г. Гуріна, С.А. Корзун, Л.В. Гаврюшина, Н.А. Колиганова, С.М. Донченко, С.П. Рожковський, Л.Ф. Хілько, Н.А. Лебедева, О.М. Святенко, С.В. Самарська, В.С. Чорноморець, Т.М. Васильєва, Р.Б. Мішкіна та інші.

Перший комплексний еколого-краєзнавчий проект «Три щогли» (1994-1996 рр.) – відновлення порушених природних ландшафтів о. Хортиця, став початком системної роботи по узгодженню теорії і практики охорони природи, реалізації комплексних екологічних проектів з дітьми. Проект мав значний резонанс в Запорізькому регіоні, сприяв підвищенню інтересу державних і громадських організацій до проблем вивчення і збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, екологічної освіти і виховання підростаючого покоління. Активну участь в реалізації проекту, у сприянні подальшому розвитку екологічного краєзнавства нашого регіону взяли наукові співробітники заповідника «Хортиця» О.М. Святенко, Ю.Г. Фурманова, І.О. Петрова, В.Г. Лазько, В.І. Петроченко; інспектор Держуправління з питань екології у Запорізькій області В.М. Карасьов; співробітники управління з питань екології Запорізької міськради О.М. Ткалич, І.Л. Бройде, Н.В. Дубіль, начальник Департаменту освіти і науки Б.Г. Тетерятник, начальник Управління екології і природних ресурсів в

Запорізькій області А.В. Добровольський та інші [2, 3]. В рамках проекту асоціація «Екологічна освіта» та відділ «Екологічне краєзнавство» започатковують журнал «Vita – Життя», який на наступні 13 років, до 2007 року, стає головним інформаційним вісником для учнівської і педагогічної громадськості Запорожжя з питань екологічного краєзнавства.

У 1994-1996 рр. в Україні публікується нове видання «Червоної книги України», на сторінках якої інформація про стан рідкісних видів рослин і тварин у Запорізькій області майже відсутня. Це спонукає відділ «Екологічне краєзнавство і туризм» до розробки обласної довготривалої пошукової еколого-краєзнавчої програми «Червона книга Запоріжжя» [4]. Проміжним етапом програми стає проект «Первоцвіти Запоріжжя» (1998-2001 рр.), до реалізації якого залучилися більше 40 учнівських екооб'єднань з різних куточків області: під керівництвом педагогів О.П. Сайгак, Н.Г. Гуріна, С.А. Корзун, В.І. Петроченко (м. Запоріжжя), А.С. Беляєв, С.О. Решетов (Василівський р-н), О.П. Бадіон, В.В. Стародубцева, В. Хлепиться, Л. Сапальова, О.А. Корякова, С. Самойленко (Чернігівський), Н.П. Василега (Запорізький), С.В. Волчанова, С.О. Івко (м. Токмак), В.Л. Застрожников, В.В. Боярчук (Гуляйпільський), Г.П. Мусіхіна (Веселівський), В.В. Зеленська (Розівський), Н.М. Зинухова (К-Дніпровський), Є.П. Іващенко (Мелітопольський), Л.М. Тимченко (м. Бердянськ), Г.Г. Єрмолова, Н.М. Дородня (Вільнянський) та інші. Підсумком роботи стає науково-популярне видання «Експедиція Первоцвіти Запоріжжя» (автори В.І. Шелегеда, О.Р. Шелегеда, 2001), в якому зібрана і систематизована унікальна наукова і природоохоронна інформація про поширення і сучасний стан 10 видів рідкісних ранньоквітучих рослин Запорізького краю, занесених до Червоної книги України [7].

У 2000 році Державне управління екології і природних ресурсів у Запорізькій області затвердило список рідкісних і зникаючих рослин Запорізької області, який нараховував 139 видів і сприяв розширенню завдань експедиції. У наступні роки (2002-2006) до пошукової програми «Червона книга Запоріжжя. Рослинний світ» приєдналися нові краєзнавці-дослідники і нові учнівські еколого-краєзнавчі об'єднання області: керівники А.В. Доценко, І.Г. Смотрицька, А.О. Черьомухіна, Т.С. Галуза (м. Запоріжжя), Є.В. Безкаравайна (К-Дніпровський р-н), С.М. Непайда (Гуляйпільський), А.В. Качан, Г.В. Кравець (Новомиколаївський), М.А. Черних (м. Мелітополь), П.М. Похилько, С.О. Солоха, А.В. Солоха (Чернігівський), Л.А. Стаднікова, О.В. Шевченко (Василівський), Н.Д. Івченко (Михайлівський), В.М. Черемісін (м. Бердянськ) та інші. У 2008 році за підсумками пошукової роботи був підготовлений кольоровий атлас-довідник «Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області» (автори В.І. Шелегеда, О.Р. Шелегеда), до якого була включена наукова інформація про поширення і сучасний стан 79 рідкісних видів судинних рослин, знайдених і досліджених на території Запорізької області [12].

У 1995 році в Софії Конференцією міністрів охорони навколишнього середовища 55 європейських країн була схвалена Всеєвропейська стратегія збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, яка передбачала в період 1996-1999 рр. розробити програму створення Всеєвропейської екологічної мережі або «ECONET», та її подальшу реалізацію протягом наступних 20 років. Таким чином, акцент у природоохоронній справі зміщувався на збереження значних за площею природних територій або екологічних ядер, з'єднаних між собою екологічними коридорами. Основою еконету розглядалися, перш за все, природно-заповідні території. У 1997 році Міністерство Екології України представило на розгляд громадськості і Верховній Раді України проект «Національної стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття та створення національного еконету» [5, 11].

У 1998 році відділ «Екологічне краєзнавство» Центру туризму за підтримки АсЕкО й Управління екології та природних ресурсів у Запорізькій області започатковує довготривалу програму «Заповідне Запоріжжя», спрямовану на вивчення існуючих заповідних територій, а також на пошук і дослідження територій, перспективних до включення у природно-заповідний фонд Запорізької області, в майбутній національний еконет. Підсумком тільки першого року реалізації проекту стає виявлення і опис природного комплексу в долині р. Велика Білозерка площею близько 400 га з унікальною популяцією рідкісного виду рослин – цимбохазми дніпровської загальною чисельністю біля 100 тисяч особин, підготовка наукового обґрунтування по створенню заказника загальнодержавного значення «Великобілозерський» (Кам'яно-Дніпровський район), видання збірки дослідницьких робіт юних екологів-краєзнавців «Заповідне Запоріжжя» [1].

У 1999 році відділ «Екологічне краєзнавство» разом з АсЕкО, ЗНУ і Національним екологічним центром України реалізує проект «Дніпровська Лука» з вивчення природних комплексів берегової смуги Дніпра і підготовки наукового обґрунтування зі створення Національного природного парку на території Запорізької області площею більше 30 тис. га (кер. проекту В.І. Шелегеда, учасники О.Р. Шелегеда, О.В. Жаков, Ю.І. Вілінов, С.А. Корзун, В.І. Прудкий, Т.М. Васильєва, Г.Г. Єрмолова, С.О. Решетов, Н.А. Лебедева, учні еколога-краєзнавчих гуртків центру туризму). Проект був схвалений Міністерством Екології України, але за пропозицією Держуправління екології і природних ресурсів у Запорізькій області поділений на етапи: I етап – створення Національного природного парку «Великий Луг» нижче о. Хортиця (2006) [6].

У 2000 році Верховною Радою України приймається закон «Про Загальнодержавну програму формування екологічної мережі України на 2000-2015 роки». Екологічний відділ активно включається у діяльність з реалізації цієї програми на регіональному рівні, програма «Заповідне Запоріжжя» змінює назву на проект «Зелена мережа Запоріжжя». За період 2000-2004 роки цей проект об'єднав більше 1000 осіб – учнів, студентів, педагогів шкіл і позашкільних закладів освіти, було обстежено в польових умовах більше 70 існуючих заказників і пам'яток природи, проведений науковий опис і підготовлені клопотання зі створення більше 10 нових природно-заповідних об'єктів, в тому числі: заказники «Крутосхили Каховського водосховища» (550 га, Василівський р-н), «Урочище Скелі» (65 га, Чернігівський р-н), «Водоспади Конки» (220 га, Пологівський), «Білі Глини» (600 га, Оріхівський), «Долина річки Нижня Хортиця» (1,5 тис. га, Запорізький р-н), регіональний ландшафтний парк «Муравський шлях» (1,5 тис. га, Токмацький р-н) та інші. [11].

У 2001 році відділом за підтримки ЗОІППО створюється обласна творча група педагогів «Екологічне краєзнавство» (28 осіб), щорічно проводиться 3 навчальних семінари і конференція з питань екологічного краєзнавства і туризму, у складі делегації Запорізької області здійснюється навчальна поїздка в США для вивчення досвіду неформальної екологічної освіти (О.Р. Шелегеда, О.П. Бадіон, Н.Г. Гуріна, Л.Ф. Хілько, В.І. Прудкий). У 2003 році делегація педагогів-екологів обласної творчої групи «Екологічне краєзнавство» (В.І. Шелегеда, О.Р. Шелегеда, О.В. Жаков, О.П. Бадіон, С.О. Решетов, С.О. Івко, Н.Г. Гуріна, Л.Ф. Хілько, Т.М. Васильєва, В.І. Прудкий) – учасники Національного семінару «Мир-Європа-Київ-2003» в рамках П'ятої всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища процесу «Навколишнє середовище для Європи» (Київ, 2003). Одне з ключових питань конференції – обговорення нової стратегії екологічної освіти «Освіта для сталого розвитку ООН» (Київ, 2003) [10].

У 2004 році відділ «Екологічне краєзнавство» виходить з ініціативою до Департаменту освіти і науки (дир. О.І. Ульянова) створити на базі відділу з

урахуванням нової стратегії «Екологічної освіти для сталого розвитку» Природний центр нового типу «КЕП – краєзнавство, екологія, подорожі», розширити напрямки роботи, збільшити кількість еколого-краєзнавчих гуртків у навчальних закладах області [8].

Однак реагування Департаменту і нової адміністрації Центру (дир. О.В. Ревков) були повністю протилежні наданій пропозиції: восени 2005 року відділ «Екологічне краєзнавство» був реорганізований у краєзнавчий відділ (зав. відділом О.В. Жаков, методист В.І. Петроченко), тобто, фактично, закритий. За наступні 4 роки (2005-2009) поступово закриваються всі попередні пошуково-дослідні і еколого-просвітні програми, переривається зв'язок з учнівськими екологічними об'єднаннями області, органами влади, профільними еколого-краєзнавчими установами і закладами освіти: у 2007-2008 рр. на обласний конкурс «Живі раритети Запоріжжя», започаткований краєзнавчим відділом, приходять одна (!) творча робота-звіт. Екологічний напрямок краєзнавства продовжує своє існування по інерції, за рахунок активної діяльності педагогів і учнівської громадськості за межами Центру (Додаток 1). У 2014 році на обласний тур Всеукраїнської експедиції «Моя Батьківщина – Україна», напрямок «Жива природа Запоріжжя», приходять всього 7 творчих робіт-звітів, серед яких 5 – реферативного типу; у 2015 році і цей, останній, напрямок екологічного краєзнавства в центрі закривається.

Таким чином, у 2015 році, через 30 років після заснування в центрі нового напрямку краєзнавства – «Екологічного», ми повернулися до початкової точки: два керівники (В.І. Шелегеда, О.Р. Шелегеда) і два гуртки «Екологічного краєзнавства», які зберігають і продовжують традиції еколого-краєзнавчого руху КЗ «Центр туризму» ЗОР на фоні відсутності, як такої, системи роботи з питань екологічного краєзнавства і туризму з учнівською молоддю в області.

За участю і підтримки співробітників відділу «Охорона природи» НЗ «Хортиця» (С.Г. Охрименко, С. Василенко, М. Муленко) еколого-краєзнавчими гуртками КЗ «Центр туризму» ЗОР (кер. О.Р. Шелегеда, В.І. Шелегеда) реалізується довготривала програма «Заповідна Хортиця», метою якої є інвентаризація рослинного і тваринного світу острова. Проміжними етапами програми стали науково-популярні видання для широких верств населення: «Книга природи о. Хортиця. Знайомі незнайомці», присвячена трав'янистим рослинам острова і комахам, які пов'язані з ними трофічними зв'язками (2013, автори В.І. Шелегеда, О.Р. Шелегеда), «Змії о. Хортиця» (2014, В.І. Шелегеда), «Синиці і дятли о. Хортиця» (2015, В.І. Шелегеда), збірка учнівських пошуково-дослідних робіт «Природа о. Хортиця» (2014, В.І. Шелегеда) [13-16]. У рамках програми «Зелена мережа Запоріжжя» підготовлені наукові описи і обґрунтування створення нових природно-заповідних об'єктів «Балка Таволжанська» (45 га, Вільнянський) і «Балка Канцерівська» (90 га, Запорізький р-н). За підтримки адміністрації природного заповідника «Кам'яні Могили» (дир. В.О. Сіренко) проведені наукові експедиції з вивчення природних комплексів буферної зони заповідника, підготовлені обґрунтування з розширення його площі на 100 га (Розівський р-н). Обстежені ділянки узбережжя Азовського моря та Утлюкського лиману Національного природного парку «Приазовський» (Якимівський район) тощо.

Тож які кроки, на нашу думку, необхідні, щоб активізувати екологічний напрямок краєзнавства, відновити активну участь педагогів і учнівської молоді у вивченні та збереженні природи рідного краю?

1. Відновити у структурі КЗ «Центр туризму» ЗОР профільний підрозділ «Екологічне краєзнавство і туризм», як центр розвитку і координації цього напрямку краєзнавства в системі середньої і позашкільної освіти.

2. Визначити провідною проблемною темою підрозділу «Вивчення і збереження біологічного і ландшафтного різноманіття рідного краю, України».

3. Розробити і затвердити міжвідомчі обласні еколого-краєзнавчі програми і проекти, спрямовані на залучення учнівської і педагогічної громадськості на вирішення місцевих проблем Запорізького регіону відповідно до проблемної теми підрозділу.

4. Системно, послідовно приступити до роботи з відновлення кадрової бази екологічного краєзнавства, розширення мережі гуртків і учнівських клубів еколого-краєзнавчого напрямку, сприяти їх організаційному та професійному розвитку.

Іншими словами, знову пройти весь шлях становлення і розбудови цього напрямку краєзнавства, але з урахуванням сучасних економічних, соціальних і нормативно-правових проблем, які накопичилися в Україні і Запорізькому регіоні. Це можливо тільки за умови тісної взаємодії, співпраці та підтримки органів влади, підприємств і установ, всієї громади міста й області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заповідне Запоріжжя // Збірка дослідницьких робіт юних екологів-краєзнавців / ред. В.І. Шелегеда. – Запоріжжя: АсЕкО, 1998. – 132 с.
2. Шелегеда В.І. Проект «Три щогли» // Вестник АсЭкО. – 1995. – № 2/3. – С. 2-9.
3. Шелегеда В.І. А воз и ныне там // Vita – Жизнь. – 1997. – № 4-5. – С. 17-23.
4. Шелегеда В.І. Проект для учащихся «Красная Книга Запорожья» // Vita-Життя. – 1997. – № 4/5. – С. 5-9.
5. Шелегеда В.І. Міжнародна концепція національного парку // Vita-Жизнь. – 1999. – № 7. – С. 10-16.
6. Шелегеда В.І. Національний природний парк «Дніпровська Лука», яким йому бути? // Vita-Жизнь. – 1999. – № 7. – С. 21-32
7. Шелегеда В.І., Шелегеда О.Р. Експедиція Первоцвіти Запоріжжя. – Запоріжжя: «Друк-Уніон», 2001. – 92 с.
8. Шелегеда В.І. Про необхідність створення в Запоріжжі навчально-виховного природного центру нового типу в умовах перебудови системи позашкільної екологічної освіти // Vita-Жизнь. – 2003. – № 9. – С. 15-17.
9. Шелегеда В.І. Історія розвитку одного гуртка // Vita-Жизнь. – 2003. – № 9. – С. 14, 38-39.
10. Шелегеда В.І. По пути к образованию по устойчивому развитию // Vita-Жизнь. – 2003. – № 9. – С. 1-6.
11. Зелена мережа Запоріжжя // Vita-Жизнь. – 2004. – № 10. – 48 с.
12. Шелегеда В.І., Шелегеда О.Р. Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області. – Запоріжжя: Кераміст, 2008. – 90 с.
13. Шелегеда В.І., Шелегеда О.Р. Книга природи о. Хортиця. Знайомі незнайомці. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму», 2013. – 242 с.
14. Шелегеда В.І. Книга природи о. Хортиця. Змії. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму», 2014. – 52 с.
15. Шелегеда В.І. Природа о. Хортиця. Збірка учнівських пошуково-дослідних робіт. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2014. – 147 с.
16. Шелегеда В.І. Книга природи о. Хортиця. Синиці і дятли. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму», 2015. – 44 с.

Додаток 1. Динаміка програм і проектів для учнівської молоді і педагогічної громадськості Запорізької області з екологічного краєзнавства і туризму, реалізовані КЗ «Центр туризму» ЗОР у період 1994-2015 рр.

№ п/п	Назва програми	Відділ «Екологічне краєзнавство» Період 1994-2005 рр.	Краєзнавчий відділ Перехідний період 2005-2008 рр.	Краєзнавчий відділ Період 2009-2015 рр.
1	Обласний польовий табір-експедиція «Червона книга природи»	+	+	-
2	Обласний польовий зліт екологів-краєзнавців	+	+	-
3	Обласний польовий зліт географів-краєзнавців	+	+	-
4	Обласний природничо-краєзнавчий зліт	-	-	+

5	Пошукова експедиційна програма «Червона книга Запоріжжя»	+	+	-
6	Пошукова експедиційна програма «Першоцвіти»	+	-	-
7	Пошукова експедиційна програма «Зелена мережа Запоріжжя»	+	-	-
8	Обласний конкурс-форум «Краще краєзнавче об'єднання»	+	+	-
9	Обласний конкурс-форум «Кращий юний краєзнавець»	+	+	-
10	Спортивно-пізнавальна програма «Природна спадщина України»	+	-	-
11	Всеукраїнська експедиційна програма «Моя Батьківщина - Україна»	+	+	+
12	Всеукраїнська експедиційна програма «Мій рідний край»	+	+	+
13	Обласна краєзнавча конференція	+	+	+
14	Обласний конкурс «Край, в якому я живу: екскурсія для друга»	-	+	+
15	Обласна творча група педагогів «Екологічне краєзнавство» на базі ЗОШ	+	-	-
16	Обласні пошукові і просвітницькі проекти:			
	- «Три щогли»	+	-	-
	- «Позеленення нашого я»	+	-	-
	- журнал «Віта-життя»	+	+	-
	- «Дніпровська Лука»	+	-	-
	- «День Довкілля»	+	+	+
	- «Хортиця на перетині доріг і епох»	+	-	-
	- «Заповідна Хортиця»	+	+	-
	- «Моя Хортиця»	-	-	+
ВСЬОГО		20 заходів (2 штатні од.)	13 заходів (4 штатні од.)	7 заходів (3-7 штатні од.)

Сурченко С.В.
м. Запоріжжя

ПРОХОДЯЧИ ВУЛИЦЯМИ М. ЗАПОРІЖЖЯ

Певно є якийсь утаємничений сенс у виникненні населених пунктів. Щось завжди притягувало людей до того чи іншого місця – як правило люди селилися біля води: моря, озера і обов'язково річки – джерела питної води. По воді здавна був налагоджений зв'язок між племенами, що в подальшому стимулювало виникнення укріплених поселень.

У які би часи не відбувався цей процес, він ніс в собі місцеву специфіку і залишав в топонімії історію заснування та розвитку.

Плинув час, змінювався світогляд, приходили, не завжди мирно, інші племена. І тому головним завданням зайдом було витравити історичну пам'ять автохтонам, стерти топоніміку, зруйнувати святилища, нав'язати своїх ідолів та своє світосприйняття – тільки так можна було знівелювати та обеззброїти мешканців міста.

Це загальновідома практика: так прусаки заснували на місці бодричівського поселення Бранібор свій центр експансії на схід – Берлін; їхнім шляхом пішли і «совіти», котрі столицю Східної Пруссії – Кенігсберг назвали Калінінградом. І ті та інші витравлювали місцеву топоніміку і писали та нав'язували свою історію для ужитку нових насельників.

Ми проживаємо на території, яка в усі часи притягувала до себе племена і народи в силу багатства цих місць – поряд знаходився: Рай земний – Великий Луг Запорозький; сама високоякісна в світі залізна руда; великі поклади камінного вугілля; і саме головне – «шлях із варяг в греки» та всесвітньо відома Арійська переправа! А посередині височив над Дніпром острів Хортиця – Духовний Центр Аріїв, котрий притягував до себе арійські племена, і не тільки, а тому потребував постійної охорони!

Тобто тут споконвіку вирував цивілізаційний процес: тут приручили коня і осідлавши його молодецькі ватаги поринули завойовувати Світ з тим, щоби збагатившись досвідом та знаннями, згуртувавшись у битвах, повернутися на Батьківщину в іпостасі: скіфів, сарматів, гунів, половців і залишитися на цих просторах аж дотепер!

Але навалилися на нас нові наїзники, які дещо змінивши методи проникнення, почали будувати свої «форштати» та «крепості», сіючи розбрат та перекупуваючи еліту. І постав в 1770 р. на місці козацьких зимівників форштадт «Александровский» – і все, що було До: знищувалося, паплюжилось та витравлювалося із пам'яті українців!

Здавалось би, що в ХХІ ст. людство повинно вступити в «золотий вік», але в Росії до влади прийшли сатаністи, котрі хочуть повернути хід історії назад! Росія веде проти нас «гібридну війну» та перейшла до прямої інтервенції.

Народ піднявся на захист України – якби не патріоти, які грудьми стали на шляху загарбникам, компрадорська буржуазія, вже б давно здалася на радість своєму хазяїну.

Герої знаходяться на передовій, а в тилу при владі залишилася колоніальна адміністрація, яка, в кращому разі, чекає на прихід «азійської орди», не усвідомлюючи, що снаряд не вибирає куди падати і кого вбивати!

Працюючи в топонімічній комісії при міськраді, я постійно чув сентенції про те, що не можна нехтувати «мнением» людей і перейменовувати вулиці, що це дуже затратні акції, що до цього треба підходити з обережністю. Створений цілий банк кандидатів в чергу на увіковіччування їх імен в колись, в майбутньому, побудованих вулицях і проспектах.

Здавалось би логічно і зрозуміло. Але, як можна захищати свою землю, коли окрім «п'ятої колони» за спиною війська, топоніміка краю знищена і замінена російською.

7 лютого 2015 р. на сторінках газети «Запорізька Січ» один із самих авторитетних запорожців сучасності, Патріот з великої букви О.Ф. Білоусенко в статі «Україні потрібна своя історія, а не вигадана в Москві» якраз і ставить питання перейменування вулиць та прибирання пам'ятників тиранам!

Нарешті і до влади дійшло, що неможливо рухатися вперед з головою повернутою назад і треба визначитися з ким ми – з Європою чи Азією?

9 квітня 2015 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» і місцева влада активно почала працювати в цьому напрямку. Згідно розпорядження міського голови Запоріжжя за № 180 від 02.07.2015 р. створена робоча група по підготовці заходів, пов'язаних із виконанням Закону України, а тому всі мої напрацювання виявилися доречними.

Основним джерелом інформації був реєстр вулиць міста, отриманий в Запорізькій філії державного підприємства «Інформаційний центр» Міністерства юстиції України. В той же час зазначу, що ця тема постійно хвилювала патріотів та

журналістів міста і тому я скористався попередніми напрацюваннями, які є і в архівах, і на електронних носіях. Дуже гарну роботу підготував творчий колектив обласної наукової бібліотеки в 2007 р. «Вулиці Запоріжжя – дзеркало історії». Моїм помічником і другом був «Бізнес – атлас 2002», виданий ГИС ЦЕНТР «ГРАДОСТРОИТЕЛЬ».

В принципі, я привніс єдину відмінність у вивченні цього питання – розглянув вулиці не по алфавіту, а класифікував по напрямкам. Попереду великий обсяг роботи, а в даній роботі я дам загальну характеристику по вулицям міста та з акцентую увагу на вулицях, які підпадають під дію закону, а також подам перелік вулиць, похідних від географічних найменувань світу і Росії та від найменування міст зазначеного ареалу.

В місті Запоріжжі станом на 1 липня 2015 р. налічується 1070 вулиць, 268 провулків, 7 бульварів, 5 – проспектів, 5 – шосе, 5 – проїздів.

Так от в місті козацької слави аж 13 вулиць носять назви наших козацьких отаманів, а 5 – нагадують про козацьку минувшину, а саме: Байди, Б. Хмельницького, І. Богуна, П. Дорошенка, П. Калнишевського, І. Кочубея, С. Наливайка, І. Сулими, П. Сагайдачного, С. Палія, Ф. Трясила і умовно Тараса Бульби; Запорозької Січі, Січі, Січовий провулок, Козача, Запорозького козацтва.

10 українців періоду громадянської війни і 20 – війни з фашизмом.

24 представника творчої інтелігенції (письменники, актори, вчені) до революції і 15 – аж до сьогодення. Від загалу це буде – 4,8 відсотків. Якщо добавимо назви вулиць (про що нижче), то буде 13,5 відсотків.

Україна представлена на нашій мапі іще географічними назвами, а саме: 27 похідні від найменування річок, гір, морів та 86 – від українських міст (до речі мм. Львів, Івано-Франківськ та Хмельницький взагалі забуті і навіть в черзі не стоять, а такі «маловідомі обласні центри», як Луцьк, Миколаїв, Сімферополь, Херсон та Черкаси удостоїлися скромними провулочками!)

Зате вже Росія представлена в усій красі та колориті!

- Дореволюційних діячів – 32;
- Революціонерів і будівників соціалізму – 61;
- Учасників війни з фашизмом – 60.
- Сюди можна додати іще 23 комінтернівця.

Російська творча інтелігенція також не дуже активно представлена, всього: 45 представниками дореволюційного періоду і 18 – аж до сьогодення.

На наших вулицях можна вивчати революцію та соцбудівництво – для цього є 77 вулиць.

51 вулиця нагадує, що «наш бронепоезд стояв на запасном пути» (правда, коли «брати» поперли» тільки артилеристи спромоглися щось виставити і захистити Україну»).

Звісно колоритно і зрозуміло представлена промислова складова міста – 207 назв.

Але саме цікаве і я думаю, що ми можемо претендувати на місце в книзі рекордів Гіннеса, представлена географія метрополії – екскурсії можна водити для «Інтуриста».

- 40 – похідні від географічних об'єктів і 103 російські міста, певно на прохання наших керманічів, дозволили присвоїти свої назви нам нерозумним. Мені, правда не зрозуміло – для того, щоби в нашому місті з'явився Бутирський провулок, ми посилали делегацію до паханів чи вони направили братву до нас? Не говорячи вже про Антарктичний провулок – пінгвіни «прошение» прислали. А про ненців, чукчів та інші народи Півночі не треба і «слово молвить» – звинуватять в расизмі чи скоріш за все в націоналізмі.

Якою логікою користувалися запорізькі «отци города», коли давали нашим вулицям такі назви: Анадирський, Аравійський, Балхашський, Гімалайський, Памірський, Ненецький, Сальський, Свирський, Приволжський, Печерський,

Пресненський, Чуйський, Юрівський провулки; Арктична, Далекосхідна, Алапаївська, Верхоянська, Єйська, Заполярна, Зейська, Тушинська і т.і. вулиці.

В Росії налічується 89 адмінцентрів і 50 увічнені в нашому місті!

Світова громадськість з задоволенням дозволила використати 23 свої об'єкти і назви 22 своїх міст – це певно відбувалося тоді, коли ми планували світовий комунізм побудувати.

294 вулицями представлена топоніміка та глибинна історія, над якою треба буде попрацювати краєзнавцям для того, щоби вицарапати з глибин небуття ті крупинки історичної пам'яті, які так заповзято викорчовували наші вороги, щоб заявити про звільнення (від кого?) цих земель та вікову занедбаність цієї Святої, споконвічно заселеної української землі!

Нагадаю, що в ХХ ст. в місті відбулося чотири етапи перейменувань: I – «Радянський» – в 20-30 роки, II – Німецький – 1941-43, III – Радянський, IV – «Постперебудовний» (прибрали Ворошилова і Жданова, і назвали три нові вулиці). За 24 роки практично ні одної зміни цих незграбних і антиукраїнських назв! За ці чотири періоди змінилися назви у 132 вулиць і провулків.

I. Вулиці, які підпадають під дію Закону України:

Ленінський р-н: Андросова, Блюхера, Ватутіна, Гая провулок, Дибенка, Коллонтай, Косіора, Крижижановського, Літвінова, Леніна проспект, Леніна площа, Леонова, Менжинського, М. Руднева, Ногіна, Подвойського, Медведєва, Ульянова, Фадєєва, Чичеріна, Щадєнка, Благоєва, В. Піка, К. Маркса, Мате Залка, Сакко і Ванцетті, 40 років Жовтня, Будинок відпоч., 18 п/з, Бакинських комісарів, Комінтерну, Радянська, Червоний прапор, Червоної кінноти.

Жовтневий р-н: Анголенка, Артема, Володарського, Горького, Грязнова, Держинського, Ілліча, Кірова, Леніна проспект, Лепіка, Муравйова, Свердлова, Фрунзе, Жовтнева, Червоногвардійська, Чекистів.

Шевченківський р-н: Бабушкіна, Войкова, Железнякова, Котовського, Куйбишева, Лазо, Мікояна, Петровського, Семашко, П. Морозова, Тухачевського, Цюрупи, Щорса, Дімітрова, К. Лібкнехта, Наріманова, Р. Люксембург, Тельмана, Тольятті, 8 з'їзду Рад, Червонопрапорна.

Комунарський р-н: Баумана, Гаврилова, Калініна, Красіна, Крупської, Леженко, Луначарського, Мануїльського, Островського, Плеханова, Серафимовича, Уріцького, Енгельса, КІМа, Політкаторжан, Червонозаводська.

Хортицький р-н: Будьоного, Радянський проспект.

Заводський р-н: Косарева, Шкірятова, Готвальда, Дундича, Орджонікідзе, Соціалістична.

Орджонікідзевський р-н: Леніна проспект, Чубаря, Шаумяна, К. Цеткін, М. Кашена, 40 років Радянської України, Профінтерну.

II. Вулиці Запоріжжя, назви яких пішли від географічних назв

1. Країн СНД та світу

Шевченківський р-н: Абхазький провулок, Аджарська, Арктична, Аравійський провулок, Балканський провулок, Балхашський провулок, Білоруська, Заполярна, Заполярний провулок, Латвійська, Памірська, Табірна, Табірний провулок, Естонська.

Комунарський р-н: Альпійська, Антарктична, Грузинська, Кавказький провулок, Молдавська.

Жовтневий р-н: Аральська.

Ленінський р-н: Гімалайський провулок, Кубинський провулок, Сибірська, Узбекистанська.

Заводський р-н: Каспійська, Поліська, Ферганська.

2. Росії

Ленінський р-н: Адигейський провулок, Валдайський провулок, Ладозька, Ленська, Ненецький провулок, Хакаська, Сальський провулок.

Шевченківський р-н: Алтайська, Байкальська, Волзька, Далекосхідна, Донська, Кабардинська, Камчатський провулок, Курильський провулок, Окська, Сахалінська, Свирський провулок, Уральська, Чукотський провулок.

Заводський р-н: Амурська, Балтійська, Двінська, Зейська, Іртишська, Камська, Карельський провулок, Кузбаський провулок, Онезький провулок, Приволзький провулок.

Комунарський р-н: Біломорська, Невська, Російська, Таманська, Хасанська.

Орджонікідзевський р-н: Єнісейська.

3. Населені пункти в назвах вулиць Запоріжжя:

Країн СНД та світу

Ленінський р-н: Алма-Атинська, Байконурська, Бакинський провулок, Зестафонська, Мінська, Ризька, Руставі.

Шевченківський р-н: Батумська, Гомельський провулок, Гродненська, Тираспольський провулок.

Заводський р-н: Брестський провулок, Варшавський провулок, Віденський провулок, Вроцлавська, Женевський провулок, Єреванський провулок, Таллінський провулок.

Орджонікідзевський р-н: Будапештський провулок, Тбіліська.

Комунарський р-н: Кишинівська.

Хортицький р-н: Лахтинська.

4. Росії

Шевченківський р-н: Адлерівська, Актюбінська, Архангельський провулок, Астраханська, Білогірська, Борисоглібська, Бутирський, Верхоянська, Волховський, Володимирівська, Воркутинський, Волоколамська, Волочаївська, Єйська, Єльніцький провулок, Казанський, Калужька, Каширський, Курська, Майкопський, Митищинський, Москворецька, Московська, Нижньгородський провулок, Новоросійська, Новосибірська, Новочеркаська, Омська, Печорський провулок, Підмосковна, Пресненський, Смоленська, Таганрозька, Тверська, Томський, Тульська, Тушинська, Челябінська, Читинська, Шахтинський, Ясногірська.

Ленінський р-н: Анадирський провулок, Арбатський, Анапська, Бородинська, Братська, Вологодський провулок, Дивногірська, Жигулівський, Іванівська, Іжевський, Кремлівська, Мурманська, Ржевський провулок, Симбірський, Ставропольський, Тобольська, Череповецька, Чуйський провулок, Шушенська, Якутський провулок, Ярославська.

Комунарський р-н: Алапаївська, Зеленогірська, Ленінградська, Леніногірська, Новокузнецька, Ростовська, Рязанська, Самарська, Світлогірська.

Заводський р-н: Армавірська, Барнаулський, Батайська, Белгородський провулок, Братський провулок, Внуковський провулок, Владивостоцька, Волгодонська, В'ятська, Іркутська, Красносілський провулок, Кустанайська, Норильська, Орловська, Оренбурзька, Пензенський, Сочинський, Уфімський, Цимлянська, Юрїївський провулок.

Орджонікідзевський р-н: Брянська, Волгоградська, Виборзька, Калінінградська, Каменогірська, Красноярська, Кронштадтська, Кузнецький, Можайська, Тамбовська.

Хортицький р-н: Воронежська, Новгородська.

Жовтневий р-н: 1-а Московська.

Всього таких вулиць: 106.

Запропоновано до перейменування: 31.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Новое Запорожье: Хроника развития большого города. 1921-2006 / Н. Кузьменко, Н. Михайлов, В. Чернолуцкий и др. – Днепропетровск: АРТ_ПРЕСС, 2006.
2. Атлас города Запорожья: Справ.-картограф. изд. – К., 2004.
3. Запорізька пектораль: Культура і мистецтво Запорізького краю: Інформ.-довідкове вид. / голов. ред. О. Волкова; Упоряд.: Л. Смиченко. – Запоріжжя, 2004.
4. Указатель улиц, переулков и площадей Запорожья. – Запорожье, 2002.
5. Запорожье. Бизнес-атлас 2002. – Запорожье: Гис. центр «Градостроитель».
5. Лукаш И.М. Солдаты славы не искали. – Днепропетровск: Проминь, 1984.
6. Про перейменування вулиць, провулків, майданів, проспектів у м. Запоріжжі // Реєстр Запорізької філії ДП «Інформаційний центр» МІОУ.

Вілінов Ю., Шишков С.

м. Запоріжжя

РЕКВІЄМ ЗА ВТРАЧЕНОЮ ПАМ'ЯТКОЮ, АБО Ж НЕРОЗСТАВЛЕНІ КРАПКИ НАД «і»

Кожен з авторів десятки років плекав мрію відшукати на стрімких дніпрових скелях козацьку насічку, або ж хоча б напис козацьких часів! Восени 2010 року мрія здійснилася! На вапняковій скелі на березі Каховського водосховища біля села Скельки Василівського району Запорізької області ми знайшли дивну монограму.

Село Скельки засноване на березі річки Кінські Води наприкінці XVIII століття кріпаками Василя Попова, секретаря «найсвітлішого князя» Григорія Потьомкіна і назване так за ландшафтними особливостями – виходами на денну поверхню скельних порід вапняку [1, с. 87]. Раніше під селом розроблялися вапнякові штольні. В 1955-1956 роках розлилося Каховське водосховище, яке спотворило схили, і штольні були покинуті у зв'язку з небезпекою обвалу порід. Прибережну частину села перенесли нагору, а залишки старих будівель XVIII-XIX століть доповнили собою археологічну пишноту місцевості – на березі навпроти села Скельки знайшли (і досі знаходять) численні пам'ятки археології усіх історичних періодів, починаючи від палеоліту [2, с. 219-220].

Петрограф у вигляді монограми вирубано на стрімкій вапняковій скелі на самому виступі берега, під прямим кутом до берегової лінії. На довоєнних штабних картах на відстані близько одного кілометра на схід позначено міст через річку Конка [3]. Вірогідно, дорога до переправи тут була і в минулі століття. Дивне у петрографі те, що комбінація з двох латинських літер «I» та «R» величезного розміру – близько метра заввишки та більше п'яти сантиметрів завглибшки. «Розмір має значення», але про те – пізніше!

Вибито старанно і професійно. Переріз літер у вигляді трапеції, кут якої біля основи наближається до 90° та рівним дном, а крапка над «і» виконана свердленням ще на значно більшу глибину. Майстер-каменотес, маючи в розпорядженні відповідні інструменти, витратив на це творіння не менше світлового дня. Хтось в нещодавні часи колупав стінку, зриваючи шар плісняви і недолуго намагаючись вишкрябати поверх вензеля щось своє.

Перше враження від насічки – вензель ніби збільшена в сотню разів монограма на печатці або ж на монетному штампі. Насічка навряд чи може бути ініціалами такого собі звичайного туриста позаминулих століть, бо на монограму такого розміру, зважаючи на якість її виконання, мала моральне право коронована особа, або ж хоча б якийсь «велике цабе». Десь під Переволочним перевозом на Дніпрі і досі показують карбовану в камені величезну літеру «М» – монограму гетьмана Мазепи. Розповідають, що, втікаючи з королем Карлом XII з поля Полтавської битви, Мазепа сховав тут свої скарби. Звичайну людину, яка спорудила б собі таке, взяли б на кпини, як рядового вояка, котрий усівся б на білого «гетьманського» коня.

В такому разі латинські літери «I» та «R» можуть, скоріше за все, означати «Ioan Rex» – «Іоанн король». В козацькі часи (а монограма саме в такому стилі) таких було двоє – Ян-Казимир II (1649-1668) та Ян Собеський III (1676-1696). Південний кордон земель війська Запорозького проходив якраз річкою Кінські Води, яка з 1956 року похована тут, приблизно метрів за триста від берега, у водах Каховського водосховища. Землі ці входили до королівства Яна-Казимира. А Ян Собеський міг претендувати на них, бо в 1667-1686 роках Запорозькі землі за Андрусівською угодою знаходилися під подвійним московсько-польським протекторатом.

На жаль, канонічні монограми вищезгаданих польських королів, які карбувались на їхніх дрібних монетах, чеканених з білону (на срібних талерах карбували повний текст навколо портрета), хоча і виконані в тому ж стилі, проте мають дещо інший вигляд. У Яна Казимира до літер «I» та «R» ліпиться велика літера «C», а Ян Собеський має в монограмі на монеті крім літер «I» та «R» ще й порядкову цифру «3» [4, с. 377, 379, 385, 389].

В монограмі титул може означати не літера «R», а літера «I». Тоді найвірогідніше прочитання «Imperator Rudolf». Посол цього австрійського імператора Еріх Лясота 1594 року пройшов саме уздовж цього берега прямуючи від Базавлуцької Січі проти течії до порогів. Лясота ретельно вів щоденник, вказуючи відстані та орієнтири на березі:

«3 липня... минули гирло Кінських Вод. Тут річка Кінські Води, що тече з татарського степу, остаточно впадає в Дніпро. Потім минули три річки, котрі звуться Томаківками та впадають у Дніпро з руського боку; за їхніми іменами названий і відомий острів.

Далі минули Сім Маяків (вибиті з каменю зображення, числом більше двадцяти, що стоять на курганах або ж могилах на татарському березі), потім пройшли дві річки: Карачекрак і Янчекрак, що також впадають в Дніпро з татарського боку» [5, с. 185-186].

Вздовж Семи Маяків (село та балка Маячка за 6 км на захід від нашої знахідки) в напрямі річок Карачокрак та Янчокрак шлях проходив повз монограму.

Серед некоронованих осіб, котрі могли дозволити собі таку «розкіш», слід згадати литовського гетьмана Януша Радзівіла (1612-1655 рр.)...

Яку ще інформацію можна видобути з петрографа? Можна його виміряти, сподіваючись, що замовники вказали майстрові точні міри, а він вирішив за краще точно відміряти їх на камені, аби не мати потім з замовниками ускладнень.

Припущення виявилися напрочуд влучними. Висота монограми складає 97,5 см, а це з точністю до пів сантиметра три французьких фути (п'є) або ж половина французького сажня (туаза)! Більше за те, глибина літер – 5,4 см, що точно дорівнює двом французьким дюймам (пусам).

Французькі міри довжини нібито ставлять під сумнів варіант з імператорським послом Еріхом Лясотою, бо ж в австрійців була своя система вимірів. Проте, не виключено, що вензель для посла робили освічені козаки, піддані польської корони, котра тяжіла до французької культури.

Але чому ж такий видний петрограф не було введено до наукового обігу досі? Чому про нього нічого не було відомо краєзнавцям та археологам? Адже південний берег Каховського водосховища від 60-х років ХХ століття є своєрідним полігоном для розвідок дитячих археологічних та історичних гуртків Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (ЗОЦКУМ) та шкіл ближніх міст і сіл. Також кілька десятиліть поспіль тут регулярно працюють стаціонарні археологічні експедиції та ведуть розвідки фахові археологи.

До скелі з монограмою не так вже й легко добратися. Місцеві рибалки стрімкими стежками спускаються на каміння вудити бичків. Може хтось з них і бачив напис, та

не надав йому належної уваги. А археологи, бредучи вздовж берега низькою водою, дивляться або під ноги, визбируючи «підйомний матеріал», або ж на кручі, де може оголитися на урвищі господарча яма чи могила.

Необхідно заздалегідь відповісти на упередженість місцевих жителів, які, за традицією, дещо ревниво реагують, коли захожі розумаки знаходять у них під носом щось значне, ними самими не помічене. Насмішки зі схожого приводу є, наприклад, в романі Чарльза Діккенса «Записки Піквікського клубу». Тому ми наперед готові почути щось на кшталт: «Та був у нас такий – Іван Рябко. Дурень! Все книжки читав, від них і з глузду з'їхав. Ото розповідав про якихось тамплієрів та масонів. Він і нашкрябав двадцять чи тридцять літ тому».

В такому разі «дурний Іван» повинен був: по-перше - досконало володіти ремеслом каменотеса і мати відповідний інструмент; по-друге - розумітися на графічних стилях XVI-XVII ст.; по-третє - витратити на свою забаганку цілий день важкої роботи, а по-четверте - зуміти вкрити свій виріб пліснявою і патиною (кам'яною засмагою) так, як це робить час за довгі століття! Ми вже згадували, що хтось шкрябав і псував монограму в останні десятиліття. Ці «графіти» впадають в око здалека.

Правду сказати, в нашому надскладному світі і таке припущення (про дурня Івана) не виключене. Нам доводилося неодноразово спостерігати, коли в провінції місцевого генія мали за такого собі сільського дурника...

Пам'ятка історії козацьких часів, знайдена нами в межах національного парку Великий Луг, потребує охоронного статусу та популяризації.

Тоді, восени 2010 року, ми знаходились «на сьомому небі» від знахідки, і не звернули уваги на щілини, які підступно розсікали скелю з монограмою. Наступного разу ми дісталися цього місця навесні 2012 року. А попередня зима видалася вкрай суворою, і вапняки на березі Каховського водосховища ятрилися свіжими ранами. Сотні вохристо-жовтих розломів порваного мерзлою водою каменю нагадували своїм кольором людські черепи... Виявилось, що скелю з монограмою розірвало по щілині, і більша частина напису упала двотонною брилою лицем на дресву в полосі припливу. На скелі залишилося тільки «черевце» літери «R» – мабуть для того, щоб ми знайшли та впізнали місце.

На той час ми ще сподівалися знайти сили і кошти, щоб підняти плиту і закріпити її розчином, аби зберегти унікальний напис на «рідному» місці. О, ця «Sancta simplicitas» – «Свята простота»! Наступної зими впала остання частина монограми. Гірше того, хвилі під час лютих штормів зсунули всю скелю більше як на метр у бік водосховища.

Насічка-монограма на вапняковій скелі протрималася кілька століть і, якби не штучні зміни ландшафту, існувала б ще віки. Коли вона за півстоліття до наших днів потрапила в зону активної дії хвиль та інших силових чинників водосховища – штучного «моря», руйнація скелі взагалі і власне самої монограми, покотилася з наростаючою швидкістю. Хіба це не промисел провидіння, не знак божий, що ми знайшли напис на скелі буквально в останні миттєвості його існування?!

Доля пам'ятки дуже символічна для всього козацького періоду взагалі. З одного боку – втрачені можливості. З іншого – ненаситне бажання комуністів підкорити і переробити під себе увесь світ «наздогнало» пам'ятку через десятиліття після падіння режиму борців з природою.

На переломі часів співробітники Василівського музею не знайшли сил і коштів хоча б зібрати рештки вензеля та виставити їх на музейному подвір'ї. Проте інформація про монограму обросла легендами і її в числі інших Василівських див, майстриня Тетяна Кобзар навіть вишила на рушнику («МИГ» 24.04.2014 р.). Нам не залишалось нічого іншого, як періодично «моніторити» берег водосховища, аби

фіксувати процес руйнування скель та відслідковувати місцеположення уламків монограми.

10 вересня 2014 року, не дійшовши приблизно кілометр до об'єкта, ми зі стежки над урвищем вгледіли на похилій вапняковій плиті у важкодоступній з суходолу бухточці щось до щему знайоме. Ми спустилися до насічки і впевнилися, що це все ті же літери «I» та «R», на цей раз не сплетені в монограму, а вибиті в рядок. Отже, поперше відпадає версія, що монограма могла читатися в зворотному напрямку – «RI». По-друге – раз насічка не була єдиною, то їх уздовж дороги попід скелями над Конкою могло бути і кілька.

На передвоєній карті радянського Генштабу, точнісінько проти місця новознайденної насічки, позначено місток через річку Конку, а за ним дорогу, яка йшла через незатоплені на той час Дніпрові плавні аж до самих Кучугур. Дороги зберігалися сотнями років!..

Порівняємо дві насічки. Літера «R» новознайденного напису подібна до монограми, а от літера «I» зроблена без крапки зверху. На відміну від монограми, вертикальні складові літер напису не мають засічок на кінцях. Розміри напису набагато скромніші – висота 35,2 см, загальна ширина двох літер – 52,2 см. У перерізі профіль букв являє собою не трапецію, що наближається до прямокутника (як у монограмі), а сегмент кола близький до половини діаметра. Але і тут стінки не менш старанно зашліфовані. Глибина літер складає 27 мм (один французький дюйм) – метрологія та ж сама що і в попередньому написі!

Відстань між насічками за GPS – 988 м по прямій лінії. Якщо міряти по дорозі, вийде близько 1100 метрів, що дорівнює чверті французького льє. Уявляється, як хтось можновладний наказав позначити кордон королівським вензелем з розрахунку: чотири насічки на один льє. В такому разі треба шукати у відповідних місцях – може ще якісь прикордонні знаки не встигло знищити неблаганне рукотворне «море»!

Зі знахідкою другої насічки відходять на задній план деякі попередні версії походження першої монограми – наприклад, що то, мовляв, Еріх Лясота так вшанував свого імператора Рудольфа. Шар інформації, що його піднімає новий напис, поки що ставить більше запитань, аніж дає відповідей.

Отже, ще не всі крапки над «і» розставлено. І в переносному в прямому сенсі – нагадаємо що літера «I» нової насічки крапки не має. Пошуки і дослідження продовжуються!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ: «Промінь», 1969.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Інститут історії Академії Наук УРСР, 1970.
3. Военно-топографическая карта Генерального штаба красной армии: УССР. Запорожская область. 1941. Масштаб: 1:100000 // Інтернет: www.gis.zp.ua. – 2011. – 2 вересня.
4. Рябцевич В. О чем рассказывают монеты. – Минск: «Народна асвета», 1977.
5. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I, XVI век. – К., 1890.

Шишков С.М., Вілінов Ю.А.

м. Запоріжжя

ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТОПОНІМУ «КІЧКАС»

Знаний в козацькі часи Кічкаський перевіз за порогами і перед Хортицею одержав свою назву саме за часів литовського панування на Україні. До того перевіз звався Країрійським, принаймні так називає його імператор Візантії Костянтин VII Багрянородний в своїй праці «Про управління імперією» в середині X століття.

Вперше топонім «Кічкас» згадано, здається, в трактаті Міхалона Литвина «Про звичаї татар, литовців та московитян» написаному латиною в 1550 році. Там в переліку перевозів Нижнього Дніпра, який до Люблінської унії 1569 року належав

Литві, між Машуриним (Massurin) та Тованню (Towany) вказано [1, с. 99]. Міхалон Литвин наголошує: «Якби у цих місцях стояли навіть невеликі морські загони, то вони мали би загородити шлях величезним татарським військам» [1, с. 99].

Треба додати, що «Литвин» – це псевдонім, чи скоріше прозвище за національною ознакою. Трактат його було піднесено королю Сигізмунду II Августу, а книга була видана зі скороченнями в Базелі (Швейцарія) тільки 1615 року. Твір цей, взагалі, публіцистичний і головною його метою було на прикладі надуманих чеснот татар та москалів примусити громадськість Литви до підвищення суспільної моралі.

В передмові до вищезгаданого російського видання є, наприклад, сором'язливе виправдання, що, мовляв, коли Міхалон Литвин писав свій твір, славлячи Івана Грозного, цар ще не був тим навіженим тираном, яким він став потім, в часи опричини.

«Кочкош» можна було б перекласти з різних мов, як «табір кораблів», або ж «корабельний табір». В нашій подальшій розвідці ми повернемося до вад такого тлумачення.

«В Будинке, переменя дурных лошадей на нехороших, поплелись мы опять ровной степью, уже не так близко к Днепру, до Кичкаса в 35 верстах отсель отстоящего. Мы в него приехали вечером, и покудова лошадей собрали, хотя стало позно (так в оригіналі – авт.), однако видя столь тихую нашу езду и наступающее осеннее время заблагорассудили ехать по ночам что б скорее достигнуть уреченного для зимования места. В Кичкасе находится одна только избушка, в коей живет Запорожец, а за полверсты от онога застраивается от господина Фалеева пристань для отправления судов вверх и вниз по Днепру, для чего и построена им на том месте контора» [2, с. 260] [мовою оригіналу].

Таким занедбаним, з однією тільки «ізбушкою», побачив російський мандрівник академік В. Зуєв поселення Кічкас. Але ж не завжди воно було таким.

Назву Крарійська пов'язували з кіммерійцями і вірменським k'areres («fase de rocher»), а назву Кічкас із вірменським князем Kiskases, сучасником Костянтина Багрянородного, та з тюркськими словами «коч», «коч-коч» – «проходь», «іди геть». У солідному, виваженому і дуже академічному дослідженні О.С. Стрижака «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» [3, с. 97] назва «кічкас» занесена до розряду «Неясні»: «Кічкас – балка, л. пр. Дніпра; за Миштаковим, між Вільнянкою і Сухою Московкою (Кичкас, Кочкаска, Kaszhasow, Kuczkasow; П.Л. Маштаков «Список рек Днепровского бассейна». СПб. 1913.), XVI ст.; за Михалоном Литвином, Koczkosz; потім згадується 1594 р. (Кичкас; Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1-2. – СПб., 1888, I, 132), у Боплана, Кучкас, в 1644 р. Кучкасовъ (Дневник Станислава Освецима (в извлечении), 1643-1651, т.1, 1882, 141), у Величка Кочкаска (Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист войска Запорожского 1720 г., Т. 1-3. – К., 1848-1855, 472), 1780 р. балка Кичкасъ (Эварницкий Д.И. Планы части реки Днепра. 1779-1780 гг. – Екатеринослав, 1905, 1), там же Старокічкаська балка (Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Т. 1-3. – СПб., 29), суч. Кічкас (пор. у м. Запоріжжі селище Павло-Кічкас)».

О.С. Стрижак вважає вірменське Kiskases і тюркське «коч» етимологічно непереконливими і звертає увагу на, так би мовити, «литовський слід». Назва ця ніби то з'являється саме в період знаходження цієї місцевості у складі Литовської держави, або межування з нею (див. р. Литовка): «Аналогічні назви є в Литві (пор. Высокая Шармунисъ Качкасъ-нива – урочище в Жомойтській землі XVI ст. (И.Я. Спрогис. Географический словарь древней Жомойтской земли. XVI ст.; Вильна, 1888, 63)...» «На переправі Кочкасі (пор. лит. Kaselas «качалка», Kocioti «качати», Kasiukas «котик,

кошеня» від котити та ін.) в XIV-XVI ст. знаходилася литовська фортеця. Можливо, Качкас – Кочкас – Кічкас» [3, с. 97].

Куди більш спрощену, при тому безапеляційну трактовку подає В. Фоменко у книзі «Звідки ця назва?» [4, с. 45-46]: «Найменування старовинної переправи походить від дещо зміненого тюркського слова «кискаш» – короткий, найкоротший.

Всі значення цього слова підходять для характеристики переправи, що була там, де високі скелі берегів – «Вовче горло» – стиснули могутню ріку і утворили найвужче місце на всій нижній течії Дніпра». Отак – просто і без викрутасів, підходить для характеристики, і все тут! Просто, твердо, ...по радянському.

Пріснозгадавши усіх можливих авторів – Багрянородного Костянтина, Еріха Лясоту, Міхалона Литвина та Гійома Левассера де Боплана, а також перерахувавши варіації назви – Кічкас, Кочкас, Кучкас, Кічет, «Радянська енциклопедія історії України» [5, с. 390] виводить це слово за співзвучністю з татарським «коч» – «проходь, іди далі» (у переносному розумінні «переходь через річку»). Тут же згадується, що однойменне село, яке існувало до спорудження Дніпрогесу, виникло в кінці XVIII століття.

Д.І. Яворницький не дає ніяких пояснень щодо походження назви, вказує тільки, що існувала т.зв. «стара» Кічкаська переправа – навпроти балки Кічкаски (або Гайдамацької), і «нова» – нижче за течією, навпроти менонітської колонії Кічкас [6, с. 171].

Маємо версії тюркського, литовського і навіть вірменського походження. Відсутність слов'янської трактовки назви на тлі такого розлогого списку виглядає неприродно. Спробуємо прояснити її з цього боку (чи може ще більш заплутати?).

В слові явно присутній давньослов'янський корінь «кічк, кічка». Звернімося до словників. У С.І. Ожегова [7, с. 244] [мовою оригіналу] ««кичка» – старинный русский праздничный головной убор замужней женщины». Дуже коротко, не досить вичерпно і не зовсім точно (щодо «святковості» цього убору).

Жіночий полотняний капелюшок з твердою передньою частиною у вигляді лопатки або ріжків, за виразом історика І.Е. Забіліна був «короною заміжжя» («короной замужества»).

Російський спеціаліст з історії матеріальної культури Кім Буровик у книзі «Родословная вещей» [8, с. 22] розповідає [мовою оригіналу]: «Спереди кичка имела украшение: вышивки, бисер, жемчуг – по достатку ее обладательницы. Неистребима была привязанность к «рогатым» кичкам. Кичку носили в праздник и в будни, выполняли в ней тяжелую работу, например косили и пахали. Были селения, где женщины считали для себя позором, если мужчина увидит ее без кички». Укриття волосся заміжною – звичай поширений у дуже багатьох народів (примітка авт.)

Далі К. Буровик цитує М.Е. Шереметьєву з книги «Все венки да поверх воды», як бувало з барської забаганки кінчалася селянська мода: «Бабы на лугу сено трясли – все в кичках наряжены; приехал господский приказчик на луг и приказал чтобы отобрать у всех баб кички и покидать в реку; барину, дескать, не нравится эта мода. Так и не стали носить кички в Ромоданове».

Сільська жіноча мода на головні убори (і не тільки) була більш сталою поряд з «безумством» моди міської. Найбільш «законсервованими» у смаках виявилися російські помори, ті самі, які зберегли для нащадків також і усну народну творчість – давньоруські билини про богатирів і київського князя Володимира – Красне Сонечко. Їхні «жокошники», «повойники», «сороки» і «кічки» теж, так би мовити, родом з Подніпров'я, де «кічка» врешті-решт стала «корабликом».

«Кораблик» – це невелика шапочка продовгасто-округлої форми. Передні та задні кінці кораблика іноді бувають подвійні [з розрізом – прим. авт.], а через це на голові виходить щось на зразок чотирьох вушок чи ріжків.

За козацьких часів кораблики шилися з дорогої парчі або оксамиту, а відвороти робилися з бобрового хутра. Це була дуже гарна і тепла жіноча шапочка. Тепер кораблики зустрічаються дуже рідко, та й то тільки в старовинних козацьких родинах на Полтавщині і в Слобідській Україні, як родинні реліквії.

Про кораблик згадує Тарас Шевченко в своїй повісті «Близнюки». Характеризуючи поміщицю, що жила на хуторі, він пише: «...а якби у неї на голові замість хустки був кораблик, то я подумав би, що це з'явилася переді мною з того світу яка-небудь сотничиха чи полковничиха» [9, с. 324-325].

Саме у такому капелюшку-кораблику зобразив художник Олександр Данченко жінку полкового обозного пана Пампушки Параску – Роксолану, ілюструючи «химерний» роман Олександра Ільченка «Козак Мамай і чужа молодиця» [10, с. 21, 31].

У серії малюнків Ю. Глосовського українські шляхтянки і міщанки одягнуті в «кораблики» без розрізів, у таких самих уборах зображені на відомих історичних портретах мати гетьмана Мазепи – Марія і Мотря Кочубеївна. До Рігельманівського «Літописного повісткування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі» Т. Калинський вималював міщанку і шляхетну панну з українського старшинського роду у смушкових «рогатих кичках», які, однак, вдягнуті не за поморським звичаєм носіння кічки впоперек голови, а так, як носиться кораблик, тобто вздовж. Спосіб носіння хутряної рогатої кічки впоперек голови зберігся в українців у Карпатському регіоні, але не серед жінок, а як чоловічий зимовий головний убір.

«Кічка», а головню «рогата кічка», і «кораблик» дуже споріднені головні убори і являють собою стилізоване зображення корабля, судна або човна. До слова, капелюшки у формі кораблів, галер і т.ін. невелика новина – згадаємо венеціанські карнавали або «петровські» бали-асамблеї. Ведуть вони родовід з далекої давнини (чи ще не з Київської Русі, а, може, й раніше) і мають свій глибинний символіко-семантичний зміст.

Екскурс у бік давніх жіночих головних уборів у нашому дослідженні зовсім не випадковий і підводить нас до, так би мовити, корабельного або суднобудівного значення слова «кічка». Звернемося знову до словників, на цей раз до «Толкового словаря...» В. Даля [11, с. 107] [мовою оригіналу]. Перше значення: ««Кика», «кичка» ж. кичечка умал. киченка униз. – бабий головной убор с рогами, род повойника (сорока – без рогов, кокошник – с высоким передом)». Друге значення: ««Кичка» – нахлестка, огниво (місце вогнища на судні), перекладаина, укрепляющая палубу расшивы (рід річкового судна [прим. авт.]) с носу; перед или нос судна».

«Сарынь на кичку!» – бурлаки на нос прочь; обычный приказ бывших волжских разбойников». Даль наводить іще два значення слова, які для нашого дослідження відношення не мають (прим. авт.)

Дослідник-фразеолог В.М. Мокієнко у книзі «Вглубь поговорки» [12, с. 55] наводить цитату з роману С.П. Злобіна про четвертування Степана Разіна, де отаман вользьких «разбойних людей» наостанок, вже під катовою сокирою намагається викрикнути свій заклик. Значення його розтовмачив у середині XIX ст. В. Борисов [мовою оригіналу] «Часто так (то есть «сарыню» – В.М.) и ныне называют артель бурлаков или толпу работных людей на расшивах и других судах на Волге ходящих; кичкою же называют нос, или передний конец судна, противоположный концу заднему, называемому кормою. Когда, нападая на судно, разбойники кричали «Сарынь на кичку!», то в подлинном смысле условного языка их слова сии значили: «Бурлаки, убирайтесь к носу, приляжете, молчите и с места не трогайтесь!». Когда сие ужасное повеление исполнялось, то грабили судно и каюту, близ кормы находящуюся; но к бурлаками не прикасались, били же их в таком только случае, когда они крику: «Сарынь на кичку!» не повиновались» (Владимирские губернские ведомости, 1858 г.).

В.М. Мокієнко доповнює, що слово «саринь» – «юрба», «набрід» етимологи пов'язують з давньоруським «сара», «сар» – «матрос», чим і пояснюється його вживання по відношенню до бурлаків.

Отже «кічка» – ніс судна, на противагу «кормі», задній частині. Слово «корма» – від давньоруського «кормило» – стерно, руль для управління судном. Рульовий називався «кормщиком», а стояти біля «кормила» значило правити кораблем [13, с. 172, 173].

Чого там «потупившись, стидливо піч колупати», маємо прямо визнати, що словечка і вирази не тільки «волзьких розбійних людей» увійшли в нашу мову – і українську, і білоруську, та й взагалі у російську у значенні спільносовецької, СРСРівської. Колись бродячі торговці, коробейники-офені вигадали свою особливу мову, незрозумілу покупцям – звичайним людям. Приблизно такою ж мовою розмовляв зі своїми спільниками О. Пугачов у «Капітанській дочці» О.С. Пушкіна. Слова ніби наші, а незрозумілі. Далі цей особливий жаргонний стиль (пам'ятаєте – «условный язык их»?) під назвою «феня» (від «офені») зовсім перекочував до лексики криміналітету. У якомусь сенсі кримінальна «феня» це теж «фахова» мова, адже цей сленг несе в собі, так би мовити, специфічні «професійні» терміни.

Так ось «кіча» – «по фені» означає місце відбування покарання (острог, тюрма, каторга і т.ін.), а в узагальненому сенсі – місце віддалене, окреме і, навіть, ізольоване. До речі, після сталінських ГУЛАГів увесь СРСР гамузом, від Чукотки до Бреста навіть у побуті не малою мірою став користуватися отією «фенею», навіть не помічаючи того.

Перше ніж просуватися далі, нагадаємо, що московські «волзькі розбійні люди», а далі і донські «казаки» завжди мали дуже близькі стосунки з подніпровським козацтвом і провели багато спільних морських і річкових бойових походів проти турок і татар (П. Павленко-Бут, Б. Хмельницький, І. Сірко, Т. Разя, С. та І. Разіни та ін.). Як приклад маємо листування П. Дорошенка і І. Сірка з Степаном Разіним, або знамените «Азовское осадное сидение», коли 1637 р. запорожці укупі з донцями здобули фортецю Азов (Азак).

Ю.П. Тушин у своєму вичерпному дослідженні зазначає (мовою оригіналу): «С большой долей уверенности можно считать, что суда запорожских и донских казаков в XVII веке были идентичны. Это объясняется как сходными условиями плавания, так и постоянными связями и совместными действиями казаков» [14, с. 53].

Ці зв'язки, хоч і дещо пізні, але доведені документально. Одначе маємо певність, що існували і більш ранні, поки що не доведені. Отже, часті спільні бойові дії на морі і просто близькі контакти повинні були сприяти обміну корабельними термінами і навіть виробленню таких термінів вже спільних.

Далі у вже зазначеному виданні Ю.П. Тушин цитує віце-адмірала Корнелія Крюйса, який описував суднобудівництво на Дону в кінці XVII ст.: «Суда их, кои они челнами называют, беспалубные и подобны неаполитанским фелюкам или гишпанским баркелонгам, с кормы и с носу островаты, длиною от 50 до 70 и более футов, а шириною от 18 до 20 футов, оные снабдевают они по бокам шанцами из тростника, соломы или камыша в 6, 7 и 8 футов толщины, которые им в защиту груди против стрел служат; на них имеется только по одной мачте с раенным парусом, который употребляют только по ветру и по нужде, а поспевают больше на греблях, имея количеством по великости судна от 16 до 40 весел, коими они не только татар, но и турок скоро нагоняют... Некоторые суда имеют на корме и на носу по рулю или загребному веслу, и которые из них бывают очень шатки, на тех употребляют толстые пучки камыша, привязывая оные к бортам, дабы тем себя от опрокидывания сохранить» [14, с. 53-54].

З огляду на те, що основні конструктивні особливості та лінійні розмірення волзьких і донських «стругів» і «челнів» співпадають з габаритами і будовою дніпровських «чайок» (див. у Боплана), класична запорозька «чайка» теж не мала ні корми ні носа у звичайному розумінні. Ось як пише про це Г.Л. де Боплан: «Козаки будують човни так само, як наші теслі, з перегородками і лавками, а потім просмолюють. Ставлять два (! – авт.) стерна – по одному з кожного кінця, як це можна бачити на рисунку.

Човни їхні дуже довгі і якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу для розвертання...» [15, с. 68-69].

Отже на «чайці», не маючи чітко визначених носа і корми, «кічками» могли називати обидва кінці судна. Річкові човни для переправи через Дніпро і, навіть, для проходження за високої води через пороги, мали подібний устрій, що було необхідно при сильній течії і водокрутах.

Переваги такого типу човнів уповні можуть поцінити спортсмени-сплавники по швидких гірських і напівгірських ріках. Зазвичай, щоб утримати напрям і не протистояти течії і тиску води у водокрутах і хвилях, спортивні човни роблять розворот через 360° і таким чином краще тримаються курсу. У нашому випадку розворот робиться тільки через 180°, корма і ніс на час змінюються місцями, вигравши час удвоє, у стільки ж виростає маневреність судна. На «чайках» і човнах було по двоє стернових – кормщиків, яких у пізніші часи стали звати «лоцманами» – слово, так би мовити, «післяпетровське». Чи не звалися вони раніше «кічкасами», або «кічкасами», тобто «тими, хто на кічці»? За правилами словесної побудови це досить імовірно. Вже від кормщиків-«кічкасів» і поселення їхнє могло називатися Кічкасами або Кічкасом, а далі і балка поряд і, навіть, сама переправа стала б зватися Кічкаською.

У тому ж таки річковому суднопластві існує ще один, дуже близький за звучанням термін – «гичка», або «гічка». Етимологія цього слова не досить досліджена, а означає воно (за В. Далем – російською мовою): «Узкое и длинное гребное судно с распашными веслами. Гичешный – к гичке принадлежащий, или к ней относящийся».

Нагадаємо коротко увесь логічний ряд: шапочки «кораблик» і «кічка» – ніс човна-розшиви «кічка» – назва взагалі чогось віддаленого «кіча» – відсутність чітко визначених носа і корми на «чайці» і наявність двох стерен, як привід назвати обидва кінці «кічками» – перевізники-стернові «кічкаси» – поселення Кічкаси або Кічкас, балка і переправа Кічкаська.

Можна також спробувати прийняти за першооснову звучання «Кочкас» і вивести його від назви поморського судна «коч». Коч – дерев'яне однощоглове плоскодонне судно, довжиною до 24 метрів при 8-ми метровій ширині. Парус для нього шили з оленячих шкур, він мав весла і навісний руль – кормило. Коч добре витримував шторми Північного Льодовитого океану і північних морів. Відомий з XIV століття (т.зв. «мангазейські» сибірські плавання), за іншими даними походить ще з Великого Новгороду.

Однак, якщо головні убори кічка, кокошник, сорока і т.ін. на російську північ прийшли через Новгород з Київської Русі, то «коч» – надбання вже місцевого (або Балтійського) і навряд чи могло мати хоч би який зворотній вплив.

Англійський історик Бурней (Burnau), один з офіцерів Джеймса Кука, а після адмірал, автор «Chronological History of North Eastern Voyages» взагалі виводить слово «коч» від англійського «kethe» – морехідне судно, яке відрізняється озброєнням [16, с. 48].

Звернемо також увагу на співзвучність слова «коч» до норманського, а далі відомого по всій північній Європі, торговельно-військового судна «когг», або «ког». «Етимологія цього слова доволі прозора: фризьке *coske*, давньогерманське *kuggon* або

kukkon, давньовірхньонімецьке kosko, середньовірхньонімецьке koske, кельтське kosker, середньонімецьке kogge, нарешті голландське kog і kogge – усе це означає одне і те ж саме – «кривий, вигнутий... Когг отримав своє ім'я за схожість корпусу з формою вигнутої посудини» (пер. авт.) [17, с. 156].

Співець Помор'я Борис Шергін у книзі-збірці «Океан-море русское» рульових на кочах, лодіях і карбасах теж називає тільки «кормщиками». Отже, для споріднення або ототожнення слів «Кічкас» «Кочкас» і «коч» достатніх приводів наразі не маємо. Згадана на початку нашого дослідження трактовка «коч кош» як «табір кораблів» є непереконливою з тих же причин – назва судна «коч» – поморська, а «кош» («табір») – слово тюркське. Важко уявити як могли об'єднатися в одній назві самостійні слова з двох дуже віддалених один од одного регіонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М.: издание МГУ, 1994.
2. Путешественныя записки Василья Зуева от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – Днепропетровск: Герда, 2011.
3. Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. – К.: Наукова думка, 1967.
4. Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ: «Промінь», 1969.
5. Радянська енциклопедія історії України. АН УРСР. – К., 1970. – Т. 2.
6. Яворницький Д.І. Запорожжя... – К.: Веселка, 1995.
7. Ожегов С.І. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1983.
8. Буровик Ким. Родословная вещей. – М.: Знание, 1991.
9. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1968. – Т. 2.
10. Ільченко Олександр. Козак Мамай і чужа молодиця. – К.: Дніпро, 1967.
11. Даль В. Толковый словарь... – М.: Русский язык, 1989. – Т. 2.
12. Мокієнко В.М. Вглубь поговорки. – К.: Радянська школа, 1989.
13. Шанский Н.М. В мире слов. – М.: Просвещение, 1971.
14. Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век)». – М.: Наука, 1978.
15. Боплан де Г.Л. Опис України... – Львів: Каменяр, 1990.
16. Путешествие по северным берегам Сибири и по Ледовитому морю, совершенное в 1820, 1821, 1822, 1823, 1824 гг. экспедицией под начальством флота лейтенанта Ф.П. Врангеля». – М.: Изд. Главсевморпути, 1948.
17. Снисаренко А.Б. Рыцари удачи. – СПб.: «Судостроение», 1991.

Шишков С., Вилинов Ю.

г. Запорожье

АНТИЧНИЙ ДУБЛЬ-ЛИТИК ИЗ РАЙОНА С. СКЕЛЬКИ

Несколько лет назад краеведами-любителями из г. Днепрорудного Сагалаевым Димой и его отцом Сагалаевым Андреем Валериевичем в размыве обрывистого берега Каховского водохранилища ближе к восточной окраине села Скельки, при сборе т.н. «подъемного материала», была найдена плосковатая стеклянная подвеска неправильной формы с двухсторонним портретным изображением бородатого мужчины, выполненным высоким рельефом, характерным для античной глиптики.

Находясь в частном собрании, артефакт до нынешнего времени не изучался и не публиковался. Настоящее исследование было проведено с любезного разрешения и предоставления предмета авторами находки.

Ввиду активного пространственного переноса обломочного материала в прибойной зоне, точная локализация места выброса, как и установка почвенного и стратиграфического слоя, не представляются возможными.

Предмет выполнен из достаточно прозрачного (но не идеально чистого) насыщенного цвета синего стекла. Линейные размеры: высота – 18 мм, ширина – 14,5 мм, толщина (максимальная в верхней части) – 6 мм. В нижней части в вертикальном направлении имеется несквозное отверстие диаметром 2,5 мм и

глубиной до 10 мм. Сверху ясно прослеживается скол, острые края которого несколько более истерты, чем основной фон. Скол смещен в сторону, но затрагивает среднюю часть, что дает основание заключить что на его месте имелось ныне утраченное ушко (петелька) для подвешивания.

Состояние поверхности предмета не глянцевое, незначительные следы истирания выпуклых деталей, по-видимому, появились еще при эксплуатации (носке) изделия, а общее матирование является результатом эрозии почвенными растворами и пребыванием в абразивно-активной прибойной зоне, которое, исходя из состояния предмета, не было продолжительным. Об этом же свидетельствуют известняковые отложения во впадинах и микротрещинах.

Переднее (термин условный) изображение почти в идеальном состоянии, обратная сторона сильно разрушена посредством раскола по отверстию. Учитывая сохранность лицевой части и материала вообще, можно предположить, что раскол не является результатом пребывания предмета в агрессивной среде прибоа.

Изделие выполнено способом двойного (дублированного) литикирования. От обыкновенного литика он отличается тем, что расплавленную стеклянную массу, помещенную в разогретую форму-матрицу, для лучшего заполнения задавливали не обычным плоским предметом, а фигурным пуансоном (тоже предварительно разогретым). Обычно в стеклодельном производстве объемных предметов, как то бусины, пронизки и т.п., для создания отверстий стекломассу изначально «наматывали» на покрытую сажей металлическую проволоку. Скорее всего, использовалась медная проволока ввиду ее высокого линейного расширения – после остывания изделия она довольно легко извлекалась.

Наличие «глухого» отверстия в исследуемом предмете, да еще в его тонкой нижней части, с производственной точки зрения является нерациональным. Скорее здесь имела место попытка сквозного сверления стекла (после утраты ушка) для вторичного использования как пронизки. Этим объясняется начало сверления с более узкой части, чтобы в случае возможного перекоса глубокого отверстия сохранить толщину стенок.

То что отверстие выполнено сверлением подтверждается еще и тем, что его стенки более эродированы, чем основной фон изделия. Глянцевая поверхность оказалась более устойчивой к химически активным почвенным растворам, чем шершавая, подраскорошенная абразивом (для сверления стекла и относительно мягких камней, соразмерных ему по твердости, применялось медное трубчатое сверло с подсыпкой влажной кварцевой пыли). Учитывая, что сверление так и осталось незаконченным, можно предположить, что раскол произошел именно во время его и явился причиной прекращения дальнейшей работы. Впрочем, и это никак не означает, что предмет более не мог использоваться в каком-то ином виде.

Вернемся к первичной технологии производства. Сами формы (матрица и пуансон) могли быть выполнены из обожженной мелкофракционной (возможно огнеупорной) глины. Однако, если учесть невысокую износоустойчивость этого материала при высокотемпературных технологиях, то скорее формы были все же металлическими. Можно также предположить использование термоустойчивых природных материалов (графитизированных сланцев и т.п.), но им присущ тот же недостаток – недолговечность.

При массовом производстве литиков в греческих причерноморских колониях, высокой чистоте оттисков вообще и исследуемого предмета в частности, мы склонны считать металлические формы более технологичными и предпочтительными. Как известно, часто литиковые формы снимались и тиражировались с известных каменных гемм (камей), что вовсе не исключено и в нашем случае.

Разрушенность обратной стороны не дает возможности однозначно утверждать, резались ли портреты на формах каждый в отдельности, или же изготовлены с одного образца методом многократного переноса «позитив-негатив» в технологии литья по выплавляемым моделям. Некоторое совпадение в деталях обеих сторон все же дает основание предположить общность происхождения лицевого и оборотного изображений. Кроме того, почти микроскопическая детализация и проработка убеждают в том, что первичная модель была выполнена в достаточно твердом материале (камень? металл?), способном удержать и сохранить портретные особенности от «оплывания». Вполне допустимо предположить существование некогда каменной геммы-образца, ныне утраченной либо еще не найденной.

Обладая определенными технологическими навыками, мы сняли оттиск с сохранившегося портрета. Посредством все того же переноса «позитив-негатив» были изготовлены литые бронзовые формы (они, кстати, не требовали ни малейшей механической доработки, что еще раз говорит о качестве изображения на предмете) и успешно воспроизведен процесс изготовления реплики предмета. В эксперименте, правда, использовались современное бутылочное стекло и газовый разогрев.

После многократных проб была установлена небезинтересная особенность. В ходе выполнения одновременно нескольких операций, как то: прогрев обеих форм, порционное дозирование стекломассы и заполнение нижней формы (матрицы), очень часто пуансон успевал немного подостыть. Не смотря на строгое соблюдение режима медленного остывания под термоукрытием, верхняя часть оттиска часто оказывалась трещиноватой, а иногда и разрушалась при незначительных механических нагрузках.

Возможно, разрушенность одной из сторон исследуемого предмета частично является следствием существования у древних мастеров сходных технологических проблем. Именно эта сторона не выдержала вторичного сверления. В этом случае можно заключить, что сохранившаяся сторона бусины являлась нижней (матричной), а разрушенная раскалыванием – верхней (пуансонной).

Обратимся непосредственно к материалу исследуемого дубль-литика. Использование в качестве аналогий стеклянных и пастовых глазчатых и рисунчатых бус, полихромных бусин-масок и масок-подвесок [15, с. 128] а также подвесок типа «птичка» т.н. «финикийского стекла» [1, с. 81-87, 104-114] будет выглядеть в данном контексте не корректным ввиду значительных технологических отличий в изготовлении. Более близким примером является описанная там же [1, с. 98, 106] стеклянная овальная подвеска.

Еще большим технологическим аналогом может служить ранее нигде не публиковавшаяся случайная находка из-под г. Новоархангельска на берегу реки Синюхи (Кировоградская обл.) – уплощенная каплевидная подвеска из светло-синего стекла. Изготовлена она тем же пуансонно-матричным способом. Одна сторона ее декорирована по контуру рядом выпуклых точек на гладкой подкругленной поверхности, другая покрыта граненым узором. Подвеска не имела стеклянного ушка (сохранились остатки медной/медносплавной оправы), она могла служить отдельным украшением, частью ожерелья или деталью серьги.

Напомним, что Новоархангельск уже средневековыми хронистами назывался Торговицей и часто путался с «торговищем борисфенитов», описанным Геродотом, т.е. Ольвией («Хроника Литовская и Жмойтская», год 1332). Сам факт находки говорит о том, что территория Торговицы-Новоархангельска в античное время входила в зону торговых интересов ольвиополитов. Это может оказаться важным с точки зрения локализации места изготовления не только этой подвески, но и исследуемого двойного портретного литика.

В конце концов изготовление и односторонних литиков, находимых в большом количестве как в античных городах-колониях так и в кочевнических захоронениях, не

так уж отличается в производстве. Просто стеклянная масса задавливалась в матрицу плоским предметом.

Как уже отмечалось, стеклянные копии каменных гемм широко тиражировались античными мастерскими и, будучи дешевыми, имели более широкое хождение как в скифской среде, так и в определенных социальных слоях самих греческих колоний. Плиний характеризовал их как «стеклянные геммы в перстнях простонародья» [2, с. 122]. Кстати, вспомнив о камнях в перстнях, а так же о т.н. «скарабеоидах», нельзя исключить использование нашего дубль-литика в том же качестве. Удачное выполнение отверстия вполне позволило бы обустроить потерявшую ушко подвеску не только как пронизку, но и как поворотный щиток в перстне. И даже наличие раскола не могло бы помешать помещению литика в металлический каст-оправу. Однако такое предположение может быть справедливым только для вторичного использования.

Основной контраргумент – зачем два абсолютно идентичных изображения по обеим сторонам (это для поворотного цельно-стеклянного щитка в перстне), и для чего вообще второе изображение (в случае использования в металлической оправе как скарабеоида)? То есть, основное изначальное назначение предмета, по-видимому, было все же в роли центральной подвески ожерелья.

О.Я. Неверов подчеркивает, что «одинаковые литики встречаются в разных городах Сев. Причерноморья» [2, с. 112], а так же в курганных захоронениях – и то довольно часто. Академическое издание «Археология СССР» Античные государства Северного Причерноморья упоминает прямые аналоги исследуемому предмету: «В IV – первой половине III в до н.э. продолжали употребляться ранние типы бус, но появились и новые <...> Встречаются плоские подвески или пронизи иногда с двухсторонним оттиснутым в форме изображением мужских (Баал Амон? Зевс?) и женских лиц, а также обнаженных фигурок сидящего мальчика (возможно, Гарпократ)» [22, с. 238]. На странице 347 (табл. CLVI, № 36) приведено несколько обобщенное, но безусловно аналогичное изображение.

Упомянутая здесь вскользь трактовка мужского портрета вызывает сомнения. Как правило объединенные божества Баал-Амон, как и Амон-Зевс изображались с обязательным атрибутом – бараньими рогами [7, с. 10]. А собственно эллинистический Зевс не имел двойственных ипостасей.

Для изготовления использовалось кобальтовое стекло, по внешнему виду и степени химического эродирования практически идентичное материалу обыкновенных бус массового потребления (химический анализ не проводился).

Такое стекло только трижды упомянуто в каталоге «Античные камеи в собрании Эрмитажа» [3, с. 154, 155, 163]. Кат. № 440 (с. 163) имеет совсем не схожий сюжет. Архаический Вакх (с. 154) кат. № 410, как и кат. № 440 похож только материалом. Изображение головы Силена увитой плющом [3, с. 155, кат. № 412] близко не только по материалу, но и стилистическими особенностями проработки черт лица. Сходная проработка портрета присуща также голове Силена [3, с. 154-155 кат. № 411], однако она выполнена из *глухого* синего стекла. Три последних предмета поступили в Эрмитаж в 1792 году из собрания Ж.-Б. Казановы и более подробные указания места происхождения отсутствуют. Пока только отметим одну деталь: хотя все перечисленные вещи поступили в Эрмитаж из Дрездена, предмет наиболее близкий к нашему литику имеет указанный тут же в каталоге аналог в Археологическом Музее Флоренции.

Точная и абсолютная локализация места изготовления исследуемого предмета на данном этапе затрудняется полным отсутствием полноценных находок в Сев. Причерноморье стеклодельных мастерских греческого периода. Пока единственная найденная стекломастерская связывается с присутствием римских легионеров XI

Клавдиева легиона на Алма-Керменском городище в Крыму [4, с. 62]. Однако следы местного греческого стеклоделания все же обнаруживаются в Херсонесе, Ольвии и особенно в Пантикапее [2, с. 108-109] и восходят к V-IV вв. до н.э. В этом же источнике О.Я. Неверовым упоминается стеклянный скарабеоид из Нимфея с фасовым изображением бородатого мужчины в остроконечном пилосе. Изображение лиц в фас вообще менее характерно и более редкое, чем профильное во всей античной греческой глиптике. Фасовые камеи более присущи италийскому стилю, что делает исследуемую нами находку еще более интересной.

Попробуем проанализировать ее с той точки зрения, кто и как изображен на дубль-литике.

Первое, что надо отметить – абсолютная анатомичность изображения широколицего бородатого мужчины почтенного возраста. Для глиптики, как и для любого другого миниатюрного искусства, присуще некоторое искажение и утрирование форм и пропорций изображаемых персонажей, что обусловлено спецификой восприятия мелких предметов. На удивление в нашем случае фотографическое увеличение изображения в семь и более раз практически не выявило никакого искажения черт и пропорций, более того – портрет стал выглядеть монументально. Именно в таком увеличенном виде он обретает некоторые схожие черты с образцами крупной каменной и глиняной пластики из Сев. Причерноморья [5, с. 99; 6, с. 59; 7, с. 10].

Явственно проявились также признаки эллинистической метропольной пластики классического периода V-III вв. до н.э. [8, с. 310-333; 9, с. 89-111]. Особой схожести с высокими античными образцами придают тщательная проработка век и широко открытых смотрящих прямо глаз, некоторая асимметричность прически и бороды, а так же полное отсутствие какой либо схематичности в трактовке портрета. Широкое но не скуластое лицо, открытый лоб, ухоженность волос, усов и бороды (элементы завитков), хорошо очерченные линии носа исключают взятие за основу не эллинского персонажа. Когда греческие торевты заведомо изображали своих соседей скифов – кочевых и полукочевых варваров (объемные изображения на известных золотых пекторали, гребне или чеканка электровых сосудов [10, с. 87-89; 11, с. 58-59; 12, с. 38-43; 13, с. 27], они придавали присущие только скифам черты: прямые, ровно подрезанные над бровями и прикрывающие лоб волосы, часто растрепанные неухоженные бороды, диковато-беспокойную «варварскую» динамику разворотов и мимику лица.

Величавость и спокойствие во взгляде изображенного никак не вяжется также с более грубым трактованием черт и линий лица в изображениях Геракла и тем более с гротескными Панами и Силенами.

Впрочем, кого бы не изображала первичная модель, литик с двумя идентичными портретами дает основание отнести его к т.н. бинарным оппозициям, в которых важное место занимает культ близнецов. По сути, мы имеем дело с овеществленным проявлением элементарной, (в данном случае – бинарной) оппозиции, отражающей некую дуалистическую космогоническую или культовую теорию. «Элементарные оппозиции – это простейшие классификационные принципы, с помощью которых противопоставляются друг другу представления, связанные в то же время какой-то более общей связью». [21, с. 250].

Близничный культ, как и многим другим культурам мира, весьма присущ и древним народам Средиземноморья. Если египетские Гор и Сэт отображают борьбу света и тьмы (добра и зла), то наиболее известные греческие мифологические близнецы Кастор и Полидевк не несут конфликтного начала. Определив одному из близнецов происхождение человеческое, а другому – божественное, культ Диоскуров выразил единство земного и небесного. Согласно греческой традиции брата

Диоскуры изображались молодыми юношами, и значит персонифицировать их с нашим портретом нельзя.

Другие примеры близнецов из эллинских мифов: Сила и Власть (слуги Зевса), Гипнос и Танатос (Сон и Смерть, сыновья Нюкты-Ночи), Прометей и Эпиметей («смотрящий вперед» – провидец и «сильный задним умом» [16, 17].

Поклонение близнецам часто было связано с культом плодородия [15, с. 31]. Производство отображающих такой культ предметов в специализирующихся на сельском хозяйстве греческих колониях (в частности на производстве зерна и винограда), органично вписывается в общую картину их социально-бытовой и религиозной жизни.

Другой важной слагаемой культовых бинарных оппозиций выступают дву- и даже триединые божества, например тройственная Геката [18, с. 36].

Двойным и одновременно двойственным божеством являлся римский Янус. Диодор Сицилийский рассказал исторический эпизод о сыновьях-близнецах фессалийца Алооя, который древние греки превратили в миф о незаконнорожденных сыновьях Ифимедии, пасынках Алооя, Эфиальте и Оте, которые объявили войну Олимпу и даже покусились овладеть Герой и Артемидой. В качестве наказания они приняли смерть от руки друг друга и в Тартаре спина к спине сидят на троне забвения. Происхождение мифа имеет отношение к древней календарной символической. И хотя греки не имели прямого мифологического персонажа, аналогичного латинскому Янусу, однако Р. Грейвс считает, что появление латинского двуликого божества хотя бы частично восходит к приведенному здесь эллинскому мифу [19, с. 100].

Все же Янус – один из наидревнейших римских богов, сначала был богом Солнца и света, затем – входов и выходов. Одновременно он был богом начала и конца времени и всяческой деятельности. Его трактовали как мировой первичный хаос, из которого возник упорядоченный космос, а сам он стал богом, следящим за порядком. Даже когда Юпитер стал верховным божеством, Янус сберег свой статус – в молитвах его ставили на первое место. Его культ у италийцев был едва ли не самым важным [20, с. 214]. Изображался Янус человеком с двумя лицами. В первом варианте одно лицо было молодым (обращенным в будущее), а другое старым (смотрящим в прошлое). В более употребляемом втором варианте оба лица были одинаковыми и изображали зрелого бородатого мужчину.

Очень заманчиво было бы напрямую отождествить исследуемый предмет с римским производством.

Аргументы «за»:

- Более присущее римской глиптике фасовое изображение лица.
- Находки римских стеклодельных печей в Алма-Кермене.
- Уже упомянутая аналогия Эрмитажным предметам в Археологическом Музее Флоренции.

- Наличие у римлян широко почитаемого двуликого божества. Этот аргумент видится нам наиболее важным.

Имеются не менее веские аргументы «против»:

- Эллинская стилистика «лепки» портретов.
- Существования развитого стеклоделания в греческих колониях.
- Кратковременность пребывания римских мастеров на Алма-Кермене [4, с. 65].
- Слабость римской торговой интеграции в Северном Причерноморье.
- Наличие собственных близничных и дуалистических культов у эллинского населения колоний и их соседей варваров.

- Широкая сеть торговли стеклянными изделиями во всем Средиземноморье, включая Египет, Сирию, Пуническое побережье (Карфаген) и побережье восточное (Финикия, Тир, Сидон).

Получается, что подвеска несет одновременно греческие и италийские признаки и черты. Возможно, в этом и кроется ответ на вопрос о ее происхождении. Греческие колонии имели широчайшие коммуникативные связи не только со своими метрополиями, но и со всем Средиземноморьем. Высоким был не только товарообмен. Перемещались сырье, технологии и даже мастера. Взаимообмен наблюдался также в духовной сфере. Возможно, имея в своем распоряжении высокий образец глиптического одноликого портрета важного или даже верховного божества (Зевс?, Юпитер? – так монументально даже в малой форме мог изображаться только громовержец!), местные мастера создали ему новую ипостась. Двойной портрет стал другим не менее важным богом, хотя, возможно, и с другими функциями.

В любом случае каждый из предложенных персонажей определяет исследуемую подвеску не только (а скорее не столько!) как предмет украшения, а дает основание предположить сакрально-обереговую функцию (амулет, талисман). Высокий же уровень качества изготовления говорит о том, что литик изначально мог быть как центральным объектом ожерелья, так и единичным предметом ношения, при этом попытки вторичного использования сообщают о степени ценности этой вещи для ее владельца.

Стеклянные полихромные подвески-маски и маски-бусины вполне вписывались в культовые парадигмы причерноморского населения, как колонистов, так и варваров. Они усматривали в них своих собственных богов. Бусины-маски в качестве погребального инвентаря обычно входили в состав женских и детских ожерелий и, очевидно, выполняли роль апотропеев, т.е. были гарантами возрождения и плодородия [15, с. 131].

В бусинах-масках отверстия имели не только утилитарное, но и символическое значение. Боги были блюстителями мирового порядка, стражами мира, вращающими его ось. Символом оси на пронизях являлся сердечник [15, с. 130]. В скифском пантеоне такой функции более всего соответствовал Папай. Возможно, после утраты ушка попытка сверления нашего дубль-литика была своеобразным актом создания некоей «оси равновесия» бинарной божественной системы.

Важнейшим фактором распространения стеклодельной продукции импортного и местного производства в Северном Причерноморье были т.н. «амулетные лавки». Причем функционировали они не только на побережье, но и в глубинных варварских районах. А.С. Островерхов упоминает о подобных торговых точках на Елизоветовском городище [15, с. 129], в Ольвии, и что особенно важно для нашего исследования – в Каменском городище [15, с. 143]. Такие же лавки зафиксированы на побережье Ливана. Особое место занимает распространение стеклянной бижутерии в Нижнем Подунавье через бижутерно-амулетные лавки Истрии и Ольвии. Это, кстати, может объяснить адрес находки подвески из Новоархангельска.

Исходя из изложенного, с высокой долей уверенности можно утверждать, что исследуемый предмет является продуктом эллинского колониального производства (города Св. Причерноморья, Крым), имеющим признаки италийского влияния. Предположительно, будучи копией с высокохудожественного и вероятно более раннего (IV-III вв. до н.э.) образца глиптики, изготавливался для внутреннего потребления небогатыми слоями населения, но в большей степени для экспорта соседям-варварам (судя по месту находки) во II-I в. до н.э. Именно этот период отметил О.Я. Неверов следующим итогом: «Особенно богатое выражение нашла в геммах сложная картина религиозной жизни, в которой античное наследие, принесенное первыми поселенцами, причудливо сочеталось с туземными культами и верованиями ближайших соседей... Одновременно... начал создаваться новый местный вид искусства, давший в эллинистическую и римскую раннеимператорскую

эпохи ценные памятники глиптики, отмеченные ярким своеобразием форм и самобытностью стиля» [2, с. 122].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. – К.: Наукова думка, 1988.
2. Неверов О.Я. Геммы античного мира. – М.: Наука, 1983.
3. Античные камеи в собрании Эрмитажа». Каталог. «Искусство». Ленинградское отделение. 1988.
4. Высотская Т. Скифские городища. – Симферополь: Таврия, 1975.
5. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. – Симферополь: Таврия, 1990.
6. Кутайсов В.А. Керкинитида. – Симферополь: Таврия, 1992.
7. Сборник научных трудов «Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры». – К.: Наукова думка, 1986.
8. Древние цивилизации. – М.: Мысль, 1989.
9. Древний мир в иллюстрациях. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1961.
10. Мозолевский Б.М. Товста могила. – К.: Наукова думка, 1978.
11. Манцевич А.П. Курган Солоха. – Л.: Искусство, 1987.
12. Сокровища скифских царей. – М.: Наука, 1967.
13. Музей исторических драгоценностей Украинской ССР. – К.: Реклама, 1978.
14. Хазанов А.М. Золото скифов. – М.: Советский художник, 1975.
15. Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской Ассоциации археологов и любителей древностей. Вып. I. – Одесса-Запорожье, 1990.
16. Парандовський Я. Вірування та легенди стародавніх греків і Римлян. – К.: Молодь, 1977.
17. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. – М.: Гос. уч. пед. изд., 1957.
18. Менар Р. Мифы в искусстве старом и новом. Репринт. – М.: Молодая гвардия, 1992.
19. Грейвс Р. Мифы Древней Греции. – М.: Прогресс, 1992.
20. Словник античної міфології / Укладачі І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів. – К.: Наукова думка, 1989.
21. Алексеев В.П. Становление человечества. – М.: Издательство политической литературы, 1984.
22. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984.

Сокульський А.Л.

м. Запоріжжя

ФІЛОСОФІЯ ВСЕСВІТУ (СВІТОБУДОВА ЗА НЕКЛАСИЧНОЮ НАУКОЮ)

Людство Землі приречене жити в Сонячній системі. Пізнання Всесвіту можливе на чуттєвій основі – так розпорядився Творець. Розум Світовий – алгоритм Всесвіту, запрограмований Творцем. Людству краще спокійно і по можливості впевнено жити зараз, а не чекати щоденно апокаліпсису.

Humanity is fated to live in the Solar system. The cognition of the Universe is possible only on the basis of sensationalism – that is as the Creator has wished. The World's Reason is the World's algorithm, programmed by the Creator. Humanity should live easy and confidently as far as possible and not to wait for the Apocalypse.

1. Масштаби і форма Всесвіту

Всесвіт* – безкінечність вакууму, матерії, простору та енергії, іншими словами мільярди зоряних згущень, галактик, планет, астероїдів, комет, метеорів, газових хмар, космічного пилу тощо [1]. Всі спроби пояснити закони природи В. вказують на необхідність подальшого, більш глибокого його аналізу. Як вплине остаточна теорія В. на наш філософський світогляд – наука може лише передбачати.

В 20-ті рр. минулого століття науковці були далекі від усвідомлення заповнення темної енергії і холодної темної матерії.

Учені прагнуть зрозуміти світобудову, для цього необхідні достатньо прості моделі. Велика концентрація деталей лише затуманює уявлення про реальний стан В. Прості моделі адекватно пояснюють реальну картину, бодай на якихось етапах її пізнання. Наприклад, щільність енергії випромінювання з часом знижується швидше густоти речовини. Значить, в молодому В. (перші десятки тисяч років розширення, коли стадія інфляції вже минула) сила випромінювання в густоту матерії, тому В. заповнений космічним пилом продовжує зберігати темне розширення. Пил – речовина без тиску, звичайна баріонна речовина або холодна темна матерія, яка теж являється пилом.

Прості моделі світобудови, як нам вважається, дозволяють простіше розібратись в складних процесах і краще надають об'єктивну реальність [2, с. 32]. Приходиться чекати застосування нових зверхпотужних космічних (і земних телескопів), на яких працюватимуть наступні покоління астрономів. Людства певно проникне в далекі таємниці В., але покинути межі Сонячної системи людині не прийдеться.

Деякі дослідники схиляються до думки, що В. – не скопище мертвої матерії, а жива система, якщо не організм, зв'язаний з простором і часом в єдине ціле. Іншими словами, В. – космічний вакуум, матерія і гравітація. Одночасно, космічний вакуум як антигравітація. «Сучасна космологічна теорія являє собою вверх безглуздя, – писав шведський астрофізик, лауреат Нобелівської премії Х. Альфвен, – вона стверджує, що весь В. виник у певний момент подібно до вибуху атомної бомби, розмірами (приблизно), як шпилькова голівка. Схоже на те, що у теперішній інтелектуальній атмосфері якраз та обставина, що космологія «великого вибуху» є образою здорового глузду – *credo guia absurdum est* («вірю, бо це безглуздя») – й слугує її найбільшою перевагою» [3, с. 39]. За останніми даними вік В. – від 13,7 до 18 млрд. років. Великий вибух відбувся 1030 млрд. років тому і він ще не закінчився (теорія розширення В.).

У повсякденності В. – це небесна сфера, наповнена зорями, їх скупченнями, Місяцем і Сонцем, вона безкінечна, як кількість волосинок в кожусі. Елементарні астрономічні відомості були відомі за тисячі років тому в Вавилоні, Єгипті, Китаї і

*Всесвіт (all; грецьке: pan; Philosophie від гр. «любомудріє» – любов до істини); лат.: universum – поняття всього існуючого; все те, що існує.

використовувались для спостереження за часом й орієнтації за сторонами світу. Курс астрономії завершував фізико-математичний і природничий курс освіти в середній школі. На жаль курс астрономії* в середині 80-х рр. ХХ ст. перестав вивчатись за шкільною програмою. Астрономія вивчала в космосі матерію в таких масштабах і станах, які неможливі в лабораторіях, і тим розширювала фізичну картину світу, наші уявлення про неживу і живу матерію. Цілеспрямоване вивчення природи В. означає поступальний розвиток людства. Основним астрономічним прибором у вивченні В. є телескопи й рефлектори. Науку про небо нині українська молодь пізнає по-можливості, якщо така з'являється в її швидкоплинному житті.

Мільйони років тому людина, глянувши на небесну сферу, зрозуміла, що ця сяюча безодня, повна світил, ховає в собі безкінечну кількість таємниць [4].

Рух В., який спостерігали жерці Трипілля, Вавилону, Єгипту, виявився цільним, суворим, упорядкованим, гармонічним процесом [5]. Археологічні пам'ятки Гебеклі-Тепе, Чатал-Гуюк, Стоунхендж і Хортиця, – де діяли кам'яні храми «житла богів». Їх хронотоп сягає, якщо не глибин космосу і зійшовших на Землю «ануннаків з небес» 13 тисячоліть тому. Як всяка гіпотеза потребує обґрунтування, але мегалітична скульптура з рельєфами звірів, птахів, людей, а головне планувальні схеми цих об'єктів, в своїй основі мають солярну і місячну сутність (символіку – А.С.) [6]. Привертають увагу орбітальні, сферичні, солярні сюжети кераміки Трипілля, які пізніше знайшли продовження в Гіппарха й Птолемея, Коперника, Джордано Бруно, Галілео Галілея, Тихо Браге, Кеплера, Ньютона [7, с. 93]. Астрофізики виділили в ритмі В. чотири природо-наукові етапи його пізнання (аристотелівський, ньютонівський, ейнштейнівський і постейнштейнівський) [8]. Філософія В. – пізнання її світобудови, розкривається не всім, і не швидко. Пенроуз Роджер зі Стівеном Хокінгом продовжують розвивати космологічні ідеї, зокрема, намагаються пояснити природу Великого вибуху [9]. В. пізнається на самоті, – вважав Августина Аврелій. Бути на самоті означає бути зі В., бути всесвітньою істотою, спеціалізованою об'єктивним змістом закону, розуму, любові, блага, гармонії, краси, істини, а не хаосом випадкових вражень від мінливих об'єктів [10, с. 275].

Платон вважав закон незмінним, константою. Пізнавати і прозрівати суще як закон, суще як істину, яка діє (є дійсністю буття і дійсним буттям) і без того, щоб бути пізнаною [11, с. 194]. Який основний закон В.? Мабуть діалектичний, тому безкінечний, В. постійно змінюється, рухається, еволюціонує. Філософський рівень світорозуміння – це світотворче, чуттєво відмінне пізнання об'єктивного закону світобуття [12, с. 196]. Сам термін «philosophos» вперше використовується у Геракліта в значенні дослідника природи речей. Питання, що таке філософія В., в чому її сутність, її цінність, завжди залишається суперечливим. Чекати від філософії В. нових істин справа безнадійна. Адже, те, що виступає під значенням природній дух насправді виявляється суперечливим, далеким від істини. Для людини, яка вірить в науку, найскладнішим є те, що філософія не дає всезагальнозначимих результатів того, що можна пізнати, чим можна збагатити свої знання. В той час як наука в своїх областях отримує повні загальноприйнятні знання, філософія не спромоглася пояснити основний Закон В. Філософське мислення не має, подібно науці, характеру прогресуючого процесу. Так, ми пішли далі Геракліта, Платона і Аристотеля, але тільки в області, що стосується пізнання світобудови автоматичними приборами і експериментами, здійснюваними з їх допомогою. Щодо самого ж вибудовування філософської моделі В., залишаємося донині на рівні уявлень Джордано Бруно (множинність світів – А.С.). Те, що, за необхідністю, пізнається кожною людиною і стає науковим пізнанням не являється філософією, а відноситься лише до області

* Грецьке слово: естрон – світило, зоря, а номос – закон.

пізнавального. Філософське сприйняття В. не має також, подібно наукам, прогресуючого процесу. Ми мешканці конкретної Сонячної системи, з властивими їй анаеробною й аеробною формами життя, певного енергетичного рівня існування. Навіть за допомогою автоматичних приборів земляни ледве виходять за межі Сонячної системи (Вояжер-1 – А.С.). Звісно, ні фізика, ні усвідомлення пізнавального простору інших зоряних систем ми ще не освоїли. Тому розуміння сутності природи інших зоряних систем буде залишатися у фізіологічній сфері розуму землян і в спробі всякого філософствування буде залишатися «екзистенціальним» [13, с. 465].

Завдання філософії в її основних складових – онтології та генеалогії. Заважає цьому не лише індивідуальність форм земного життя, а й так звана матеріалістична філософія, яка, на превеликий жаль, в основу теорії пізнання кладе наївний реалізм звичайної, не обмеженої глибинним пізнанням і самопізнанням людини, для якої існує об'єктивно дане свідомості в образній формі. Звідси постійна апеляція до практики як предметно-речової діяльності, яка начебто є критерієм істини. Насправді ж «те що є», що діє як принцип світобудови, це об'єктивне – розум, закон. Про це йдеться в одному листі з посиланням на авторитет Платона. Якщо мати сором від того, що відоме ще майже 2,5 тис. років тому, все ще невідоме нам, не веде нас увесь час, не визначає нашу свідомість, є сподіванням, що, нарешті, ми збагнемо його в істинній (дійсній) сутності та почнемо діяти по Закону [14]. Отже, пізнаваний, чи непізнаваний світ природи (світобудова)? До основних законів світобудови відноситься і Закон єдності сил природи. Фізикам відомі чотири типи сил: діючі між елементарними частками, що визначають всі явища природи. Це гравітаційне (тяжіння), слабе, електромагнітне і сильновзаємодіюче. Перші два – гравітаційне й електромагнітне відомі здавна, їх радіуси дії – необмежені і тому вони проявляються не лише між елементарними частинками, а й в Макросвіті. Гравітаційна взаємодія домінує в небесній механіці. Електромагнітна взаємодія, хоча і набагато сильніша, не може з ним конкурувати, оскільки здебільшого макроскопічні тіла не заряджені. Електромагнітна взаємодія переважає всередині речовини. Ця взаємодія визначає хімічні зв'язки, випромінювання світла, намагніченість – всі інші властивості в атомах і молекулах.

Гравітаційна взаємодія тут не проявляється у зв'язку з його малою силою, а слабка і сильна взаємодія внаслідок їх коротких радіусів взаємодії.

В середині атомного ядра виявляється сильна і слабка взаємодія. Сильну взаємодію зміцнюють нуклони (протони й нейтрони) в ядрі і кварки всередині нуклонів, сильна взаємодія була визначена недавно. Стосовно слабкої взаємодії, то воно викликає переходи між різними типами кварків, і зокрема, визначає β -розпад нуклонів в ядрах. При β -розпаді один з кварків, що складає нуклон, переходить в кварк другого типу і випромінює електрони й антинейтрони (β -розпад). Протонний розпад буває різний, їх життя може перевищувати 10^{31} років. Нині фізики вивчають «монополя» – одинокі магнітні заряди. Пошук космічних «монополь» зараз проводиться. Їх маса повинна бути фантастично велика.

А. Ейнштейн передбачав можливість об'єднання електромагнітної взаємодії з гравітаційною. Супероб'єднання всіх чотирьох сил природи зводяться до одного, якогось фундаментального принципу (Закону). В останній час, все частіше виказується думка, що цей принцип геометричний, як і всієї теорії відносності. Отже, фізики націлюються виявити закон об'єднання всіх чотирьох сил природи. Це і має бути, на думку науковців, основним законом В. [15, с. 120-123].

2. Пізнання В. автоматичним розумом

Отже, В. як Світобудова – простір, вакуум, енергія, наповнений зорями, їх скупченнями, галактиками, міжгалактичною матерією та іншими інгредієнтами. Космічний вакуум і гравітація, існує і в формі антигравітації. Звідси констатація, що В. – не скопище мертвої матерії, а живий організм, зв'язаний з Часом в єдине ціле.

Згідно з теорією «Великого вибуху» вдається спостерігати розширення V , від дуже сконденсованого стану у вигляді точки до сучасного стану. Його вік вичислюється від 13,7 до 15 млрд. років. Щоб зібрати дані необхідно витратити на спостереження десятиліття [16, с. 26-27]. Внаслідок кінечності швидкості світла ми бачимо сильно змінену картину оточуючого нас світу, що нагадує надування повітряної кулі. «Відстань в космології, як текуча вода, в гнучкому дзеркалі природи», – зазначав В. Хлебніков. Астрофізики змогли виявити швидкісне розширення V , за що в 2011 їм було присуджено Нобелівську премію по фізиці [17, с. 28]. Теорія відносності не розглядає швидкість розширення. Ця швидкість безкінечно зростає з відстанню. Далі деякої відстані, називаємо «радіусом сфери Хаббла», що перевищує швидкість світла. Це явище не порушує теорії відносності, оскільки віддалення викликано не рухом в просторі, а розширенням самого простору [18, с. 29]. Теорія про червоне зміщення Z – вважають деякі астрофізики ключ до дослідження дальнього космосу [19, с. 30]. Кожна нова космічна теорія впливає на наш філософський світогляд. Звідси сакраментальне питання, що таке розум і яка вірогідність виникнення розумного життя у V ? З точки зору побутової логіки, вже в глибоку давнину до появи систематичного знання, астрономія була високорозвинутою наукою, її історія відображає процес розвитку людства. Що заховано в моделі грецького горіха: шкаралупа і дві півкулі ядра зі звивинами?

Про масштаби V свідчить експеримент, виконаний 10-метровим телескопом Кеєк обсерваторії Мауна Кеа на Гавайських островах [20, с. 4]. Астрономи виявили далекий квазар, освітлюючий величезну дифузну газову туманність. При цьому вони вперше зафіксували наявність «космічної павутини» – найбільш масштабної структури V , що шириться на 2 млн. світових років в міжгалактичному просторі. За розміром ця структура переважає розмір будь-якої туманності, виявлених раніше. На думку Себастьяна Канталупо (Sebastiano Cantalupo), співробітника Каліфорнійського університету, розміри виявленої структури, виходять далеко за межі галактичного оточення квазара [21, с. 31].

Стандартна космологічна модель формування будь-якої великомасштабної структури V підказує, що галактики повинні розміщуватись в «павутині», матерії, переважна частина якої (біля 84%) невидима у будь-якому діапазоні спектра.

«Павутина» чітко проглядається в комп'ютерній моделі V , що доводить поширення темної матерії на величезних масштабах. В тому числі «темних гало» навколо галактик і «космічних сіток», ниток, з'єднуючих їх. Гравітація змушує звичайну матерію повторити конфігурацію розподілу темної матерії [22, с. 31].

Мереживо ниток дифузного іонізованого газу проявляють у вигляді плетіння тонкого волокна. Завдяки телескопу Кеєк вдалося виділити флуоресцентне освітлення водню, освіченого інтенсивним випромінюванням квазара. «Поширення газової компоненти забезпечує добре пояснення загальної структури нашого V .», – підкреслив професор Джейсон Ксав'є Прохаска (Jason Xavier Prochaska) Каліфорнійського університету в Санта-Крус. По спектру водню вчислено, що віддаленість квазара наймовірно велика – 10 млрд. світових років. Учені вирахували довжину хвилі «зміщеної лінії Лайман – альфа», що дозволило отримати зображення квазара і освітлюваній ним туманності. Це унікальне явище V подібне промінню ліхтарика, промінь якого був спрямований у бік туманності і викликав світіння газу. Але ми бачимо лише те, що освітлене газове мереживо шириться далі. Схоже, що квазари являють собою тип активних галактичних ядер, випромінюючих інтенсивне випромінювання, що генерує при попаданні речовини на зверхмасову «ЧД» в центрі галактики. В космічному мереживі газу виявляються так звані «темні галактики», суперзгустки газу «космічної павутини». Наші уявлення свідчать, що розподіл

міжгалактичного газу в подібних структурах дозволяє удосконалювати існуючі моделі [23].

Англійський геофізик і астроном Джон Мічелл пише: «в природі можуть існувати такі зорі (за масою), що навіть промінь світла не може покинути їх поверхні». Він же на засіданні Лондонського Королівського товариства 27.XI.1783 р. оприлюднив ідею, за якою зірка з масою Сонця мала б радіус не більше 3 км. Її частинки світла «корпускули» за Ньютоном не могли б відділятися від її поверхні. Здалека вона виглядала б абсолютно темною. Так народжується концепція «ЧД», з якою пов'язані вражаючі ефекти і явища. Їх не видно на небі. Коли «ЧД» зтягує міжзоряний газ, речовина наближається до неї по спіралі, закручуючись як вода в зливний отвір. Від тертя частинки усмоктуваної речовини світяться. Всі частки речовини ущільнюються, несучись до центра «ЧД» надвисокої температури, і випромінюють рентгенівські хвилі, 10% їх маси перетворюються в чисту енергію. Для прикладу: при ядерному вибуху тільки 0,5% конвертуються в енергію. Тобто, в «ЧД» виділяється в 20 раз більше енергії, аніж при ядерному вибуху. Світло їх таке інтенсивне, що вони мають власну гравітацію: сила безперервного випромінювання долає нездоланне тяжіння. Утворюється справжній сонячний вітер, він настільки потужний, що може виштовхнути себе із «ЧД». Астрофізики передбачають, що наша галактика «Чумацький шлях» мала зіткнення з карликовою галактикою. «ЧД» останньої зіткнулася з «ЧД» Стрільця А, утворивши центр «Чумацького шляху». Астрофізики продовжують шукати сліди цих зіткнень. Виказується думка, що «ЧД» можуть служити проходами в інший Час. Те, що всмоктує «ЧД» з'являється в другій частині В., в іншому Часі. Можливо, вони («ЧД») є воротами в інші світи (В.) на зразок спринцівки, що втягує речовину за вакуумним принципом. «ЧД», що світяться (репери для карти В.), концентрують величезну енергію, викиди якої створюють своєрідні просторові маркери. Вияснилось, що кожна галактика має в центрі двухмасивну «ЧД». Нині відомо 25 млн. «ЧД». Із них: одні, що крутяться, інші з електрзарядом. Звичайні «ЧД» виникли шляхом всмоктування матерії. Телескопами виявлена «ЧД» GRS 1915+105 на відстані 35 тис. світ. років від Землі, що крутиться зі швидкістю 950 обертів в секунду. Виявляються «ЧД» надзвичайно масивні при неймовірно малих розмірах. «ЧД», що в 4 рази перевищують масу Сонця, здатні розміститись між Меркурієм і Сонцем. А є «ЧД» з масою, що перевищують масу Сонця від 10 до 30 млн. раз [24].

З використанням космічних телескопів можна спостерігати багато цікавих явищ, прихованих від наземних спостерігачів атмосферою шторою і недоступних неозброєному погляду. Так, за допомогою рентгенівського телескопу вдалося вивчати далекі об'єкти в далекому ультрафіолетовому й рентгенівському діапазонах, далекі космічні утворення, що дозволило сформулювати гіпотезу за якою в «центрі кожної галактики повинна бути зверхмасивна «ЧД»». «ЧД» були виявленні вищеназваною технікою в січні 2011 р. Випадково під час спостереження астрономами за зіркою NGC 4845, яка раптом «засіяла» в рентгенівському діапазоні, що не спостерігалось в пройдешні тисячоліття. Власне, що сталося, «ЧД» захопила і розірвала на частини холодний об'єкт на зразок Юпітера, маса розірваного об'єкта в 14-30 раз перевищувала юпітеріанську [25, с. 4-8].

Телескоп XMM – Newton зафіксував самий сильний магнетар SGR 0418+5729 (нейтронна зірка), ультра-яскраве джерело рентгенівського випромінювання (ULX)² в M31, яке в кінці 2009 року зафіксоване в спіральній галактиці Андромеди (2,5 млн. св. р.). За спостереженням обертання «ЧД», що складало 98,7% від допустимого максимуму з теорії Ейнштейна. Даний об'єкт «ЧД» міг сформуватись одиноко або злитись з двох коллапсарів.

Значний крок зроблено в напрямку подальшого вивчення Сонячної системи, запусканий телескоп Gaia в точку Лагранжа (L_2) на відстань 1,5 млн. км від Землі. Призначення якого спрямоване на замірювання координат і власного руху мільярда зірок нашої галактики. В ході місії є можливість відкрити біля 10 тис. екзопланет [26, с. 11]. Сенсор телескопа Gaia здатний розглянути пучок волосся на відстані в 700 км. Прилад здатний реєструвати фотони космосу, загальне число пікселів детектора Gaia складає 938 млн. За його допомогою вчені планують заміряти положення зірок від 5 до 15 величини з точністю до 25 мікросекунд дуги і вище.

Астрономи давно прагнули знайти «ЧД» в Чумацькому шляху і релятивістські виверження в ній (близькі до швидкості світла) [27]. Нарешті, телескопом Chandra зафіксували джет «ЧД» – це високоенергетичні викиди високоенергетичних частинок зверхмасивної «ЧД» в центрі Чумацького Шляху. Це грандіозне космічне явище фіксується із радіоджерела Стрілець А. Джет активної «ЧД» локалізується в центрі галактики А пр 220. Маса «ЧД» в центрі Чумацького Шляху складає близько 4 млн. сонячних мас і вона розміщена на відстані бл. 26 тис. св. років від нашого Сонця. Вчені роблять висновок, що джети формуються зірками.

За допомогою телескопа Hubble виявленні водяні пароутворення на супутниках Європі й Енцеладі. На Європі б'ють потужні гейзери. При температурі -40°C водяна пара викидається в космос на висоту до 200 км і, вертаючись, падає на поверхню планети. Енцелад має в 12 раз менше гравітаційне поле від Європи. Астрономи чекають від запуску апарата Juno артефактів, що докажуть справедливість теорії, про існування води в Сонячній системі [28, с. 27].

3. Астрофізики про В.

Великі країни з розвинутою космологією і космонавтикою систематично досліджують космічний простір, пропонують різні ідеї щодо походження і фізичної природи В., з наступними їх апробаціями на наукових конференціях, в монографіях, в науково-популярних прогнозах. Нині у світі космологію розвиває невелика шеренга астрофізиків – десяток, а може і більше лауреатів Нобелівської премії і величезна когорта спеціалістів й популяризаторів науки про небо. Думки перших аргументовані, слухні, хоча не завжди зрозумілі аудиторії, не встигаючої за квантовими моделями організації космічної речовини, простору й енергії.

Варта уваги дискусія з вічного питання про форму і смисл В., яку ведуть Девід Гросс і Брайан Грін. Перший – автор самої відомої науково-популярної праці з теорії струн, директор Інституту теоретичної фізики Кавлі при Каліфорнійському університеті в Санта-Барбарі, фахівець з квантової хромодинаміки і теорії струн. Він спільно з колегами відкрив ключову для Стандартної моделі елементарних часток властивість асимптомної свободи кварків, що не дозволяють їм існувати у вільному стані. Це відкриття було відмічено Нобелівською премією з фізики у 2004 р. [29].

Другий дискусант Брайан Грін – професор Колумбійського університету, один з найвідоміших фахівців теорії струн. Спільно з колегами по фаху відкрив новий вид симетрії простору Каяабі-Яу. Досліджує проблему, як теорія струн проявляється на космологічних властивостях В. Він є автором низки науково-популярних книг про теорію струн і космологію, найбільш популярна з яких «Елегантний В.» [30, с. 288]. Оформлення цієї ідеї було відзначено премією «Авентус». Начасі вона представлена в документальному серіалі з коментарем Брайана Гріна. Дискурс обох астрофізиків був організований російським фізиком з теорії елементарних часток, ведучим науковим співробітником фізичного інституту ім. П.М. Лебедева РАН Олексієм Семихатовим*.

* О. Семихатов перекладає науково-популярні книги, відомий лектор, був співведучим інтелектуального ток-шоу «Чорний квадрат» на російському телеканалі «Культура». Лекція на «Фестивалі світових ідей» публікується за адресою [vokrugsveta-tv.ru/video/869/].

Основне питання дискусії формулювалось так, що таке В. і скільки у нього вимірів?

Девід Гросс сформулював поняття гранично лаконічно: «В. – це весь існуючий простір». Як на нього можна дивитись збоку, якщо він безкінечний?

Отже, В. також не рухається в часі, він у ньому існує. У фізиці не має моменту «зараз», «тут». Це просто ілюзія.

Проблема початку і кінця всіх речей – проблема про походження самої фізики. «Нині лише окремі ідеї цієї проблеми почали обговорюватись», – зазначає Гросс. Стосовно форми, В. нагадує бублик з діркою, що відрізняється від сфери, але без дірки. За формою він, скоріше, тривіальний, оскільки може виглядати для більшості несподівано. За теорією космологічної інфляції слідує, що надзвичайно швидке прискорення розширення В. в перший момент після Великого вибуху не міг мати певної форми. За час інфляції його розміри збільшились на багато порядків. Мікроскопічні квантові флуктуації в результаті розтягнулися на сотні мегапарсек. Це підтверджують спостереження телескопів з великою точністю. Оскільки, вважає Брайан Грін, В. може бути і гіперсферою, але дуже, дуже великою (що поблизу нас може здаватися плоскою). Зрештою вона може виявитись і гіпертором. Ми знаємо, що на просторовому зрізі В. в певний момент часу виглядає гіперсферою. Описова її математика дає її часову координату. Але у нас мало інформації з минулого В. і зовсім немає з майбутнього. Ідея форми гіпертора, як і більш екзотичні топології часто перевірялись і виявлялись відіграним сюжетом. Нині немає ознак того, що у В. була якась нетривіальна топологія. Отже, гіперсфера (гіпертор), як узагальнена сфера і тора у просторі чотирьох і більше вимірів може виглядати по-різному. Сфера – це двомірна поверхня, замкнута на себе. Рухаючись по ній по прямій мандрівник повертається у стартову точку. А гіперсфера – це замкнута на себе трьохмірна структура, в якій промінь, випущений в любий бік повертається з протилежного боку.

Обидва астрофізики теорію струн звели до стану багатообразних часток фізики подібно витягнутим квантовим струнам. Різні типи їх коливань відповідають конкретним елементарним часткам. Різновидність коливань забезпечується тільки в багатомірному просторі. Всі його «зайві» виміри згорнуті і дають додаткові імпульси рухові таких мікрооб'єктів, як струни.

Простір – величина матерії і енергії. Але простір, вважає Девід Гросс, це не тільки топологія (форма), цікавішою є метрика. Тому, вірно буде говорити не про типологію В., а його геометрію. Геометрія зв'язує космологію й історію В., а можливо, і його внутрішню структуру, яка може визначати глобальні фізичні закони. Одним словом, геометрія – це математична модель реальності. В будь-якій точці простору він показується плоскуватим. Це надзвичайно важлива властивість природи, одна з тих, що робить природу пізнаваною. Речі, хоча б локально, поруч з ними, в першому наближенні виглядають простими. Знаємо також, що ці особливості можуть і порушуватися. За останні 50 років зменшується все довкілля точки. В міру проникнення в глибину простору довкілля точки предмети стають простішими. Гравітаційна взаємодія стає все сильнішою. Для побудови всеохоплюючого простору необхідно доповнювати геометрію ідеями квантової механіки.

Гросс вважає, що «ЧД» можуть бути досить великими, але їх характеристика на геометричній природі, без квантових флуктуацій істотно не повна. Можливо, ці об'єкти буде простіше зрозуміти, розглядаючи квантові явища як більш фундаментальні аніж геометрія. Тут, як і в гідродинаміці, яка пояснює H_2O в річці, приблизною моделлю і моделлю, що базується на атомній фізиці, описуючи ріку як сукупність молекул. «ЧД» порушують просту структуру В., перекручують уявлення тривіально-плоского простору. Ключем розуміння плоского простору є наше розуміння природи сингулярності. Це стан, коли точка в якій графік функції

спрямовується в безкінечність. Сингулярність на графіку фізичної величини означає недолік використовуваної теорії. В центрах «ЧД» згідно теорії відносності виникають сингулярності з безкінечною кривизною простору і щільністю матерії. Тому теорія відносності потребує уточнення за рахунок доповнення її квантовою теорією. На цьому Брайан Грін заключає: я би не став тримати пари, що ми скоро зрозуміємо навіть прості «ЧД». Ми лише рухаємося в цьому напрямку.

Девід Гросс підтвердив, що з допомогою телескопів ми спостерігаємо «ЧД» і його науковий досвід підказує: все що уявляємо може існувати. Рано чи пізно експериментаторам вдасться їх спостерігати. Хоча експерименти з «ЧД» надзвичайно складні, і ми не можемо безпосередньо досліджувати їх геометрію.

Можливо, наші уявлення про трьохмірний простір – лише тіні печери Платона* або якийсь інший простір реального співвідношення реальних явищ В.

4. Елегантний (впорядкований) В.

Чому плаває крига? Якщо б віна тонула, світовий океан замерз би і припинилося б життя. Існує постійна величина тонкої структури за якою все інше – атомні ядра, електромагнетизм, хімія, біологія буде пояснюватись цією теорією (константою тонкої структури). Не існує жодного спостерігаемого феномену, який би не описувався цією теорією з високою точністю. Обмеження все ж таки є, кажуть астрофізики, воно стосується того, що відбувається на дуже коротких відстанях в момент народження В. має смисл. В. складний, – вважає Брайан Грін, багатий різними явищами, але вони описуються декількома математичними рівняннями. Чи міг В. виникнути випадково, в якийсь випадковий момент. Грін не допускає, що за всім існуючим стоїть генератор випадкових чисел. Все вказує на височайший рівень порядку. Це і дозволяє багато даних виразити короткими математичними рівняннями, які описують всі процеси за допомогою символів. Можливо, це прояв того що ми виникли з цього В.? Наш мозок розвинувся, намагаючись надати смисл. Ми запрограмовані отримувати задоволення від розуміння речей. Ми надаємо їм смисл. Тому і В. має смисл!

Ми звикли, що відстань між предметами в просторі змінюється при їх русі. Проте, згідно загальної теорії відносності в присутності великих мас вона змінюється між нерухомими предметами. В такому випадку змінюються властивості самого простору, він викривляється, викликаючи зміну відстані. Таке викривлення і є зміною метрики простору.

Топологія: простір може мати складну топологію на мікрорівні (наприклад, в теорії струн) і на мегарівні (в масштабі всього В.).

Девід Гросс, один з авторів Стандартної моделі елементарних часток, Брайан Грін, автор «Елегантного В.», автор відомої книги про теорію струн, розглянули питання, що таке В. і скільки він має вимірів?

Властивості В., пророковані фізиками:

Гросс. Теорія Великого вибуху передбачала розширення В., дозволила точно вичислити початковий етап (вміст) хімічних елементів, передбачила космічний мікрохвильовий фон.

Грін. Загальна теорія відносності в поєднанні з квантовою теорією поля передбачила варіації температури мікрохвильового космічного випромінювання.

Теорія струн. Гроссу 25 років тому здавалось, що теорія струн – це революція. Але вона виявилась частиною тих ідей, які вже раніше були у нас, розширеною, звичайно, революційним чином. І все ж таки парадигма, що включає в себе теорію струн, – сама успішна із будь-ким створених наукових теорій.

Звідси ми наведемо таку констатацію:

* В трактаті «Государство» Платон описав печеру з в'язнями, які все життя бачать тільки тіні реальних предметів.

1. Горизонт розширення В. не можна визначити як швидкість світла, помножену на час після початку розширення, так як доки летить фотон – В. розширюється.

2. Ми спостерігаємо галактики на червоному зміщенні біля 1,8. Світло від яких йде до нас 10 млрд. років. У момент випромінювання вони знаходились на 5,7 млрд. світових років. Зараз до них 16,1 млрд. світових років. Посланий нами до них сигнал ніколи їх не досягне. Космічний час тече завжди і всюди однаково.

5. Простір і час: суть поняття, взятих з досвіду

Форма і матерія пізнання в їх джерелі також не відірвані один від одного. Замість «критики розуму» потрібна фізіологія людських пізнавальних здібностей. У історії, як і в природі, все розвивається з певних природних умов відповідно до строгих законів. Закон прогресу в історії ґрунтується на законі прогресу в природі, який приховано діє вже в неорганічних природних силах, пізнається природознавцем у висхідному ряді органічних істот, а для дослідника-історика виявляється в духовних устремліннях людського роду; історія є прогресивним розвитком до гуманізму. Речі не розвиваються один від одного, а все розвивається від Бога – вічного і безконечного кореня всіх речей, і світова закономірність і світопорядок є вираженням власної сили і розуму. Не дивлячись на свою прихильність до всеосяжної ідеї гуманізму людства і до надісторичної етичної мети людства. Гегель проте знову вказує на особливу здатність історичних образів, культур і епох розвиватися з самих себе [31].

«...розвиток суспільства – це процес порозумнішання, настільки тривалий, що можна не встигнути на загальне свято розуму не те що окремому індивіду, але й людству загалом – воно загине від крайньої несправедливості» [32, с. 187].

Номо Ludens, адже закон – це незмінне, константа, оскільки душа людини тотожна душі об'єктивного закону світобуття: «Спілкуючись із божественним і впорядкованим... стаєш впорядкованим і божественним, наскільки це в людських можливостях».

«Не можна зримо осягнути неосяжне, але його збагнути математичним розумом або ж філологічним...».

Життя властиве й одноклітинним (Арістотель).

Найвище завдання освіти виправляти індивідуальну вдачу в напрямку загальносвітового первоначала – Закону щодо змісту об'єктивної ідеї...

Ньютон теоретично пояснив закони Кеплера, розробив теорію руху Селена й комет, пояснив механіку виникнення приливів. Передбачив приплюснуту форму Землі. Космологія В. стала першою спробою наукового пояснення світобудови.

У XVIII ст. німецькі і французькі учені: А. Клеро, М. Ейлер, Ж. Лагранж, П. Лаплас, І. Кант сформулювали гіпотезу і розробили динамічну модель виникнення сонячної системи з початкової газової туманності.

6. Пізнання життя у В. і Бога-Творця

Досі людство чуттєво пізнає життя (флору і фауну) окремо від цієї дійсності. Життя, як органічне явище за Е. Расселом, принципово відрізняється від неорганічного стану матерії. Життю біологічному характерне: 1. припинення дії при досягненні мети; 2. продовження дії, якщо мета не досягнута; 3. можливість шукати методи їх комбінації, пристосовуючись до незвичного; 4. зміна функції (ділення клітин, розмноження) та визначення межі між органічною та неорганічною матерією (вірус – А.С.). Нині проблему живого намагаються вирішити шляхом арістотелівської ентелехії*.

Форми життя в метафізичному контексті, як і в психологічному й біографічному, відносяться до категорії людського життя індивідуума на Землі.

* Entelechie; від грец. en – «в», telos – «мета» і «мати» - «те, що має мету в собі».

У наш час російські і італійські дослідники спробували змодельовати у пробірці хімічні процеси, що нагадують форми життя, які могли започаткуватись на астероїдах, тобто протобіологічну форму. Мова йде про створення жирних й нуклеїнових кислот. Вони взяли частину метеоритів і піддали їх дії часток в прискорювачах Об'єданого інституту ядерних досліджень (ОІЯД). Цим дослідники зімітували космічне галактичне випромінювання. Як повідомив дослідник Ернесто де Мауро, результати багаторічної роботи допоможуть при синтезі промислових сполук. У планах дослідників повторити подібні дослідження, але виключивши вплив метеорита і магнітного поля Землі. Таким чином максимально повторивши космічний простір.

Проте, нашу цивілізацію високорозвинутою (по М. Копу) назвати не можна. Як тип культури, наша цивілізація працює на енергії горіння мертвих рослин – газу, нафти, вугілля. При цьому використовуємо крихітну частку всієї сонячної енергії, яка дістається нашій планеті. Відношення цивілізації нашої до цивілізації третього. Таку можна порівнювати з цивілізацією мурахів, яких Земна цивілізація легко може знести.

Наші технології нині дозволяють в системі зірок виявляти планети розміром близьким земним. Десь в космосі може бути життя і розум у формах, які нам важко уявити. Там можуть виявитись форми розуму, що перевищують наш настільки, наскільки безнадійно намагались їм подати квантову теорію, яка знаходиться за межами їх розуміння. Ми, може виявитись, не спроможні будемо збагнути різноманітні аспекти життя інопланетної цивілізації. Захочуть вони з нами спілкуватись – велике питання.

Щоб покинути нашу Сонячну систему треба володіти третьою космічною швидкістю (16,7 км/сек.) з допомогою якої можливо подолати гравітаційне тяжіння Сонця і вийти за його межі, а для виходу з галактики необхідно розвинути четверту космічну швидкість в 130 км/сек. [33, с. 706-707]. Отже, людство приречене залишатись в Сонячній системі.

Пошуки білкового життя, можуть виявитись не близькою перспективою, а от інші форми, як кременева, воднева, вуглекислотна досить можливою.

Виявлення ознак життя на одному із супутників Сатурну космічним апаратом «Cassini» засвідчує активність водню в атмосфері Титану, американці запропонували, що це наслідок життєдіяльності організмів, проживаючих на планеті і які дихають воднем.

Титан – один з найбільш крупних супутників Сатурна в Сонячній системі, другий за розміром, його \varnothing складає $\frac{1}{2}$ більше \varnothing Selena. Телескоп «Кеплер», обстежуючий небесну сферу, зумів на $\frac{1}{400}$ її частині виявити 54 планети, що входять в життєву зону, де можуть розміщатись 68 світів аналогічних земному.

Не меншою проблемою є питання, що таке розум? Яка вірогідність виявлення розумного життя у В.? Відкритим залишається питання чи може бути життя на рівні мікросвіту? Але як його виявити і ідентифікувати?

Розум (vernunft) – здатність діяльності людського духу, спрямованого не лише на причинне, дискурсивне пізнання (як мислення), а й на пізнання цінностей, на універсальний зв'язок речей і явищ, на усвідомлену діяльність в межах цих зв'язків. Прагнення пізнати світ з допомогою розуму і вдосконалювати його у відповідності з розумом називають раціоналізмом; метафізичним раціоналізмом постає віра в розум, що управляє світовими подіями. Кант розуміє під розумом «всю вищу здатність пізнання». Наряду з чуттєвим розумом «всю вищу здатність пізнання». Чуттєвий розум являється другою основою нашого пізнання. Завдяки йому формуються системні принципи: системні ідеї, ідеї духовні, ідеї миру і Бога. Розум здатний цими принципами або формулювати висновки (теоретичний розум), або діяти (практичний розум). В логічному мисленні основним принципом розуму є походження безумовного для умовного пізнання смислу. Внаслідок поняття розум (гр. «нус»), з'явившогося

спочатку в Анаксагора і Арістотеля, стоїки розвинули поняття «світового розуму», ідентичного згідно закономірній природі. Гегель назвав розум принципом світу: «Дійсне (тотожне духу) є діючий розум, звідси що розумне, то дійсне, а що дійсне – то розумне» [34, с. 375]. Форма ядра грецького горіха вражає своєю будовою, вона сконструйована з чотирьох півсфер, звивини яких нагадують звивини півкуль людського розуму. Ця «голографічна» тотожність мов би повторює таїнство світобудови Творця.

Творець, Бог (Gott, лат. Deus, грец. Theus) – вищий архетип віри, означений в міфології та релігіях в значній марі як всеохоплююча особистість. Творець, всеохоплюючий образ, сутність якого наділена зверхприродними, тобто надприродними властивостями і силами в самому широкому смислі – сутність якого наділена найвищою досконалістю. Індійська ментальність усвідомлює «богів» видатними, сильними, винахідливими. Пізніше вони уособлювались «могутніми, знаючими, добрими». Вони уявлялись творцями, родоначальниками й вождями племен (предок). Ці сутності одночасно ставали ідеальними і бажаними. Вони – сутність того, чим і ким хотіла бути людина, але чим і ким не являлась. Божественні архетипи вносять ясність і стабільність в заплутану і не стійку реальність. Хто кориться і виконує їх волю винагороджується ними і навіть винагороджується безсмертям в іншому світі.

Благочестя Творця надає життю вищий сенс і набувають значення вищих принципів, що дозволяють пізнати світ зі всім його злом, стражданнями та пояснити загадки власної душі. Такі форми релігії як покаєння – перший монотеїзм.

Сучасна метафізика розглядає божественне первозданністю людської свідомості. Воно є сакральним і абсолютно сущим в той же час «виконує функцію абсолютного буття сущого» (Шеллер, Scheler). Божественне асоціюється з царством цінностей, особливо епічне. Бог, в поетичному уявленні Рільке (Rilke), є «грядущим, що постає перед вічністю, майбутнім, кінцевим плодом дерева, листя якого – ми». Згідно екзистенціалізму, що виступає з критикою теології (Ж.П. Сартр, Sartre), а також Ніцше (Nietzsche), Бог є ідеал самотворення людини в безкінечній перспективі Всесвіту.

Формулюючи для себе уявлення сутності Творця, можна задатися такими запитаннями і константами:

1. Тотожний Бог Всесвіту?
 2. Являється Бог частиною Всесвіту?
 3. Знаходиться Бог і Всесвіт в частковому пересіченні?
 4. Чи знаходиться Бог і Всесвіт поза один одного?
 5. Якщо Бог моделює Всесвіт в своїй Свідомості, то це моделювання відбувається не в часі нашого Всесвіту, а в часі самого Творця?
 6. Перший етап створення Всесвіту – створення Програми. Творець здатний до змін, перебуваючи водночас незмінним.
 7. Другий етап – створення Всесвіту (створення простору).
 8. Третій етап – створення матерії, заповнення пустоти матерією або структурування вакууму.
 9. Подальший сценарій відомий. Папа римський (1920-2005) Іоанн Павло II висловив: «Природа створила все, у тому числі Бога» [35, с. 228].
- У найближчій перспективі, можливо, найближчі десятиліття, найближчі покоління, очікують дивовижні відкриття в освоєні Всесвіту, хочеться думати, за участі України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грин Б. Ткань космоса. Пространство, время и текстура реальности. – М., 2014.
2. Сокульский А.Л. Культурология. Словник-довідник / А. Сокульський. – Запоріжжя: Вид. КУ, 2006.

3. La Grande. Encyclopedie fleurus. – М.: Космос, 2001.
4. Видейко М. Жилища богів / М. Видейко // ВПВ. – 2013. – № 6 (107).
5. Гадомский Ян. Шеренга великих астрономов. Перевод с польского Е.К. Шпак. – Торунь, 1963.
6. Идлис Г.М. Революция в астрономии, космологии и физике / Г.М. Идлис. – М., 2014.
7. Пепроуз Р. Циклы времени / Р. Пепроуз. – М., 2001.
8. Жадько В.А. Педагогічні ідеї в контексті історико-філософської думки / В.А. Жадько. – Запоріжжя: «Просвіта», 2006.
9. Жадько В.А. – Там само.
10. Философский словарь. Основан Генрихом Шмидтом / Г. Шмидт. 22 издание. – М., 2003.
11. Жадько В.А. – Там само.
12. КЭС. Физика. – М., 2003.
13. Попов С., Топоренский А. Не боги расширение Вселенной наблюдают / С. Попов, А. Топоренский // ВПВ. – 2014. – № 2.
14. ВПВ. – 2014. – № 2.
15. ВПВ. – 2014. – № 2.
16. ВПВ. – 2013. – № 3.
17. ВПВ. – 2007. – № 4.
18. ВПВ. – 2014. – № 2.
19. ВПВ. – 2014. – № 2.
20. Джерело: nature.com
21. Там само.
22. ВПВ. – 2014. – № 1.
23. Там само.
24. Там само.
25. ВПВ. – 2011. – № 8.
26. УСЕ. – К., 2004.

Борисенко О.Є.

м. Запоріжжя

ДЕКІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ПОРТРЕТУ О.В. БОДЯНСЬКОГО

До того серпневого дня 1973 року, коли я вперше потрапила до табору археологічної експедиції інституту історії АН УРСР, що розташувався поблизу одного з сіл Василівського району, я ніколи не бачила і нічого не знала про Олександра Всеволодовича Бодянського.

В саму експедицію я, тоді студентка першокурсника Московського історико-архівного інституту, потрапила завдяки своїй добрій знайомій Валентині Черненко і керівнику експедиції Василю Івановичу Бідзілі, який, на прохання Валентини, будучи проїздом у Запоріжжя, завітав до нашого дому. Розмова з ним вийшла настільки цікавою, що через пару днів я була вже у таборі, який розташувався в одній із посадок край великого поля. Наступного дня, рано-вранці, вийшовши зі свого намету, я з подивом побачила розкидані по всьому табору людські черепа, розтягнуті собаками за ніч з намету антрополога Світлани Іванівни Круц. Раптом з невеличкого намету, що стояв неподалік, з'явилися спочатку п'ятки, потім – худорляве засмагле тіло. З одягу на чоловікові середнього віку, що навколішках спиною виповзав з намету, були тільки чорні широкі сімейні штанці та шляпа. Чоловік легко, але неспішно підвівся і, привітавшись, представився, поцікавившись, хто я і звідки приїхала, а потім пішов у своїх справах. Цей дивак і виявився Бодянським. За сніданком зібрались переважно робітники. З киян були С.І. Круц та археолог Юрій Болтрик. Олександр Всеволодович вже працював на розкопі.

Подальше знайомство з О.В. розвивалось дуже природно і невимушено. Відчувалось, що він весь заглиблений у цікаву, добре знану і улюблену роботу. Розповідаючи про свої знахідки і «персональні експедиції» по Запорізькій та Дніпропетровській областях, він часто згадував Капулівку, узбережжя Каховського моря. Очевидно, це були місця йому найбільш дорогі і добре знані. У спілкуванні він

був людиною легкою, без тіні зверхнього відношення до людей, зокрема до нас, ще зеленої молоді. З ним можна було бути самим собою і у той же час кожен з нас відчував його повагу до співбесідника і щире зацікавлення розмовою. Проте він більше пропадав на розкопах. Люди, які працювали з Бодянським не один рік, зауважували, що Олександр Всеволодович мав цікаву властивість: він несподівано з'являвся в тій чи іншій експедиції і так же несподівано зникав, часто у тільки йому відомому напрямку. Жартуючи над такими дивацтвами Всеволодовича, його любили і поважали всі, хто знав. Археологи і почесні гості, які приїздили до експедиції, після привітань завжди задавали одним з перших запитання, чи є в таборі Олександр Всеволодович, бо його присутність завжди гарантувала цікаві спілкування, враження, а також отримання необхідних консультацій. Адже не секрет, що чимало науковців базували своїх дослідження на знахідках Бодянського, відомостями про які він щедро ділився. Проте надихав він не тільки вчених, але й поетів. Одним з них був київський поет, перекладач та критик Леонід Васильович Череватенко, який майже щорічно приїздив до Запоріжжя, гостював у Бодянського, приймав участь у розкопках. Я познайомилась з Череватенком під час своєї першої експедиції. Якось, прямуючи на розкоп, побачила кремезного чоловіка, який йшов полем назустріч; привітавшись, він витягнув з кишені жменю чебрецю, смачно вдихнув його запах і сказав, що немає нічого прекраснішого від цього п'яного аромату українського степу. Череватенко трепетно відносився до Бодянського, якого любив і який, очевидно, був для нього невичерпним джерелом натхнення.

Я тричі приймала участь в археологічних експедиціях киян і до 1977 р. приїздила у гості, але та перша експедиція була для мене найяскравішою. Ті люди, які розкопували стародавні кургани, йдучи попереду Північно-Рогачикської зрошувальної системи, нав'яли мені любов до степу, який був для мене до того часу зовсім нецікавим. Всі без винятку вони здавались мені романтиками, закоханими у професію археолога, минувшину. Таким же романтиком був, без сумніву, і Олександр Всеволодович. Дуже жаль, що він не залишив по собі спогадів. Ми ніколи не дізнаємось, що відчував він і про що думав, вивчаючи свої знахідки, пов'язані з такими далекими часами. Але він писав вірші. Не знаю, чи залишились вони. Декілька з них він читав мені. Вони були присвячені жінкам – прекрасним і таємничим скіф'янкам, сарматкам, що колись населяли ці степи. Тримавши у руках предмети з такої неймовірно далекої часової відстані, він, на мою думку, гостро відчував зв'язок віків і поколінь, і себе, як частинку цього безкінечного ланцюга. У той час його улюбленим словом було слово «чудово». І чудовим для нього було так багато у навколишньому світі.

Вечорами, ті з членів експедиції, які не ходили у село дивитись телевізор, збирались біля вогнища і проводили вечір у приємних, а для нас, молоді, пізнавальних розмовах, які у ті часи могли назвати антирадянськими, оскільки йшлося про нашу минувшину, про викривлення її у офіційних виданнях та підручниках з історії. Говорилось зокрема про взяття Перекопу, про Махна. Дуже цікаво, але й дивно мені було все це слухати. З іншого боку, у подальшому саме ці розмови біля вогнища спонукали мене як майбутнього історика надавати перевагу не підручникам, а історичним джерелам. І відтоді джерелознавство стало моїм улюбленим предметом. Під час таких розмов, Бодянський, який не мав вищої освіти (пізніше я прочитала його розповідь про те, що вступивши перед війною до Дніпропетровського університету на істфак, він не зміг довго висидіти, затиснутий між чотирьох стін аудиторії, і одного разу, пішовши з неї до Дніпра, так ніколи і не повернувшись до університету), очевидно, не дуже добре знався на всесвітній історії, зате став безсумнівним авторитетом у знанні скарбів, що зберегла наша земля. А ще Олександр Всеволодович дуже добре знався на травах. З раночку, прокинувшись раніш від усіх, він заварював

чай за своїм рецептом і гостинно запрошував всіх пригощатися. Чай цей був надзвичайно духмяним, але нерідко гірким. Проте ми пили, вірячи у його цілющі властивості, про які О.В. обов'язково докладно розповідав.

Кожен, хто знав Олександра Всеволодовича і працював з ним, може засвідчити, що він дивовижно відчував землю і приховані в ній скарби. В роботі він відзначався надзвичайною працездатністю і ретельністю: у просіяній декілька разів землі з розкопу, тільки він міг знайти непомічені іншими предмети. Дивовижними були його руки: тонкі, але водночас мускулясті, які мені важко навіть описати. Порпаючись з дитинства в землі, він довгий час зберігав напрочуд струнку фігуру, а правильні риси його обличчя були не тільки приємними, але й шляхетними. Мені він здавався, особливо, з віком, все більш і більш схожим на його улюбленого Дмитра Івановича Яворницького.

У серпні 1974 р. я, разом з Сергієм Резниченком, тоді 17-річним хлопцем, який теж працював робітником у експедиції, на запрошення Бодянського, відвідала його домівку на вулиці Братській. Попередньо ми зустрілись на зупинці біля універмагу «Україна», про що свідчить зроблене на пам'ять фото, а потім разом із Олександром Всеволодовичем поїхали до нього. Він познайомив нас зі своєю милою і дуже енергійною дружиною, синами, показав знахідки, розповідаючи про них.

По закінченні інституту я у 1982-1986 рр. працювала у обласному краєзнавчому музеї, де теж декілька разів бачила і спілкувалась з Олександром Всеволодовичем, який також був співробітником цього музею. Приємно було відчувати, що тут до нього відносяться з такою ж повагою і любов'ю. Літа вже давались взнаки. Останній раз я бачила його роки за два-три до 1992 р. на Хортиці, він приносив свої чергові знахідки до заповідника З цих знахідок нині сформовано фонд Бодянського, який нараховує понад 400 предметів.

Олександр Всеволодович помер у лютому 1992 р. Був нехолодний, але похмурий день. Присутніх на похованні було небагато (кияни приїхати не змогли, надіслали телеграми співчуття). З присутніх, окрім рідні, пам'ятаю Т.К. Шевченко, директора обласного краєзнавчого музею Г.І. Шаповалова, археологів музею З.Х. Попандопуло, А.Г. Плешивенко, І.М. Тихомолову, якусь громадську організацію представляв пан Бугрим, який приніс з собою кілька прапорів. З іншими я була незнайома. З будинку на Братській ми поїхали до села Петропіль, де у своєму будинку помер Олександр Всеволодович і де його мали поховати. Це невелика хата неподалік від озера. Поряд кілька дерев, рештки дерев'яного паркана. Подвір'я неупорядковане, відкрите навколишній природі. І здавалось, що степ починався від самого порогу і тягнувся ген за обрій. Можливо, така необлаштованість відповідала внутрішньому самовідчуттю Бодянського, який не переносив замкнутості у просторі. Ми побачили лежанку, на якій він помер, а поряд – багато книг, серед них «Дніпрові пороги» Д.І. Яворницького.

Дружина Олександра Всеволодовича, згадуючи минулі роки, гарнішала, особливо очі. Пригадала, як побравшись, вони приїхали до Яворницького і як О.В. стидався сказати Дмитру Івановичу, що ця тендітна дівчинка його дружина. Дивно, що при такому способі життя Бодянські зберегли родину, у якій на долю дружини, очевидно, випало чимало труднощів. І ще мені здалося, що його сини зовсім інші за своїм внутрішнім складом люди, ніж Олександр Всеволодович.

В цей день я зробила багато знімків, але рука так і не піднялась їх надрукувати. Я не жалкую. Врешті решт смерть це тільки коротка мить у порівнянні з цілим життям людини. Нехай він залишиться у пам'яті живим.

Олександр Всеволодович, на мою думку, прожив щасливе життя, оскільки займався улюбленою справою, яка була його змістом. Він залишив по собі світлу пам'ять. Ім'я його, як людини і археолога, патріота України історія назавжди викарбувала на своїх сторінках.

ЗБЕРІГАЧІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ

Одним із головних напрямків роботи будь-якого музею або заповідника є облік, забезпечення збереження музейних колекцій та їх наукове дослідження [1, с. 6].

Перші надходження до фондів Національного заповідника «Хортиця» (тоді Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця – далі ДІКЗ) датуються 1970-м роком. Саме вони заклали початок фондової колекції заповідника, на якій відгомін часу залишив свої позначки.

За документами по особовому складу заповідника, які зберігаються в архіві наукової бібліотеки, у 1972 р. штат заповідника складався з 19 осіб, у тому числі директора (А.Л. Сокульський) та 13 науковців, решта – працівники бухгалтерії та технічний персонал. Кількість експонатів становила 1965 предметів. Сьогодні, у рік 50-річчя заповідника, ми торкнемося постатей тих, хто очолював відділ фондів та реставрації протягом цих років – керівників відділу, який по праву вважається скарбницею будь-якого музейного закладу.

Шевченко Тамара Костянтинівна (1971 р.). Тамара Костянтинівна народилась 27 грудня 1941 р. в м. Запоріжжі в родині робітників. Після закінчення школи працювала збирником напівпровідникових приладів на заводі п/с 77 у м. Запоріжжі. У 1969 р. закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова за спеціальністю історик, викладач історії та суспільствознавства. Працювала вчителем історії у середній школі села Главани Арцизького р-ну Одеської області. У 1970 р., разом з чоловіком В.І. Шевченком, також випускником Одеського державного університету, повернулась до м. Запоріжжя, де 05.10.1970 р. була прийнята до Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця на посаду наукового співробітника. З 31 жовтня по 03 листопада 1970 р. Т.К. Шевченко учасниця наукової експедиції, яка вивчала архітектурні та історичні пам'ятки в населених пунктах Куйбишевського району Запорізької області, проводила державний облік пам'яток історії і культури з метою їх охорони, а також збір експонатів для поповнення фондової колекції заповідника.

Наказом № 19 від 10.12.1971 р. Тамару Костянтинівну було призначено матеріально-відповідальною за збереження та науковий облік фондів. З січня 1972 р., Т.К. Шевченко – завідувача експозиційним відділом, з 02.07.1979 р. – завідувача відділом Музею історії м. Запоріжжя, а з 1991 по 1994 рр. – Музею історії запорозького козацтва [2, с. 18]. На час відсутності директора заповідника вона призначалась виконуючою обов'язки директора. На цих посадах Тамара Костянтинівна, як один із провідних науковців заповідника, продовжувала опікуватись проблемами фондів, була членом фондової та закупівельної комісії, приймала активну участь у комплектуванні фондів. Протягом 1975-1982 рр. нею були складені наукові паспорти на нові надходження, у тому числі вона першою склала наукові описи на колекцію половецької скульптури (1975 р.). Окрім того, Т.К. Шевченко приймала активну участь у археологічних розкопках на Хортиці на місці давньослов'янського поселення Протовче у 1976-1978 рр., спочатку як співкерівник археологічної експедиції разом із А.Л. Сокульським, а у 1979 р., як керівник археологічної експедиції. У 1974 р. Т.К. Шевченко учасниця археологічної експедиції в с. Республіканець Херсонської області, яка працювала на місці Кам'янської Січі. Тамарі Костянтинівні пощастило працювати з такими археологами, як к.і.н. Р.О. Юра (Інститут археології АН УРСР, Київ) та запорізький археолог і краєзнавець О.В. Бодяньський. Результатом проведених розкопок було поповнення фондової колекції заповідника новими надходженнями. Значна частина знахідок увійшла до розділу експозиції присвяченої добі Київської Русі.

Про Романа Олександровича Юру Тамара Костянтинівна написала спогади, опубліковані у Матеріалах IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці» [3, с. 349], а спогади про Олександра Всеволодовича Бодяньського з часом вились у телевізійну програму «Історичні постаті», зняту редактором телекомпанії «Запоріжжя» Ольгою Дроздовською 2012 р. безпосередньо у Протовчому, на місці розкопок 1970-х рр.

У спогадах про Р.О. Юру, Т.К. Шевченко зазначає, що «головним завданням невеликого наукового колективу заповідника були пошуки перш за все козацьких раритетів, різними можливими шляхами. Одним з них було проведення археологічних досліджень на тих уцілілих пам'ятках, які були пов'язані з перебуванням на них запорозьких козаків» [4, с. 349]. У 1985 р. вийшов друком перший путівник по Музею історії м. Запоріжжя, автором якого була Т.К. Шевченко [5].

Залишивши заповідника, Тамара Костянтинівна з 1994 по 2010 рр. плідно працювала у Запорізькій обласній інспекції по охороні пам'яток історії і культури управління культури Запорізької обласної державної адміністрації. Вона очолювала робочу групу, яка займалась складанням описів на 400 пам'яток історії, архітектури та монументального мистецтва нашого міста, підготувала електронну версію видання, на яку, на жаль, не вистачило коштів. Т.К. Шевченко зі своїм чоловіком, дослідником історії м. Запоріжжя часів Другої Світової війни і до того ж, колишнім співробітником заповідника, Віталієм Івановичем Шевченком, одні з небагатьох, хто не пориває контактів з Музеєм історії запорозького козацтва, у створення якого вони вклали часточку свого життя.

1970-і рр. були періодом становлення музейної справи у заповіднику. Науковцям, у переважній більшості історикам, на тому етапі не вистачало досвіду музейної роботи, знань з методики проведення комплектування, обліку, зберігання предметів, правильного оформлення документації, тому на цьому етапі одним з головних напрямків роботи було підвищення кваліфікації. Саме на цей період припадає робота декількох завідувачів відділом фондів та реставрації, першим серед яких був В.Є. Борисов.

Борисов Валерій Євгенович (1972-1973 рр.). Особиста справа В.Є. Борисова не збереглась, тому відомості про нього доволі уривчасті, частина з них взята з особової справи його дружини Г.С. Ухань, яка теж працювала у заповіднику.

Валерій Євгенович народився у м. Запоріжжя 1947 року, закінчив Запорізький машинобудівний інститут. Він пропрацював в заповіднику невеликий термін: з 10.01.1972 р. по 29 червня 1973 р., але встиг чимало зробити, зокрема в упорядкуванні облікової документації. Так зі змісту протоколів засідання фондової комісії за 1972-1973 рр. можна зрозуміти, що нові надходження спочатку вносились тільки до книг надходження, предмети визначались за матеріалом, з якого вони були виготовлені (метал, дерево, фото тощо). Перша книга надходжень була заведена 05.01.1971 р. Інвентарних книг не існувало. На засіданні фондової комісії від 20.02.1972 р. В.Є. Борисов підняв питання про заведення інвентарних книг, які мали отримати наступні назви: «Предмети озброєння та військового спорядження», «Історико-побутові речі», «Пам'ятники звукозапису», «Пам'ятники писемності», «Пам'ятники образотворчого мистецтва», «Пам'ятники декоративно-прикладного мистецтва», «Нумізматики та сфрагістики», «Картографії» та «Фотографії, репродукції, негативи та дагеротипи». Ця пропозиція була прийнята одноголосно, але назви груп зберігання невдовзі зазнали суттєвих змін. Не було ще і розуміння відмінності терміна «пам'ятник» та «пам'ятка» [6, с. 2зв.]. На засіданні фондової комісії від 10.01.1973 р. Валерій Євгенович запропонував удосконалити ведення фондової документації і розподілити предмети основного фонду по таких інвентарних книгах: «Нумізматика і сфрагістика», «Тканини», «Дерево», «Метал», «Кераміка, скло», «Образотворче

мистецтво», «Фото», «Зброя», «Картографія», «Пам'ятники писемності (стародруки)» та «Археологія». І хоча такий поділ був прийнятий, назви груп зберігання предметів у подальшому знову корегувалися і доповнювалися, а група «Археологія» була утворена тільки у 1993 р. [7, с. 6-8]. Перша інвентарна книга була заведена на групу зберігання «Метал» 08.02.1973 р. Більшість інших інвентарних книг заводились поступово у наступні роки. Ще одне принципове питання було вирішене за участі Валерія Євгеновича – віднесення до науково-допоміжного фонду копій документів та книг, присвячених історії України та запорозькому козацтву, які спочатку приймалися до основного фонду. Було вирішено приймати до основного фонду тільки оригінальні предмети, а внесені копії перевести до науково-допоміжного фонду [8, с. 8-10]. Прийняття, з подачі В.Є. Борисова, таких принципових рішень на початковому етапі існування заповідника було дуже важливим, оскільки одним з головних завдань відділу є правильно поставлений облік музейних цінностей.

З метою підвищення кваліфікації, завідувач відділом фондів та реставрації здійснив відрядження до Харківського історичного музею з 20 по 30.10.1972 р. Вивчалися питання ведення облікової документації, робота з предметами із дорогоцінних металів, формування науково-допоміжного фонду, забезпечення збереженості предметів, робота фондової комісії, складання картотек, науковий опис предметів [9, с. 5-36]. Переймався Валерій Євгенович і питанням реставрації музейних предметів. Так з 27 листопада по 01 грудня 1972 р. відбулось його відрядження до Державних науково-дослідних реставраційних майстерень з метою повернення до заповідника відреставрованих картин «Козак Мамай» та «Портрет Богдана Хмельницького». Під час поїздки до Переяслав-Хмельницького історичного музею в розмові з директором М.І. Сікорським йшлося про ймовірність перевезення на Хортицю козацької церкви XVII ст. Також було домовлено про участь співробітників Хортицького заповідника у етнографічних експедиціях, які проводив Переяславський музей [10, с. 33-39].

На початок роботи В.Є. Борисова у заповіднику припадає активне комплектування фондів предметами або копіями предметів і документів, пов'язаних з козацькою тематикою. Заповідник співпрацює з Державним історичним музеєм ім. Д.І. Яворницького (Дніпропетровськ), Центральною науковою бібліотекою АН УРСР (Київ). У травні 1972 р. до фондів заповідника надійшли від Львівського музею українського мистецтва копії з картин Антона Манастирського «Запорожець», Костянтина Устіяновича «Козацька битва» та Сергія Васильківського «Козак в степу». В результаті співпраці з Державною публічною бібліотекою ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград), Державним Музеєм образотворчого мистецтва імені О.С. Пушкіна та Державним історичним музеєм (Москва) заповіднику було передано 55 предметів нумізматики, виробів з дорогоцінних металів, тканини, жіночі прикраси, столовий посуд, фурнітуру, фотокопії сторінок з Лаврентівського літопису тощо. В цей час приймаються на облік привезені співробітниками заповідника з районів області полонецькі кам'яні скульптури, кам'яні козацькі хрести зі старовинних козацьких цвинтарів сіл Григорівка та Скельки Запорізької області та з села Республіканець Херсонської області.

Валерій Євгенович приймав участь у етнографічних та археологічних експедиціях і розвідках, наприклад, у Херсонській археологічній експедиції 1972 р., з якої було привезено 419 предметів, з них основного фонду 106 [11, с. 116]. У 1972 р. спільно з Г.С. Ухань він здійснив поїздку до м. Уфи у пошуках музейних предметів козацької доби, які колись зберігались у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького і які під час війни буди евакуйовані на схід СРСР, але знайти нічого не вдалось.

На початку 70-х рр. ХХ ст. заповідник починає активно співпрацювати з колекціонерами та краєзнавцями (В.М. Шовкун, О.В. Бодяньський), мешканцям міста Запоріжжя та області завдяки яким фонди поповнюються цікавими експонатами. Серед них археологічні знахідки, предмети озброєння, срібні монети козацької доби, люльки, знаряддя праці, вбрання, ужиткові тканини, тощо.

Звільнився В.Є. Борисов з роботи 29.06.1973 р. Помер у м. Запоріжжі у 2014 р.

Шаповалов Георгій Іванович (1973 р.). Зі звільненням В.Є. Борисова з посади завідувача відділом фондів та реставрації виконуючим обов'язки завідувача став Георгій Іванович Шаповалов, який з червня 1972 р. працював старшим науковим співробітником відділу фондів та реставрації і приймав активну участь у роботі фондової комісії заповідника та комплектуванні фондів. У жовтні 1973 р. Г.І. Шаповалов значиться завідувачем вищезазначеного відділу [12, с. 42].

Георгій Іванович народився 27 червня 1945 р. у с. Гурові Козятинського району Вінницької області у родині службовця. У тому ж році родина переїхала до м. Запоріжжя. Навчався у СШ № 84, а потім в СШ № 15. Під час навчання захопився колекціонуванням монет, марок, почав збирати власну бібліотеку. У старших класах зацікавився боротьбою та підводним спортом. У 1963 р. закінчив школу та курси підводних плавців при обласній морській школі ДТСААФ. Працював слюсарем Запорізького електровозремонтного заводу, займався у клубі аквалангістів «Скіф». З 1964 по 1967 рр. служив у війську. У 1968-1971 рр. працював у Запорізькому обласному будинку технічної інформації та Запорізькому технікумі електронних приладів. В останньому створив групу аматорів підводного спорту, які приймали участь у підводних експедиціях на Дніпрі та Чорному морі. У 1969-1975 рр. навчався на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету. Під час навчання остаточно сформувалось коло його наукових інтересів – розвиток підводної археології на Дніпрі з метою дослідження давнього судноплавства України [13, с. 3]. У 1972 р. на запрошення дирекції Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця Г.І. Шаповалов обійняв посаду старшого наукового співробітника відділу фондів та реставрації. Він приймав безпосередню участь у створенні музейних колекцій. Так з 09 по 11 лютого 1972 р. Г.І. Шаповалов та В.Є. Борисов здійснили поїздку до Василівського р-ну Запорізької області з метою виявлення історичних пам'яток доби запорозького козацтва у народних та шкільних музеях району з їх подальшим придбанням до фондів ДІКЗ «Хортиця». Протягом року з метою пошуку експонатів виїжджав до Новомиколаївського та Куйбишевського районів Запорізької області.

З метою підвищення кваліфікації з 10 по 18 квітня 1972 р. Георгій Іванович проходив стажування на базі Львівського історичного музею з питань обліку, забезпечення збереженості предметів, комплектування фондів, методики. З 16.10. по 27.10.1972 р. Шаповалов Г.І. – стажер з питань фондової роботи в Державному історичному музеї Москви (подано програму занять та щоденник, взірці облікової документації, у т.ч. інвентарної книги). З 23 листопада по 01 грудня 1972 р. Г.І. Шаповалов здійснив відрядження до Ленінграду з метою ознайомлення з експозиціями Ермітажу, Російського музею, вирішення питань комплектування фондів – до Військово-Морського та Військово-артилерійського музеїв, наукової бібліотеки Ленінградського державного університету. Було складено список відібраних книг з резервно-обмінного фонду бібліотеки. Плідною виявилась зустріч з ленінградським колекціонером В.Я. Кухарцем, у якого потім було закуплено кілька книг, у тому числі унікальний «Атлас Російський» 1745 р.

Після звільнення В.Є. Борисова, Георгій Іванович призначається виконуючим обов'язки завідувача відділом фондів та реставрації, а з жовтні 1973 р. – завідувачем

цього відділу. Тоді ж він виступає ініціатором створення на острові Музею давнього судноплавства на Дніпрі [14, с. 4].

У січні 1974 р. починається новий етап у житті Г.І. Шаповалова, який майже на 40 років пов'яже його із Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм, куди він переходить працювати. У лютому 1976 р. його було призначено директором цього музею, де йому судилося пропрацювати до 01.07.2015 р. (до закінчення контракту). У 1996 р. Г.І. Шаповалов за конкурсом був обраний начальником обласного управління культури Запорізької облдержадміністрації. В кінці 1998 р. він повертається на посаду директора Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Говорячи про людину, яку доля на певний час пов'язала із заповідником на о. Хортиця і яка яскраво і плідно прожила наступні десятиліття, хотілося б зупинитись на певних віхах в життя Георгія Івановича. З 1976 р. він викладає в Запорізькому державному університеті та Запорізькому національному технічному університеті. У 1984 р. закінчує аспірантуру при Дніпропетровському державному університеті, захищає кандидатську дисертацію, а у 1991 р. вченою радою Запорізького державного університету йому присвоєно звання доцента. У 2001 р. рішенням спеціалізованої вченої ради Дніпропетровського національного університету Г.І. Шаповалов захистив дисертацію «Судноплавство у духовному житті населення України з найдавніших часів до ХІХ ст.» і йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук зі спеціальності «Історія України». З 2003 р. він – професор кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету. А ще автор понад 200 наукових праць, у тому числі і монографій [15, с. 5], засновник і постійний член редакційної колегії фахового видання «Старожитності степового Причорномор'я та Криму». З 2001 р. – відповідальний редактор науково-теоретичного щорічника «Музейний вісник» [16, с. 6]. Окрім того, Г.І. Шаповалов є одним із засновників Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького (1997 р.) та його дійсним членом. Він першим в області був відзначений премією імені Я.П. Новицького. За підсумками роботи музеїв у 2003 р. Георгій Іванович нагороджений Дипломом Міністерства культури і мистецтв України як «кращий директор музею обласного підпорядкування». У 2004 р. він став лауреатом премії обласної державної адміністрації за досягнення у розвитку культури Запорізького краю у номінації «За досягнення у розвитку музейної справи». Його плідна багаторічна праця відзначена Подякою Кабінету Міністрів України (2004), «Почесною відзнакою» Міністерства культури і мистецтв України (2005).

Чендиріна Регіна Михайлівна (1974-1975 рр.). Наступним завідувачем відділу фондів та реставрації була Регіна Михайлівна Чендиріна, яка з 16 січня 1973 р. працювала науковим співробітником відділу фондів та реставрації. На час її роботи припав початок активного збору предметів радянської доби. Пов'язано це було з перепрофілюванням Музею історії запорозького козацтва на Музей історії міста Запоріжжя. Поповнення фондів заповідника предметами дорадянського періоду, у тому числі, і предметами доби запорозького козацтва тривало, хоч і не так інтенсивно. Регіні Михайлівні пощастило приймати участь і у археологічних експедиціях, у тому числі за участю київського археолога Р.О. Юри та відомого запорізького археолога та краєзнавця О.В. Бодяньського.

Регіна Михайлівна народилась 17 червня 1947 р. у м. Алма-Ата в родині військовослужбовця. У 1958 р. родина переїхала до м. Білогорська Амурської області, а у 1960 р. – до м. Запоріжжя. У 1968 р. Р.М. Чендиріна закінчила СШ № 28, з жовтня 1966 р по грудень 1967 рр. працювала майстром ательє трикотажних виробів м. Запоріжжя. У 1967-1971 рр. навчалась у Запорізькому державному педагогічному інституті, який закінчила за спеціальністю викладач російської мови та літератури. З серпня 1971 р. по червень 1972 р. працювала викладачем російської мови та літератури

у СШ № 3 с. Чкалово Веселівського р-ну Запорізької області. 16 січня 1973 р. Р.М. Чендиріна була прийнята на посаду наукового співробітника ДКЗ на о. Хортиця, а з 29.06.1973 р. переведена на посаду старшого наукового співробітника відділу фондів та реставрації.

Після звільнення Г.І. Шаповалова, з 24.06.1974 р Регіна Михайлівна очолила відділ фондів та реставрації. За час роботи на цій посаді вона була членом та секретарем фондової комісії заповідника, написала лекцію за матеріалами фондів. На цей період припадає подальше удосконалення системи обліку музейних предметів, переведення їх з одної групи зберігання до іншої з метою виправлення припущених помилок, передача до наукової бібліотеки книг з основного фонду заповідника. По цих питаннях Р.М. Чендиріна проводила консультації з колегами, зокрема, з Харківського історичного музею [17, с. 15зв.]. Серед нових надходжень цього періоду зброя, особисті речі та документи учасників Другої світової війни, передовиків виробництва, делегатів партійних з'їздів, листівки-біографії кандидатів в депутати різних рівнів, медалі, значки, нумізматичний матеріал, фотодокументи, почесні грамоти, книги, газети, плакати, афіші радянської доби.

У зв'язку із виїздом за межі України Р.М. Чендиріна була звільнена з посади 26.11.1975 р. Повернувшись до м. Запоріжжя, Регіна Михайлівна влаштовується на роботу до Запорізького обласного краєзнавчого музею. Зауважимо при цьому, що Музей на Хортиці все ще не був побудований і відкрився тільки 14.10.1983 р. У краєзнавчому музеї Регіна Михайлівна працювала до травня 1990 р. у якості наукового та старшого наукового співробітника, вченого секретаря, виконуючого обов'язки заступника директора з наукової роботи, завідувача відділом історії радянського періоду. З 10.05.1990 р. Р.М. Чендиріна кореспондент газети «Машинобудівник», а з 09.02.1991 р. – редактор радіогазети «Моторобудівник». З 03.07.1995 р. – редактор Запорізької обласної телерадіо компанії (дані з 16.01.1973 р. по 03.07.1995 р. викладені за власноручними записами Р.М. Чендиріної).

Регіна Михайлівна стала відомою запорізькою тележурналісткою, як редактор підготувала і провела низку циклів передач, присвячених історії Запорізького краю, тісно співпрацювала з Національним заповідником «Хортиця».

Плешивенко Алла Григорівна (1975-1979 рр.). Алла Григорівна народилась 11 червня 1948 року у м. Піонерське Калінінградської області Російської Федерації. У 1961 р. родина переїхала до м. Запоріжжя. По закінченні школи А.Г. Плешивенко вступає до історичного факультету Харківського Державного університету. Після першого курсу проходила археологічну практику в Херсонесі, що в майбутньому визначило її професійний пріоритет. Диплом був присвячений античному Херсонесу. По закінченні університету у 1972 р. влаштувалася на роботу до Запорізького обласного краєзнавчого музею у відділ охорони пам'ятників історії і культури, але так склалося, що у подальшому п'ять років пропрацювала у іншому музейному закладі – Державному історико-культурному заповіднику на о. Хортиця.

Оскільки особиста справа А.Г. Плешивенко за цей період в архіві заповідника не збереглась, відомості про її роботу були отримані при дослідженні актів прийому-передачі предметів та протоколів засідань фондової комісії. Отже у акті прийому-передачі № 118 від 20 жовтня 1975 р. А.Г. Плешивенко значиться завідуючою відділом фондів та реставрації [18, с. 89] – це дещо розходиться із відомостями про дату звільнення Р.М. Чендиріної.

За період роботи у заповіднику через руки Алли Григорівни проходили ксерокопії документів з історії Першої російської революції 1905-1907 рр., комплекси документів більшовиків, ветеранів Компартії УРСР, Вітчизняної війни та Дніпробуду, документи заслужених металургів, предмети побуду ХІХ – початку ХХ ст. Серед надходжень цього періоду різноманітні предмети козацької доби, російсько-турецької

війни 1735-1739 рр., матеріали гідроархеологічних експедицій, половецька скульптура, графіка запорізького художника Г.Ю. Марченка, присвячена Запорозькій Січі. Очевидно, відрадою були для Алли Григорівни зустрічі з Олександром Всеволодовичем Бодянським, який здавав до заповідника свої знахідки. Пізніше вони були згруповані у «Фонд О.В. Бодянського», який нараховує понад 400 предметів.

Останній акт прийому-передачі предметів, підписаний А.Г. Плешивенко за № 223 датується 25 грудня 1979 р. [19, с. 135]. На початку 1980 р. А.Г. Плешивенко повертається до Запорізького обласного краєзнавчого музею, але вже до знов створеного відділу археології. Це був благодатний для археологів час, коли активно працювали експедиції, що йшли по переду зрошувальних систем, які будувались в Запорізькій області. Знайомство з непересічними особистостями – археологами В.І. Бедзілею, В.В. Отрощенко, ще зовсім молодим, але завзятим Юрієм Болтриком, Ю.А. Россомакіним збагатили Аллу Григорівну досвідом і надали натхнення. Продовжилась її співпраця з О.В. Бодянським, про якого вона завжди згадує з особливим пієтетом. У середині 1980-х років А.Г. Плешивенко стає керівником однієї з археологічних експедицій музею. Результатом роботи стали майже сотня розкопаних курганів, десятки наукових публікацій в Україні та за кордоном.

Наступною віхою в житті Алли Григорівни стала робота в Державній інспекції по охороні пам'яток історії і культури [20, с. 185]. Нині А.Г. Плешивенко працює завідувачем відділу Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури.

Тимофєєв Валерій Михайлович (1980-1981 рр.). Валерій Михайлович народився 11 жовтня 1954 р. в м. Запоріжжі в родині робітників. Закінчив середню школу № 50, а у 1976 р. – історичний факультет Запорізького державного педагогічного інституту за спеціальністю вчитель історії та суспільствознавства. Після закінчення інституту працював учителем історії в Томаківській СШ Дніпропетровської області (серпень 1976 – травень 1977 р.). На військовій службі з травня 1977 р. по листопад 1978 р.

Згідно наказу від 22.12.1978 р. № 104 прийнятий на посаду старшого художника-реставратора Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. Обіймав посаду завідувача відділом історії дорадянського періоду. З 2 липня 1979 р. звільнений з цієї посади і призначений старшим науковим співробітником того ж відділу [21]. Наказом від 12.02.1980 р. за № 19 В.М. Тимофєєв був призначений на посаду головного хранителя фондів заповідника [22]. Курс з удосконалення проходив 19-29 жовтня 1981 р. у Харківському історичному музеї.

Згідно атестаційного листа від 30.10.1984 р. з 1978 до 1980 рр. В.М. Тимофєєв значиться завідувачем відділу, з 1980 до 1981 р. – головним хранителем фондів. На момент складання атестаційного листа перебував на посаді старшого наукового співробітника відділу фондів та реставрації заповідника. Наказом від 25.03.1985 р. за № 59/1 В.М. Тимофєєва, старшого наукового співробітника відділу фондів та реставрації, призначено заступником директора з наукової роботи [23]. Без перебільшення головним досягненням цього періоду Валерій Михайлович вважає участь у колективній праці по створенню експозиції Музею історії м. Запоріжжя, який був урочисто відкритий 14 жовтня 1983 р.

З 1988 р. життя В.М. Тимофєєва пов'язане з м. Мелітополем, де він спочатку працював науковим співробітником Мелітопольського міського краєзнавчого музею, а у 1993-2005 рр. – на ниві журналістики у Мелітопольській міжрайонній газеті «Новий день» та у приватному виданні – газеті «Шанс». У 1993 р. Валерій Михайлович написав і видав книгу «Неоголошена війна: спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років». Це була перша публікація про голодомор, написана на теренах Запорізької області. Автор наводить 188 прізвищ жертв голодомору по Мелітопольському району Запорізької області. Гонорар від

книги Валерій Михайлович віддав на спорудження пам'ятного хреста жертвам голодомору в с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну.

2007 року Валерій Михайлович повертається до Мелітопольського краєзнавчого музею. За вагомий внесок у розробку теми геноциду українського народу та у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 рр. в Україні В.М. Тимофєєва було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня (2008). В якості старшого наукового співробітника В.М. Тимофєєв продовжує активно працювати у музеї, досліджувати історію краю та біографії відомих краян тощо.

Кириченко Олександр Іванович (1981-1988). Олександр Іванович народився 21 січня 1957 р. у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області у селянській родині. У 1974 р. закінчив середню школу у с. Миколаївка Новомосковського району. Рік працював в колгоспі імені М.І. Калініна вищезазначеного села.

По закінченні історичного факультету Дніпропетровського Державного університету (1980 р.) був направлений на роботу до Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. 1 вересня 1980 р. прийнятий на посаду молодшого наукового співробітника у відділ історії радянського періоду. Зібрав цікавий комплекс предметів ветеранів Великої Вітчизняної війни та виробництва. З 1 січня 1981 р. переведений на посаду головного зберігача фондів. На долю Олександра Івановича та його колег по відділу випала величезна робота по видачі експонатів для експозиції Музею історії м. Запоріжжя, що створювався у 1983 р., про що у своїх спогадах згадує його колега О.П. Хрипко. З 01.09.1987 р. по 28.09.1987 р. О.І. Кириченко навчався у Всесоюзному інституті підвищення кваліфікації працівників культури в групі головних зберігачів фондів музеїв (Москва). О.І. Кириченко виявився єдиним з головних зберігачів фондів заповідника, який мав змогу підвищити свою кваліфікацію як головний зберігач фондів на такому високому рівні.

Згідно наказу управління культури Запорізької обласної Ради народних депутатів від 28.01.1988 р. за № 08-к та наказу по заповіднику від 02.02.1988 р. за № 20, Олександр Іванович був призначений заступником генерального директора заповідника з наукової роботи, а з 1989 по 1992 рр. обіймав посаду директора ДІКЗ «Хортиця» [24, с. 1-11]. З 20 вересня по 10 жовтня 1990 р. А.І. Кириченко прийняв участь у науковій експедиції до Румунії з метою «пошуку залишків Задунайської Січі, виявлення предметів козацького вжитку, козацької церковної атрибутики, записі пісень, легенд та інше» [25, с. 54].

Після звільнення з посади у 1992 р. займається політичною діяльністю (заступник секретаря обласного комітету Запорізької обласної організації СДПУ(О)).

Хрипко Олена Петрівна (1988-1992). Олена Петрівна народилась 5 грудня 1958 р. в с. Нижня Хортиця Запорізького р-ну Запорізької обл. в родині колгоспників. У 1976 р. закінчила Розумовську середню школу. Працювала старшою піонервожатою у Новопетрівській восьмирічній школі Запорізького району. У 1982 р. закінчила історичний факультет Дніпропетровського державного університету за фахом історик, вчитель історії та суспільствознавство.

Наказом від 21.07.1982 р. за № 164 О.П. Хрипко була прийнята молодшим науковим співробітником до відділу фондів та реставрації згідно направленню від університету. Наказом від 04.04.1985 р. за № 68 переведена на посаду старшого наукового співробітника того ж відділу. На підставі наказу обласного управління культури № 33 від 03.04.1986 р. О.П. Хрипко, була відряджена до Переяслав-Хмельницького Державного історико-культурного заповідника для проходження стажування по темі «Комплектування фондів».

У зв'язку із призначенням на посаду заступника директора заповідника, головного зберігача фондів А.І. Кириченка, старшого наукового співробітника відділу

фондів та реставрації О.П. Хрипко з 01 березня 1988 р. призначено на посаду головного зберігача фондів.

Наказом № 65/1-к від 24.08.1992 р. головного зберігача фондів О.П. Хрипко було призначено на посаду заступника директора заповідника з наукової роботи, а з 09.11.1992 р. – на посаду директора Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця, яку вона обіймала по 1993 р. У тому ж таки 1993 р. Олена Петрівна повернулася на посаду головного зберігача фондів, а 22.12.1994 р. звільнилась з посади за власним бажанням, оскільки не бачила можливості у подальшій роботі з тодішньою адміністрацією заповідника [26].

За сухими даними особової справи – доля талановитої людини, історика, музейника високого гатунку. Звернімось до спогадів Олени Петрівни, занотованих І.М. Дашевською у 2009 р. (подається мовою оригіналу): «Всё в моей жизни связано с Хортицей, потому что я родилась в Нижней Хортице (раньше это был Верхнехортицкий район), работала на Хортице, прошла классический курс по японской технологии – от младшего научного сотрудника до директора. Директором НЗХ была очень недолго, больших событий в это время не произошло, немного я успела сделать как директор, но точно не сделала ничего, чтобы могло навредить Хортице. С Хортицей связана вся судьба, все события, которые происходили в моей жизни.

Учителя агитировали меня поступать на филологический факультет, но мне больше нравилась история. Поступила в 1977 г. Днепропетровский государственный университет, это как раз был апогей развитого социализма, на любом экзамене стояли вопросы из книг «Возрождение» и «Малая Земля» Л.И. Брежнева.

В 1982 г. после окончания ВУЗа принял меня на работу Сокульский Арнольд Леонидович, очень ему импонировало то что я разговариваю на украинском языке. Так получилось что я закончила школу на украинском языке, а когда поступила в ВУЗ там все преподавали на русском. Первый год было конечно тяжело, ну со временем приспособилась. В августе 1982 г. Сокульский предложил мне пойти работать в заповедник. В 1982 г. достроили здание, где сейчас находится музей. Одновременно происходило выгребание строительного мусора и параллельно прием экспонатов, размещение их по стеллажам и хранилищам; В том же году начался монтаж экспозиции Музея г. Запорожья, выдача экспонатов, составление актов выдачи. Проходило это всё не всегда гладко, чаще болезненно. Требовалось и сохранить экспонаты и смонтировать экспозицию.

Брежнев ушёл в мир иной, и пришлось частично менять тематику, социализм оставался большим достижением советского строя, но уже началось понимание того, что это уже не самый передовой строй, начались изменения в экспозиции, где были достижения нашего хозяйственного комплекса, стояли моторы, титановые губки, позже оказалось что это не самые передовые технологии, просто об этом еще не знали. Мы шли в ногу с обществом, которое менялось, трансформировалось...

Возглавлял отдел фондов Кириченко А.И., работало в фондах 5 человек: старший научный сотрудник, три младших и зав. отделом. Из парней работал А.И. Кириченко и В.М. Тимофеев. Нужна была, конечно, мужская сила – экспонаты нужно было переносить, монтировать, поднимать. Ну а женщины занимались бумажной работой, то есть записывали и выдавали экспонаты. Работали Шинкарева Елена Иосифовна и Закладная Жанна. Я быстро освоилась, хоть они были и поопытнее и постарше. Нас было много, потому что шло комплектование и было много бумажной работы.

Также был отдел музея, его возглавляла Тамара Константиновна Шевченко, которая занималась изучением, комплектованием, сбором экспонатов, так же работали Ирина Зуйкова, Ирина Ильичева, Виталий Иванович, Лилия Матузова, Татьяна Клеха, Ирина Качан, позже пришли Соколова Наталья, Соколенко Татьяна, Юра Рыльський,

Рая Мосякова. Т.К. Шевченко исполняла также обязанности заместителя директора. Юхимчук руководила отделом природы, который находился в правом крыле, в нём работали Клавдия Евгеньевна, Левин-старший.

В 1983 появились художники, А. Гайдамака и Н. Овечкин. Изначально это был музей «Истории Казачества», ну а когда дошло до открытия музея, переименовали в музей «Истории Запорожья», потому что много было критики в сторону казаков, они были неугодными советскому строю – вольный, ни от кого независимый народ. Менялась политика, менялась тематика музея. И когда открыли краеведческий музей, встал вопрос – а что же здесь, на Хортице? И тогда появилось решение облисполкома по перепрофилированию музея «Истории Запорожья» в музей «Истории Запорожского казачества». Конечно, не всем это нравилось, не все согласны, но все-таки тянули эту линию, потому что это должно быть отображено именно на Хортице, поскольку Сечи нигде не сохранились, все затоплены. И только здесь должен быть такой музей, где же ему ещё быть.

Когда вернулись к тематике Запорожского казачества и его разделов и началась реэкспозиция, стали возвращать экспонаты советской тематики в фонды, по месту хранения. Они были, конечно, не в лучшем виде – многие из них были в клею, с остатками крепления и дырками.

В 1982 г., перед открытием музея, в основном работали ночью, т.к. муза к художникам приходила в ночное время, а мы были вынуждены выдавать экспонаты, объяснять что за экспонат, рассказывать историю, легенды. Далее стал вопрос о том, чтоб хотя бы ночью нас развозили по домам, т.к. добраться с Хортицы домой не так уж и легко. В два часа ночи я пришла домой, а на утро – открытие музея, требовалось выглядеть «свежей», накрашенной, наглаженной.

Вначале были проблемы с экскурсиями – очень много желающих, которые толпами стояли в очередях. Времени учиться быть экскурсоводом у нас не было, перенимали друг у друга опыт, боялись вопросов, ведь нужно было ответить на вопрос и ответить профессионально. В одну ночь мы превратились из экспозиционеров в экскурсоводов. И так продолжалось до Нового Года, это точно, город проголодался по музеям. Приходили семьями, школами, группами, коллективами, ветераны, профилактории и санатории. Вечная проблема с транспортом, далеко было идти от остановки, а если подъезжать непосредственно к музею, то могли повредить коммуникации» [27, 1-3].

Брацило Людмила Федорівна (1992-1994). Людмила Федорівна народилась 28.02.1953 р. у м. Павлограді Дніпропетровської області в родині службовців. У 1970 р. закінчила із золотою медаллю Терноватську середню школу Новомиколаївського р-ну Запорізької області, а у 1975 р. – історичний факультет Дніпропетровського державного університету, за фахом історик, викладач історії та суспільствознавства.

У 1975 р. Людмила Федорівна вийшла заміж і працювала за місцем військової служби чоловіка у м. Південно-Сахалінськ (РФ) сестрою-вихователькою та вихователькою у яслях-садику. З 1976 р. постійно проживає у м. Запоріжжі, де спочатку працювала вихователькою групи подовженого дня та вчителем історії у Терноватській школі (09.09.1976-15.08.1977 рр.), вчителькою історії у СШ № 91 м. Запоріжжя з 15.08.1977 по 01.09.1983, вчителькою історії та вихователькою у СШ № 8 з 01.09.1981 по 02.01.1986 рр. 01.07.1986 р., Л.Ф. Брацило була прийнята молодшим науковим співробітником до відділу Музею історії запорозького козацтва. 22.03.1988 р. переведена на посаду старшого наукового співробітника. Наказом № 65/1-к від 24.08.1992 р. призначена на посаду головного зберігача фондів. Очоливши відділ, Людмила Федорівна приділила особливу увагу впорядкуванню фондосховищ та пристосуванню під потреби фондів додаткових приміщень для більш

комфортного розміщення предметів, зокрема групи «Кераміка-скло». За її ініціативи було створено групу зберігання «Археологія». Л.Ф. Брацило була проведена велика і по-своєму унікальна робота по перетворенню колишнього «червоного кутка» – пропагандистського осередку радянської доби, у затишну світлицю – «відкриті фонди», де відвідувач мав можливість побачити як зберігаються музейні колекції і разом з тим потрапляв у світ минувшини, міг зблизька помилуватись красою рушників та скатертин, народного вбрання, меблів, дізнатись про призначення та дію тих, чи інших знарядь праці. Експозиція була покликана розповідати про життя та побут українського народу та про запорозьке козацтво. Додамо, що у музейній практиці України «відкриті фонди» на той час були рідкістю [28].

26.09.1994 р. Людмила Федорівна була переведена на посаду заступника генерального директора з наукової роботи. З 27.06.1995 р. вона обіймала посаду старшого наукового співробітника етнографічного комплексу «Запорозька Січ». Наказом від 27.08.1995 р. за № 171-к звільнена з роботи за власним бажанням [29]. В подальшому Л.Ф. Брацило працювала в міській та обласній адміністрації, у тому числі до 2010 р. – заступником начальника управління культури і туризму обласної держадміністрації. З 2010 р. вона – голова виконавчої ради громадської організації «Запорізька обласна туристична організація».

Людмила Федорівна мати відомої української поетеси, члена Національної Спілки письменників України Марини Брацило.

Борисенко Ольга Євгенівна (з 1996 р.). Ольга Євгенівна народилась у м. Запоріжжі 09.05.1948 р. в родині службовця. Закінчила СШ № 5. Випускниця Московського історико-архівного інституту (1977 р.). По закінченні вишу працювала старшим інспектором в архівному відділі облвиконкому (1977-1982 рр.), старшим науковим співробітником у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї (1982-1986 рр.), старшим архівістом у Запорізькому обласному архіві (1986-08.08.1992 рр.). Наказом № 61-к від 10.08.1992 р. О.Є. Борисенко була прийнята на посаду старшого наукового співробітника відділу фондів та реставрації. З 28.12.1994 р. по 23.09.1996 р. працювала виконуючою обов'язки головного зберігача фондів, а з 23.09.1996 р. працює головним зберігачем фондів.

На посаді головного зберігача фондів розробила Внутрішньомузейну інструкцію Національного заповідника «Хортиця» (1996 р.), Інструкцію по обліку та зберіганню предметів з дорогоцінних металів (1996 р.), Класифікатор та визначальник типології музейних предметів (1997 р.), є автором першої топографії предметів, розміщених у експозиції Музею історії запорозького козацтва (1997 р.). У 1996 та 2012 роках під головуванням головного зберігача фондів було проведено повне звіряння всіх предметів основного фонду заповідника, у тому числі у 1996 році – вперше. У 1997 р. також вперше звірено предмети науково-допоміжного фонду.

У 1997, 1998, 2002-2004 рр. головним зберігачем були написані методичні посібники по науковому опису творів живопису, графіки, ікон, стародруків, предметів християнського культу, вироблених з металу. Дослідження предметів з фондової колекції заповідника знайшло свої втілення у написанні каталогів: «Половецька скульптура» (2003 р.), «Стародруки з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця»» (2003 р.), «Іконопис. Живопис. Графіка» (2005 р.). Підготовлено до друку каталог «Предмети польського походження з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» XV-XX ст.» (2015 р.). Склались огляди: колекції іконопису (1998 р.), культових предметів групи зберігання «Дерево», «Тканини-шкіра», «Камінь» (1999 р.), «Кераміка-скло» (2000 р.), «Метал» (2002 р.), «Огляд стародруківаних книг 1664-1800 рр.» (2001 р.), «Огляд колекції творів живопису, пов'язаних із запорозьким козацтвом» (2003 р.), «Огляд колекції творів графіки» (2004 р.), «Огляд предметів, присвячених 200-річчю з дня народження М.В. Гоголя» та «Огляд предметів з

фондозбірки НЗХ, пов'язаних з І.С. Мазепою (до 300-річчя Полтавської битви)» (2009 р.), «Огляд колекції скульптури» (2011 р.) та «Хронотоп» на предмети XV-XX ст., пов'язані з козацькою тематикою (2012 р.).

У 2008 р. спільно зі співробітниками салону «АНТИКА» (м. Запоріжжя), очолюваного В.О. Гущею, Ольга Євгенівна підготувала виставку «Українська ікона – духовна спадщина віків». Колекція складалась зі 103 ікон, датованих XVII – початком XX ст.

Під керівництвом головного зберігача проводиться робота по реставрації музейних предметів різних груп зберігання у Центральному науково-дослідному реставраційному центрі України (Київ), його Харківській філії, реставраційному центрі Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра» (Київ), реставраторами Національного заповідника «Хортиця». Більш детально з цим видом діяльності можна ознайомитись в статті О.Є. Борисенко «Оберігаймо національну спадщину», опублікованій у Матеріалах IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці».

Головний зберігач приймала участь у доопрацюванні проектів будівель майбутнього історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» по об'єктах «Церква» та «Січова школа» (початок 2000-х рр.). У той же період була написана стаття «Спроба реконструкції січової школи в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» та «Спроба реконструкції січової церкви». У 2003 р. співробітники відділу перейшли до складання науково-уніфікованих паспортів на нові фондові надходження. Проводиться комп'ютеризація фондів. Автор публікацій в місцевій пресі. Зокрема в газеті «Запорозька Січ», у 2002-2003 рр. був опублікований цикл статей «Мости Запоріжжя», написаних за матеріалами фондової колекції заповідника.

Головний зберігач протягом всього періоду роботи у заповіднику співпрацює з телеканалом «Запоріжжя». Так, у 2012 р. спільно з телеканалом підготовлено передачу з циклу «Історичні постаті» – розповідь про начальника будівництва мостів Преображенського М.О. Артеменка. Дослідження музейних предметів різних груп зберігання і призначення знайшли свій вираз у написанні статей і тез для науково-практичних конференцій, які проводились у Запоріжжі, Києві, Тернополі, Збаражжі, Дніпропетровську та Луцьку.

Підвищення кваліфікації головного зберігача фондів по окремих напрямках роботи відділу відбулись: 1995 р. стажування у Музейному об'єднанні «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» на тему: «Сучасні вимоги до обліку і зберігання пам'яток музейного фонду України», 2008 року на тижневих курсах для працівників заповідників сфери Міністерства культури і туризму з питань пам'яткоохоронної діяльності та реставрації (Жовква Львівської області – Варшава, Польська Народна Республіка), у 2012 р. у Львівському музеї історії релігії. Певним внеском у підвищення кваліфікації можна вважати участь у науково-практичних конференціях 2005, 2008-2013 рр. у музейних закладах Києва, Дніпропетровська, м. Збаража, заповідника «Поле Берестейської битви», Тернополя. Тези та статті, написані головним зберігачем, були результатом дослідження музейних предметів фондової колекції заповідника.

Навчання у 2012-2013 рр. у Європейській кореспондентській школі ЄШКО (польська мова) полегшили роботу по перекладу наукових статей польських істориків, які зберігаються в науковій бібліотеці заповідника та листів козацької старшини, не перекладених у наукових виданнях на українську мову. Серед здійснених перекладів: «Присяга в Переяславі та «статті» Богдана Хмельницького» Л. Кубалі (1998 р.), «Перший етап бунту Хмельницького у висвітленні учасника жовтоводського походу і наочного свідка подій» І. Хжонца (1998 р.), «Нова теорія про початки Русі» С. Томашевського (1998 р.), «Походження Петра Конашевича-Сагайдачного»

А. Лукашевського (1999 р.), наукові переклади 14 листів козацької старшини (XVI-XVIII ст.) до польських і литовських високопосадовців та історичні довідки до них (2012-2014 рр.).

Підводячи підсумок зазначимо, що дана стаття була присвячена виключно керівникам відділу фондів та реставрації, які очолювали його протягом 50-ти років існування заповідника. Кожному з них випало працювати на певному етапі розвитку установи і вирішувати ті проблеми, які були на часі. Змінювались часи – зазнавав змін і заповідник. Когось це не влаштовувало і він шукав іншого місця, де міг самореалізуватись і часто знаходив і був успішним в тому пошуку. Але роки, віддані заповіднику, лягли цеглинами у загальний фундамент Національного заповідника «Хортиця», увійшли в його історію назавжди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СРСР. – М., 1984. – С. 6.
2. НА НЗХ, спр. 332, арк. 18.
3. Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». Спецвипуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 349.
4. Там само.
5. Шевченко Т.К. Музей історії Запоріжжя. Путівник. – Запоріжжя, 1985.
6. НА НЗХ, спр. 7, арк. 2зв.
7. НА НЗХ, спр. 7, арк. 6-8.
8. НА НЗХ, спр. 7, арк. 8-11.
9. НА НЗХ. Звіти про наукові відрядження 03.08.-27.12. 1972 г., арк. 5-36.
10. НА НЗХ. Звіти про наукові відрядження 03.08.-27.12. 1972 г., арк. 33-39.
11. НА НЗХ, спр. 8, арк. 116.
12. НА НЗХ, спр. 46, арк. 42.
13. Дослідники рідного краю. Вип. 6. Шаповалов Георгій Іванович (Бібліографічний список). – Запоріжжя, 2005. – С. 3.
14. Там само, с.4.
15. Там само, с. 5
16. Там само, с. 6.
17. НА НЗХ, спр. 7, арк. 15зв.
18. НА НЗХ, спр. 40, арк. 89.
19. НА НЗХ, спр. 129, арк. 135.
20. Музейний вісник. – 2008. – Вип. 8. – С. 185.
21. Наказ обласного управління культури від 28.06.1979 р. за № 250.
22. Наказ обласного управління культури від 11.02.1980 р. за № 60-К.
23. Наказ облуправління культури від 25.03.85 р. за № 24-К.
24. Особиста справа Кириченка О.І., С. 1-11.
25. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я. Короткий історичний нарис. – Львів, 2002. – С. 54.
26. Особова справа Хрипко О.П.
27. Інтерв'ю з О.П. Хрипко І.М. Дашевської, С. 1-3.
28. Борисенко О.Є. З досвіду роботи відкритих фондів Національного заповідника «Хортиця» по висвітленню історії запорозького козацтва музейними засобами / Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 2007 – С. 174-175.
29. Особиста справа Брацило Л.Ф.

Чиженок Ю.А.

м. Запоріжжя

**ЗЦКВПВ «ШКОЛА ДЖУР» ТА СУЧАСНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ
МОЛОДІ НА ТРАДИЦІЯХ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА**

Виховання свідомого патріота, будівника і захисника молоді Української держави, а разом з тим – освіченої, духовної, висококультурної і морально здорової,

фізично розвинутої особистості являється нагальною потребою нашого суспільства і сучасності. Пріоритетна роль у виконанні такого завдання належить національній системі освіти. Патріотичне і громадянське виховання учнівської молоді займає нині особисте місце в роботі навчальних закладів вищої, середньої та позашкільної освіти. На вирішення завдань громадянського, військово-патріотичного виховання підростаючого покоління, їхнього гармонійного розвитку спрямована і діяльність Запорізького центру козацького військово-патріотичного виховання «Школа джур» – ровесника нашої держави.

22 роки в місті Запоріжжя працює позашкільний навчальний заклад, основою роботи якого є виховання молоді на кращих традиціях українського козацтва та народної педагогіки. Свою діяльність «Школа джур» розпочала 1-го березня 1993 року. Відкрилась вона тоді при молодіжному центрі Комунарського району в приміщенні клубу «Зюйд». Свій нинішній статус школа отримала у серпні 1998 році. Саме тоді було прийняте рішення Запорізької міської ради про створення ЗЦКВПВ «Школа джур», що невдовзі і було здійснено. Чому саме «джур»? Так на Січі називались хлопці, які засвоювали козацьку науку під наглядом досвідчених запорожців. Природно, що джурами стали називатись і вихованці новоствореного козацького позашкільного навчального закладу.

Сучасний Запорізький Центр козацького військово-патріотичного виховання «Школа джур» знаходиться за адресою вул. Чумаченко, 13А.

На базі Центру діють гуртки «Одноробств», «Початкової військової підготовки», «Загальної фізичної підготовки», «Основ долікарської підготовки», «Основ туристської підготовки», «Українського народознавства», «Історії України і козацтва», «Спортивних танців». Працюють досвідчені педагогічні працівники, у яких навчаються сотні дітей і підлітків. Є численні яскраві результати і досягнення. Джури вдало виступають на різноманітних спортивних турнірах і змаганнях, де не раз ставали переможцями і чемпіонами.

Однак головним напрямом діяльності «Школи джур» було і залишається саме козацьке військово-патріотичне виховання дітей та молоді.

Хлопці і дівчата, які прийшли до козацького навчального закладу розуміють, що займаються вони не тільки у вибраному ними спортивному гуртку, а взагалі у «Школі джур», робота якої, у першу чергу, направлена на їх громадянське, патріотичне виховання та козацьке становлення.

Про козацьку сутність ЗЦКВПВ «Школи джур» яскраво свідчать і її сучасний прапор та емблема. Так, на прапорі школи зображені: білий мальтійський хрест – символ християнства, лицарської і козацької честі, та восьмипроменеє сонце – символ життя. Основний колір прапору блакитний – символ молодості. Зображення восьмипроменевого сонця та мальтійського хреста стали центральними символами і шкільної емблеми.

Для кращого духовного і морального зростання молодих козаків опрацьовані Заповіді «Школи джур». Вони не складні, відповідають загальнолюдським та християнським цінностям, вчать патріотизму, показують, яким має бути справжній козак-запорожець.

Протягом навчального року у «Школі джур» проводяться ряд козацьких, військово-спортивних, історико-краєзнавчих змагань і заходів, у яких беруть участь її вихованці.

Традиційно, наприкінці травня, юні козачата під час урочистостей, присвячених пам'яті героїчно загиблих воїнів Київської Русі у битві з монголо-татарами на річці Калка у 1223 році, приїздять до заповідника Національної Академії наук України «Кам'яні Могили», розташованого на кордоні Розівського району Запорізької області та Володарського району Донецької області. Вважається, що саме на цій території і

сталась та знаменита битва. Бувають джури і на урочистих козацьких заходах на острові Хортиця, присвячених Тризні – пам'яті всіх полеглих запорозьких козаків та зруйнування Запорозької Січі.

Не чужі юним козакам і екологічні проблеми нашого міста. Всім хочеться жити у чистому та сприятливому для здоров'я середовищі. Але для того треба докласти й належних зусиль. Тому джури беруть посильну участь у посадці нових дерев, проведенні екологічних рейдів.

«Джура» – не загальноприйнятий термін для вихованців козацького центру. Це звання треба заслужити. Вихованець має довести, що гідний так називатись. Для того він повинен брати участь не тільки у гурткових, а й загальношкільних заходах, добре зарекомендувати себе під час щорічного козацького військово-патріотичного вишколу.

Кожен рік, у березні, традиційно проводиться День «Школи джур». Збираються колишні й нинішні вихованці школи, численні гості. Відбувається урочисте шикування юних козаків. Грає Державний Гімн України. Урочисто виносяться Державний Прапор України та прапор «Школи джур». Проголошуються численні привітання. Присутні ознайомлюються з досягненнями школи. Отаманом школи В.І. Наріжним, оголошуються прізвища та імена кращих її вихованців. Зачитується наказ про посвячення дітей у джури. Затим полковий священник урочисто посвячує вишикуваних хлопців і дівчат.

Джурою може стати кожен вихованець – і хлопець, і дівчина. Варто лише того бажати і намагатись досягти такого звання.

Патріотичному і козацькому зростанню вихованців школи сприяє і організація належної роботи в гуртках. Кожний гурток, за прикладом Запорозьких Січей, умовно називається сотнею юних козаків. Сотні мають свої назви – «Пластуни», «Східна», «Космічна», «Хортицька», «Мистецька» та інші. Мають сотні і свої прапори, на яких зображені козацькі, шкільні та сотенні символи. У свою чергу сотні поділяються на взводи. Вихованці козацького навчального закладу, згідно Положення «Школи джур», мають право на носіння погон, мати посаду. Отримують і чини: джура, джура-значковий, джура-молодший вістун, джура-вістун, джура-старший вістун. У кожному взводі між його членами практикується довільний розподіл посад та обов'язків. Так, обираються чи назначаються командир, хорунжий (прапорносець), санітар, писар та інші звання і посади, які вважаються необхідними для діяльності сотні.

Справжніми показниками результативності навчання вихованців школи стали козацькі військово-патріотичні вишколи. Проводить їх «Школа джур» з 1993 року. Відбуваються вони двічі на рік – зимовий вишкіл, під час зимових канікул, та весняний «Джура» – у травні. Заліковим вишколом, по праву, вважається травневий.

Завдання вишколу полягає у вдосконаленні козацької, військово-патріотичної підготовки дітей та юнаків, у підготовці молоді до майбутньої служби у Збройних силах України, у формуванні і поглибленні дружніх відносин між учасниками змагань.

Зимовий вишкіл проводиться на території школи. Травневий – на природі, у плавневій зоні, біля Дніпра, неподалік від бази відпочинку «Локомотив». На вишколах змагаються не тільки вихованці запорозької «Школи джур». Приїздять для участі в ньому і джури з інших міст. З 1993 року постійним учасником вишколів є команда «Школи джур» м. Новомосковськ Дніпропетровської області.

Брати участь у вишколі можуть як хлопці, так і дівчата. Вік учасників від 12 до 18 років, тож команди сотень поділяються на дві категорії: «старші» і «середні». Кожна команда складається з 8 учасників.

Починається вишкіл урочистим шикуванням та співом Гімну України. Під час змагань джури демонструють стройову підготовку, співають козацьких пісень. Проводиться конкурс на встановлення намету. Відбуваються змагання з загальнофізичної підготовки, вправ рукопашного бою, початкової медичної підготовки, зі

стрілби з пневматичної зброї. Обов'язковим для всіх джур є участь у військово-історичній вікторині. Хлопці і дівчата представляють свої знання з історії Збройних Сил України. Демонструють знання Державного Гімну України, Заповідей «Школи джур». Завершуються змагання марш-кидком чи подоланням смуги перешкод.

Діти і юнаки завзято борються за кожний бал. І не дивно, бо з тих балів складається їх підсумкова оцінка, яка покаже остаточну результативність команди у вишколі. Слід додати, що впливають на підсумкову оцінку не тільки отримані в змаганнях бали, а й бали за добре поведження дітей, дотримання чистоти, виконання внутрішнього розпорядку. Таким чином, учасники вишколу намагаються проявити себе з найкращого боку, бо розуміють, що від кожного з них залежить результат їх команди.

Якщо більш доросліші джури змагаються на вишколах, то для молодших козачат щорічно у грудні проводиться козацька військово-спортивна гра «Котигорошко» на якій діти показують здобуті свої знання і уміння.

Відбувається подальше становлення ЗЦКВПВ «Школи джур». Наша школа є постійним учасником у проведенні міського етапу військово-спортивного конкурсу «Патріот Вітчизни». Бере участь у Всеукраїнській грі «Сокіл» («Джура»). Вихованці школи проводять історичні та краєзнавчі науково-пошукові роботи.

Козацьке військово-патріотичне виховання дітей та юнаків, його форми і методи, можливості і перспективи все більше знаходять своє відкрите зацікавлення з боку педагогів, дітей та молоді нашого міста. Зростає й увага громадськості до діяльності Запорізького центру козацького військово-патріотичного виховання «Школа джур», до вивчення його досвіду, практичної і методичної роботи. Можемо сподіватись, що подібний інтерес стане довготривалим і дієвим. Форми і методи козацького виховання отримають свій подальший розвиток та знайдуть своє належне місце в навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл нашого міста, а молодіжний козацький рух одержить своїх нових палких прихильників.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Анцишкін Ігор Валерійович** – головний зберігач Нікопольського краєзнавчого музею, м. *Нікополь*.
- Бекетова Валентина Михайлівна** – кандидат історичних наук, заступник директора по науковій роботі Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, м. *Дніпропетровськ*.
- Бойко-Гагарін Андрій** – історик, м. *Київ*.
- Борисенко Ольга Євгенівна** – головний зберігач фондів відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Брель Ольга Володимирівна** – старший науковий співробітник Музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. *Чигирин*.
- Будникова Аліна Анатоліївна** – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Василенко Сергій Валентинович** – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Векленко Віктор Олексійович** – директор Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста, м. *Дніпропетровськ*.
- Вілінов Юрій Аркадійович** – краєзнавець, м. *Запоріжжя*.
- Власов Олег Юрійович** – молодший науковий відділу історії Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Волков Анатолій Володимирович** – старший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Головаха Роман Васильович** – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Денисенко Андрій Олександрович** – старший науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Діптан Ірина Іванівна** – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, м. *Полтава*.
- Жуковський Мирослав Петрович** – заступник директора з наукової роботи Нікопольського краєзнавчого музею, м. *Нікополь*.
- Карпенко Геннадій Олексійович** – інженер лісового господарства I категорії відділу лісу Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Клименко Олена Олександрівна** – науковий співробітник відділу декоративного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ, м. *Київ*.
- Копилова Світлана Володимирівна** – завідувач відділом науково-експозиційної роботи Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Косицька Зінаїда Миколаївна** – молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ, м. *Київ*.
- Кукса Надія Василівна** – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», с. *Суботів*.
- Кушко Ігор Сергійович** – магістр історії, викладач історії Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, м. *Вінниця*.
- Кушко Мар'яна Сергіївна** – студентка Інституту історії, етнології і права, м. *Вінниця*.
- Куштан Дмитро Павлович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу первісної археології Кримської філії Інституту археології НАН України, м. *Черкаси*.
- Левенко Олена Юріївна** – старший науковий співробітник Музею театрального, музичного та кіномистецтва України, м. *Київ*.
- Мазурик Юрій Михайлович** – головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини управління культури Луцької міської ради, м. *Луцьк*.
- Мірущенко Олександр Павлович** – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Моїсеєнко Світлана Петрівна** – старший науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.
- Муленко Михайло Андрійович** – науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.

Олійник Ю.І. – молодший науковий співробітник Львівського історичного музею, *м. Львів.*

Охріменко Світлана Григорівна – завідувач сектору природи відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Паламарчук Вікторія Вікторівна – студентка 4-о курсу Історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова, *м. Одеса.*

Палійчук Олена Вікторівна – науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Пачковська Олена Леонідівна – молодший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Перепелиця Алла Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», *м. Чигирин.*

Петрашина Поліна Данилівна – молодший науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Пискун Ольга Олександрівна – завідувачка відділом «Музей Богдана Хмельницького» НКЗ «Чигирин», *м. Чигирин.*

Поух Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, *м. Дніпропетровськ.*

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, *м. Вінниця.*

Сичева Маргарита Вікторівна – старший науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Сібіякіна Тетяна Михайлівна – молодший науковий співробітник НКЗ «Чигирин», *м. Чигирин.*

Сокульський Арнольд Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Сорокіна Ксенія Ігорівна – студентка IV курсу історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, *м. Одеса.*

Сурченко Олександр Сергійович – молодший науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Сурченко Сергій Володимирович – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Чергик Наталія Юріївна – старший науковий співробітник відділу науково-експозиційної роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Чиженок Юрій Анатолійович – керівник гуртка-методист ЗЦКВПВ «Школа джур», *м. Запоріжжя.*

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету України, *м. Дніпропетровськ.*

Шевченко-Чепелева Тетяна Тарасівна – молодший науковий співробітник Мелітопольського краєзнавчого музею, *м. Мелітополь.*

Шелегеда Віталій Іванович – заступник директора КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, *м. Запоріжжя.*

Шелеметьєва Тетяна Іллівна – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя.*

Шепеленко Дмитро – спеціаліст КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, *м. Запоріжжя.*

Шишков С.М. – краєзнавець, *м. Запоріжжя.*

Шмиголь Любов Олексіївна – молодший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», *м. Чигирин.*

Яремченко Віталій Андрійович – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського, *м. Полтава.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1

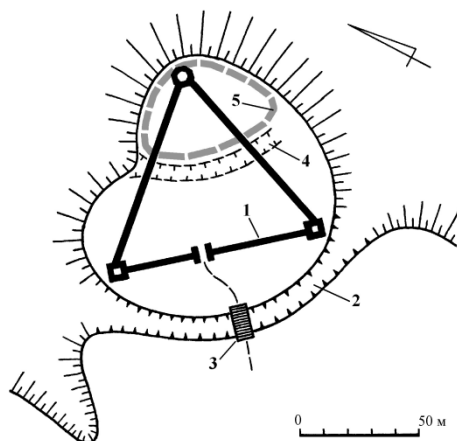

Рис. 2

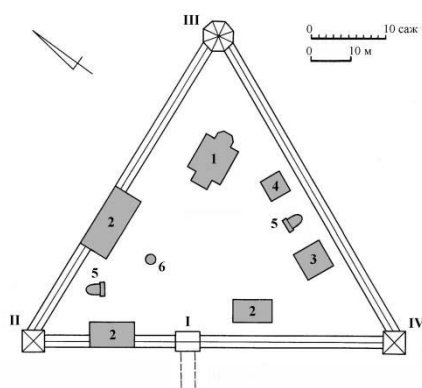

Рис. 3

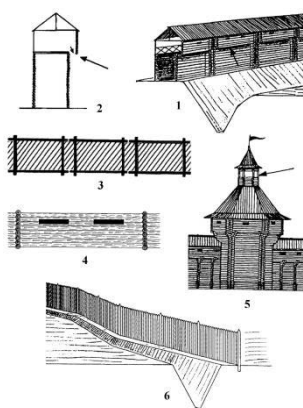
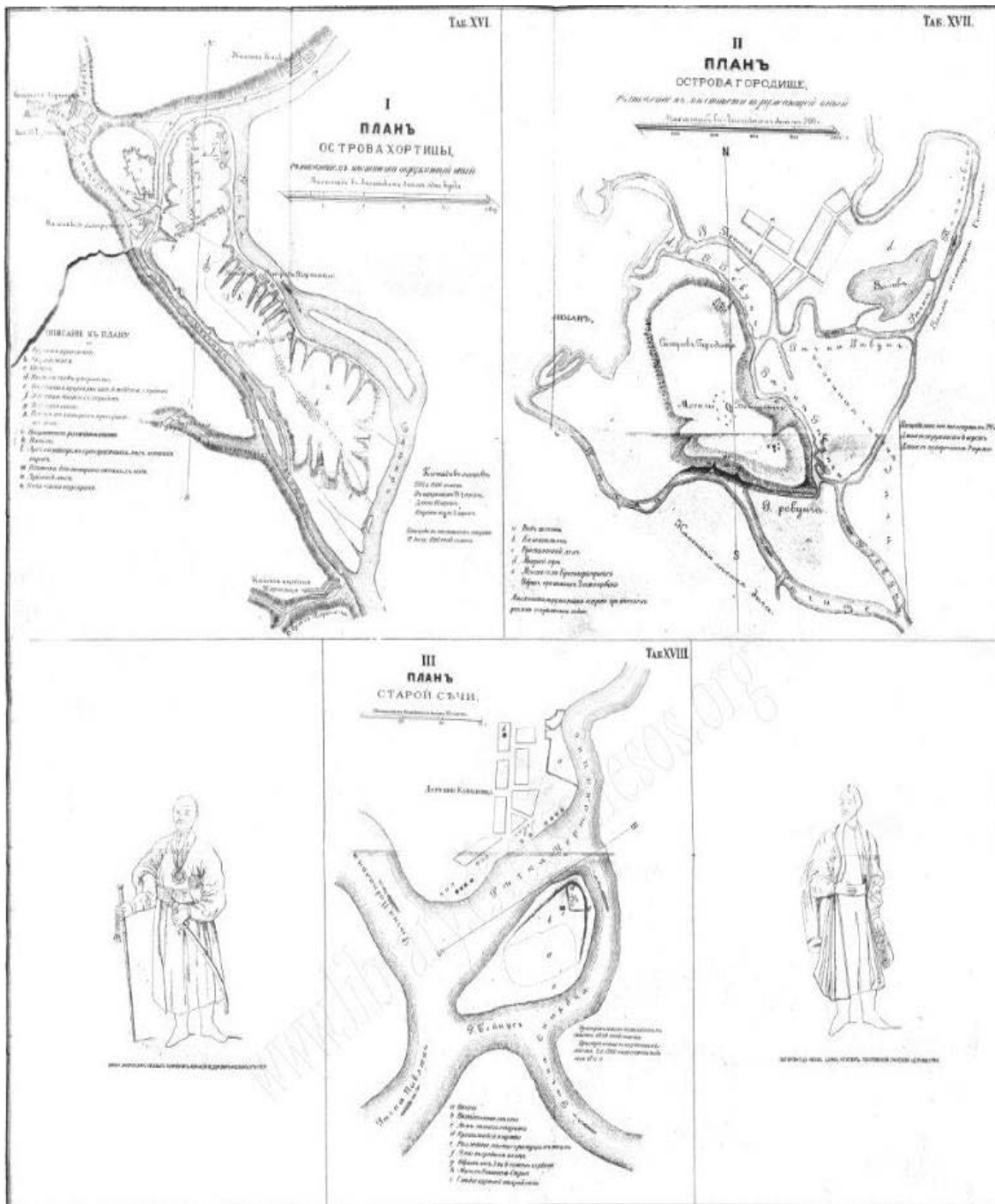

Рис. 4

Ілюстрації до статті Д.П. Куштана: Рис. 1. План міста Черкаси 1800 р. з позначенням давніх городищ: 1 – литовський замок на Дзеленьгорі; 2 – польський замок (Троїцьке городище) на місці «Пагорба Слави»; 3 – городище Грецька гора. Рис. 2. Черкаський замок на Дзеленьгорі: 1 – замок сер. XVI – поч. XVII ст.; 2 – замковий рів; 3 – дерев'яний міст; 4 – сліди рову «Старого замку»; 5 – місце розташування «Старого замку» XIV – 1-ї пол. XVI ст. Рис. 3. Реконструкція Черкаського замку та розташування фортечних споруд за описом 1552 р.: 1 – церква св. Миколая; 2 – житлові будівлі; 3 – продуктивний склад; 4 – порохова комора; 5 – льохи; 6 – колодязь. I – надбрамна вежа; II-IV – кутові вежі. Рис. 4. Основні фортифікаційні елементи Черкаського замку литовського часу: 1 – фортечний рів та стіни з городень; 2 – бойова надбудова городень («бланкування з підсябиттям»); 3 – конструкція клітей городень; 4 – забрало з бійницями; 5 – вежа з караульнею; 6 – укріплення міського острогу.

Ілюстрація до статті К.І. Сорокіної: 1. План острова Хортиці. План острова Городища. План Старой Сечи. Портрети Запорозжців: полковника Колпака, ктитора І. Шіяна // ЗООИД. – 1875. – Т. 9.

Ілюстрації до статті І. Анцишкіна

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Ілюстрації до статті З.М. Косицької: Рис. 1. Кустодія на Універсалі Генеральної військової канцелярії даному військовому канцеляристу Стефану Барановському на підтвердження володіння млином; м. Глухів. 1798 р. Папір, рукопис, тиснення, вирізування; (НМІУ). Рис. 2. Кустодія на Універсалі Генеральної військової канцелярії про призначення Стефана Барановського сотником Козелецької сотні; м. Глухів. 1742 р. Папір, рукопис, тиснення, вирізування; (НМІУ). Рис. 3. Кустодія на Грамоті Переяславського та Бориспільського єпископа Маріона про затвердження за протопопом І. Радзимовським приходу; м. Переяслав, 1778 р. Папір, рукопис, тиснення, вирізування; (НМІУ). Рис. 4. Кустодія на Грамоті єпископа Луцького і Переяславського Кирила Шумлянського про висвячення Захарія Івановича в сан диякона; м. Переяслав. 1719 р. Папір, рукопис, тиснення, вирізування, (НМІУ).

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Рис. 16

Рис. 17

Рис. 18

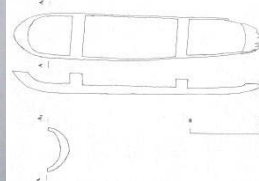

Рис. 19.

Ілюстрації до статті Ю. Мазурика: Рис. 1. Річка Турія біля с. Щитинь, п. Микола Колядюк показує де на дні лежав давній човен. Рис. 2. Човен-довбанка в масштабі 1:10 (*Креслення автора*). Рис. 3. Загальний вигляд човна-довбанки піднятого із дна річки Турії. На тимчасовому зберіганні у господарському приміщенні М. Колядюка. Рис. 4. Зовнішній вигляд корми човна, з правої сторони тріщина. Рис. 5. Внутрішня кормова частина, по правому борту проходить повздовжня тріщина. Рис. 6. Центральний відсік, на дні човна видно сліди від обробки дереворізального інструменту. Рис. 7. Річка Стир правий берег, між селами Копилля і Старосілля, давній човен на дні котловану. Рис. 8. Графічна реконструкція умовного розрізу правого берега р. Стир, на місці знахідки давнього човна-довбанки (*комп'ютерна графіка В. Семенюка*). Рис. 9-12. Роботи по підйому човна та перевезення його у смт. Маневичі. Рис. 13. Корма човна. Рис. 14, 15. Долото. Рис. 16. Клеймо на долоті. Рис. 17, 18. Фрагмент деревообробного інструменту (?).

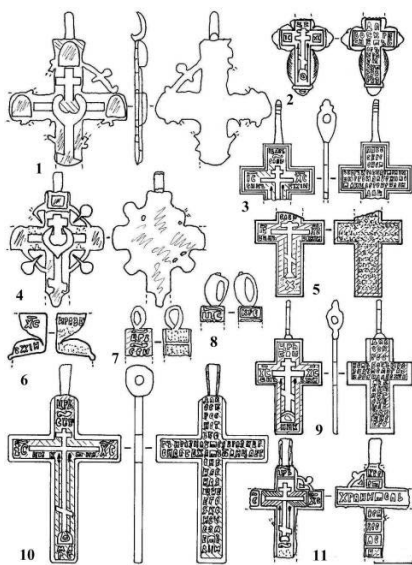

Рис. 1. Натільні хрести XII-XVIII ст.

з Ігреньського півострову

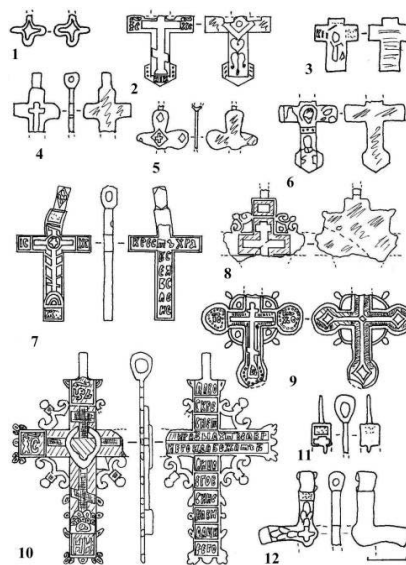

Рис. 2. Натільні хрести XVII-XVIII ст. (1)

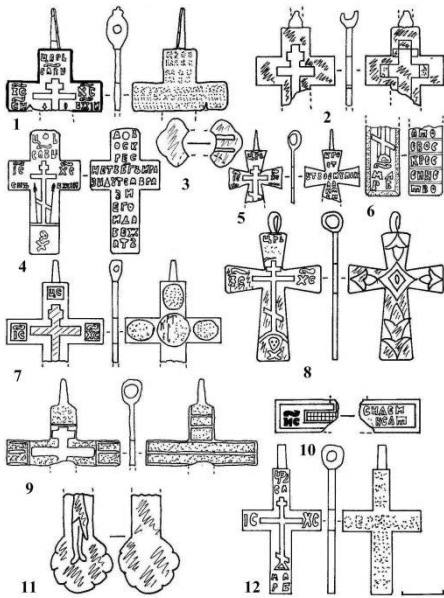

Рис. 3. Натільні хрести XVII-XVIII ст. (2)

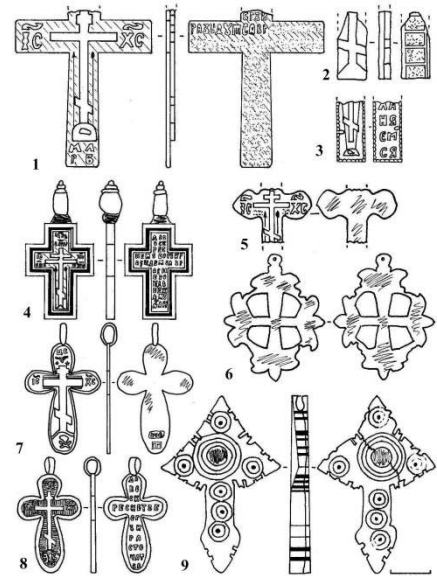

Рис. 4. Натільні хрести XVIII-XIX ст.

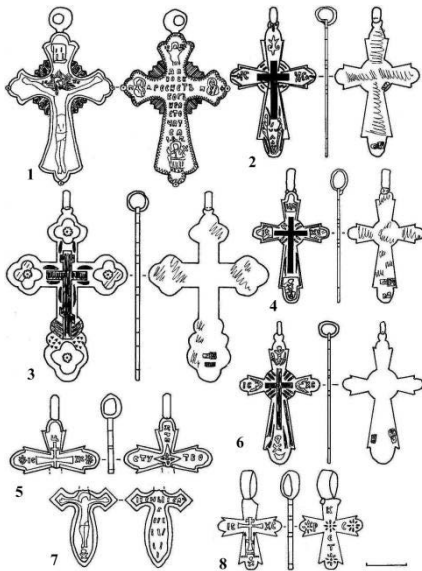

Рис. 5. Натільні хрести XIX ст. (1)

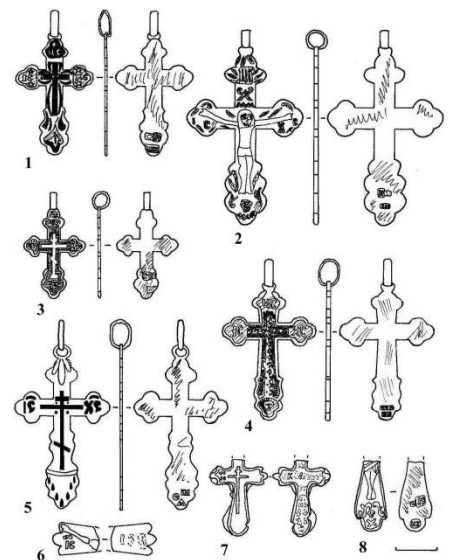
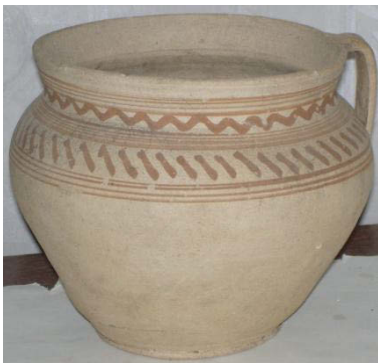

Рис. 6. Натільні хрести XIX ст. (2)

Ілюстрації до статті В.О. Векленка

1

4

2

5

3

6

7

8

9

10

11

12

13

14

Ілюстрації до статті О. Клименко: 1. Горщик. XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоб; гончарний круг, писання. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № К-6835. Фото О. Клименко. 2. Фрагмент макітри. XVIII ст. /?/. Полтавщина (Опішне?, знайдено у с. Чернечий Яр Диканського р-ну Полтавської обл.). Глина, ангоб; гончарний круг, писання. 18,5x12. Колекція О. Клименко. Фото О. Клименко. 3. Глечик. Кінець XVIII ст. – початок XIX ст. /?/. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, писання. В - прибл. 25 см. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Фото О. Клименко. 4. Глечик. XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, писання. В-10. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-1849. Фото О. Клименко. 5. Глечик. XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, писання. В-9,5. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-1850. Фото О. Клименко. 6. Глечик. XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. 28x24,5. Національний

музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № К-4429. Фото О. Клименко. 7. Фрагмент миски. Середина XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. 10,6x27,8. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-597. Фото О. Клименко. 8. Фрагмент миски. Середина XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. 11,4x22,1. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-598. Фото О. Клименко. 9. Фрагмент миски. Середина XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. 8,3x22,1. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-599. Фото О. Клименко. 10. Фрагмент миски. Середина XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-600. Фото О. Клименко. 11. Фрагмент миски. Середина XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. 10,4x6,6. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-601. Фото О. Клименко. 12. Фрагмент миски. Середина XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби; гончарний круг, мальовка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв. № НД-604. Фото О. Клименко. 13. Фрагменти миски. XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, мальовка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1677, НД-1678 . Фото О. Клименко. 14. Фрагмент глечика. XVIII ст. Опішне, Полтавщина. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, мальовка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Б/№. Фото О. Клименко.

Рис. 1

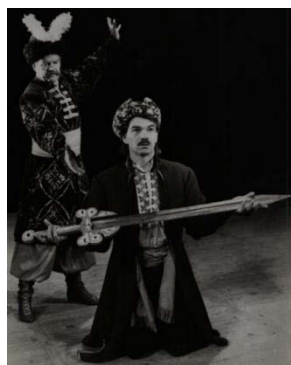

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Ілюстрації до статті С.П. Моїсеєнко: Рис. 1 Заслужений артист УССР В. Сумський в ролі Енея. Рис. 2 Народний артист В.О. Лук'янець в ролі Байди Вишневецького. Рис. 3 Сцена 2 із вистави Запорозька Січ. Рис. 4 Сцена із вистави Байда. Князь Вишневецький. Рис. 5 Сцена із вистави Запорозька Січ.

Рис. 1.

Рис. 2

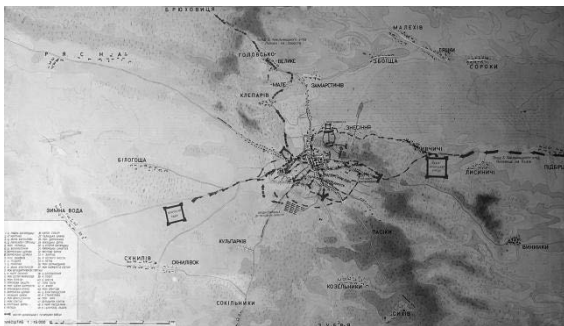

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

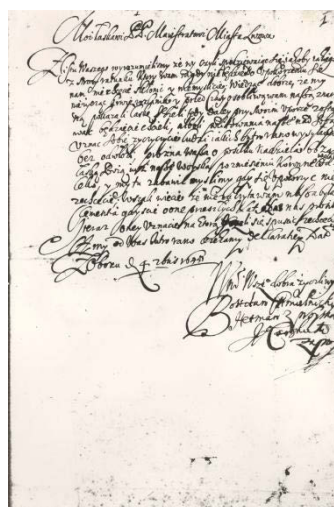

Рис. 6

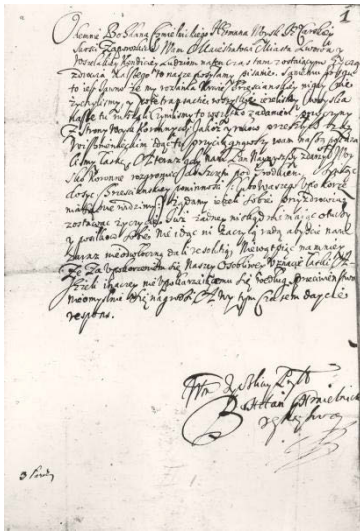

Рис. 7.

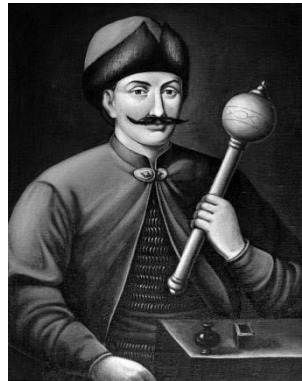

Рис. 8.

Ілюстрації до статті Ю.І. Олійник: Рис. 1. Іван Скоропадський (1646-1722) та Богдан Хмельницький (1595-1647). Копія з портретів, написаних у 1728 р. на стінах однієї з церков Києво-Печерської лаври. 1834 р. Полотно; олія. Рис. 2. Львів – столичне місто Південної Русі, головний ринок збуту східних товарів. Рисунок Ауреліо Пассаротті. Гравер Абрагам Гогенберг. Кьольн. 1618 р. Рис. 3. Карта-схема «Облога міста Львова Богданом Хмельницьким у жовтні 1648 р.». Худ. С. Борейко. 50-ті роки ХХ ст. Рис. 4. Штурм Максимом Кривоносом Високого замку у Львові 14 жовтня 1648 року. Ліногравюра. Худ. С. Лазеба. 1949 р. Рис. 5. Посли Львівського магістрату в таборі Б. Хмельницького під Львовом. Літографія. Худ. Є. Турбацький. 1907 р. Рис. 6. Лист гетьмана Б. Хмельницького з табору під Львовом до магістрату міста з пропозицією здати м. Львів задля уникнення кровопролиття і гарантії безпеки його жителів 3.10.1655 р. // ЦДІА у Львові, ф. 132, оп. 1, од. зб. 1. Рис. 7. Лист гетьмана Б. Хмельницького з табору під Львовом до магістрату міста з пропозицією здати м. Львів задля уникнення кровопролиття і гарантії безпеки його жителів. 4.10.1655 р. // ЦДІА у Львові, ф. 132, оп. 1, од. зб. 2. Рис. 8. Іван Виговський (р.н. невід. – 1664). Худ. О. Вікторович. 1992 р. Полотно, олія.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Ілюстрації до статті О.Л. Пачковської.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Ілюстрація до статті А. Перепелиці: Рис. 1. Козацька криниця, 50-ті роки XX ст. Рис. 2. Козацька криниця, 70-ті роки XX ст. Рис. 3. Козацька криниця, початок XXI ст.

Мал.1

Мал.2

Мал.3

Мал.4

Мал.5

Ілюстрації до статті О.О. Пискун

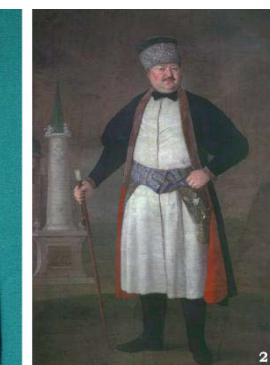

Рис.1. Шабля-карабела.
XVIII ст.
ПКМ.3343, 36.83.
Сталь, онікс, срібло,
позолота, дерево, шкіра.

Рис.2. В.А.Боровиковський.
Портрет Павла Яковича
Руденка. 1778-1781 рр.
Полотно, олія. 215x145.
Дніпропетровський
художній музей, Ж-378.

Рис.3. В.А.Боровиковський.
Портрет Павла Яковича
Руденка (фрагмент).

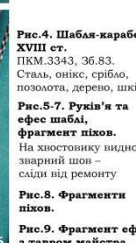

Рис.4. Шабля-карабела.
XVIII ст.
ПКМ.3343, 36.83.
Сталь, онікс, срібло,
позолота, дерево, шкіра.

Рис.5-7. Рукілля та
ефес шаблі,
фрагмент піхов.
На хістограмі видно
зварний шов -
слід від ремонту

Рис.8. Фрагменти
піхов.

Рис.9. Фрагмент ефеса
з тавром майстра.

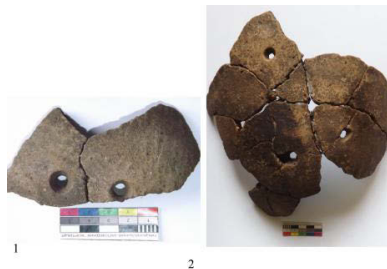
Ілюстрації до статті В.А. Яремченко.

Ілюстрації до статті А.А. Будникової.

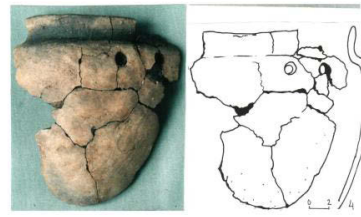

1. Глиняний наліп вздовж тріщини (27752/A-1029).

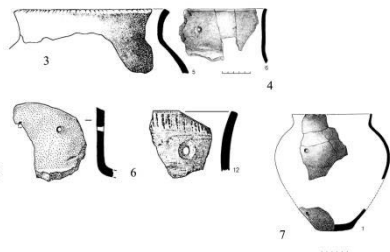
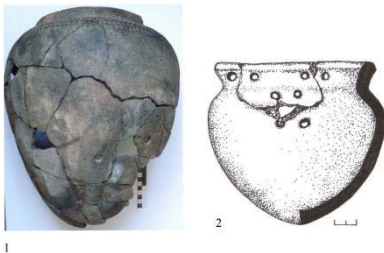

2. Парне з'єднання тріщини (27474/A-796)

Мал.1. Прийоми ремонту

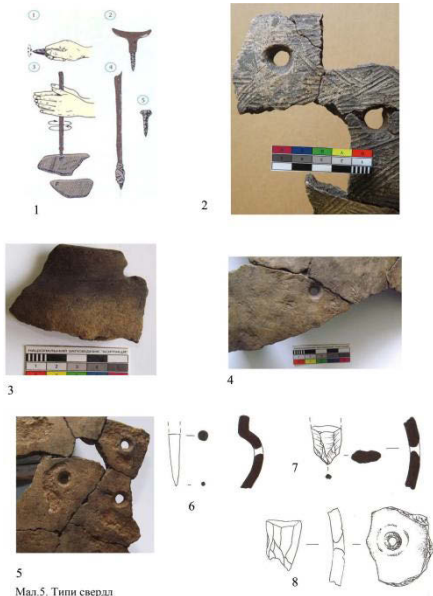
3. Прийоми ремонту

Мал.3. Прийоми ремонту. Фіксація фрагментів.

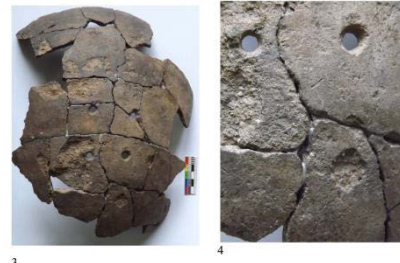
Мал.4. Кераміка зі слідами ремонту

Мал.5. Типи сверл

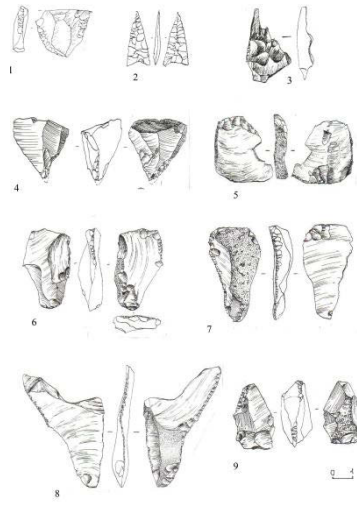
Мал.6. Горщик А-1036

Мал.6. Горщик А-1036

Мал.7. Реконструкція процесу свердлення

Мал.8. Крем'яна колекція Генерала

Мал.9. Побутове пристосування

Мал.10. Технологічний ремонт до випалу

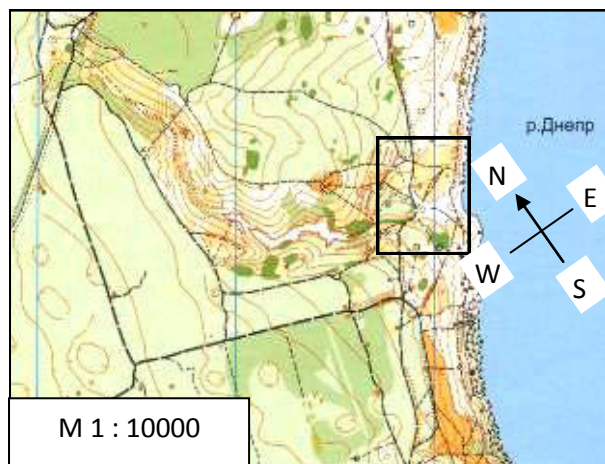

Мал.11. Стягування тріщин, побутове пристосування

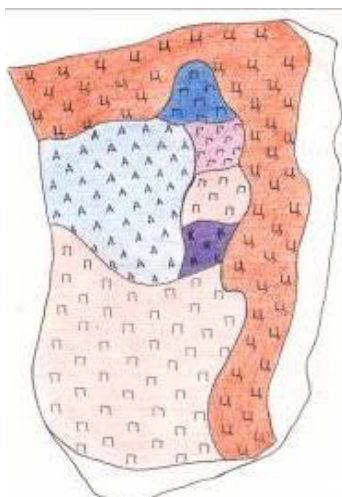
Ілюстрації до статті П.Д. Петрашиної

Малюнок 1. – Балка Велика Молодняга на карті о.Хортиця. Район досліджень виокремлено квадратом.

Малюнок 2. Балка Велика Молодняга на карті о. Хортиця (Гирлова частина балки (район досліджень) виокремлена квадратом).

Мал. 3. Рослинні угруповання рекультивованої гирлової частини б. Велика Молодняга в 1995 р.

Умовні позначення, 1995 р.

№1 Ц Ц – Чернощир нетреболисний

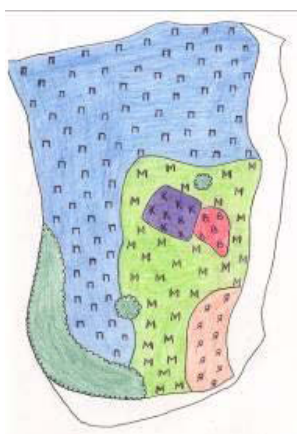
№2 А А – Амброзія полинолісна

№3 Г Г – Гірчак пташиний

№4 М М – Метлюг звичайний

№5 П П – Пирій повзучий

№6 К К – Хвилівник звичайний

Мал. 4. Рослинні угруповання рекультивованої гирлової частини б. Велика Молодняга в 1996 р.

Умовні позначення, 1996 р.

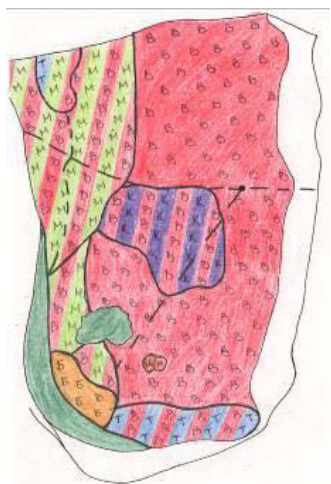
№1 П П – Пирій повзучий

№2 К К – Хвилівник звичайний

№3 М М – Тонконіг вузьколистий

№4 В В – Куничник наземний

№5 Я Я – Ячмінь мишачий

Мал. 7. Рослинні угруповання рекультивованої гирлової частини б. Велика Молодняга в 2003 р.

Умовні позначення

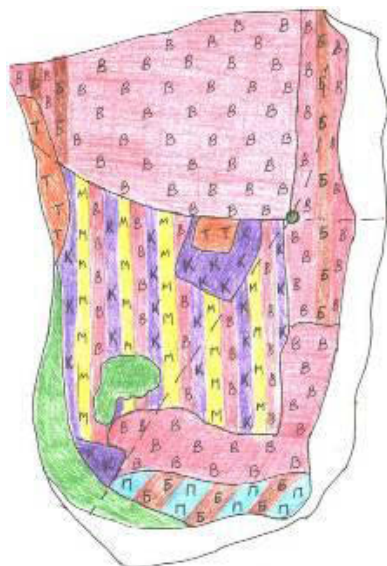
№1 В В В – Куничник наземний

№2 В М В – Куничник наземний + Тонконіг вузьколистий

№3 В Д В – Куничник наземний + Деревій паннонський

№4 В К В – Куничник наземний + хвилівник звичайний

№5 Б Б Б – М'яточник бур'яновий

Мал. 7. Рослинні угруповання рекультивованої гирлової частини б. Велика Молодняга в 2014 р.

Умовні позначення Мал. 7

№1 В В В – Куничник наземний

№2 К К К – Хвилівник звичайний

№3 Т Т Т – Типчак (або костриця бороздчаста)

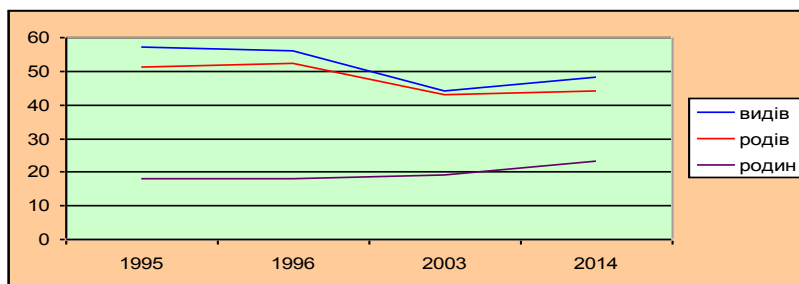
№4 В М К – Куничник наземний + Тонконіг вузьколистий + Хвилівник звичайний

№5 В Б В – Куничник наземний + бур'янисті види (полин звичайний)

№6 П Б П – Пірій повзучий + бур'янисті види

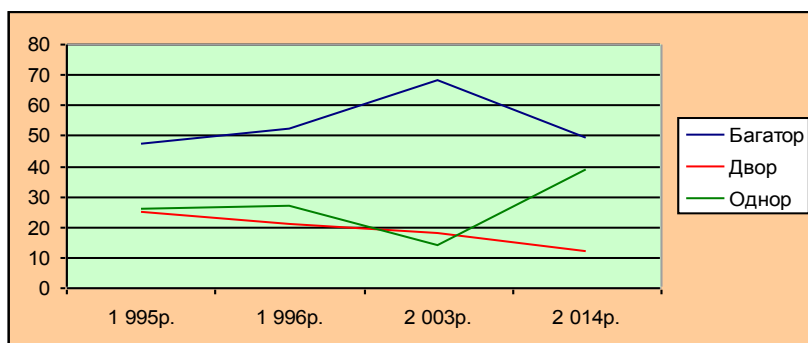
Графік №1

Динаміка систематичної розмаїтості (родин, родів, видів) флори гирлової частини б. В. Молодняга за період 1995-2014 роки

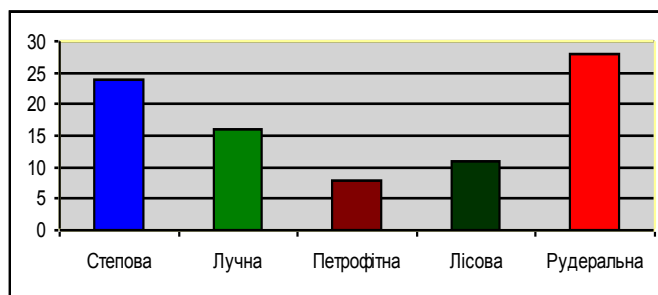

Графік №2.

Динаміка видового різноманіття рослин за тривалістю життєвого циклу за період 1995-2014 рр.

Діаграма 1 Флороценотичні групи флори гирлової частини б. В. Молодняга, 2014 р.

Ілюстрації до статті В.І. Шелегеди, Д.Ю. Шепеленка.

Рис. 1

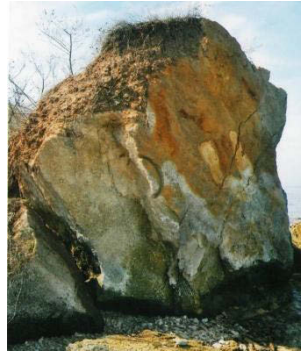

Рис. 1-б

Рис. 1-в

Рис. 2

Рис. 3

Ілюстрації до статті **Ю. Вілінова, С. Шишкова**: Рис. 1. Монограма в 2010 р. руйнування. Рис. 1-б. Монограма навесні 2012 р. Рис. 1-в. Монограма восени 2013 р. Рис. 2. Новознайдена насічка. Рис. 3. Місцезнаходження двох насічок на супутниковій карті.

Рис. 1

291. Т. Калюшань.
Українська національна
одягів С. Г. Голубовича.
Діагностика національного
одягу при Малу Роді, в
м. Київ, 1847.

292. Т. Калюшань.
Українська національна
одягів С. Г. Голубовича.
Діагностика національного
одягу при Малу Роді, в
м. Київ, 1847.

Рис. 2

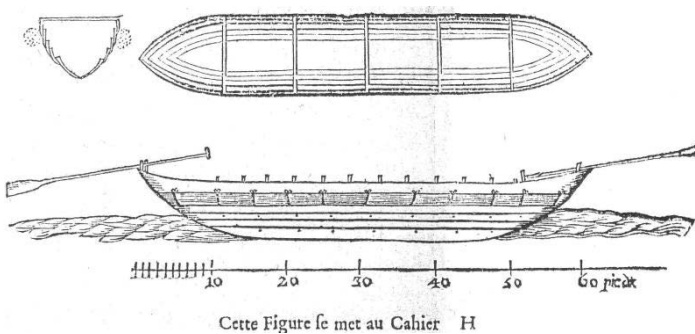

Рис. 3

Ілюстрації до статті С.М. Шишкова, Ю.А. Вілінова: Рис. 1. Кічкаський перевіз (з старовинної гравюри). Рис. 2. Українські жінки з «корабликом» на голові. Рис. 3. Креслення козацької «чайки» з книги Г. де Боплана.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6-а

Рис. 6-б

Ілюстрації до статті Ю. Вілінова, С. Шишкова: Рис. 1. Вид основної сторони предмета. Рис. 2. Вид сбоку. Рис. 3. Вид оборотної сторони. Рис. 4. Бронзова експериментальна форма (матриця). Рис. 5. Образец обыкновенного литика из Боспора Киммерийского с изображением Митридата Евпатора. Рис. 6. Лицевая и оборотная сторона стеклянной подвески из Новоархангельска.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

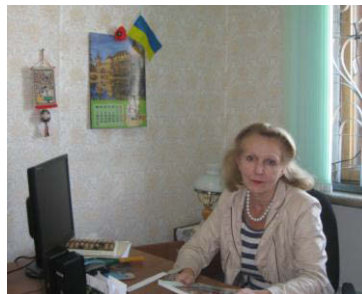

Рис. 10

Ілюстрації до статті О.Є. Борисенко: Рис. 1. Т.К. Шевченко та перший директор заповідника А.Л. Сокульський. Рис. 2. В.Є. Борисов (1972-1973 рр.) Рис. 3 Г.І. Шаповалов (1973 р.) Рис. 4. Р.М. Чендіріна (1974-1975 рр.) Рис. 5. А.Г. Плешивенко (1975-1979 рр.) Рис. 6. В.М. Тимофесів (1980-1981 рр.) Рис. 7. О.І. Кириченко (1981-1988). Рис. 8. О.П. Хрипко (1988-1992). Рис. 9. Л.Ф. Брацило (1992-1994). Рис. 10. О.Є. Борисенко (з 1996 р.)